

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ КРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

КОРНІЄНКО В. О.,
ДЕНИСЮК С. Г. ,

ПОЛІТОЛОГІЯ

**(КУРС ЛЕКЦІЙ ІЗ ДИСТАНЦІЙНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ
ДЛЯ СТУДЕНТІВ УСІХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ)**

ВІННИЦЯ- 2007

ВСТУП

Становлення української державності та демократії вимагає різнобічного підходу до їх формування. Політологія як наукове знання про політику може виступити одним із чинників цього процесу.

На жаль, й досі відсутня загальноприйнята концепція викладання лекційного курсу, що веде до дублювання матеріалу, алогічності в методиці викладання і до часткової беззмістовності предмета. Подолати такий стан можна і необхідно шляхом концептуального вираження предмета політології, що дозволить посилити цілеспрямоване і відносно зрозуміле знання про політику, спрямоване на особистість студента.

У запропонованому «Курсі лекцій з політології» автори прагнули на основі комплексного навчально-методичного забезпечення розкрити теоретико-методологічні проблеми політологічного знання, показати розвиток поглядів видатних зарубіжних і вітчизняних мислителів на політику, проаналізувати місце та роль політичних суб'єктів (індивідуальних і колективних) у системі політико-владних відносин суспільства і держави, розкрити засади політики, її сутність, першооснову, причину і джерела її існування, які покликані реалізувати політичні інститути, соціальні спільноти людей і особи.

Чимало питань присвячено духовним основам політики — політичній свідомості, ідеології, культурі. Усвідомлюючи, що духовність відзеркалюється в діяльності, низка питань з курсу політології систематизується за предметно-діяльнісним критерієм. Це, зокрема, такі теми як політична діяльність, політичні рішення, політична участь і поведінка, політичний процес, виборчий процес. У «Курсі лекцій» розкриваються питання, пов'язані з політичними режимами, світовим політичним процесом, сучасними глобальними проблемами, специфікою української політики.

Зауважимо, що основне завдання курсу лекцій — дати методичний та теоретичний матеріал для самостійного, дистанційного вивчення матеріалу, який повністю координується із питаннями екзаменаційних білетів з дисципліни “Політологія”, яка читається у ВНТУ. Оригінальне компонування самого тексту забезпечує використання повного комплексу основних методів навчання: словесного і практичного. У процесі підготовки курсу лекцій автори широко використовували не лише свої попередні напрацювання, але й матеріали зарубіжних і вітчизняних авторів, словниково-довідкову літературу.

Ретельне та вдумливе опрацювання студентом історичного, теоретичного та практичного матеріалу курсу лекцій дасть змогу отримати необхідні знання з політології як навчальної дисципліни, а також може стати імпульсом для подальших самостійних заглиблень у животворне річище світової політичної думки, політичного життя сучасної цивілізації.

Посібник розрахований перш за все на студентів вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації. Проте ним можуть скористатися й аспіранти, викладачі політології, учні та вчителі середніх шкіл, усі, хто цікавиться історико-політичними знаннями і сучасними проблемами політології.

ЛЕКЦІЯ 1.**ПРЕДМЕТ ПОЛІТОЛОГІЇ, ЇЇ ФУНКЦІЇ ТА СТРУКТУРА (1)**

1. Предмет політології, її сутність, основні категорії, функції та структура, методи дослідження

ЛЕКЦІЯ 2.**ПОЛІТИКА, ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ (1)**

1. Політична сфера, її зміст, структура і сутність
2. Соціальна структура сучасного суспільства, тенденції його розвитку

ЛЕКЦІЯ 3.**ОСНОВНІ ВІХИ СВІТОВОЇ ТА ВІТЧИЗНЯНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ (4)**

1. Виникнення і розвиток політичної думки в Стародавньому світі
2. Зміст основних документів писемності періоду Київської Русі
3. Політичні концепції Нового часу. Д. Локк, Т. Гоббс, Ш. Монтеск'є.
4. Деморалізація політики та абсолютизація державних інтересів у творчості італійського теоретика Н. Макіавеллі (1469-1527)
5. Українська політична думка періоду козацько – гетьманської доби (друга половина XVII – кінець XVIII ст.) Політичний устрій Запорозької Січі. Державотворча діяльність Б. Хмельницького. Конституція П. Орлика (1710р). Києво – Могилянська академія як головний осередок культури і освіти в Україні
6. Характерні особливості соціальних і політичних поглядів М. Драгоманова, М. Костомарова, Т. Шевченка, І. Франка. Їх актуальність у житті сучасної України
7. Кирило-Мефодіївське товариство (1846-1847р.), та його роль у розвитку української суспільної думки в XIX столітті
8. Політична думка в Україні першої третини XX ст. (М. Грушевський, В. Липинський, М. Міхновський, Д. Донців, М. Хвильовий)
9. Українська політична думка 40-90рр. XX ст. “Декларація про державний суверенітет України” (1990), “Акт проголошення незалежності України” (1991). Конституція України (1996) – основні державотворчі документи української держави
10. Основні політико – ідеологічні доктрини сучасності (комуністичні,

соціал-демократичні, консервативні, ліберальні, фашистські), їх характеристика

ЛЕКЦІЯ 4.

СУТНІСТЬ І ТЕХНОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ (2)

1. Влада як явище суспільного життя. Принцип розподілу державної влади та її історичні форми
2. Державна влада як вища форма політичної влади, її основні функції
3. Політичні режими як способи реалізації політичної влади. Основні види політичних режимів (демократичний, ліберальний, тоталітарний, авторитарний), їх характеристика
4. Основні технології здійснення політичної влади, шляхи їх реалізації

ЛЕКЦІЯ 5.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА (8)

1. Сутність, структура та функції політичної системи суспільства
2. Держава – основний політичний інститут управління суспільством, найважливіший елемент політичної системи
3. Форми державного правління (монархія, республіка), державного (територіального) устрою (унітарна, федеративна, конфедеративна), їх характеристика
4. Основні ознаки правової держави, їх зміст
5. Держава і громадянське суспільство: діалектика їх взаємозв'язку
6. Політичні партії: їх сутність та місце в політичній системі суспільства
7. Поняття і типи партійних систем, їх типологія
8. Громадські організації та рухи, їх роль і місце у політичній системі суспільства
9. Політична свідомість і політична культура, як важливі елементи політичної системи
10. Політична ідеологія як найважливіший стрижень політичної свідомості людини, її структура

ЛЕКЦІЯ 6.

ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ І ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ (2)

1. Основні історичні етапи становлення державності України (короткий огляд)
2. Особливості структури і функціонування політичної системи України, перспективи її реформування
3. Система та принципи виборів, їх роль у політичному житті України (вибори депутатів усіх рівнів, вибори президента України; пропорційна,

мажоритарна та змішана системи їх сутність)

4. Система органів державної влади України, принципи її формування та діяльності

5. Судова влада в Україні: її структура, функції, порядок формування

6. Конституційний статус та місце Верховної Ради України в політичному житті українського суспільства

7. Конституційний статус та місце Президента України в політичному житті українського суспільства

8. Місцеве самоврядування в Україні, його структура, повноваження та порядок формування

ЛЕКЦІЯ 7.

ОСОБА В СФЕРІ ПОЛІТИКИ (2)

1. Політична соціалізація, її сутність, шляхи реалізації

2. Місце і роль особи у сфері політичних процесів. Політична участь і політичне функціонування, як особливі сфери її політичної діяльності

3. Культ особи, як антипод політичного лідера, його характерні особливості

ЛЕКЦІЯ 8.

ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ ТА ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО (2)

1. Політичні еліти: сутність, типологія та механізм формування

2. Політичне лідерство: сутність, ключові якості та типи поведінки

ЛЕКЦІЯ 9.

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ ТА ДЕМОГРАФІЧНА ПОЛІТИКА У СУЧАСНОМУ СВІТІ (2)

1. Демографічні процеси та демографічна політика в сучасному світі, основні тенденції їх розвитку

2. Демографічна ситуація та демографічна політика в сучасній Україні: досвід, проблеми, прогнози

3. Роль і місце сім'ї у демографічній політиці

ЛЕКЦІЯ 10.

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ У ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА (2)

1. Етнонаціональні процеси в сучасному світі: тенденції, проблеми, перспективи

2. Особливості етнонаціональних відносин в сучасній Україні

ЛЕКЦІЯ 11.

МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА І МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ В СУЧАСНОМУ СВІТІ (2)

1. Природа, місце і роль міжнародної політики та міжнародних відносин у житті сучасного суспільства
2. Міжнародні організації (урядові, неурядові, глобальні, групові, регіональні) і рухи, їх функції, завдання та тенденції розвитку в сучасному світі
3. Організація Об'єднаних Націй (ООН): історія створення, структура, повноваження, роль у міжнародному житті. Україна і ООН
4. Україна в системі сучасних міжнародних відносин та її місце в сучасному геополітичному просторі. (Україна – ООН; Україна – ЄС; Україна – Рада Європи; Україна – СНД; Україна - Росія)

ЛЕКЦІЯ 12.

ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ І КРИЗИ, ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ (2)

1. Політичний конфлікт – постійно діюча форма боротьби за владу
2. Криза – вищий ступінь конфлікту: (політична, конституційна, урядова, внутріпартійна). Соціально – політична катастрофа, її наслідки, шляхи розв'язання
3. Міжнародні конфлікти, причини їх виникнення та шляхи вирішення

ЛЕКЦІЯ 13.

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ ТА ЇХ ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВИМІР (2)

1. Глобальні проблеми сучасності та їх політологічний вимір, шляхи їх розв'язання
2. Тероризм – нова глобальна проблема сучасності її сутність та вирішення

ЛЕКЦІЯ 1 ПРЕДМЕТ ПОЛІТОЛОГІЇ, ЇЇ ФУНКЦІЯ ТА СТРУКТУРА (1)

Політологія вивчає політичне життя суспільства в його різноманітних виявах, закономірності діяльності політичної еліти, партій, лідерів, соціальних верств і народних мас. Вона сприяє виробленню світоглядних і ціннісних настанов, вмінню пов'язувати політичні знання із суспільно-політичною практикою, синтезуючи й систематизуючи їх, що так важливо в сучасних умовах демократизації України.

1. Предмет політології, її сутність, основні категорії, функції та структура, методи дослідження

*Політологія (грец. *politika* — державні й суспільні справи і *logos* — слово, поняття, вчення) — наука, об'єктом якої є політика і її відносини з особистістю та суспільством.*

Як відносно самостійна галузь знань вона веде свій початок від політичних вчень глибокої давнини, її розвиток тісно пов'язаний з розвитком філософських знань. <http://www.vuzlib.net/beta3/html/1/25993/>

ПРЕДМЕТОМ ПОЛІТОЛОГІЇ є вивчення об'єктивних закономірностей світового політичного процесу, політичних відносин в окремих країнах і групах держав; відносини між класами, державами, націями, де головне завдання полягає в тому, щоб утримати, зберегти або завоювати владу; способи управління соціально-політичними процесами.

Політологія виступає як *спеціальна теорія політики*, котра відрізняється від інших наук наступним:

- вивчає політичну сферу суспільного життя не в загальному ряду багатьох інших об'єктів, як це роблять, наприклад, філософія, соціологія чи історія, а як єдиний і основний об'єкт;

- вивчає не окремі аспекти політичного життя, а розглядає його як багатомірну, цілісну систему;

- головним своїм предметом має пізнання закономірностей діяльності з керівництва та управління суспільством на основі публічної влади.

- має на меті виробити знання, які дадуть змогу орієнтуватися в навколишньому світі й завдяки цьому активно освоювати, перетворювати його, передбачати й свідомо формувати політичну сутність суспільства, упорядковувати стосунки між людьми на засадах загальнолюдських ціннісних орієнтацій.

СУТНІСТЬ ПОЛІТОЛОГІЇ полягає в аналізі структури державної влади, функціонуванні політичних інститутів, їх відносин з політичними ідеями і теоріями в різних політичних системах, політичної культури, взаємозв'язку політики з економікою, з іншими формами суспільної свідомості та діяльності. Зважаючи на те, що сутністю політики є не влада, а управління суспільством (влада виступає лише засобом політики), *політологія* може бути визначена і як *наука про закономірності діяльності з керівництва та управління суспільством на основі публічної влади*.

Науковий статус та предмет політології наочно відображений на рис. 1.1.

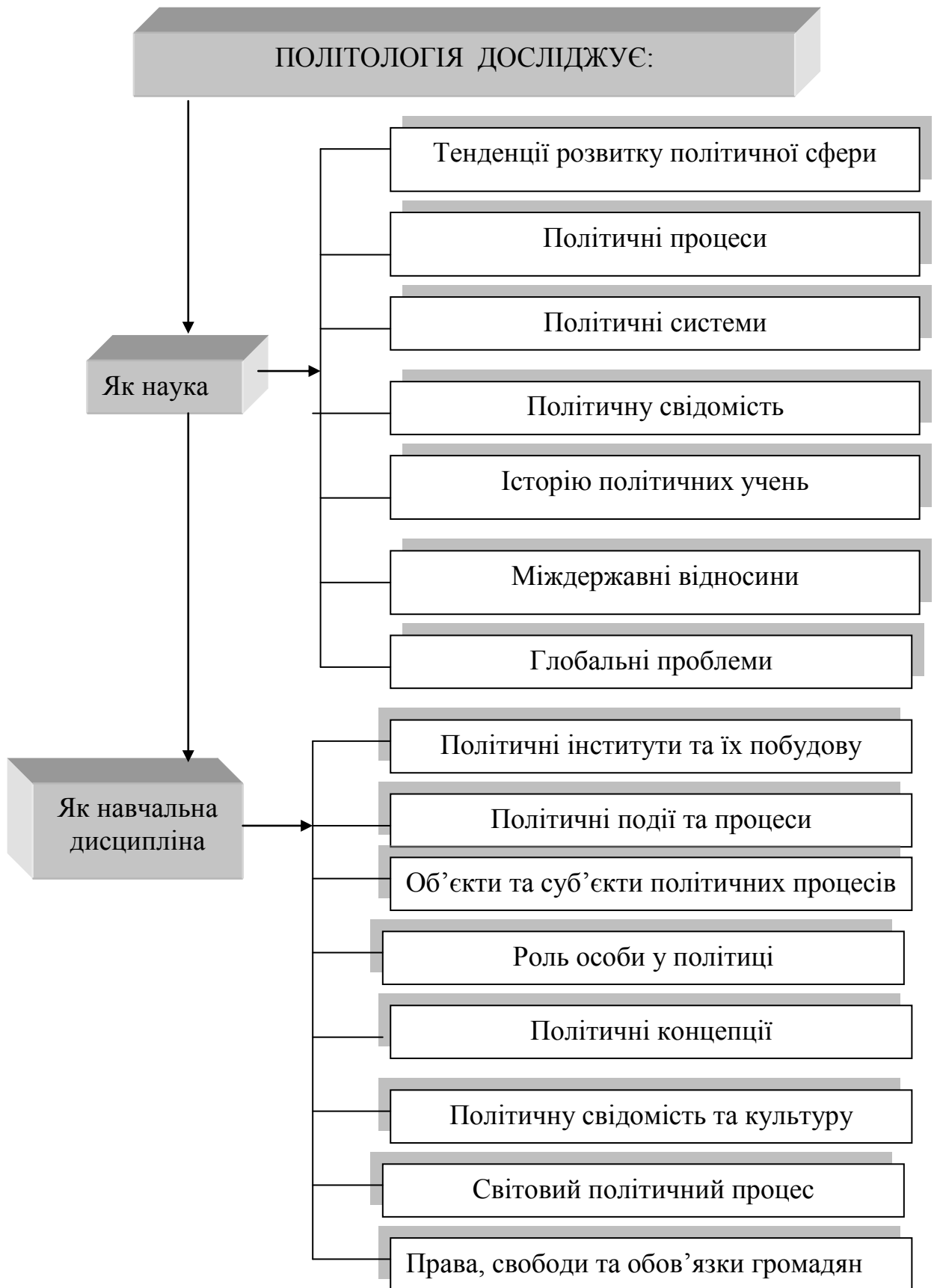

Рис. 1.1 Політологія як наука і навчальна дисципліна

КАТЕГОРІЇ ПОЛІТОЛОГІЇ — це загальні, фундаментальні поняття, які відображають найбільш істотні, закономірні зв'язки й відносини реальної дійсності та пізнання. Їх специфікою є те, що вони розкривають різні сторони процесу здійснення влади у суспільстві.

„Політична влада” — є базовою категорією політології. Влада — це вольове відношення між людьми, тобто таке відношення, за якого одні люди здатні і мають можливість нав'язувати свою волю іншим.

„Політика” — одна з *найважливіших сфер життєдіяльності суспільства, взаємин різних соціальних груп та індивідів щодо утримання й реалізації влади задля здійснення своїх суспільно значущих інтересів і потреб, вироблення обов'язкових для всього суспільства рішень.*

„Політична система суспільства” — центральна категорія політології. Це інтегрована сукупність відносин влади, суб'єктів політики, державних та недержавних соціальних інститутів, покликаних виконувати політичні функції щодо захисту, гармонізації інтересів соціальних угруповань, спільнот, суспільних груп, забезпечувати стабільність і соціальний порядок у життєдіяльності суспільства. **„Політичні інститути”** та їх конкретні вияви — **„держава”, „політичні партії”, „групи інтересів”** тощо, а також **„політичні відносини”** належать до основних категорій політології.

Політична система містить також **„політичну культуру”** й такі її складові, як **„політична свідомість”, „політична поведінка”, „політичні цінності”, „політичні норми”, „політична соціалізація”** тощо, котрі також є категоріями політології.

„Політичний процес” — відносно однорідні серії політичних явищ, пов'язаних між собою причинними або структурно-функціональними залежностями. Це форма функціонування політичної системи суспільства, яка еволюціонує у просторі й часі, — одна з основних категорій політології.

„Політичне явище” — як одна з найбільш загальних категорій політології є сукупністю усіх чинників і явищ, пов'язаних із здійсненням політики.

ФУНКЦІЇ ПОЛІТОЛОГІЇ.

Теоретико-пізнавальна функція. Передбачає вивчення, систематизацію, тлумачення, аналіз, узагальнення й оцінку політичних явищ. Теоретичне пізнання дає змогу всебічно вивчити й оцінити досвід політичної діяльності, політичне мистецтво.

Методологічна функція. Охоплює способи, методи й принципи теоретичного дослідження політики і практичної реалізації надбаних знань.

Світоглядна функція. Зумовлює утвердження цінностей, ідеалів, норм цивілізованої політичної поведінки, політичної культури соціальних суб'єктів, що сприяє досягненню певного консенсусу в суспільстві, оптимальному функціонуванню політичних інститутів. Вивчення політології дає змогу зрозуміти, чий інтереси представляють певні партії, суспільні групи, їхні лідери та державні структури.

Прогностична функція. Полягає в передбаченні шляхів розвитку політичних процесів, різних варіантів політичної поведінки. Це необхідно для вироблення механізму раціональної організації політичних процесів, урахування

ресурсів політичної влади, особливо таких її компонентів і форм, як авторитет, контроль, вплив, примус тощо.

Інтегруюча функція. Виявляється у сфері політичної свідомості й політичної поведінки. Важливим компонентом у реалізації цієї функції є ідеологія, що охоплює політичні цінності, соціально-політичні ідеали, через які політична наука впливає на політичні процеси, сприяє розвитку політичної соціалізації, політичної культури, національної самосвідомості.

Прикладна функція. Передбачає вироблення практичних рекомендацій щодо шляхів, механізмів реалізації політичних знань, раціональної організації політичних процесів. Вона забезпечує вивчення ефективності політичних рішень, стану суспільної думки, ставлення громадськості до політичних структур, інститутів і норм.

СТРУКТУРА ПОЛІТОЛОГІЇ як науки охоплює:

а) загальну політологію, що вивчає історію і теорію політики, виробляє загальні теоретичні й методологічні основи її пізнання;

б) теорію політичних систем, механізмів функціонування політичної влади, різних компонентів, які становлять політичну систему; теорію політичної свідомості й поведінки.

Невід'ємною частиною цієї науки є дослідження загальних проблем світової політики, механізмів її функціонування.

Структура політології має свою внутрішню логіку й охоплює теоретичні та практичні основи:

- знання про закономірності функціонування й розвитку політичної діяльності в межах політичних відносин;
- знання про політичну систему як механізм організації та здійснення влади, про теорію міжнародної політики.

Структуру політології становлять:

- теорія політики і політичних систем;
- міжнародні відносини і світова політика;
- управління соціальними процесами;
- політична ідеологія;
- історія політичних учень.

До спеціальних політичних наук відносять політичну географію, політичну психологію, політичну історію, політичну антропологію, політичну семантику, політичну етнографію та ін.

МЕТОДИ ПОЛІТОЛОГІЇ. Метод — це сукупність прийомів та операцій практичного й теоретичного освоєння дійсності. Політологія, як і будь-яка наука, має загальні й специфічні методи дослідження, прийоми, підходи.

Діалектичний метод — для пізнання політичних явищ застосовують закони і принципи діалектики. Політичні явища розглядають в єдності й боротьбі протилежностей, у постійному розвитку та оновленні, у співвідношенні етапів реформ і революцій. Історичне тлумачення політичних явищ дає змогу зрозуміти логіку їх розвитку.

Синергетичний метод (грец. *sinergetikos* — спільний, узгоджено діючий). Передбачає багатоваріантність, альтернативність вибору шляхів суспільно-політичного розвитку.

Системний метод — розглядає суспільство та його складові як більш чи менш постійні утворення, що функціонують у межах дещо ширшого середовища. Такі утворення характеризуються як цілісні системи, що складаються з певного комплексу взаємозв'язаних елементів, які можна виокремити з системи та аналізувати.

Системно-історичний метод — передбачає виділення певних типів політичного життя, політичних систем, що виникають у процесі історичного розвитку людського суспільства. Дає змогу не лише пізнати закономірності й особливості розвитку різних типів політичного життя і політичних систем, а й глибше розглянути їх історичний взаємозв'язок і, навпаки, за формальною відмінністю розкрити сутнісну подібність політичних систем.

Структурно-функціональний метод — полягає у розчленуванні складного об'єкта на складові, вивченні зв'язків між ними й визначенні місця і ролі всіх складових у функціонуванні об'єкта як цілого, за умови збереження ним своєї цілісності у взаємодії із зовнішнім середовищем. Застосування структурно-функціонального методу в дослідженні політичної системи суспільства передбачає виокремлення елементів її структури, основними з яких є політичні інститути, з'ясування особливостей їхнього функціонування та зв'язку між ними.

Порівняльний метод — орієнтує дослідження на розкриття спільних і відмінних рис політичних систем та їхніх елементів у різних країнах, народів та епох.

Біхевіористський метод — (англ. *behaviour* — «поведінка») полягає в дослідженні поведінки індивідів і соціальних груп, передбачає широке використання в політологічних дослідженнях статистичних даних, кількісних методів, анкетних опитувань, моделювання політичних процесів тощо.

Спеціальні методи дослідження — група методів, що ґрунтуються на різних варіантах дослідження структури, функцій політичних процесів та інститутів — *методи, запозичені політологією з інших наук*. Це методи емпіричних соціальних досліджень, соціальної психології, статистики, моделювання. Об'єктом цих досліджень є функціонування політичних інститутів, дії політичних суб'єктів, динаміка громадської думки. Вивчають стиль діяльності учасників політичних процесів, ефективність політичних рішень, рівень політичної свідомості й культури різних груп населення. Використовують аналіз статистичних даних, зміст політичних рішень, усні методи (інтерв'ювання), письмові опитування (анкетування), безпосереднє спостереження за досліджуваним об'єктом, соціально-політичний експеримент.

Прикладні функції політології розширюють, застосовуючи саме спеціальні методи.

Питання для самостійного опрацювання

1. Якщо вам необхідно буде переконати свого співрозмовника в необхідності політологічних знань, які аргументи для цього ви назвете?
2. Вам відомі основні функції політології. Якими з них ви послуговуєтесь у найбільшій мірі?
3. Розкрийте взаємозв'язок і взаємозалежність політології з іншими гуманітарними науками.
4. Проілюструйте відомими вам прикладами роль та місце політології у політичному розвитку сучасної України.
5. Що ви розумієте під політичною просвітою населення? Чим викликана актуальність постановки цього питання?

Бібліографія

1. Боднар А. Основы политологии. - К., 1991.
2. Даль Р. Природа политического процесса // Социально-политические науки. - 1990. - № 10.
3. Краснов Б.И. Политология как наука и учебная дисциплина // Социально-политический журнал. - 1995. - № 1.
4. Лучан А.О. Політика і суспільство // Політологічні читання. - 1993. - № 1.
5. Мурадян А.А. Дзуликий Янус. Введение в политологию. - М., 1994.
6. Основы политической науки. Учебн. пособие для вузов. В 2-х частях / Под ред. В.П. Пугачева - М., 1995.
7. Політологія. Курс лекцій: Навч. посібник / За ред. І.С. Дзюбка - К., 1993.
8. Політологія: історія та методологія / за ред. Ф.М. Кирилюка. - К., 2000.
9. Політологія: наука про політику / За ред. Кремня В.Г., Горлача М.І. - К., 2001.
10. Політологія: Підручник, - Видання 2-ге, перероблене, доповнене / за ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. - К.: Академія. 2001.
11. Потульницький В.А. Нариси української політології. — К., 1994.
12. Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию — М., 1995.
13. Федун Л.А. О предмете и методе политологии // Социально-политические науки. - 1993. - № 3.
14. Політологія / За ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. - К., 2006.

ЛЕКЦІЯ 2 ПОЛІТИКА, ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ (1)

Суспільство представляє собою сукупність різноманітних сфер його життєдіяльності. Різні соціально-гуманітарні та природничі науки досліджують окремі сфери життєдіяльності, які співвідносяться з їх предметом дослідження. Політична наука вивчає процеси, які відбуваються саме в сфері політичній.

1. Політична сфера, її зміст, структура і сутність

ПОНЯТТЯ ПОЛІТИКИ. Термін "політика" походить від давньогрецького слова polis (місто-держава), politeia (конституція), politike (мистецтво управління), politicas (державний діяч), polites (громадянин). З урахуванням соціального призначення політики вона може бути визначена як **діяльність з керівництва та управління суспільством на основі публічної влади.**

Політика виникла водночас із соціальною, етнічною та релігійною диференціацією суспільства. Вона виникла як нагальна потреба в соціальній силі, здатній забезпечити реалізацію особистих, групових, суспільних інтересів, регулювання відносин між людьми для збереження цілісності суспільства.

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ПОЛІТИКИ:

- *загальнонауковий підхід* — сфера людської діяльності;
- *директивний підхід* — боротьба за владу і мистецтво володарювання;
- *буденно-публіцистичний підхід* — спрямування або спосіб діяльності;
- *етично-цинічний підхід* — засіб досягнення егоїстичних цілей;
- *марксистський підхід* — відносини класів, станів, суспільних груп, націй;
- *інституціональний підхід* — пов'язаний із функціонуванням урядових структур та осіб, що здійснюють управління;
- *функціональний підхід* — розподіл обов'язків і повноважень у цілісному суспільному організмі за умови їх узгодження);
- *комунікативний підхід* — як специфічний засіб взаємодії, за допомогою якого з'ясовується мета спільноти, загальні інтереси суб'єктів взаємодії, розробляються спільні й обов'язкові правила поведінки.

ОСНОВИ КЛАСИФІКАЦІЇ ПОЛІТИКИ:

За сферою суспільного життя — економічна, національна, екологічна, військова, соціальна, науково-технічна, культурна.

За об'єктом впливу — внутрішня, зовнішня.

За суб'єктом політики — державна, партійна, суспільних організацій та рухів.

За масштабами — міжнародна, світова, локальна, регіональна.

За терміном дії — короткострокова, середньострокова, довгострокова.

За метою — політика нейтралітету, національного примирення, політика „відкритих дверей”, політика „великого стрибка”, політика компромісу.

ВИДИ ПОЛІТИКИ. У найбільш загальному вигляді за спрямованістю політика кожної окремої держави поділяється на внутрішню і зовнішню.

Внутрішня політика — це діяльність держави та інших політичних інститутів, яка охоплює різні сфери суспільного життя і спрямована на збереження, реформування або докорінну зміну існуючих суспільних відносин.

Основні види внутрішньої політики розрізняються залежно від найважливіших сфер суспільного життя. Такими видами є економічна, соціальна і культурна політика. Кожен із цих видів політики спрямований на регулювання певного виду суспільних відносин і, в свою чергу, складається з ряду різновидів.

Економічну політику складають промислова, аграрна, фінансова, інвестиційна, структурна, науково-технічна, зовнішньоекономічна та інші різновиди політики.

Соціальну політику розрізняються залежно від груп соціальних спільностей як її об'єктів. Такими різновидами є політика соціального партнерства, спрямована на регулювання відносин між суспільними класами, етнічна, або національна, демографічна, молодіжна, пенсійна, регіональна політика тощо. Галузевими різновидами соціальної політики є житлова, політика у сфері охорони здоров'я, освітня політика.

Культурна політика охоплює сферу духовного життя суспільства, її різновидами є, наприклад, політика в галузі мистецтва, у сфері науки та освіти. Існують різновиди внутрішньої політики, що певною мірою є проміжними між її основними видами. Так, податкова політика проміжна між економічною і соціальною, освітня — між соціальною і культурною.

За повнотою охоплення сфер суспільного життя та впливом на суспільство можна виокремити такі різновиди політики, як *оборонна, екологічна, у сфері науки.*

Державна політика — виступає найважливішим видом політики.

Залежно від інституціональних складових держави вона може поділитися на *політику уряду, глави держави, парламенту, окремих міністерств* тощо. Свої особливості має політика політичних партій та їх різних об'єднань (виборчих блоків, урядових коаліцій тощо), громадсько-політичних організацій — профспілок, молодіжних, жіночих та інших об'єднань.

Зовнішня політика, спрямована на регулювання відносин з іншими державами та міжнародними організаціями, її поділяють на стратегічну і тактичну, або поточну. Її може проводити лише держава.

Стратегічна політика зорієнтована на вибір найбільш значущих цілей розвитку суспільства в цілому або його окремих складових, визначення найважливіших напрямів, методів і засобів їх досягнення й розрахована на відносно довготривалий період.

Тактична, або поточна, політика — це політична діяльність у кожній конкретній ситуації, спрямована на реалізацію поставлених стратегічних цілей.

Вона підпорядковується стратегічній політиці й передбачає гнучкість, оперативність у застосуванні методів і засобів.

СТРУКТУРА ПОЛІТИКИ наочно відображена на рис. 2.1.

Рис. 2.1 Структурні компоненти політики

ОСОБЛИВОСТІ ДІЇ ПОЛІТИКИ:

Універсальність політики полягає у її всеосяжному характері, здатності впливати практично на будь-які сторони та елементи життєдіяльності суспільства, починаючи з масштабів держави й закінчуючи індивідуальними рисами характеру людини.

Інклюзивність (від лат. *includere* — включати) політики — це її здатність необмежене проникати в усі сфери суспільного життя.

Атрибутивність політики проявляється у її здатності поєднуватися з неполітичними суспільними феноменами, відносинами і сферами, утворюючи інші види суспільних відносин і сфери суспільного життя.

ФУНКЦІЇ ПОЛІТИКИ:

- вираження владно-значущих інтересів усіх груп та верств населення;
- інтеграція різних верств населення, підтримка цілісності суспільної системи;
- управління і керівництво суспільними процесами, забезпечення цивілізованого діалогу між громадянами і державою;
- забезпечення інноваційності соціального розвитку суспільства і людини, розширення сфери відносин між народами;
- соціалізація особистості.

ЗАСОБИ ПОЛІТИКИ:

Функції політики реалізуються за допомогою низки засобів. Такими засобами є право і примус (як найважливіші засоби здійснення влади), а також мораль, мова, символіка тощо.

Примус, насильство домінували в політиці протягом усієї історії людства. В сучасних демократичних державах у політиці переважають **право і мораль**. Це зовсім не означає відмови від примусу. Ефективна політика передбачає оптимальне поєднання примусу, права й моралі. В разі відсутності оптимального співвідношення цих засобів політика втрачає свою здатність виражати інтегрований суспільний інтерес.

Співвідношення в політиці примусу і права значною мірою залежить від морального стану суспільства. Чим вищий рівень моральності суспільства, тим більший обсяг правового регулювання суспільних відносин, і навпаки, низький рівень морального стану суспільства потребує використання у збільшеному обсязі примусу.

СУБ'ЄКТИ ПОЛІТИКИ — це особи і соціуми, а також створені ними установи і організації, які беруть активну, свідому участь у політичному процесі. Усвідомлення політичних інтересів соціальними групами робить їх суб'єктами політики, а нерозуміння цих інтересів - об'єктами політики.

Типи суб'єктів політики:

Перший тип називають паройкіальним (від грецьк. «пара» — навколо та «ойкос» — дім, господарство). Цей тип суб'єктів політики живе безпосередньо інтересами найближчого оточення. У його представників украй обмежене або взагалі відсутнє усвідомлення політичної системи як чіткого та спеціалізованого утворення.

Другий тип — це суб'єкт-підданий, для якого характерним є свідоме виконання наказу, обов'язку. Представники цього типу можуть усвідомлювати

значення багатьох управлінських ролей, проте не володіють конкретним знанням того, як вони можуть впливати на політичну систему.

Третій тип політичних суб'єктів — це учасник, або партисипант (від франц. *participant* — учасник). Це найактивніший і найсвідоміший суб'єкт політики, що формує низку спеціальних ставлень до політичних інститутів, а також до тих ролей, які він здатен у них відігравати.

Групи суб'єктів політики (за характером і місцем, яке вони посідають у суспільній структурі):

Соціальними суб'єктами політики є індивіди й різноманітні соціальні спільності. Існує п'ять основних груп таких спільностей: соціально-класові, етнічні, демографічні, професійні, територіальні. Головною їх особливістю є те, що вони сформувалися в процесі історичного розвитку об'єктивно, тобто незалежно від свідомості та волі людей.

Інституціональні суб'єкти політики, якими є політичні інститути, навпаки, виступають результатом свідомої цілеспрямованої діяльності людей. Політичними інститутами є такі політичні установи, як держава та її структурні елементи (глава держави, парламент, уряд), політичні партії, громадсько-політичні організації і рухи, органи місцевого самоврядування та ін. Оскільки інституціональні суб'єкти політики похідні від соціальних, вони називаються ще вторинними, тоді як соціальні — первинними.

Функціональні суб'єкти політики є такими суспільними інститутами, які не виконують політичну функцію постійно, а беруть участь у політиці лише ситуативно, за певних умов, вступаючи у взаємодію з політичними інститутами. Це, наприклад, церква, армія, більшість громадських організацій, засоби масової інформації, різноманітні економічні об'єднання тощо. Зазначене розмежування суб'єктів політики, особливо другої і третьої груп, не є абсолютним. Функціональні суб'єкти політики можуть перетворюватися на інституціональні, і навпаки.

Політична суб'єктність багатьох соціальних спільностей, наприклад класів чи націй, виявляється лише через політичні інститути.

Важливо також враховувати відмінності між суб'єктами політики залежно від їх ставлення до влади. Одні з них (держава, правляча партія, політичні лідери) безпосередньо здійснюють процес владарювання та управління, інші (опозиційні партії, громадські організації, виборці тощо) можуть лише тією чи іншою мірою брати участь у політичному житті, підкоряючись чужій волі й захищаючи власні інтереси.

Суб'єкти політики, які мають приховані групові інтереси:

— **Кліка** - це мала група, що намагається шляхом закулісних дій зайняти панівне становище у певній політичній структурі (партії, групі тиску, уряді);

— **Мафія** - суворо ієрархізована і глибоко законспірована організація, що намагається досягти користолюбних цілей у рамках не тільки якоїсь організації, а й усього суспільства. На відміну від організованої злочинності мафія тісно пов'язана із політикою;

— **Родинно-земляцькі угруповання** здебільшого існують на нижчих рівнях влади, але підтримують контакти з представниками вищих політичних кіл.

Такі зв'язки можуть відігравати важливу роль при формуванні вищих ешелонів влади (президент при формуванні кабінету міністрів надає перевагу особам з близького йому оточення).

ОБ'ЄКТИ ПОЛІТИКИ - всі явища політичного та суспільного життя, на які спрямована діяльність суб'єктів політики. Ними можуть бути елементи політичної, економічної, правової і культурно-духовної підсистем суспільства, а також соціуми й окремі особи.

ПОЛІТИЧНА СФЕРА — є сукупним, узагальнюючим поняттям сучасного розуміння політики. Функціонування політичних суб'єктів (народ, партія, держава, нація, політичні лідери та інш.)у відповідності з притаманними для них інтересами і завданнями, формування в зв'язку з цим політичних відносин і процесів складають **політичне життя суспільства**.

Політичне життя суспільства складне і багатогранне. Структурний аналіз його можна вести за різними основами (рис. 2.2).

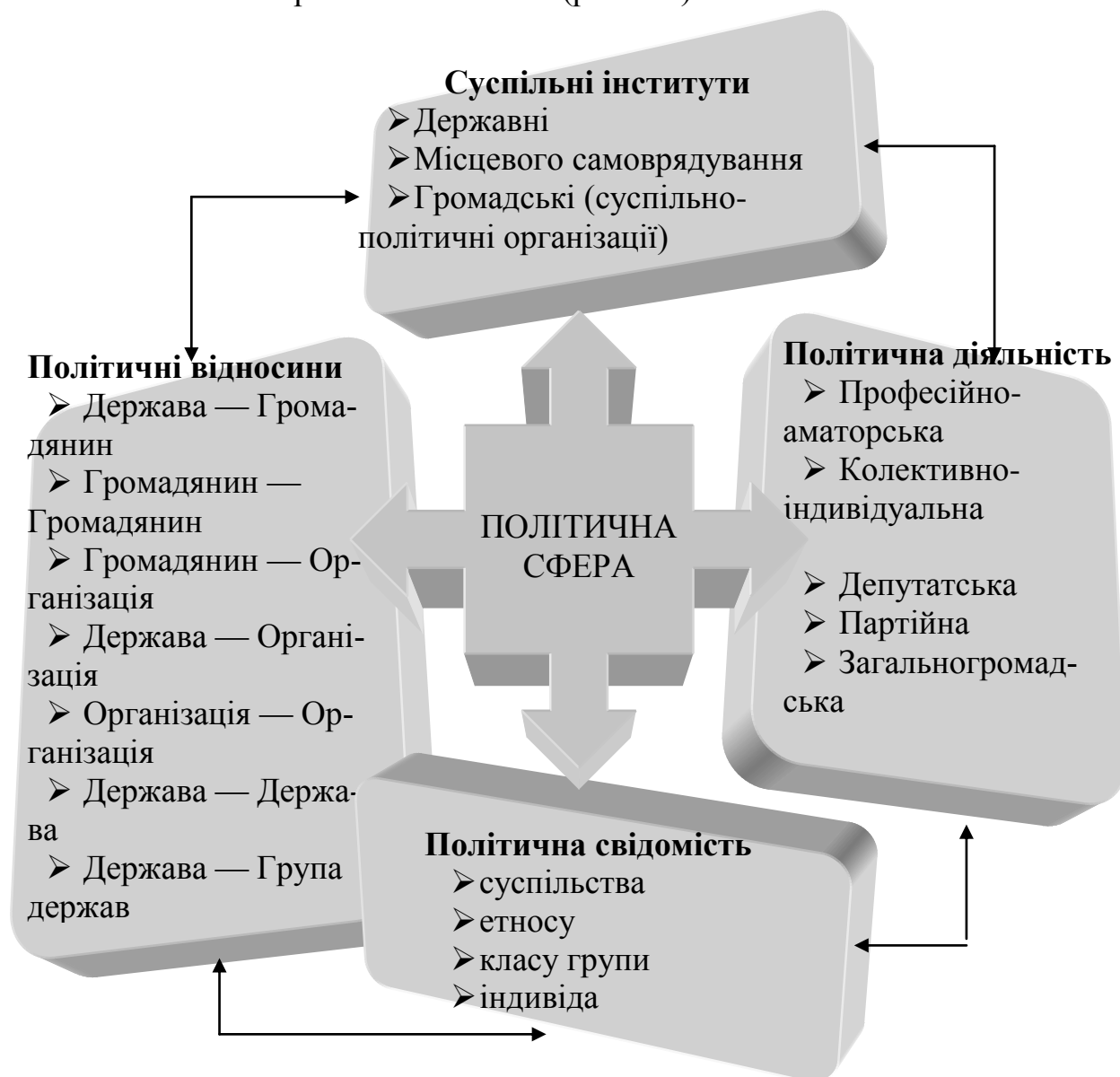

Рис. 2.2 Зміст і структура політичної сфери суспільства

Сьогодні об'єктивне значення політичної сфери дуже велике, тому що від процесів, які в ній відбуваються, від здатностей людей розпізнати тенденції їх розвитку, від уміння управляти ними залежать долі не тільки окремих народів, але й всього людства. Тому на початку ХХІ ст. політична сфера — одна із пріоритетних.

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ СФЕРИ:

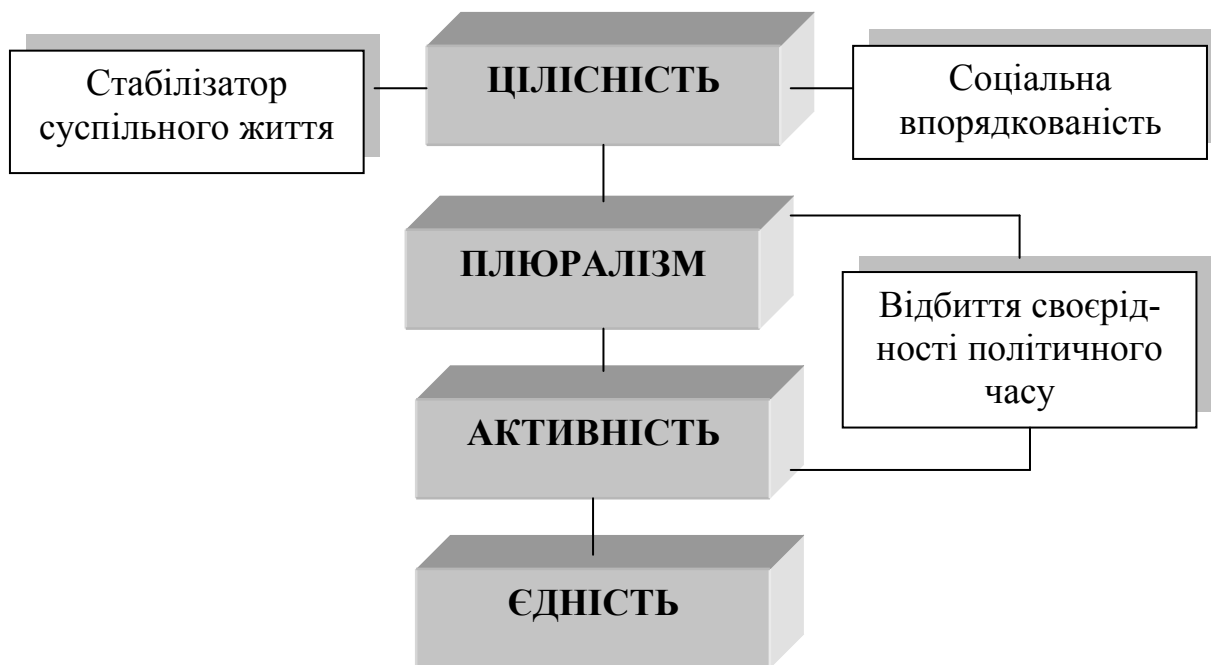

Рис. 2.3 Особливості політичної сфери

ЗВ'ЯЗОК ПОЛІТИЧНОЇ СФЕРИ З ІНШИМИ СФЕРАМИ ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА: у сукупності суспільних відносин найважливіші ті, які складають головний зміст основних сфер суспільного життя, — економічної, соціальної, політичної і духовної. Це економічні, соціальні, політичні й соціокультурні (ідеологічні, моральні, естетичні, релігійні) відносини. Вони тісно пов'язані між собою.

Політика тісно пов'язана з духовною сферою суспільного життя. Так, культура суспільства визначає культурне обличчя політики, її зв'язок з історією, людиною, знанням. Необхідними є також моральні оцінки й настанови політики: вона може бути більш-менш моральною або ж зовсім аморальною.

Особливо тісний зв'язок політики з ідеологією. Якщо мораль, культура чи релігія впливають на політику здебільшого опосередковано, то ідеологія зливається з нею безпосередньо. У стабільних демократичних суспільствах функціональний зв'язок політики з іншими сферами має сталий динамічний характер із чітко вираженою тенденцією до зниження ролі політики як регулятора суспільних відносин. Натомість зростає регулююча роль економічних, моральних, культурних та інших чинників, не пов'язаних з використанням влади.

2. Соціальна структура сучасного суспільства, тенденції його розвитку

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА — це такий спосіб спільної діяльності людей, при якому вона набуває форми жорстко упорядкованого, регульованого, скоординованого цілого, спрямованого на досягнення конкретних цілей суспільства або окремих його груп.

Політична думка завжди розглядала соціальну структуру як невіддільне від владних відносин явище. Розроблена ще Платоном модель соціальної організації включала в себе групу людей, що управляють державою. Згідно з поглядами Фур'є, серед п'яти класів є двір і знать, тобто ті, що займаються політикою, управлінням.

Загалом соціальна структура тлумачилася як певна множинність соціальних груп, які розрізняються функціями в суспільстві і розмірами багатства (на основі цих відмінностей складаються досить жорсткі відносини між групами в сфері влади (одні керують, інші підкоряються) і багатства (одні присвоюють працю інших). У міру розвитку вони змінюються: влада одних слабшає, влада інших посилюється. Проте самі відносини досить тривкі і залишаються незмінними протягом тривалого історичного часу.

Аналіз соціальної структури включає вивчення соціального складу, соціальних зв'язків і відносин, соціальних норм, усталеності, стабільності організації, режиму керування, системи мотивації, символіки, традицій, способу життя.

СОЦІАЛЬНА ГРУПА — є опорним поняттям при дослідженні соціальної структури. Одним з перших визначив його Т.Гоббс. У своїй основній праці «Левіафан» він писав, що *соціальна група - це сукупність певного числа людей, об'єднаних спільним інтересом чи спільною справою*. В соціумі Гоббс виділив такі соціальні групи, як упорядковані та неупорядковані, політичні й приватні тощо.

Згодом поняття соціальної групи набуло дещо іншої інтерпретації. Наприклад, Л. Гумплович однозначно пов'язував його з біологічними (расовими) ознаками людей. Ч.Кулі наголошував на важливості так званих первинних груп - сім'я, сусіди, товариські об'єднання. К.Маркс, Ф.Енгельс, В.Ленін підкреслювали історичний характер соціальної структури суспільства та вирішальну роль у ній таких соціальних об'єднань, як класи.

Слід розрізняти малі, середні й великі соціальні групи.

Малі соціальні групи — це групи, що об'єднують до декількох десятків чоловік: сім'я, первинні виробничі об'єднання (бригади), сусідські спільності, компанії, шкільні класи тощо. Специфічною ознакою цих груп є безпосередній контакт їх членів.

Існують формальні й неформальні малі групи. Перші складаються відповідно до наперед сформованих (як правило, офіційно зафіксованих) цілей, тверджень, інструкцій чи статутів. Другі формуються на основі особистих симпатій та антипатій, любові, товариського потягу тощо. Малі групи - предмет безпосереднього вивчення соціальної психології.

Середні соціальні групи — цим терміном позначають жителів одного села чи міста, працівників одного заводу чи фабрики, викладачів та студентів одного навчального закладу. Ці групи також мають різні основи формування. Наприклад, склад односельців усталюється, як правило, стихійно. Виробничі об'єднання створюються для досягнення певної мети, вирішення конкретних соціальних завдань.

Великі соціальні групи — класи, етнічні спільності (нація, народність, плем'я), вікові групи (молодь, пенсіонери), статеві об'єднання (чоловіки, жінки) — це численні об'єднання людей (до декількох десятків і сот мільйонів). Безпосереднього контакту між ними, звичайно, немає. Об'єднує їх фундаментальний інтерес, що формується на основі усвідомлення людьми об'єктивних обставин свого буття. Щоправда, певні представники цих груп можуть і не усвідомлювати своїх корінних інтересів. Вони входять до цих груп спонтанно. З розвитком самосвідомості спонтанність поступається місцем організованим (економічним, політичним, соціальним) об'єднанням.

СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД — виражає приналежність індивіда до тієї або іншої групи за визначеними індикаторами. У цьому плані виділяють

- демографічну (стать, вік);
- професійно-кваліфікаційну (професія і класність);
- освітню;
- етнічну (приналежність до нації або етнічної групи);
- поселенську (місто, селище міського типу, село) групи.

Знання соціального складу дозволяє керівництву фірм, корпорацій, підприємств грамотно розподіляти навантаження на працівників, обґрунтовано складати графіки роботи, відпусток і т. п.

СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ — важливий елемент соціальної структури, що виражає відносини соціальної нерівності в суспільстві, інституті, організації в залежності від обсягу влади, економічного становища, рівня освіти, престижу професії.

На рівні соціальної групи стратифікація виявляється через постійне відтворення ієрархічно розташованих соціальних позицій (статусів), соціальних ролей (функціональне становище людини у відповідності з її статусом), форми діяльності (офіційні і неофіційні), правила взаємовідносин, лідерство, престиж, службову кар'єру, систему винагород, стиль поведінки, спосіб життя і т. п.

СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ — це переміщення людей із однієї соціальної групи до іншої. *Недостатній розвиток соціальних груп* — одна з важливих умов для розвитку тоталітарних та авторитарних режимів. Навпаки, — урізноманітнення соціальної структури є важливою передумовою демократизації суспільства, що пориває з тоталітаризмом. Посилення соціального плюралізму виступає важливим об'єктивним фактором демократизації життя в усіх його сферах. Історичний досвід засвідчує, що настанова на соціально однорідне суспільство не відповідає потребам прогресу цивілізації.

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА — система заходів, організованих державною владою, які спрямовані на задоволення духовно-матеріальних інтересів різних соціальних груп суспільства.

Зміст соціальної політики як регулятора розкривається через канали взаємозв'язку і функції її суб'єктів стосовно соціальної сфери суспільства.

СУБ'ЄКТИ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ — державні установи, політичні партії, профспілки, громадські об'єднання. Відрізняють основні й похідні суб'єкти в залежності від рівня відповідальності за розробку та впровадження цілей соціальної політики. Сьогодні слід відзначити слабку сформованість недержавних інституцій як суб'єктів соціальної політики.

ОБ'ЄКТОМ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ є соціальна сфера суспільства, яка включає соціальну структуру, соціальні відносини, соціальні умови праці і життя, соціальні норми та соціальні служби.

До об'єктів соціальної політики належать різні категорії населення, які виділяються на основі критеріїв, форми, інтенсивності вияву потреб. У відповідності з названими показниками можна виділити такі групи населення (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Об'єкти соціальної політики

Групи	Потреби
1. Вікові групи:	
— діти	медичне обслуговування; соціальне обслуговування, навчання.
— молодь	освіта; робота; дозвілля
— люди похилого віку	соціальне забезпечення; охорона здоров'я; задоволення психологічних потреб
2. Сім'я	матеріальне забезпечення; житлове будівництво; охорона здоров'я
3. Колективи підприємств, установ, організацій	забезпечення зайнятості; охорона праці; організація відпочинку
4. Соціально-професійні групи	забезпечення гідних умов праці
5. Територіальні групи	Урахування специфіки та забезпечення соціальних умов для мешканців різних регіонів: Захід, Схід, Південь, Північ, мешканців міст та селищ.

СОЦІАЛЬНІ УМОВИ включають дві групи проблем, а саме: соціальної безпеки та соціальної захищеності.

Соціальна безпека передбачає наявність чи відсутність джерел існування людини на гідному рівні, рівень соціальної напруги або кризи в суспільстві, екологічний стан тощо.

До **соціальної захищеності** відносять можливості втілення в життя конституційних гарантій, у відповідності з якими людина має право на зайнятість за отриманою професією, оплату праці не меншу прожиткового мінімуму, отримання освіти, медичної допомоги, пристойного житла тощо.

СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ — *взаємовідносини, які виникають між соціальними спільнотами, між спільнотами і державними установами.*

Вони можуть бути формальні; неформальні (латентні); легітимні й нелегітимні відносини, продуктивні і непродуктивні. За інтенсивністю, силою зв'язку, ступенем спільної участі виділяють такі типи відносин:

1. Ділові відносини – це такі, завдяки яким персоніфіковані соціальні спільноти (через профспілки, політичні партії, суспільні рухи тощо) і державні установи здійснюють обмін і контролюють процес забезпечення потреб людини. Формами ділових відносин може бути ділове спілкування, переговори, укладення договорів, суспільний контроль за дотриманням прав і свобод людини і громадянина. Ознаками ділових відносин є позитивізм, раціоналізм, прагматизм, тобто досвід, цілеспрямованість та успіх. Указані ознаки відрізняють ділові стосунки від непродуктивних. Другою ознакою ділових відносин може бути рефлексійність, тобто усвідомлення з боку державних установ і громадських формувань ступеня актуальності тих чи інших потреб, прав і свобод людини для країни, регіону або для конкретної спільноти та готовності до їх забезпечення.

2. Комунікативні взаємовідносини характеризують зв'язки між суб'єктами громадянського суспільства і державними установами, які слугують каналами передачі інформації. Досвід, наприклад, Франції показує, що в разі правильної організації комунікативних зв'язків можна добитися високого рівня довіри між державними установами та громадськістю. При цьому використовуються дві основні форми.

Перша полягає в тому, щоб звертатися безпосередньо до громадськості.

Друга – це коли представники адміністрації звертаються до громадськості не прямо, а надають необхідну інформацію через пресу, видаючи брошури, випускаючи фільми, готуючи теле- та радіопередачі щодо захисту прав людини.

3. Інструментальні відносини – це відносини стосовно забезпечення потреб і прав окремих соціальних груп (дітей, жінок, етнічних меншин тощо) необхідними ресурсами, такими як продукти, послуги, інформація.

4. Морально-психологічні відносини характеризують ставлення, відносини, зв'язки між представниками державних установ і громадських об'єднань під час взаємних дій, або протистоянь, або пошуку прийнятних рішень.

Прикладом нелегітимних, непродуктивних, неконструктивних відносин можуть бути відносини, при яких сторони відчують і виявляють стосовно одне одного такі почуття і відчуття, як вплив, зверхність, відмінність, відразу, ворожість тощо. Це особливо має прояв з боку громадськості під час мітингів, демонстрацій, пікетів тощо.

5. Відносини влади – авторитету мають місце під час взаємин державних установ і впливових громадських рухів.

СОЦІАЛЬНІ НОРМИ – це основні правила поведінки людей на роботі і в повсякденному житті. Вони створюються як органами держави, так і громадськими об'єднаннями на основі архетипів, традицій, звичаїв поколінь. Соціальні норми у формі правил, традицій, звичаїв регулюють відносини по вертикалі та горизонталі суспільного буття.

Але всі ці суб'єкти та об'єкти не спроможні будуть працювати, якщо відсутні *канали взаємозв'язку між ними*. До основних каналів прямого і зворотного зв'язку можна віднести:

- нормативне забезпечення, яке надає соціальним програмам характеру обов'язковості;
- накопичення відповідних засобів для розробки і прийняття конкретних соціальних програм;
- організація раціонального використання накопичених засобів з урахуванням структури потреб різних соціальних спільнот;
- організація інформаційних та консультативних програм, координація соціальних програм по вертикалі та горизонталі.

Нормативною базою соціальної політики є Конституція країни, міжнародні угоди та конвенції, законодавчі акти, укази Президента, постанови Кабінету Міністрів, накази або розпорядження галузевих міністерств, державних комітетів та органів місцевого самоврядування, якщо вони не суперечать законодавству країни.

Конституція країни, як правило, проголошує права громадян та обов'язки держави забезпечити та підтримати певні умови життя людей. Основний Закон України у ст.3 підкреслює, що життя, права і свободи людини є вищою цінністю, і держава несе відповідальність перед громадянами своєї країни. Ціла низка статей проголошує соціально-економічні, політичні, культурно-духовні та особисті права і свободи людини.

Міжнародні угоди та конвенції також впливають на розробку та впровадження рішень у соціальній сфері. Так, наприклад, Декларація ООН (1948 р.) “Про основні права людини”, яку Україна підписала, зобов'язує керівництво держави враховувати її вимоги в галузі економічних та соціальних прав. Верховна Рада України ратифікувала Римську конвенцію (1950 р.), яка також вимагає врахування соціальних прав людини. Але якщо конвенція не ратифікована законодавчим органом і не закріплена спеціальним законодавством, то держава не несе відповідальності за її впровадження на своїй території. Наприклад, у грудні 2000 р. українська делегація не підписала Римську конвенцію про заборону торгівлі жінками, хоча для України ця проблема є дуже гострою.

Законодавчі акти надають та гарантують у певному просторі спеціальні права. Наведемо деякі з них. Це Закони України “Про зайнятість населення” (1991); “Про пенсійне забезпечення” (1991); “Про основи соціального захисту інвалідів в Україні” (1991); “Про державну допомогу сім'ям з дітьми” (1992); “Про внесення змін в Закон України “Про сприяння становленню і розвитку молоді в Україні” (2000); “Про основні принципи соціального захисту ветеранів

праці та інших громадян похилого віку в Україні” (1993); “Про об’єднання громадян” (1992); “Про благодійність та благодійну діяльність” (1997); “Про охорону навколишнього середовища” (1991). Окрім того, протягом 1990-х рр. прийнято низку законів про державний бюджет України, в яких міститься спеціальний розділ, присвячений соціальній політиці, закони щодо соціального захисту державних службовців, працівників окремих галузей суспільного виробництва та сфери послуг.

Враховуючи те, що соціальне законодавство в основному зосереджує увагу на способі витрачання коштів або надання допомоги і не містить технології впровадження цих норм, то важливу роль тут відіграють *постанови Кабінету Міністрів*, тлумачення законодавства особами, які його розробляли. Вони пояснюють, які витрати можуть бути зроблені і за яких умов. Оскільки соціальні заходи постійно змінюються, удосконалюються, а отже дорожчають, виникає потреба деталізації, уточнення тлумачень.

Завдяки точному тлумаченню правових норм і постанов, указів, розпоряджень чітко з’ясовуються права груп та осіб на отримання послуг та винагород. Тому важливо, щоб тлумачення викладалися у найпростішій формі, з урахуванням того, що вони призначені не лише для санкціонування витрати ресурсів, а й для розв’язання спірних питань.

Другим каналом зв’язку суб’єктів з об’єктами соціальної політики є *діяльність відповідних державних структур* з пошуку джерел фінансування, здійснення заходів для досягнення цілей соціальної політики.

Найбільш поширеними заходами є оподаткування, зменшення податків, приватна благодійність, громадські ініціативи, інформаційні послуги, міжгалузеві консультації.

Питання для самостійного опрацювання

1. В чому Ви бачите відмінність політичної науки від технічної?
2. В чому полягає сутність взаємодії політики і економіки в умовах прискореної трансформації суспільств?
3. Від яких факторів залежить рівень соціальної стратифікації?
4. Прокоментуйте висловлювання американського професора К. Райта: "Політика може бути визначена як мистецтво і практика забезпечення групових цілей, що досягається шляхом подолання опору інших груп"
5. Чи можна розглядати політику "як чисту справу"?
6. Як ви розумієте розхожий афоризм, що "якщо сучасна людина не займається політикою, то політика все одно займається нею"?
7. Які ви знаєте різновиди соціальних відносин?

Бібліографія

1. Абизов В.Є., Кремень В.Г. Політичне рішення: механізм прийняття. - К., 1995.
2. Білоус А.О. Політичні об'єднання України. - К., 1993.
3. Вебер М. Политика как призвание и профессия // Избр. произв. - М., 1990.
4. Гаєвський Б.А. Філософія політики. - К., 1993.
5. Гаєць В. Державність України. На шляху до громадянського суспільства // Віче. - 1995. - № 5.
6. Гарань О. Розпад СРСР і українське питання в політиці США // Сучасність. - 1995. - № 4.
7. Грушевський М.С. На порозі Нової України. Гадки і мрії. - К., 1992.
8. Даль Р. Природа политического процесса // Социально-политические науки. - 1990. - №10
9. Конституція України.- К., 1996.
10. Лузан А.О. Політика і суспільство // Політологічні читання.-1993.-№1
11. Мороз О. Відстоювати інтереси України // Політика і час. -1995.-№1.
12. Мурадян А.А. Дзуликий Янус. Введение в політологію.-М., 1994
13. Пирожков С., Ситник П. Консолідація українського суспільства: ідейні засади // Віче. -1995. - № 4.
14. Пойченко А.М. Політика: теорія і технологія діяльності. -К., 1994.
15. Політичні структури і процеси в сучасній Україні. Порівняльний аналіз/ Відп. Ред. Ф.М. Рудич., -К., 1995
16. Політичні структури та процеси в сучасній Україні: Політологічний аналіз / Ф. М. Рудич, В. Б. Безверхий, М. Г. Кириченко та ін. - К., 1995.
17. Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д. Бабкіна. - К., 1997
18. Політологія: історія та методологія / за ред. Ф.М. Кирилюка. -К.,-2000.
19. Політологія: наука про політику / за ред. Кременя В.Г., Горлача МЛ,- К., 2001.
20. Політологія: Підручник.- Видання 2-ге, перероблене, доповнене/ за ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка,- К: Академія, 2006
21. Теофіл Іван Кіс. Вибірчі системи та їхні політичні наслідки // Нова політика. - 1996. - № 2-4.

ЛЕКЦІЯ 3

ОСНОВНІ ВІХИ СВІТОВОЇ ТА ВІТЧИЗНЯНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ (4)

Зародження політичної думки пов'язується з тим ступенем суспільного розвитку, коли виникає приватна власність на засоби виробництва, відбувається соціальне розширення суспільства, утворюється державність. Саме проблеми держави і права, владних відносин у суспільстві були й залишаються в центрі політичної думки.

1. Виникнення і розвиток політичної думки в Стародавньому світі

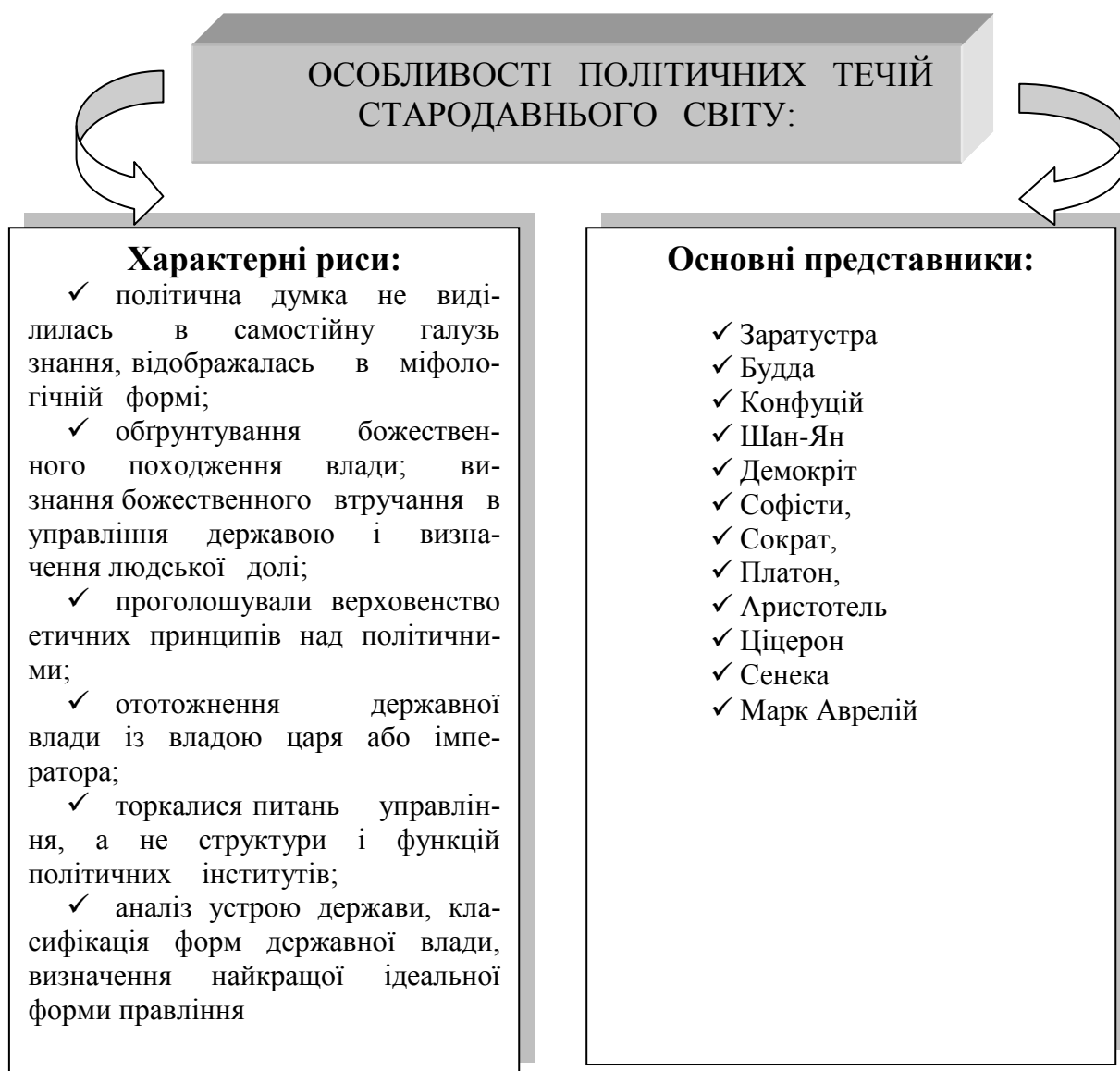

Рис. 3.1 Особливості політичних течій стародавнього світу

ЄГИПТЯНИ вважали, що ключ до проблем функціонування державної влади, справедливості, правосуддя перебуває в руках богині істини і порядку Маат. Творцем світу і всього живого на Землі, верховним царем і батьком інших богів вважали бога сонця, бога-фараона Ра, який владарював над богами і людьми. Потім він передав царювання своїм нащадкам, теж богам — Осірісу, Ісіді, Сету, Гору та іншим. Від них пішло понад 340 фараонів-людей. У такий спосіб пропагувалося божественне походження державної влади, виправдовувалася східна деспотія, підпорядкованість «нижчих вищим».

Суспільство уявлялось єгиптянам як піраміда, верхівка якої — боги і фараони, підніжжя — народ. Між ними — жерці, знать, чиновники. Водночас єгипетські мислителі закликали не зловживати владою, приборкувати корисливі прагнення, поважати старших, не грабувати бідних, не ображати слабких тощо.

ШУМЕРСЬКА ранньополітична думка, як і єгипетська, вбачала джерело влади у верховному божестві, яке разом з підлеглими богами визначає земні справи і людські долі. Це зафіксовано в написах на глиняних табличках про реформи Урунімгіни (XXIV ст. до н. е.), піснях і переказах про Гільгамеша (XXIII ст. до н. е.), Шумерських законах (XXI ст.), законах Білалами — правителя Ешнунни (XX ст. до н. е.), Царських списках (XX—XIX ст. до н. е.) тощо.

ВАВІЛОНЯНИ залишили одну з найцінніших пам'яток східної політико-правової думки — Закони Хаммурапі (1792—1750 до н. е.). З 282 статей цього кодексу збереглося 247, в яких зафіксовано прагнення до втілення вічної справедливості, до подолання зла і беззаконня. Право розглядалось не як сакральна (священна), а світська сутність.

ЗАРАТУСТРА (VIII ст. до н. е. засновник зороастризму — міфологічних уявлень стародавніх персів): у центрі його вчення боротьба добра і зла. Держава має бути земним втіленням небесного царства, монарх має насаджувати добро, боротися проти зла в державі. При владі мають бути найдоброчесніші люди. Закликав до взаємної любові, прощення, миру.

БУДДА (563-483 рр. до н. е.; збірник "Дігха Нікай"):

Його вчення зосереджено на особі, яку необхідно позбавити від постійних страждань. Заперечував теорію божественного походження каст і царської влади. Пропонував людям відмовитися від бажань і пристрастей, зробити своє життя непідвладним впливу середовища.

КОНФУЦІЙ (551—479 рр. до н. е.) — яскравий представник стародавньокитайської думки. Погляди Конфуція викладено у книзі «Луньюй» («Бесіди і судження»), складеній його учнями.

Конфуцій розвивав патріархально-патерналістську концепцію держави, відповідно до якої держава виступає як велика сім'я. Влада правителя в державі є такою, як влада батька в сім'ї, а відносини правителів і підданих нагадують сімейні відносини, де молодші залежать від старших. Правитель (імператор) є «сином неба», його влада має божественне походження. Конфуцій висував важливу вимогу дотримання в державному управлінні моральних принципів, був противником будь-якого насильства і вважав, що забезпечення суспільного порядку має здійснюватися не шляхом насильства, а через удосконалення самої людини, дотримання добродетельності.

Добродетельність у тлумаченні Конфуція виступає як широкий комплекс етико-правових норм і принципів, до якого входять правила ритуалу, людинолюбство, піклування про людей, шанобливе ставлення до батьків, відданість правителю, відчуття обов'язку тощо.

Регулювання політичних відносин за допомогою вимог добродетельності у вченні Конфуція різко протиставляється управлінню на основі законів, що було зумовлено їх традиційно каральним значенням. Конфуцій не заперечував повністю значення законодавства, однак відводив йому допоміжну роль, висуваючи на передній план у регулюванні суспільних відносин вимоги добродетельності.

МО ЦЗИ (479—400 рр. до н. е.), — засновник моїзму, розвивав ідею природної рівності всіх людей і обґрунтовував договірну концепцію виникнення держави, в основі якої лежить ідея належності верховної влади народу.

Мо Цзи вважав, що влада має використовувати не лише насильство й покарання, а й моральні форми впливу на людей. Мо Цзи висунув ідею договірної походження держави та управління. У давнину, вважав він, не було управління й покарання, кожний мав власне розуміння справедливості, й тому у відносинах між людьми панувала ворожнеча.

Ідея єдиної для всіх справедливості і єдиної законодавчої влади була спрямована у Мо Цзи проти свавілля чиновників, які, встановлюючи свої порядки, вдавалися до насильства й жорстоких покарань. Важливе місце у його вченні посідає вимога врахування інтересів простого народу в управлінні державою. Він рішуче виступав за звільнення низів суспільства від гніту, страждань та убогства. Бідність Мо Цзи вважав джерелом безпорядків у державі.

ШАН ЯН (390—338 рр. до н. е.) — виступив з обґрунтуванням управління, яке спирається на закони й суворі покарання (легізм). Стверджував, що організація державного управління має ґрунтуватися не на традиції і ритуалі, а на основі єдиних, чітко визначених законів - «фа» (звідси китайська назва цієї школи — «фацзя»), які спираються на суворі покарання.

Закони, а не особисті бажання чи свавілля правителів мусять лежати в основі державного управління. Концепція державного управління Шан Яна прийнята ворожістю до простих людей, низькою оцінкою їхніх вчинків і переконань, певністю, що лише за допомогою жорстоких законів народ можна тримати в покорі. Цей ідеал «законницької» держави заперечує законодавче встановлення будь-яких прав підданих і сприймає закон лише як засіб державного управління в інтересах правителів.

Вагомий внесок у політичну теорію належить давньогрецьким мислителям, насамперед, творчістю «СЕМИ МУДРЕЦІВ» (кін. VII — поч. VI ст. до н. е.). Вироблені ними формули «чеснотам — свій, пророкам — чужий», «силою не роби нічого» (Клеобул); «дотримуйся доброчесності», «закон — це поєднання права і сили», «навчившись підпорядкуванню, навчишся керуванню» (Солон); «не погрожай вільним, нема на те права», «не бажай неможливого», «пізнай самого себе», «слухайся законів більше, ніж ораторів», «підкоряйся законам» (Хілон); «не красуйся зовнішністю, а будь прекрасний справами», «вчи і вчись кращого» (Фалес); «не роби того, що не подобається іншому», «закон — втілення найвищої могутності», «володій своїм» (Пітак); «бери переконанням, а не силою», «говори доречно» (Біант); «демократія краще тиранії», «не карай злочинця, а попереджай злочин», «любви закони старі, а їжу свіжу» (Періандр) та ін. — покликані були стати моральною нормою співжиття.

СОЛОН (640—559 до н. е.) завдяки рішучим реформам в державному будівництві ввійшов в історію як родоначальник давньогрецької демократії. Приватна власність за його доби набула не лише легітимного характеру, а й стала вирішальною ознакою при визначенні політичних прав громадян, обсяг яких залежав від майнового цензу, а не від походження.

ДЕМОКРИТ (470—366 до н. е.) — його вчення особливо вплинуло на розвиток політичної ідеології: про справедливість у політиці як відповідність природі, про суспільство, державу і закони як штучні утворення людей внаслідок природного процесу, про політичний конформізм і моральну солідарність віль-

них громадян як необхідний компонент «хорошої» держави. Демокрит доводив земне, а не божественне походження людини (з землі і води), суспільне, а не небесне походження права. У контексті тих ідей фігурували вчення Піфагора (580—500 до н. е.), Геракліта (530—470 до н. е.) та деяких інших давньогрецьких мислителів.

СОФІСТИ — родоначальники раціоналістичних інтерпретацій політичного розвитку (Протагор (481—411 до н. е.), Горгій (483—375 до н. е.), Гіппій (460—400 до н. е.), Антіфонт (V ст. до н. е.), Фрасімах (V ст. до н. е.) та ін.

Заслуга софістів в олюдненні суспільно-політичних явищ, започаткуванні світської теорії політики, держави і права, переміщенні людини з «периферійних позицій» у центр політичного життя, ставленні до неї як до «міри всіх речей», природної рівності людей, у тому числі й рабів, у розвитку демократичних поглядів.

СОКРАТ (469—399 рр. до н. е.) — вів пошуки раціонального, логічно-понятійного обґрунтування об'єктивного характеру етичних норм, моральної природи держави і права, був принциповим прибічником законності. Основу нормального функціонування держави, її благополуччя він убачав у непорушності законів, підпорядкуванні їм усіх громадян. Дотримання полісних законів Сократ пов'язував з одностайністю громадян, під яким розумів відданість і підпорядкування законам.

Він намагався сформулювати ідеально-розумну сутність держави. Владу, засновану на волі народу й державних законах, Сократ вважав царством, а владу, засновану на свавіллі правителя і спрямовану проти народу, — тиранією. Правління тих, хто дотримується законів, він називав аристократією, правління найбагатших — плутократією, а правління всіх — демократією. При цьому мислитель негативно ставився до участі в управлінні державою більшої частини народу (на його думку, грубих і некомпетентних людей). Управлінню державою Сократ приділяв особливу увагу, стверджуючи, що правити мають компетентні особи.

ПЛАТОН (427—347 рр. до н. е.) — своє політичне вчення він виклав головним чином у трактатах-діалогах «Держава», «Політик» і «Закони». Вчення Платона про державу ґрунтується на його філософських поглядах.

Цю ідеальну справедливу державу Платон будує за аналогією з людською душею. Трьом початкам людської душі (розумному, вольовому й чуттєвому) в державі аналогічні три схожих початка — дорадче, захисне й ділове, а цим останнім відповідають три суспільних стани — правителів, воїнів і виробників. Справедливість полягає в тому, щоб кожне початок робило лише свою справу відповідно до встановленої ієрархії. Ідеальна держава Платона — це справедливе, засноване на законах, правління кращих. Таке правління може бути або царською владою (якщо серед правителів вирізняється хтось один — найдостойніший), або аристократією — владою декількох кращих.

Через недосконалість людської натури така держава не може бути вічною і зміниться іншими, гіршими формами правління — тимократією, олігархією, демократією або тиранією. Причому кожна з цих форм є гіршою за попередні.

Демократію Платон розцінював як лад приємний і різноманітний, але такий, що не має належного управління. Платон, як й інші давньогрецькі мислителі, заперечував не взагалі демократію як владу народу, а демократію як владу натовпу — охлократію.

Кожну з форм державності губить саме те, що вважається в ній найвищим благом. У тимократії це воєнні успіхи, в олігархії — багатство, в демократії — свобода. Саме з демократії виростає її продовження і протилежність — тиранія, встановлення якої означає перетворення надмірної свободи в надмірне рабство. Тиранія — найгірша форма державного правління, за якої панують беззаконня, свавілля й насильство. У діалозі «Політик» Платон високо оцінює роль політики в житті суспільства. Він вважає політику царським мистецтвом, яке вимагає знань і вміння управляти людьми. Якщо правителі володіють таким мистецтвом, то не має значення, правлять вони за законами чи без них. У тих державах, де немає істинних правителів, правління повинно здійснюватися через закони.

АРИСТОТЕЛЬ (384—322 рр. до н. е.) — політичні погляди викладені головним чином у працях «Політика» та «Афінська політія». Займався проблемами походження, сутності та форми держави. Він вважав, що держава виникла не в результаті якоїсь угоди між людьми на основі їх волевиявлення, а природно-історичним шляхом — із сім'ї і поселень як всеохоплююча і найдосконаліша форма спілкування людей. Зумовлюється цей процес тим, що людина за своєю природою є політичною істотою, і завершення цієї її природи знаходить свій вияв саме в політичному спілкуванні, тобто в державі.

Форму держави Арістотель характеризував як політичну систему, що визначається верховною владою в державі. Трьома правильними формами держави виступають монархія, аристократія і політія, а трьома неправильними — тиранія, олігархія і демократія. Кожна з цих шести основних форм має свої види, залежно від комбінації формоутворюючих ознак.

Найкращою формою правління, за Арістотелем, є політія, в якій влада належить більшості і здійснюється на спільне благо. Найгіршою з неправильних форм держави є тиранія, де влада здійснюється деспотичними методами однією особою в особистих інтересах. Арістотель розрізняє крайню демократію, в якій верховна влада належить народу, а не закону, і помірковану цензову демократію, засновану на примиренні багатих і бідних і пануванні закону. Першу він різко засуджує, другу підтримує.

Політія втілює в собі кращі сторони олігархії і демократії (об'єднує багатих і бідних, багатство і свободу), але вільна від їх недоліків і крайнощів. За Арістотелем, політія є середньою формою держави, в якій у всьому переважає середній елемент. У звичаях це — поміркованість, у майні — середній достаток, у правлінні — середній прошарок. Цей середній прошарок є найціннішим стосовно політики, оскільки він найбільш прихильний до існуючих порядків, і завдяки йому в державі можна пом'якшити суперечність між бідними й багатими, яка є причиною державних переворотів.

ПОЛІБІЙ (210—128 до н. е.) — започаткував політичну історію як науку («Всезагальна історія»). Історію людства він розглядав як закономірний, необхідний процес руху до нового за всезагальним світовим законом і розумом.

Історія державності — природний процес у межах циклу: царство — тиранія — аристократія — олігархія — демократія — охлократія. Полібій детально аналізує сутність цих державних форм, причини занепаду одних та злету інших, визначаючи три головних (царство, аристократія, демократія), групуючи їх за протилежними ознаками: царство — з тиранією, аристократію — з олігархією, демократію — з охлократією.

Найраціональніша форма держави — змішане правління царя, старійшин і народу (переплетення рис царства, аристократії й демократії). Ця ідея містить концепцію отримань і противаг: три влади не лише підтримують, а й перешкоджають одна одній, наштовхуються на протидію двох інших влад, що забезпечує державі стабільність. Це дає підстави вважати Полібія батьком не тільки політичної історії, а й теорії поділу влад.

МАРК ТУЛЛІЙ ЦИЦЕРОН (106—43 рр. до н. е.) був знаменитим римським оратором, юристом і державним діячем. Державу Цицерон визначає як справу, надбання (лат. *res*) народу (лат. *populi*). Звідси походить і її назва — республіка (лат. *respublica*). Основну причину походження держави він вбачає у вродженій потребі людей жити разом. Цицерон приділяв значну увагу аналізу різних форм державного правління та їх перетворень.

Залежно від числа правлячих він розрізняв три простих форми правління: царську владу (монархію), владу оптиматів (аристократію) і владу народу (демократію). Кожна з цих форм має свої переваги: у царській владі це благовоління до підданих, у влади оптиматів — мудрість, у влади народу — свобода. Але кожній з них властиві й певні недоліки. Так, царська влада і влада оптиматів обмежують свободу народу та усувають його від участі в управлінні державою, а демократія означає зрівнялівку.

Цицерон вважає, що за можливості вибору з простих форм правління перевагу потрібно віддати царській владі, а демократію слід поставити на останнє місце. Але найкращою формою держави є змішана форма, утворювана шляхом рівномірного поєднання достоїнств трьох простих форм правління. Найважливішими достоїнствами такої держави є її міцність і правова рівність громадян.

Після краху Римської республіки, з початком нової ери, популярними стали ідеї Сенеки (3—65 н. е.), Епіктета (50—140 н. е.), Марка Аврелія (121—180 н. е.) та інших римських стоїків, які в умовах посилення авторитаризму, правового свавілля проповідували політичну пасивність, індивідуалізм, космополітизм, фаталізм.

На думку СЕНЕКИ, природна держава з природним правом — це всесвіт, що базується на божественному началі, а люди, «рідні один одному», «співтовариші по рабству», підпорядковуються світовим небесним законам.

ЕПІКТЕТ дотримувався християнського принципу «чого не бажаєш собі, не бажай іншим», засуджував рабство і багатство.

МАРК АВРЕЛІЙ розглядав державу як конформістичне утворення з рівним для всіх законом, вважав найважливішою цінністю свободу підданих.

Безумовну актуальність і сьогодні носять думки стародавніх мислителів із приводу етико-правових норм і принципів справедливості в політиці (Конфуцій, „Сім мудреців”, Демокріт, Сократ); належності верховної влади народу

(Мо-цзи); обґрунтування важливості існування середнього класу в суспільстві (Арістотель), поділу влад (Полібій), рівності людей (Сенека) тощо.

2. Зміст основних документів писемності періоду Київської Русі

Основними суспільно-політичними ідеями в Київській Русі були погляди на походження держави, князівської влади, правове регулювання суспільних відносин, стосунки між церквою і державою, проблеми єдності та суверенності політичної влади, об'єднання розрізнених удільних князівств навколо великого князя київського, самостійності й незалежності Русі тощо. Головними проблемами політичної думки цього періоду були дві: рівноправність Русі з іншими державами, передусім з Візантією, та необхідність об'єднання руських земель для збереження держави перед зовнішньою загрозою.

«СЛОВО ПРО ЗАКОН І БЛАГОДАТЬ» — митрополита *Іларіона*.

Вихідною проблемою «Слова» Іларіона є питання про співвідношення закону та істини (благодаті). У традиціях релігійної літератури під законом автор розумів Старий Заповіт, а під істиною — Новий.

Закон Іларіон трактує як певну зовнішню настанову, що регулює примусовими методами діяльність людей на час до досягнення ними істини. Істина, благодать є певним внутрішнім контролером людської поведінки згідно з волею Божою.

Іларіон чітко висловлює свої симпатії до монархії як форми державного правління. Вважав, що влада повинна концентруватись у руках мудрого правителя, який задовольняв би певні умови: пам'ятав, що несе відповідальність за підданих перед Богом; здійснював владу на основі закону і справедливості, а не сваволі; був милостивим до підданих.

«ПОВІСТЬ ВРЕМ'ЯНИХ ЛІТ» — монаха Києво-Печерської лаври *Нестора*. Одним із найважливіших питань політичного характеру є проблема рівності Київської Русі з іншими європейськими державами. Особлива увага в «Повісті...» приділяється обґрунтуванню законності й необхідності князівської влади. Автор подає схему колективного володіння Київською Руссю князівським родом Рюриковичів.

Ідея єдності руських земель розглядається передусім як духовна, котру забезпечує християнська церква. Що стосується політичної єдності, то вона виявляється у єдності Київської Русі як спільної власності князів-братів, які мусять слухатися порад київського князя як старшого серед рівних. Причиною княжих міжусобиць у «Повісті...» вважається «спокушування» дияволом людей, а тому міжусобні війни і їх зачинателі є неправедними і гріховними.

«РУСЬКА ПРАВДА» — *Ярослава Мудрого* (1019—1054). Значна увага у Київській Русі приділялась розробці законодавчих актів, які регулювали суспільні відносини.

„Руська правда” складалася з трьох частин: «Правди Ярослава», «Правди Ярославичів» (1073—1076) та широкої редакції «Руської правди» (початок XII ст.). Закони Ярослава високо цінували людське життя, честь, осуджували злодіїв та вбивць. Головними цілями співжиття проголошувались особиста безпека і

невід'ємність власності. За насильницькі дії визначали особливу плату до казни — штраф, можна було відкупитися грішми. Смертної кари не було. Пильно захищалася власність; за певних умов навіть виправдовувалось убивство злодія. Найтяжчі кари, аж до вигнання з рідної землі, встановлювались за крадіжку коней і підпал.

«Руська правда» регулювала також майнові відносини між людьми, стосунки між батьками й дітьми. Введені нею закони тривалий час регулювали суспільні відносини в Київській Русі і, як вважається, де в чому були гуманнішими, ніж сучасне законодавство.

«ПОВЧАННЯ» — (бл. 1117) *Володимира Мономаха* (1053—1125)

«Повчання» написане у формі заповіту-звернення Володимира Мономаха до своїх синів. У ньому узагальнено досвід князя за час перебування його на київському престолі. Цей досвід він намагається передати своїм синам. В автобіографічній частині твору подається ідеалізована картина державної діяльності та ідеальний образ князя-правителя, який має керуватися християнськими заповідями, моральними нормами і принципами. Саме це передусім Мономах заповідає дітям, подекуди, за традицією того часу, майже дослівно наслідуючи своїм текстом Біблію.

Крім моральних настанов, «Повчання» містить також практичні вказівки щодо керівництва державою, управління підданими, правил поведінки з ними в деяких типових ситуаціях, зокрема під час війни. За політичними традиціями слов'янства князь був не тільки правителем і воєначальником, а й верховним суддею в державі. Мономах звертає особливу увагу своїх синів на дотримання ними закону та принципів справедливості й милосердя. При цьому князь не лише сам має бути справедливим і милостивим, а й вимагати цього від підлеглих. Він мусить дбати про них, особливо про знедолених і беззахисних.

«СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ» (1187) — поема де знайшла своє відображення низка актуальних політичних проблем.

В обстановці загострення міжусобної боротьби розповідається про локальне явище — похід новгород-сіверського князя Ігоря 1185 р. в половецький степ і його воєнну поразку. Невідомий автор «Слова...» у поетичній формі робить спробу сформулювати ряд узагальнюючих висновків. Головну причину тяжкого становища Русі він убачає в міжусобній боротьбі руських князів. Основний політичний зміст зосереджений у так званому золотому слові великого київського князя Святослава. Звертаючись до бояр і князів, він говорить, що головна провина Ігоря та причина його поразки полягає в тому, що той пішов на половців «собі слави шукати», а не захищати інтереси всієї держави. Автор «Слова...» наголошує, що для князя недостатньо бути вправним воєначальником, потрібно ще й уміти побачити загальнодержавний інтерес і підпорядкувати йому особистий.

3. Політичні концепції Нового часу. Д. Локк, Т. Гоббс, Ш. Монтеск'є.

За Нового часу сформувалися основні національні школи високорозвинутої політичної думки, вдосконалювалися актуальні й для сьогодення політичні ідеї. Основні ідеї цього періоду були пов'язані із розвитком двох теорій: суспільного договору та природного права. Фактично мислителі цього періоду намагалися дати відповідь на запитання: хто для кого існує — держава для людини, чи людина для держави?

ОСОБЛИВОСТІ розвитку політичних знань НОВОГО ЧАСУ:

- ✓ аналіз проблем прав та свобод людини, закону і держави, демократичного устрою суспільного життя;
- ✓ формування ліберальної політичної ідеології;
- ✓ обґрунтування необхідності розподілу влад;
- ✓ аналіз цінностей і механізму функціонування буржуазної демократії;
- ✓ формування концепції прав людини та громадянина.

ТОМАС ГОББС (1588—1679) — автор знаменитого «Левіафану», представника англійської політичної думки. На думку Гоббса, людина — не суспільно-політична істота, а егоїстична тварина («людина людині — вовк»). Рівна від природи, вона отримує «право на все», яке в умовах суцільного егоїзму, честолюбства перетворюється на «право ні на що», на війну всіх проти всіх. Для формування стану «людина людині бог» виникає штучна інституція — держава, яка відбирає в індивідів природні права, окрім права на фізичне життя. Безмежні права держави зосереджуються в руках абсолютного монарха, а тому поділ влад на гілки неприпустимий, бо знову призведе до громадянської війни. Влада суверена-монарха не підлягає контролю, він — над законом.

За Гоббсом, держава — це і є суспільство, а суспільство — і є держава, які підносяться над людиною. Тобто, за Гоббсом — людина існує для держави, звідси виникла вся школа тоталітарних вчень.

ДЖОН ЛОКК (1632—1704) — головний фундатор класичного лібералізму. Локк був виразником ліберально-демократичного напрямку англійської політичної думки. У праці «Два трактати про державне правління» він першим серед мислителів на рівні в ланцюжку «особа — суспільство — держава» поставив на перше місце особу (потреби й інтереси людини), на друге — потреби й інтереси суспільства і лише на третє — потреби й інтереси держави. Цей підхід згодом був покладений в основу політичної доктрини класичного лібералізму.

Держава, за Локком, виникла не внаслідок «війни всіх проти всіх», а з первісного миру і злагоди серед рівних і вільних людей для забезпечення цих природних, невідчужуваних прав і захисту приватної власності. Люди, передавши державі права, не втрачають їх. Держава оберігає такі права. А найдосконалішою формою держави є не абсолютна, а конституційна монархія. Гарантом запобігання в ній політичної сваволі щодо особи повинен бути поділ влад на законодавчу, виконавчу (в т. ч. і судову) та союзну (займається зовнішньою політикою). Такий поділ слід здійснювати на засадах і принципах верховенства закону, якому підпорядковуються всі, в т. ч. й законодавці.

Локк виводить три основних права людини, які в літературі отримали згодом назву „не відчужені”: право на життя, право на свободу, право на власність.

ШАРЛЬ ЛУЇ МОНТЕСК'Є (1689—1755) — французький правознавець, просвітник, один із засновників новітньої політичної науки. У своїх працях — «Персидські листи», «Роздуми про причини величі римлян і їх занепаду», «Про дух законів» — він наголошує, що головне завдання держави — забезпечити людині політичні свободи (можливість робити все, дозволене законами, і не робити того, що законами заборонено, бо тоді такої свободи не буде ні для кого), і громадянські свободи (спокій духу, відчуття громадянської безпеки, запобігання необґрунтованим приватним і публічним звинуваченням індивіда, гуманне кримінальне законодавство, неухильне дотримання правил судочинства, недопущення деспотизму і зловживань з боку посадових осіб, суворе дотримання законів і непорушний режим законності).

Монтеск'є стверджував, що таке забезпечення політичних і громадянських свобод можливе лише за існування в державі незалежних одна від одної гілок влади — законодавчої, виконавчої та судової. *Саме незалежність, а не розподіл функцій між ними*, ставив Монтеск'є на перше місце, розуміючи, однак, що реально в політичному житті може йтися лише про незалежність суду.

Для досягнення справжньої незалежності суддів Монтеск'є пропонує запровадити досвід Франції щодо купівлі-продажу суддівських посад, і «уособлення» цієї влади в присяжних (виборних народних представника, яких періодично скликають на спеціальні сесії).

Незалежність законодавчої та виконавчої влади, за Монтеск'є, має відносний характер, бо насправді в системі стримувань та протигаг існує своєрідна «незалежна залежність», коли одна влада не дає змоги іншій зловживати своїми функціями, що і є гарантією забезпечення прав і свобод громадян.

Законодавчу владу, на його думку, має уособлювати двопалатний парламент, який складався б з нижньої — народної палати, депутати до якої обиралися б на основі всезагального виборчого права всім населенням, і верхньої — аристократичної палати, палати перів, члени якої призначаються з представників пануючих верств і передають посади своїм спадкоємцям. Такій моделі властиві відносна незалежність палат, розподіл їх функцій і стримування, позаяк обидві палати наділені правом призупинення або скасування рішень одна одної. Ухвалені парламентом закони обов'язкові для виконання виконавчою і судовою гілками влади, тобто законодавці мають пріоритет, але в тому разі, якщо самі підпорядковуються законам.

Найважливішою рисою виконавчої влади Монтеск'є вважав швидкість дій. А це можливо за умови, коли вона зосереджена в руках однієї особи — монарха.

Жодна з влад не повинна володіти повноваженнями скасовувати рішення перших двох, але кожна може призупинити ухвалу, яка суперечить законові. Іншими словами, гілки влади стосовно одна одної виконують ще й контрольні функції. Монтеск'є блискуче обґрунтував механізм забезпечення прав і свобод

людини і громадянина, водночас він доводив, що скасування привілеїв панів, духовенства, дворянства, міщан призведе до деспотичної народної держави.

Прихильно він ставиться до демократії, якій властиве тяжіння суспільства до чеснот і загального блага. Головним для аристократії мислитель вважає помірність (невибагливість), а монархії — честь. Всім їм притаманні відповідні правові системи: для демократії важливо законодавче закріпити рівність прав дітей при успадкуванні, заборонити накопичення багатств в одних руках; для аристократії — обмежити пишноти, щоб не викликати заздрощів у бідних; для монархії — зберегти власність, підтримати багате дворянство як силу і велич держави.

Деспотія ж тримається на страху, свавіллі, закони їй не потрібні, бо деспот руйнує суспільство і спотворює природні права людини.

Форма держави визначає не лише «дух законів», а й характер зовнішньої політики: для республіки — мир і поміркованість, для монархії — войовничість. Неабияке значення для держави має розмір її території: малій республіці загрожують завойовники; велика монархія здатна протистояти їм, але схильна до загнивання зсередини, до деспотизму. Тому невеликим державам доцільно об'єднуватись у федеративні утворення, де можна буде використати переваги малих і великих країн.

4. Деморалізація політики та абсолютизація державних інтересів у творчості італійського теоретика Н. Макіавеллі (1469-1527)

НИККОЛО МАКІАВЕЛЛІ (1469—1527) — найяскравішим представник політичної думки, знаменитий італійський мислитель і політик. Основні праці — «Правитель» (1513), «Роздуми на першу декаду Тита Лівія» (1519), «Історія Флоренції» (1532). Його вважають творцем нової науки про політику. Макіавеллі приходив до висновку про тісний зв'язок права з інтересами людей, що стоять при владі.

Його ідеї "подарували" життя сучасним соціологічним теоріям еліт (В.Парето, Г.Моска, Ч.Міллс). На нього, як на авторитет і предтечу, посилаються теоретики бюрократії (М.Вебер, Р.Міхельс), корупції (С.Хантінгтон), політичного прогнозування (Д.Белл, Г.Кан, Е.Вінер). Задовго до Конта він висунув ідею "суспільного консенсусу". Та й саме поняття *stato*, тобто, "державна" зобов'язана своєю появою насамперед Макіавеллі, що вперше застосував його для позначення політичної організації суспільства.

Макіавеллі не тільки побачив появу великих національних держав, але і вказав розвитку буржуазної державності: абсолютистську і республіканську. Він вважав, що необхідно вибирати найкращу державну форму в залежності від співвідношення сил на політичній арені, взаємодії всіх елементів форми держави від завдань, що стоять перед нею. Те, що добре в один час, може бути не придатним для іншого. Важливі для нас і його інші думки про те, що не треба

намагатися встановити демократію в розбещеному суспільстві, або, навпаки, монархії — у суспільстві волелюбному.

ПРИНЦИП ВІДНОСНОСТІ ПРАВЛІННЯ — один із принципів політичної теорії Макіавеллі, який говорить: вибір засобів відносний ситуації, оцінка результату відносна засобам, а усе разом — мета, засоби і ситуація — повинні співвідноситися між собою. Наприклад, численні страти не можна виправдати з погляду вищих принципів, але це необхідно зробити з погляду цілей або конкретної ситуації. Ці ідеї викладені Н. Макіавеллі головним чином у його історичних працях. Принципово іншими є його погляди, подані у трактаті «Правитель» (в оригіналі ця праця має назву «Il principe», що означає «одноосібний правитель»). Основний зміст цієї праці складають змалювання образу ідеального, на думку Н. Макіавеллі, правителя та рекомендації щодо того, як йому здійснювати і зміцнювати свою владу.

РОЗМЕЖУВАННЯ ПОЛІТИКИ І МОРАЛІ — другий принцип. Політику не можна судити з моральних позицій: недоречно осягати й вирішувати політичні проблеми, керуючись моральними міркуваннями, бо влада, політика вже за своєю природою є позаморальними явищами. Н. Макіавеллі стверджував, що заради досягнення політичних цілей правитель може використовувати будь-які засоби, незважаючи на вимоги моралі: вдаватися до обману, діяти лестощами і грубою силою, фізично знищувати своїх політичних противників тощо. Правитель має бути схожим на сильного лева, щоб страхати вовків, і на хитрого лиса, щоб не втрапити в пастку. По суті справи, відмежування політики від моралі перетворилось у проповідь Н. Макіавеллі аморалізму в політиці. Політика, в розумінні мислителя, — це сфера підступності й віроломства. Відтоді аморальна політика за принципом «мета виправдовує засоби» дістала назву «МАКІАВЕЛЛІЗМ».

Позиція Н. Макіавеллі пояснюється однією з основних аксіом його політичної філософії — думкою про те, що люди за своєю природою є порочними, егоїстичними і злими істотами, їх турбують не благо держави, а передусім власні матеріальні інтереси. Н. Макіавеллі наголошував, що люди можуть змиритися зі втратою свободи, влади, навіть зі смертю батька, але ніколи й нікому не простять втрати власного майна. Політика покликана відповідати порочній природі людей. Правитель має бути переконаним, що знать — честолюбна, а народ — чернь, яка захоплюється зовнішніми ефектами та успіхом. Покірність підданих найкраще гарантують примус і страх.

УРАХУВАННЯ ЦИКЛІЧНОГО РОЗВИТКУ ФОРМ ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ — третій принцип політичної теорії Макіавеллі (демократія — олігархія — аристократія — монархія).

Циклічний розвиток форм правління в нього нагадує ідею кругообігу, взаємообертання добра ізла. Він вважає, що політичні перевороти свідчать про нетривкість навіть найпрогресивнішого режиму, тому що його скидають, а на зміну приходять тиранія.

Макіавеллі визначив, що існують *три правильних*, або основних форм правління — монархія, аристократія і народне правління, і три поганих, або *не-*

рекручених — тиранія, олігархія й анархія. Другі так схожі на перших, що легко переходять одна в другу: монархія легко переходить у тиранію, а демократія — в анархію. Фундатор будь-якої з трьох правильних форм правління спроможний установити її лише на невеличкий час, тому що ніякий засіб не утримає її від перетворення у свою протилежність. Конкретний політичний ідеал Макіавеллі — республіка.

На думку мислителя, самозбереження і зміцнення політичної влади будь-якими засобами є домінуючим інтересом державності. В цілому Н. Макіавеллі зробив вагомий внесок у розвиток політичної думки, і західна політологія вважає його основоположником науки про політику.

5. Українська політична думка періоду козацько – гетьманської доби (друга половина XVII – кінець XVIII ст.) Політичний устрій Запорозької Січі. Державотворча діяльність Б. Хмельницького. Конституція П. Орлика (1710р). Києво – Могилянська академія як головний осередок культури і освіти в Україні

У XVI—XVII ст. в Україні окреслилося значне відставання політичної теорії від рівня політичної свідомості народу, що засвідчила практична державотворча діяльність. Тогочасні богословські та світські мислителі приділяли увагу проблемам людини не як політичної особи, а як найвищого творіння Бога. Проблеми держави і права рідко потрапляли в їх поле зору, внаслідок чого національна державницька ідея протягом тривалого часу, навіть у період визвольної війни 1648—1654 рр., визрівала стихійно — від боротьби еліти за власні привілеї, «суверенітет» і велич особистої булави до гасел автономії або «незалежності» України обов'язково під чиїмось протекторатом. Практично ніхто з українських політичних проводирів не ставив за мету досягнення справжніх суверенітету, самостійності.

У політичній думці України XVI—XVIII ст. поширювалися популярні в ті часи у Західній Європі ідеї суспільного договору, природного права, конституціоналізму, що застосовувалися до умов України, Росії в цілому, результатом чого стало, зокрема, вчення про освічений абсолютизм, поширюване діячами Києво-Могилянської академії.

Власне політична думка цього періоду дещо збагатила арсенал українського уявного конституціоналізму, започаткованого першими офіційними документами конституційного характеру — Зборівським договором 1569 р. та Білоцерківським 1651 р. Наступні статті-конституції (Березневі 1654 р., Переяславські 1659 р., Батуринські 1663 р., Московські 1665 р., Глухівські 1669 р., Конопські 1672 р., Переяславські 1674 р. та Коломацькі 1687 р.) унормовували факт української автономії й визначали порядок утворення та компетенцію органів політичного управління Україною, права й обов'язки гетьмана та старшини.

ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ. В першій половині XVI ст. значна частина українського козацтва стала зосереджуватись у низов'ях Дніпра,

створюючи тут свої укріплені пункти — «засіки». Сукупність цих засік пізніше дістала назву «Запорозька Січ». У 50-х роках XVI ст. князь Дмитро Вишневецький при сприянні польсько-литовського уряду побудував на острові Хортиця укріплений замок. За задумом уряду цей замок повинен був служити опорним пунктом у боротьбі проти нападу турків і татар, а також засобом підкорення запорозьких козаків владі феодалів. Пізніше Хортицьким замком оволоділи козаки і він став одним з укріплених пунктів Запорозької Січі.

Запоріжжя стало зародком нової української державності. Козаки створили органи влади, які поступово зосереджувалися в руках козацької адміністративної та судової влади. Остання поширювалась як на козаків, так і на тих людей, що мешкали за межами Запоріжжя в укріпленнях — "паланках".

Військова рада — вирішувала найважливіші питання військового та політичного характеру, які розглядалися на засіданнях. Згідно із звичаєвим правом на них міг бути при сутнім будь-який козак. Збиралася Військова рада тоді коли для вирішення того чи іншого питання потрібна була воля всього товариства, але два рази на рік — 1 січня і 1 жовтня — вона збиралася обов'язково.

До компетенції Військової ради входило вирішення найважливіших державних питань як воєнних, так і політичних: вона вибирала гетьмана і генеральний уряд і мала право їхнього усунення, вирішувала всі питання зовнішньої політики, відсилала посольства, приймала послів, здійснювала правосуддя. Право на участь в ній мали всі козаки. Починаючи з 1649 р. Військова рада скликається рідко. Є відомості про одну раду в 1650 р., дві — в 1651 р., декілька — в 1653 р. і ще одну (останню) в січні 1654 р. — в Переяславі. Одночасно з падінням ролі Військової ради зростає значення старшинських рад. І хоча це був дорадчий орган при гетьмані, його рішення були обов'язковими для нього.

Система управління складалася з трьох ступенів: Генерального, полкового та сотенного урядів.

Генеральний уряд був центральним органом управління. Він очолював всю систему управління і був постійно діючим органом.

Генеральний уряд обирався Військовою радою. Очолював Генеральний уряд гетьман: як глава держави, вищий суддя та верховний головнокомандуючий, законодавець, оскільки він видавав універсали — нормативні акти, обов'язкові для виконання на всій території України.

Генеральний уряд був вищим розпорядчим, виконавчим та судовим органом держави.

Окрім гетьмана, до Генерального уряду входили генеральні старшини, які керували окремими галузями управління.

Найближчою до гетьмана державною особою був **генеральний писар**. Він керував зовнішніми відносинами та канцелярією, через яку проходили всі документи як до гетьмана, так і від нього.

Генеральний обозний, генеральний осавул та генеральний хорунжий займались військовими справами, відповідали за боєздатність війська та його матеріальне забезпечення.

Генеральний бунчужний охороняв знаки гідності гетьмана та Війська Запорізького, а також виконував окремі доручення гетьмана.

Генеральний суддя був вищою апеляційною інстанцією за відношенням до полкових та сотенних судів.

Генеральний підскарбій очолював фінансову систему держави.

Перераховані державні особи складали раду генеральної старшини, яка з часом витісняє Військову раду.

Існували також ради на рівні куренів, які звали "*сходками*", і вони збиралися для вирішення питань місцевого значення. Для таких же цілей скликали і сходки в паланках.

Підкреслимо такий факт: на Запорізькій Січі державна система народилася з військової організації, тому державні органи, адміністративно-територіальна система, посади були як військовими одиницями, так і державними. Кошовий отаман (гетьман), військовий суддя і військовий писар складали так звану військову старшину. Вони обиралися Військовою радою щорічно 1 січня. В мирний час військова старшина виконувала адміністративні та судові функції, а під час військових походів очолювала Запорізьке Військо, передаючи свої повноваження *наказній старшині*.

Кіш очолював виборний кошовий отаман. Йому допомагали виборний суддя, писар, обозний, осавул, хорунжий.

Кошовий отаман (гетьман) зосереджував у своїх руках вищу військову, адміністративну і судову владу. Його влада не була абсолютною: він звітував перед Військовою радою, його повноваження обмежувалися річним терміном перебування на посаді.

Військовий суддя був другою службовою особою на Запоріжжі. Він здійснював суд над козаками і призначав начальника артилерії.

Військовий писар завідував канцелярією і вів всі письмові справи Запоріжжя.

Військовий осавул слідкував за дотриманням козаками порядку в Січі, відав охороною кордонів, заготівлею продовольства для війська тощо.

Під кінець XVI ст. на Запоріжжі вже існувало військо зі стрункою організацією. Очолював його кошовий отаман (пізніше — гетьман). Основною військовою одиницею був полк з 500 мушкетів. Полк поділявся на сотні, а ті в свою чергу — на десятки. Посади кошового отамана (гетьмана), полковника, сотника, отамана, який командував десятком (пізніше — курінного отамана), були виборними. У своїх грамотах і листах вони титулували себе "Військом Запорізьким". Основну його частину складала піхота. Військо мало гармати. Рядовий козак був озброєний мушкетом, пістолетом, шаблею, ножем, списом, іноді використовувався лук і стріли.

Чисельність Запорізького війська не була сталою. На кінець XVI ст. воно нараховувало близько 15 тис. козаків. Січ мала також свій флот, який складався з великих човнів — чайок або байдаків. Військо Запорізьке мало свою печатку — герб із зображенням козака з рушницею на плечі, з шаблею та списом, застромленим у землю поруч з постаттю козака. Січова короґва (прапор) була червоного (малинового) кольору: на лицьовому боці був зображений в білий колір св. Архангел Михайло, а на зворотньому — білий хрест, оточений небесними світилами.

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ (1595—1647) — народився в Чигирині, в сім'ї дрібного українського шляхтича. Закінчив одну з київських шкіл, потім Львівську єзуїтську колегію, де дістав ґрунтовні знання з історії, географії, юриспруденції. Крім рідної української, добре володів польською, латинською та турецькою мовами, розумів по-татарськи. З молодих літ опанував військову справу. Б. Хмельницький першим почав усвідомлювати необхідність свободи українства з орієнтацією спочатку на створення козацької територіально-політичної автономії У складі Речі Посполитої, а згодом (після перемог у 1648—1649 рр.) — на політичну самовизначеність України у межах Давньоруської держави на чолі з єдиновладним, самодержавним гетьманом-монархом. Та наступні поразки змусили вождя першої української національно-визвольної революції повернутися до ідеї автономії, але вже під протекторатом Росії.

Наприкінці життя Б. Хмельницький, уклавши договір з Росією, Туреччиною, Кримом, Семигородщиною, Швецією, продемонстрував наступникам приклад «політичного маневрування» між сусідами, наслідуваний більшістю гетьманів аж до І. Мазепи і П. Орлика. Однак вони не були підкріплені політичною майстерністю гетьманів, мудрістю, далекоглядністю оточуючої їх політичної еліти, нерідко межували з невваженістю, політичною бездарністю, політичним авантюризмом. Така політична еквілібрстика призводила до подальшого знесення української автономії, поглиблення бідувань народу, особливо селянства, братовбивчих війн, самознищення політичної еліти, поділів і перерозподілів української землі, безперервних спустошливих іноземних навал.

КОНСТИТУЦІЯ ПИЛИПА ОРЛИКА. *Пилип Орлик* (1672—1742) був генеральним писарем гетьмана України Івана Мазепи — другою за посадою особою в державі. П. Орлик 5 травня 1710 р. у м. Бендерах був обраний козацькою радою гетьманом України. Він неодноразово робив спроби за допомогою союзників домогтися незалежності України.

Найвідомішим політико-правовим документом часів гетьманування П. Орлика є договір між ним та старшиною й запорозькими козаками «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького», укладений 16 квітня 1710 р. на козацькій раді в Бендерах. Розроблений групою козацьких старшин на чолі з П. Орликом, цей договір відомий як «Конституція Пилипа Орлика», або «Бендерська Конституція».

Конституція складається з двох частин. У вступній частині стисло подана історія козацтва від попередників київського князя Володимира Великого до часів Б. Хмельницького та І. Мазепи, а також обґрунтовується необхідність прийняття конституції для запобігання деспотизму правителів.

Основна частина конституції містить статті, в яких ідеться про державний устрій України як козацької держави. Зміст цих статей полягає в наступному:

- ✓ в Україні відновлюються права православної церкви, яка повертається під юрисдикцію константинопольського патріарха;
- ✓ відновлюються і проголошуються недоторканими давні кордони козацької держави;

- ✓ відновлюються давні права Запорозької Січі, їй повертаються землі та маєтності, відібрані царськими указами, а побудовані Росією на її території фортеці мають бути знесені;
- ✓ всі поточні державні справи вирішує гетьман спільно з радою генеральної старшини;
- ✓ основоположні питання державного життя вирішує генеральна рада, яка складається з гетьмана, генеральної старшини, цивільних полковників та козаків (по одному від кожного полку) і збирається тричі на рік — на Різдво, Великдень і Покрову;
- ✓ державні службовці повинні обов'язково скласти присягу на вірність Батьківщині та гетьману;
- ✓ старшина й рада мають право виступати проти гетьмана, якщо він порушує закони;
- ✓ справи про кривду та провини генеральної старшини розглядаються генеральним судом, який не підпорядковується гетьману;
- ✓ генеральна старшина звітує перед гетьманом про свою роботу;
- ✓ державний скарб відокремлюється від гетьманського й передається в управління генерального підскарбія;
- ✓ на утримання гетьмана призначаються окремі землі;
- ✓ полковники, сотники та інші посадові особи обираються вільними голосами і затверджуються гетьманом;
- ✓ гетьман має контролювати розумність податків і повинностей, від них звільняються козацькі вдови, сироти та їхні господарства;
- ✓ проводиться ревізія державних земель, якими користується старшина, відновлюється законність у користуванні суспільним надбанням і встановлюється рівність у виконанні державних обов'язків.

Конституція П. Орлика не набула чинності, вона залишилася лише проектом політико-правового документа. Тому некоректно «її вважати першою українською конституцією», «першою у світі демократичною конституцією», подавати її як попередника прийнятої у 1787 р. Конституції США — першого в історії чинного основного закону держави.

Конституція містить низку демократичних і прогресивних ідей: обмеження влади гетьмана, представницьке управління, поділ державної влади, закріплення прав і свобод особи, справедливості у розподілі суспільних благ, підтримка соціальне незахищених верств населення тощо. Та найбільше значення конституції полягає в тому, що в ній здійснено всебічне (історичне, політичне і правове) обґрунтування ідеї незалежності України як суверенної держави. Починається конституція з урочистої декларації про те, що «Україна обох боків Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування».

КИЄВО-МОГІЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ — перший вищий навчальний заклад в Україні. Її діячі зробили значний внесок у розвиток вчення про державу та її взаємовідносини з церквою. Багато вихованців академії обіймали важливі посади як у гетьманській адміністрації, так і на царській службі, де вони нерідко ставали запеклими прихильниками самодержавства.

Стефан Яворський (1658—1722) — навчався і викладав у Києво-Могилянській академії. Відомий також як автор праці «Камінь віри» (1715) та численних проповідей.

На його думку, як у колісниці є чотири колеса, так і в суспільстві є чотири чини. Перше «колесо», перший чин — аристократія: князі, бояри, вельможі, царські радники; друге «колесо» — військові; третє «колесо» — духовенство, а четверте — це «люди протонародні»: міщани, купці, художники, ремісники, селяни-землероби. В обох випадках — і з «пірамідою», і з «колісницею» — йдеться про аристократично-мілітаристичну державу, де на верхніх владних щаблях перебувають царські вельможі, генералітет та офіцерство. Духовна знать, що освячує таку структуру, знаходиться на третьому місці.

Захищаючи інтереси церкви, він обстоював її владу в духовному житті суспільства, відкрито виступав проти заходів держави з обмеження церковного впливу в суспільному житті, підпорядкування церковних справ світській владі.

С. Яворський ставив собі за мету пристосувати російське православ'я до нових соціально-політичних умов, що формувалися в Росії. Він намагався раціоналізувати православ'я, пристосовуючи деякі його догмати до католицизму.

Феофан Прокопович (1681 — 1736) — один із найвідоміших діячів Києво-Могилянської академії. З 1705 р. викладав у Києво-Могилянській академії, а в 1710 р. став її ректором. Є автором ряду політико-теоретичних трактатів, зокрема «Правда волі монаршої», «Слово про владу і честь царську» (1718), «Духовний регламент» (1720). Найвагомішим його внеском у розвиток політичної думки є розробка концепції держави освіченого абсолютизму.

У своїх політичних поглядах Ф. Прокопович виходив з того, що існують три основних форми державного правління: демократія, аристократія і монархія. Найкращою з них, на його гадку, є монархія. Вона відповідає людській природі, бо як батьки піклуються про дітей, так і монарх дбає про підданих. Спираючись на різновиди теорії суспільного договору, Ф. Прокопович доводив, що в додержавному стані були добро і зло, мир і війна, любов і ненависть. Природним для людини є творення добра, до чого спонукає її совість. Для охорони цього та інших природних законів потрібна сила, якою є державна влада.

Державна влада виникає в результаті передання народом шляхом договору своєї волі монарху. А сама народна воля впливає з волі Бога. Всяка влада є від Бога, і треба їй підкорятися, християнський закон бунтувати забороняє. Таким чином влада монарха у Ф. Прокоповича набуває абсолютистського характеру.

Верховна влада у своїй діяльності повинна мати за мету загальну користь, дбати про добробут народу, державну безпеку, мир, внутрішній порядок, правосуддя, освіту тощо. Монарх як носій верховної влади в державі діє відповідно до природних законів, стоїть над усіма громадянськими законами. Усі його дії, спрямовані на загальнонародну користь, виправдовуються. Ідеалом Ф. Прокоповича була сильна держава, на чолі якої стояв би самодержець — освічений монарх, «філософ на троні», що дбає про інтереси народу. Освічений абсолютизм, засновником якого він фактично являвся, освіту й розвиток наук Проко-

пович розглядав як основу історичного прогресу, джерело сили держави й добробуту народу.

6. Характерні особливості соціальних і політичних поглядів М. Драгоманова, М. Костомарова, Т. Шевченка, І. Франка. Їх актуальність у житті сучасної України

Зародження і розвиток української політичної думки є невід'ємною частиною національної інтелектуальної скарбниці. З'ясування передумов виникнення цього феномену, аналіз провідних ідей, сформульованих визначними українськими мислителями на стадії еволюції національної суспільно-політичної, морально-етичної традиції у період з Х до початку ХХ ст., має велике значення для з'ясування поступу національної духовної культури, процесу формування сучасних державотворчих орієнтацій.

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ (1841 — 1895) — український історик, етнограф, літературознавець і публіцист.

Політичні погляди М. Драгоманова формувалися під значним впливом ліберальних і особливо соціалістичних ідей. Перехід від родоплемінної організації суспільного життя до держави він пояснював дією таких чинників, як розвиток сім'ї, матеріального виробництва, класової боротьби, концентрація земель унаслідок завоювань. Не поділяв марксистську тезу про визначальну роль матеріального виробництва в суспільному розвитку. Люди прагнуть до спілкування та об'єднання, основними формами яких є громада й товариство.

Суть держави полягає в правах і свободах, якими наділені громадяни. Політична історія людства є кругообігом трьох основних форм держави — аристократії, монархії й демократії. Людство втратило первісну свободу й постійно прагне її повернути, але цьому заважає держава, навіть демократична, бо за такої форми депутати стають головуючими над народом і вирішують державні справи, не враховуючи його волю. М. Драгоманов пропонує радикальний, на його думку, крок: замість введення народоправства (демократії), що є лише однією з форм державного правління, впроваджувати самоврядування, щоб була «своя воля кожному і вільне громадянство й товариство людей і товариств».

Поняття «громада» є ключовим у політичних поглядах М. Драгоманова. Громада у М. Драгоманова є первинною ланкою організації суспільного життя. Стосунки між громадами мають будуватися на федеративних засадах. Федерація утворюється в результаті децентралізації управління державою з громад як більш дрібних суспільних об'єднань. Він виступав за самостійні сильні обласні органи влади, які мали б певну незалежність від центральної влади й діяли на автономних і самоврядних засадах.

Покінчити зі злиденністю і гнобленням можна тільки шляхом організації колективної праці за умови колективної власності громади на землю та знаряддя праці. Здійснення переходу до нового ладу («громадівського соціалізму») можливе еволюційним шляхом демократизації, піднесення культури і свідомості народу. М. Драгоманов виступав проти революційних перетворень.

Україна також має бути федеративним утворенням, яке складається з 20 земель (Київської, Одеської, Харківської, Поліської та ін.) і, у свою чергу, входить до побудованої на федеративних засадах Росії. У зв'язку з цим М. Драгоманов відкидав націоналізм і сепаратизм, виступаючи з позицій інтернаціоналізму.

МИКОЛА КОСТОМАРОВ (1817—1885) — автор головного програмного документа Кирило-Мефодіївського братства під назвою «Закон Божий» (Книги буття українського народу)». Провідною ідеєю цього твору є ідея українського месіанізму, за якою Україна мала виконувати волю Божу — рятувати слов'янство.

У поглядах на державу М. Костомаров виходив з того, що всяка влада походить від Бога й не може бути абсолютною, самодержавною.

Становленню і зміцненню в Росії монархічної форми правління, за М. Костомаровим, сприяло прийняття християнства, яке передбачало освячення влади зверху, а також татаро-монгольське панування, зацікавлене у створенні сильного апарату та одній довірній особі для збору данини. Таку особу було знайдено серед московських князів.

Перевагу він віддає такому республіканському устрою, де влада є виборною, змінною та підзвітною народним зборам, а відносини між народами будуються на федеративних засадах. Для М. Костомарова — федерація в поєднанні з республіканською формою правління була найдоцільнішою формою державного устрою. Він вважав її традиційно слов'янською формою, що має свої початки ще в Київській Русі і дає змогу поєднати прагнення українського народу до політичної самостійності та застерегти його від появи експлуататорських класів.

Суть слов'янської федерації М. Костомаров вбачав у тому, щоб кожна слов'янська держава — польська, литовська, українська, білоруська, російська — була самостійною та щоб у них був спільний виборний орган для вирішення загальних справ.

Очолювати як кожен окрему державу, так і їхній союз у цілому мали виборні особи. В усіх суб'єктах федерації мали бути впроваджені однакові основні закони, система мір, єдина грошова система, свобода торгівлі та ліквідація внутрішніх митниць, єдина центральна влада, якій належить управління збройними силами та зовнішніми зносинами при збереженні повної автономії кожного суб'єкта федерації щодо внутрішніх установ, внутрішнього управління, судочинства та народної освіти.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО (1814—1861) — справив великий вплив на політичні погляди членів Кирило-Мефодіївського братства насамперед силою свого поетичного слова. Але у його творах немає цілісної політичної концепції, йдеться про погляди на окремі проблеми державності, соціально-політичних відносин, суспільного ладу в цілому.

Т. Шевченко працює над проблемою відсутності єдності українського народу. Різко засуджує не тільки самодержавство, а й класове розшарування всередині самого українського народу. Причини рабського становища українсько-

го народу він вбачає не лише в діях зовнішніх сил та у внутрішніх чварах, а й у невідповідності української правлячої еліти — гетьманів і козацької старшини — завданням національного й соціального визволення.

Неоднозначним було його ставлення до Б. Хмельницького. Віддаючи належне державотворчій діяльності гетьмана, він не міг простити йому союзу з Росією.

Значне місце в політичних поезіях Т. Шевченка посідає проблема боротьби народів за національне визволення. Сутність колонізаторської політики царизму глибоко розкрита, зокрема, в поемі «Кавказ». У цьому творі симпатії поета однозначно на боці поневолених кавказьких народів.

Т. Шевченко мріяв про утвердження соціальної рівності й політичної свободи. Віддаючи перевагу буржуазній республіці перед самодержавством, він, однак, не розглядав її як ідеальний суспільний лад, бо і в ній є соціальна нерівність і насильство.

Політичним ідеалом Т. Шевченка була демократична республіка — суспільство із самоврядуванням народу, колегіальною формою реалізації влади як гарантією від її сваволі. Вирішальна роль у такому суспільстві мала належати трудівникам, що працюють на своїй землі.

ІВАН ФРАНКО (1856—1916) — видатний український поет, письменник, публіцист і громадсько-політичний діяч, був одним із організаторів Русько-української радикальної партії, брав участь у виданні її друкованих органів, видавав журнал «Житє і слово». Є автором близько 3000 літературних творів, публіцистичних і наукових праць.

Політичні погляди І. Франка еволюціонували від громадівського соціалізму й захоплення марксизмом до позицій національної демократії та критики марксизму.

Погляди І. Франка на державу були близькими до марксистських. Виникнення держави він пов'язував з виникненням приватної власності та суспільних класів. Найважливішою ознакою держави вважав відокремлений від суспільства управлінський апарат, що виступає як чинник насильства стосовно суспільства.

Конституційність, парламентаризм не ліквідують соціальної нерівності, бо парламент насправді представляє інтереси заможних верств суспільства, а буржуазне право захищає ці інтереси і робить трудящих фактично безправними.

Ці погляди І. Франка на державу визначили і його негативне ставлення до марксистської ідеї держави диктатури пролетаріату. Така держава також матиме чиновницько-адміністративний апарат, який стоятиме над народом, і соціальна нерівність не буде подолана. У зв'язку з цим соціалістичне суспільство І. Франко уявляв як співдружність людей праці, засновану на господарській рівності, повній громадянській і політичній свободі, несумісній з державою. Політична свобода полягає у відсутності політичного тиску та управління зверху, держави як органу примусу.

Головними осередками влади народу вважав громади, що виконуватимуть усі функції управління суспільством. І. Франко віддавав перевагу безпосередній демократії, хоча не заперечував необхідності і представницької демократії. Органи представницької демократії утворюються на рівні вільного союзу громад, представники яких формують єдиний представницький орган для вирішення важливих питань — зовнішньої торгівлі, суду, оборони та ін.

Велику увагу І. Франко приділяв національному питанню. Він закликав інтелігенцію сприяти формуванню української нації, здатної до самостійного культурного й політичного життя і спроможної активно засвоювати загальнолюдські культурні здобутки.

І. Франко виступав за політичну незалежність націй. Однак така незалежність, на його думку, не передбачає обов'язкового відокремлення всіх націй, що входили до складу Російської держави. Формою політичної незалежності соціально звільнених народів може бути демократична автономія у складі федерації.

Обстоював ідею федерації політичне рівноправних народів з демократичною, республіканською формою правління, заснованою на громаді як первинному самоврядному територіальному об'єднанні. На його думку, вільний розвиток народів без будь-якого верховенства однієї нації над іншою здатні забезпечити соціалізм і федерація. На федеративних засадах мають будуватися відносини між народами як у межах окремих країн, так і у всесвітньому масштабі.

Хоча І. Франко багато в чому поділяв марксистські погляди на проблеми суспільного розвитку, він виступав проти абсолютизації марксистського вчення, закликав сприймати його як продукт певної епохи, а не як керівництво до дії на всі часи.

7. Кирило-Мефодіївське товариство (1846-1847р.), та його роль у розвитку української суспільної думки в ХІХ столітті

Наприкінці 1845 — початку 1846 рр. в Україні виникло Кирило-Мефодіївське товариство.

ОСНОВНІ ПРЕДСТАВНИКИ — М. Костомаров, М. Гулак, В. Білозерський, П. Куліш, О. Маркович, Т. Шевченко та ін.

ІДЕЯ — слов'янського об'єднання, що виникла в результаті прагнення до національного визволення своєї Батьківщини — України і в подальшому набула конкретної політичної форми у вигляді слов'янської республіканської федерації. Основні ідеї товариства були викладені в "Книзі буття українського народу", а шляхи і засоби досягнення мети — у "Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія".

МЕТА — об'єднати усі слов'янські народи в єдину федеративну республіку. Члени товариства прагнули розкрити політичний ідеал, здійснення якого принесло б передусім свободу Україні. Але щоб його досягнути, потрібно добре усвідомити та осмислити минуле й сучасне. У програмній частині "Статуту Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія" зазначалося, що "духовне і політичне об'єднання слов'ян є їх істинне призначення, до якого вони повинні

прагнути", і це призначення — історична доля кожного із слов'янських народів, у тому числі й українського.

ПОЛІТИЧНИЙ ІДЕАЛ — розкривався у "Книзі буття українського народу", де давалася характеристика історичного розвитку України. В основу суспільно-державного устрою, тобто "управління, законодавства, права власності й освіти у всіх слов'ян" ставилися принципи християнської релігії. В усіх республіках передбачалися рівноправність всіх віросповідань, обов'язковість навчання народу, скасування кріпосного права і тілесних покарань тощо.

Відзначалося, що усі свободи український народ почав втрачати, коли Україну включили до складу Речі Посполитої. Єзуїти, пани, шляхта, магнати виступили проти козацтва як небезпечного явища, що розросталося і зміцнювалося, бо хотіли тримати народ у послухові й неволі.

Увесь секрет самозбереження і порятунку від загибелі України полягав у тому, що "вона не хотіла знати ні царя, ні пана".

У системі відносин Україна—Польща—Московщина усі народи поневолені царем і панами, але народом-рабом був таки український, бо він терпів гніт у найстрахотливіших і найжорстокіших формах. Це становище визначало його долю як найголовнішого поборника свободи, рівності і братерства.

Отже, Кирило-Мефодіївське товариство чітко відстоювало ідеал свободи, рівності і братерства для українського та інших, насамперед слов'янських народів.

І нарешті, висувалася вимога представницької влади, тобто існування загального слов'янського собору з представників усіх племен.

8. Політична думка в Україні першої третини ХХ ст. (М. Грушевський, В. Липинський, М. Міхновський, Д. Донців, М. Хвильовий)

З початком ХХ ст. українська національна ідея набула значного поширення. Попри суперечності її розвитку, різні інтерпретації політичними партіями і представниками суспільно-політичної думки, поразку національно-визвольних змагань у революційну добу української історії, вона надавала практичного сенсу становленню політичної думки в Україні та політичної організації України. Українська політична думка ХХ ст. стала фундаментом, на який на зламі тисячоліть змогла опертися сучасна вітчизняна політична наука.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ (1866—1934) — лідер українського національно-визвольного руху. Видатний український історик і політичний діяч, автор кількох конституційних проектів та майже 1800 наукових праць. М. Грушевський завершив концептуальне обґрунтування політичної історії українства, відкинувши традиційні схеми і московську династичну генеалогію С. Соловйова, В. Ключевського, довівши, що українці, росіяни і білоруси походять не з однієї «колиски», а кожний з них має власне коріння.

М. Грушевського значно збагачується історією державотворення, історією права, судівництва, культури, освіти, релігії, господарства тощо. Політичне, державне життя він вважав важливим, але не єдиним і не найвирішальнішим чинником становлення нації, у тому числі й нації бездержавної.

До початку визвольних змагань 1917—1918 рр. у політичній доктрині М. Грушевського простежувався пріоритет соціального над державно-національними інтересами. Лише згодом він віддавав перевагу державно-політичному чинникові.

Політична ідеологія М. Грушевського не обмежувалася політичною історією. Йому належить значний внесок у концептуальне збагачення таких категорій, як політична теорія, політичний процес, політичний інститут, політична культура тощо.

Грушевський доводив, що політичні процеси протікають під впливом не лише економічних, матеріальних, природнобіологічних, а й психологічних, особистісних, культурознавчих чинників, визначну роль у їх перебігу відіграє еліта. А українська ідея, разом з ідеєю свободи і незалежності у процесі єдності й боротьби протилежностей, виражаючи прагнення до соборності, колективізму, водночас еволюціонізувала до індивідуалізму.

Завдяки старанням М. Грушевського значно просуvalася уперед теорія українського конституціоналізму, яка збагачувалася його новими досягненнями, спродукованими вітчизняною, російською і світовою конституційною думкою.

В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПІНСЬКИЙ (1882—1931) — видатний історик і політолог. Заснував консервативну школу в українській політології.

В. Липинський написав чимало фундаментальних історичних і політологічних праць, у яких остаточно викристалізовується його монархічно-консервативна державотворча концепція. Насамперед це — «Україна на переломі, замітка до історії українського будівництва в XVII-ім столітті» (1920), «Релігія і Церква в історії України» (1925), «Листи до братів-хліборобів» (1925).

Особливістю і позитивним елементом національного консерватизму В. Липинського була ідея політичної інтеграції як засобу творення незалежної національної держави. Нація для нього — це всі громадяни держави. Націоналізм В. Липинського зводиться до того, що українці відрізняються від інших народів лише своєю політичною інтеграцією. Інтегровані на ґрунті етнокультури і національної самосвідомості, вони повинні згуртувати всі народи в одне ціле.

Суттєвим внеском В. Липинського у політичну науку є його типологія та аналіз форм державного устрою. За його схемою, існують три основні типи державного устрою: «демократія», «охлократія» і «класократія».

Характеризуючи «демократію», В. Липинський зауважує, що державна влада в її умовах або ж потрапляє безпосередньо до рук «багатіїв-плутократів», або до рук найнятих ними політиків-професіоналів з-поміж інтелігенції. Внаслідок цього державна влада стає знаряддям реалізації не народних, а приватних інтересів окремих осіб чи угруповань. Розмежування в умовах демократії політичних партій позбавляє їх відчуття політичної відповідальності, а необмежений демократичний індивідуалізм підриває в суспільстві основи дисципліни і правопорядку. Одним з прикладів такої «демократії» В. Липинський вважав Українську Народну Республіку.

До держав «охлократичного» типу В. Липинський відносить революційні диктатури, фашизм, більшовизм та ін. Для цієї системи характерне зосередження політичної й духовної влади в одних руках. Під духовною владою він розуміє не лише церковну в її традиційному розумінні, а й ідеологічну в сучасному розумінні, коли глава держави є водночас пророком і непогрішимим інтерпретатором офіційної ідеологічної доктрини. Особливістю «охлократії» є, на його думку, те, що вона в минулому складалася з кочовиків, а в новітні часи — з декласованих елементів. За такого державного устрою панівною стає монолітна військово-бюрократична ланка, яка легко маніпулює юрбою.

Найприйнятнішою для України В. Липинський вважає „класократію” — форму державного устрою, яка відзначається рівновагою між владою і свободою, між силами консерватизму і прогресу. В основу такого устрою повинна бути покладена правова, «законом обмежена і законом обмежуюча» конституційна монархія. На чолі держави має бути монарх (гетьман), влада якого передається в спадок і є легітимною.

Пропонуючи монархічний устрій, В. Липинський заперечує демократію як метод організації нації, але не заперечує її як свободу. «Класократія» в його розумінні є гармонійною політичною співдружністю хліборобського класу як консервативної опори держави з іншими класами. Лише ця співдружність здатна, на думку В. Липинського, забезпечити державотворення й організацію української нації.

Загалом ідеї В. Липинського не знайшли широкої підтримки. Однак багато його висновків щодо утвердження України як самостійної держави зберегли своє значення, викликаючи інтерес у сучасних політиків і політологів. Зокрема, непересічне значення мають думки про теорію еліт, які за оригінальністю можна поставити в один ряд з класичними визначеннями Г. Моски, В. Парето і Р. Міхельса.

МИКОЛА МІХНОВСЬКИЙ (1873—1924) — відомий як автор промови «Самостійна Україна», один з ймовірних розробників проекту «Основного закону Спільки народу українського». Він вважав, що необмежена свобода всебічного духовного розвитку людини та її найкращого матеріального благополуччя можлива у «державі одноплемінного національного змісту», що кожна нація прагне самовиявлення у формі незалежної самостійної держави, а «найпишніший розквіт індивідуальності можливий лише в державі, для якої плекання індивідуальностей є метою, — тоді стане зовсім зрозумілим, що державна самостійність — це головна умова існування нації, а державна незалежність — це національний ідеал у ділянці міжнародник відносин».

Показує негативну роль Російської імперії в поневоленні українців, перетворенні їх на рабів, приреченні нації на політичну і культурну смерть, примусовому насадженні українофобії, нищенні української мови, підтримуванні російської культури за рахунок України, жорстоких репресіях щодо українства, зневажанні свободи совісті, недоторканності особи, інших природних прав людини.

На цій підставі М. Міхновський висуває гасла:

1) «Україна для українців, і доки хоч один ворог-чужинець залишається на нашій території, ми не маємо права покласти зброю»;

2) «Візьмемо силою те, що належить нам по праву, але відняте від нас теж силою»;

3) «Вперед! Бо нам ні на кого надіятись і озиратись назад»;

4) «Одна, єдина, нероздільна, вільна самостійна Україна від Карпат до Кавказу!». Завдання «розплющення очей у рабів, — небезпечних для панів», на його думку, повинна вирішувати національна інтелігенція, застосовуючи як мирні, так і збройні засоби боротьби.

Отже, напередодні національно-визвольних змагань (1917—1920 рр.) в українській політичній думці з'явилася тенденція до обґрунтування необхідності досягнення української національної незалежності і повної державної самостійності. Але домінуючою упродовж перших двох десятиліть ХХ ст., як і раніше, залишилась ідея політичної автономії України у складі чи то конституційної Російської імперії, чи то федеративної Російської демократичної республіки, побудованої на новітніх конституційних засадах.

ДМИТРО ДОНЦОВ (1883—1973) — дотримувався утопічної ідеї насильницьким шляхом дати особистості цілковиту свободу. Найвідоміші його праці: «Історія розвитку української державної ідеї» (1917), «Мазепа і мазепинство» (1919), «Підстави нашої політики» (1921), «Націоналізм» (1926), «Дух нашої давнини» (1944), «Хрест проти диявола» (1948), «Правда прадідів Великих» (1953), «Московська отрута» (1955), «За яку революцію» (1957), «Дві літератури нашої доби» (1958), «Незримі скрижалі Кобзаря» (1961), «Хрестом і мечем» (1967), «Клич доби» (1968).

У праці «Націоналізм» він обґрунтовує власний підхід до утвердження нації, вказує на необхідність цілеспрямованого виховання національне наснажених людей, які б визнавали моральним і етичним лише те, що утверджує націю.

Обґрунтовуючи необхідність перетворення національної ідеї в націоналістичну, Донцов прагне витворити українську ідеологію, піднести «стяг, навколо якого гуртувалася б ціла нація». Він не приховує свого захоплення більшовиками, фашистами, янкі, вказує на те, що вважає прийнятним для української боротьби за державність. Головним у житті окремої людини, на його думку, є не інтелект, а воля з її виявами самолюбства, ненависті, любові тощо.

Націоналізму ліберальному (культурному) Донцов протиставляє витворений ним «чинний націоналізм». Інтелектові в ньому протиставляється «воля до життя» і «воля до влади»; знанням і раціоналізму — ірраціоналізм і романтизм; вселюдському розумінню свободи — ідея боротьби, експансії і насильства; скептицизму й відсутності віри — догматизм, винятковість, твердість і фанатична віра в «свою правду»; ліберальному демократизму — інтереси нації будь-якою ціною.

Націоналістична ідеологія в творчості Д. Донцова дала поштовх розвитку тієї суспільно-політичної думки, що сповідувала принцип: мета виправдовує засоби.

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ (1893—1933) — проводив ідею поєднання комуністичного світогляду та ідей національного визволення українського народу. Хвильовий вірив у те, що національна свобода невіддільна від визволення та розвитку людської особистості, прорікав майбутню «емансипацію колоніальних народів», «азіятський ренесанс». Він був глибоко переконаний, що покликання України полягає в тому, щоб бути посередником між Європою та відродженими націями Сходу.

Хвильовий у яскраво публіцистичній формі проповідував ідею української незалежної держави, яка має слугувати орієнтиром для українського патріота, і зрадити якій — означає зрадити своїй матері. Найкатегоричніше ідея самостійної державності звучить у памфлеті «Україна чи Малоросія?» (1926).

Необхідність самостійності України Хвильовий обґрунтовує тим, що «цього вимагає залізна і непоборна воля історичних законів», прагненням нації досягти природного стану, який Західна Європа пройшла в часи оформлення національних держав. У М. Хвильового була ідея переродити українця так, щоб він став самосвідомою одиницею, позбувся рабської психіки, що породжувала до цього часу тільки безвольних людей, які вміли говорити прекрасні слова, але ніколи не були людьми діла.

9.Українська політична думка 40-90рр. ХХ ст. “Декларація про державний суверенітет України” (1990), “Акт проголошення незалежності України” (1991). Конституція України (1996) – основні державотворчі документи української держави

ВИННИЧЕНКО ВОЛОДИМИР — у своїх творах — «Конкордизм», «Нова заповідь» і «Слово за тобою, Сталіне», В. Винниченко схиляється до висновку, що причина жорстокості суспільно-політичного розвитку — в самій людині. А щоб зробити життя справедливим і рівноправним, слід оновити все, що становить ество людини — психіку, душу, мораль, побут, родину і навіть систему харчування. Тільки оновлена людина стане спроможною змінити світ.

Твір В. Винниченка під назвою «Заповіт борцям за визволення» відображає еволюцію його політичних поглядів на засоби й методи боротьби за незалежність України. Стисло їх можна викласти у двох політичних заповідях.

Перша заповідь полягає в тому, що незалежну Україну слід творити в Україні, а не поза її межами: «Українська держава, була і є. її... створив народ, нація, а не купка бідних емігрантів; народ її захищав і буде захищати всіма силами своїми, фізичними й духовними». Допомоги в боротьбі за національне визволення українського народу, вважав Винниченко, слід шукати не в зовнішніх силах, а в українському народі, йдучи назустріч його соціально-політичним прагненням.

Друга заповідь цієї книги — необхідність орієнтації на розв'язання національно-державного питання України не через війну, а через мир, зближення двох протилежних соціальних систем. Розмірковуючи над жорстокістю ХХ ст.,

він розчаровується в ідеях соціалізму, бо на його очах носії найрадикальніших, найгуманніших ідей свободи, прийшовши до влади, створили жорстоку систему терору й насилля.

Політична теорія В. Винниченка ґрунтувалася на його соціально-політичній програмі так званої «колектократії» — системи всебічної (духовної, правової, фізичної й матеріальної, внутрішньої) гармонії між людьми планети. Протилежні політичні системи, на його думку, не повинні ворогувати, а мусять порозумітися політично і зблизитися економічно шляхом докорінної реорганізації господарства. Ці думки В. Винниченка багато в чому збігаються з ідеями представників «теорії конвергенції» (Дж. Гелбрейт, П. Сорокін, Р. Арон, А. Сахаров та ін.).

ІВАН ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ (1919— 1984) — уперше здійснив глибокий аналіз історії української політичної думки з другої половини ХІХ ст. до середини 80-х років ХХ ст.

Дійшов висновку, що кожному народу властивий свій, неповторний, національний характер, який визначається «комплексом культурних вартостей, правилами поведінки і системою звичаїв», характерних для певної країни.

Український народ він відносить до так званих неісторичних, або недержавних народів, характерною прикметою розвитку яких була відсутність власної держави і нерозвиненість національної еліти як носія політичної свідомості й елітарної культури.

На його думку, процес націотворення, відродження певного народу може відбуватися через національне самовизначення народу, піднесення його освіти й культури.

Він передбачав крах Радянського Союзу, поштовхом масового національно-визвольного руху в Україні вважав боротьбу за владу в середовищі державно-партійної верхівки, утворення опозиційних політичних структур. Так воно, зрештою, і сталося.

У середині 60-х років він дійшов висновку про занепад політичної думки в УРСР, стверджуючи, що патріотичні кола повернулися до стану «аполітичного культурництва». Так виникла ідея написати заяву від американської інтелігенції українського походження до керівництва СРСР та УРСР з політичними вимогами. Текст «Заяви» містив вимоги:

- встановити право громадянства УРСР окремо від всесоюзного громадянства;

- унезалежити судочинство УРСР від всесоюзних органів суду й прокуратури;

- забезпечити для українських громадян, покликаних до війська, службу в межах республіки у військових частинах з українською мовою як офіційною;

- надати українській мові права державної мови в Українській РСР;

- реабілітувати культурну спадщину України в усій її повноті й усунути перешкоди в дослідженні української історії та культури;

— легалізувати Українську автокефальну православну церкву та українську католицьку церкву, забезпечивши для них рівний статус з іншими релігійними віросповіданнями.

Лисяк-Рудницький визначив три головні завдання демократичної еміграції щодо Радянської України.

Перше полягало в необхідності закріплення й розбудови повноцінного українського суспільства і культурного життя за розпорошення українських сил по різних країнах.

Друге завдання — заповнення прогалин «в культурному процесі в УРСР, який проходить у ненормальних умовах», збагачення нації у сфері науки, літератури, мистецтва.

Третє завдання — «знаходити й поширювати в тій стіні щілини, через які промені світла й подуви свіжого повітря доходили б до народу, який замураваний у темниці».

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ — прийнята 16 липня 1990 року Верховною Радою України.

Декларація:

- стверджувала сучасну назву держави – Україна;
- вводила до офіційного легітимного обігу категорії "національна держава";
- підкреслювала приналежність до українського народу - єдиного джерела державної влади - громадян усіх національностей;
- констатувала верховенство Конституції та законів республіки на своїй території;
- розмежовувала владу на законодавчу, виконавчу та судову;
- гарантувала громадянам рівність перед законом, права та свободи, передбачені як Конституцією УРСР, так і нормами міжнародного права;
- територіальне верховенство та недоторканість кордонів;
- економічну самостійність і захист усіх форм власності;
- економічну безпеку та національно-культурне відродження українського народу.

Проголошуючи свій намір стати в майбутньому нейтральною державою, Україна заявила про своє право на власні збройні сили, внутрішні війська й органи державної безпеки, безпосередні та рівноправні відносини з іншими учасниками - суб'єктами міжнародного права, визнавала пріоритети загальнолюдських цінностей, норм міжнародного права над внутрішнім правовим полем.

АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ — проголошений Верховною Радою України (24 серпня 1991 р.). Став наступним кроком України на шляху до незалежності. Реалізуючи положення Декларації про державний суверенітет, Верховна Рада урочисто проголосила незалежність України та створення самостійної Української держави - України.

В одному пункті Акт проголошення незалежності України повторював положення Декларації про неподільність і недоторканість території України, а в іншому - фіксував суттєві зрушення: Декларація стверджувала лише верховенс-

тво Конституції і законів УРСР на своїй території, а Акт наголошував, що на території України мають чинність виключно Конституція та закони України.

Перший всеукраїнський референдум, що відбувся 1 грудня 1991 р., відіграв доленосну роль у становленні України як незалежної держави, підтвердив легітимність і надав найвищої юридичної сили прийнятому Верховною Радою Української РСР Акта проголошення незалежності України. Цей референдум довів реальну спроможність українського народу самостійно вирішувати найважливіші питання суспільного та державного життя.

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ — прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. Вона є важливим політико-правовим документом довгострокової дії, фундаментом не лише сучасних, а й майбутніх перетворень у суспільстві, основою його консолідації.

Конституція закріплює в Україні засади державної політики, спрямованої, насамперед, на забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя. Україну проголошено суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою (ст.1 Конституції України), державою унітарною з республіканською формою правління (ч.2 ст.2, ч.1 ст.5 Конституції України), національною державою (ч.3 Преамбули, ч.2 ст.133 Конституції України), а також державою світською (ст.35 Конституції України).

Відповідно в інших статтях Конституції України затверджено низку фундаментальних положень, спрямованих на деталізацію та розвиток перелічених конституційних характеристик української держави. Зокрема, це такі положення:

— суверенітет України поширюється на всю її територію, яка в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою, носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є український народ;

— в Україні визнається і діє принцип верховенства права, Конституція України має найвищу юридичну силу, закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй;

— людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, при цьому права і свободи людини та їхні гарантії мають визначати зміст і спрямованість діяльності держави;

— український народ здійснює свою владу як безпосередньо, так і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування;

— державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову, водночас у державі визнається і гарантується місцеве самоврядування;

— право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами;

— ніхто не може узурпувати державну владу;

— Україна сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави;

- державною мовою в Україні є українська мова;
- Україна сприяє розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України;
- церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа - від церкви, кожному гарантовано право на свободу світогляду і віросповідання;
- суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Усе це фактично становить сутність та зміст сучасної (офіційної) конституційно-правової доктрини України, яку визначають за змістом як ліберально-демократичну.

10. Основні політико – ідеологічні доктрини сучасності (комуністичні, соціал-демократичні, консервативні, ліберальні, фашистські), їх характеристика

У світовому політичному процесі існує ряд традиційних суспільно-політичних доктрин, що заявили про себе в минулому і мають різні форми вияву в наш час. Кожній течії відповідають суспільно-політична думка, діяльність її носіїв, організаційні структури, через які вона реалізується.

КОМУНІСТИЧНА ДОКТРИНА — (*комунізм - лат. загальний*), передбачає влаштування суспільства на основі принципів колективізму, соціальної рівності та соціальної справедливості. Внаслідок недостатньо високого рівня розвитку продуктивних сил розподіл здійснюється за працею. Держава у формі диктатури пролетаріату зберігається лише на нижчій фазі комунізму, а на вищій — відмирає.

Базові цінності, політичні пріоритети та приклади партій, що сповідують комуністичну доктрину подаються на рис. 3.2.

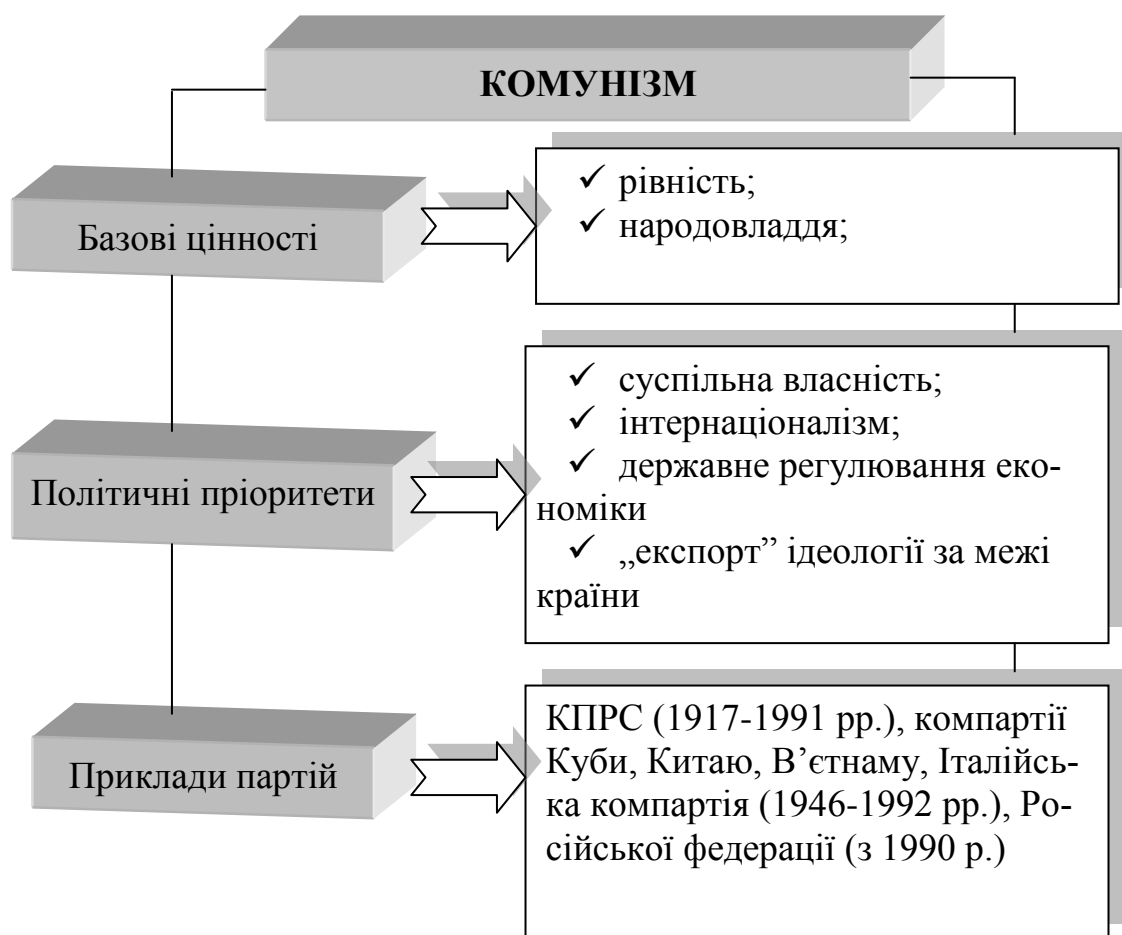

Рис. 3.2. Базові цінності, політичні пріоритети та приклади партій, що сповідують комуністичну доктрину

Основні джерела цієї політичної течії виходять від утопічного соціалізму Т.Мора і Т.Кампанелли, а згодом філософів А.Сен-Симона, Ш.Фур’є, Р.Оуена. Визначальний вклад у формування ідеології наукового комунізму було зроблено К. Марксом, Ф. Енгельсом та В.Леніним.

Принципове значення для розвитку наукового комунізму має „Маніфест Комуністичної партії” К. Маркса і Ф. Енгельса, в якому викладено найважливіші ідеї наукового комунізму - про історичну роль робітничого класу як могильника капіталізму і будівника комунізму, соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату, комуністичну партію як політичний авангард робітничого класу.

У 30-х роках ХХ ст. Мао Цзе-дун всупереч марксистсько-ленінській ідеології проголосив, що комуністична партія Китаю у боротьбі за владу повинна спиратися не на робітничий клас, а на найбільшє селянство та партизанські методи ведення революційної війни. В кінці 60-х років китайцями був запропонований радикальний курс прискорення модернізації та індустріалізації своєї економіки („Великий стрибок”, 1958) та руйнування традицій у духовній сфері („Культурна революція”, 1966).

Спроба побудови соціалізму в Китаї форсованими методами повернула ся невдачею та глибокою соціально-економічною кризою.

У 40-50-х роках ХХ ст., після розгрому фашистської Німеччини та визволення Югославії, лідер югославських комуністів Й.Б.Тіто запропонував свою теорію побудови соціалізму, основу на децентралізації управління, дебюрок-

ратизації та введенні робітничого самоврядування. Альтернативний шлях до соціалізму робив політичну систему в СФРЮ більш демократичною, аніж в інших країнах, хоча бажаних результатів досягнуто не було.

Крайнім проявом у 60-70-х роках ХХ ст. неомарксистської ідеології стала діяльність “червоних кхмерів” у Кампучії, “червоних бригад” в Італії, інших країнах світу, що і привело рух “нових лівих” до нищівної поразки, завівши їх в тупик лівого екстремізму та міжнародного тероризму. Незважаючи на кризу, яка має місце в сучасному комуністичному русі, ця політична течія не втратила своєї актуальності і привабливості. Незаперечними є соціально-економічні досягнення соціалізму, які були здобуті на терені колишнього Радянського Союзу, інших країн під керівництвом партій, які сповідували комуністичну ідеологію. Адже у економічно відсталій аграрній країні, якою була Росія до Жовтневої революції, в обстановці ворожого оточення, у стислі строки було здійснено індустріалізацію, ліквідовано безробіття і масову неписьменність, введено безплатну освіту, охорону здоров’я, державне забезпечення житлом тощо.

СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА ДОКТРИНА — досить впливова і помітна в сучасному світі. Її сутність — устрій, заснований на суспільній власності, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей залежно від затраченої праці на основі соціально забезпеченої свободи особистості. Базові цінності, політичні пріоритети та приклади партій, що сповідують соціал-демократичну доктрину подаються на рис. 3.3.

Соціал-демократія як політичний рух виникла в останній третині ХІХ сторіччя у Західній Європі як партія робітничого класу, яка стояла на революційних позиціях. Одним з перших розгорнуто обґрунтування цієї політичної ідеології здійснив відомий німецький теоретик Едуард Бернштейн (1850-1932). До теоретиків, причетних до формування соціал-демократичної ідеології, слід віднести також німецького філософа Еммануїла Канта, “раннього” К. Маркса, елементи вчення П.Прудона і М.Бакуніна, ідеї буржуазного лібералізму, ідеологію християнства.

У політичній науці існують два найпоширеніші тлумачення соціалізму - з позиції марксизму і з погляду соціал-демократії.

Марксистська концепція соціалізму розглядає його як нижчу, незрілу фазу комунізму - суспільно-економічну систему, що безпосередньо йде на зміну капіталізму після завершення революційного перехідного періоду і характеризується ліквідацією приватної власності та експлуататорських класів, утвердженням суспільної власності на засоби виробництва, провідною роллю робітничого класу, здійсненням принципу “від кожного за здібностями, кожному за працею”, відсутністю експлуатації людини людиною, забезпеченням соціальної справедливості.

Рис. 3.3. Базові цінності, політичні пріоритети та приклади партій, що сповідують соціал-демократичну доктрину

Соціал-демократія як політична ідеологія активно виступає за здійснення в усіх сферах життя суспільства ідей *демократичного соціалізму*, ідеологічною основою якого є трансформація капіталізму в соціалізм шляхом перманентних реформ, поглиблення і розвитку демократії, а її базовими цінностями — такі загальнолюдські поняття, як свобода, гласність, демократія, справедливість, рівність та солідарність.

Соціал-демократи надають перевагу еволюційному шляхові розвитку, перетворенню суспільства на краще через реформи. Їх економічні засади ґрунтуються на ідеї усупільнення, а не одержавлення засобів виробництва. Своє ставлення до ринку вони визначають формулою: *“Конкуренція - наскільки можливо, планування - наскільки необхідно”*. Міжнародна діяльність соціал-демократів базується на ідеї миру, міжнародної солідарності, терпимості, ліквідації соціальної та національної нерівності й дискримінації людини.

Глибока еволюція соціал-демократії почалася в 1951 році, коли Франкфуртський Конгрес Соцінтерну визнав право на приватну власність як необ-

хідну передумову свободи людини. Згодом у 80-і роки соціал-демократичні партії різко повернули у бік класичного лібералізму, до політики більш вільної конкурентної економіки.

Нові теоретичні положення були включені у програму соціал-демократів на Берлінському з'їзді у 1989 році. В ній, зокрема, зафіксовано відмову від прискороеного промислового росту, проведення будь-якої господарської діяльності із врахуванням впливу на стан екології, багато уваги приділено рівному з чоловіками становищу в суспільстві жінок, новими орієнтаціями доповнена програма зовнішньополітичної діяльності.

Найбільший вплив соціал-демократична ідеологія має в Німеччині, Австрії, Великобританії, Франції, Італії, скандинавських країнах. Міцні позиції займає вона також у Латинській Америці, ряді країн Азії, Близького Сходу. Про високий авторитет соціал-демократії засвідчує той факт, що нині вони перебувають при владі в 17 європейських країнах.

З плином часу орієнтири сучасної соціал-демократії доповнюються новими концепціями: якості життя, самоврядного соціалізму, економічної демократії.

КОНСЕРВАТИЗМ — (*лат. consezvaze - зберігати, охороняти*), політична доктрина, яка зорієнтована на збереження і підтримання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад. Його політико-ідеологічний світогляд визначається як комплекс життєздатних принципів, головними серед яких є свобода і відповідальність, авторитет, релігійність, природна нерівність людей та їх скептицизм.

Базові цінності, політичні пріоритети та приклади партій, що сповідують консерватизм подаються на рис. 3.4.

Родоначалником консерватизму був англійський політичний діяч, філософ і публіцист Едмунд Берк (1729-1797), який у своїх численних працях засуджував Французьку революцію. Його книга „Роздуми про революцію у Франції” (1790) стала своєрідною Біблією консерватизму. Головна ідея книги - традиціоналізм, схиляння перед святістю традицій. Він віддавав перевагу превентивним реформам, покликаним упереджувати революції.

Вперше термін “*консерватизм*” був ужитий французьким мислителем і громадсько-політичним діячем Ф. Шатобріаном у 1815 р., як такий, що означав протипагу висунутим європейським Просвітництвом і Великою французькою революцією політичним, економічним та соціальним новаціям.

Консерватизм як політична течія наголошує на необхідності збереження традиційних правил, норм, ієрархії влади соціальних і політичних структур, інститутів, покликаних захищати статус-кво, пояснювати необхідність його збереження, враховуючи реалії, що змінюються, пристосовуючись до них. До першочергових цінностей ідеології консерватизму відносять також антиетатизм (тобто відсутність активної участі держави).

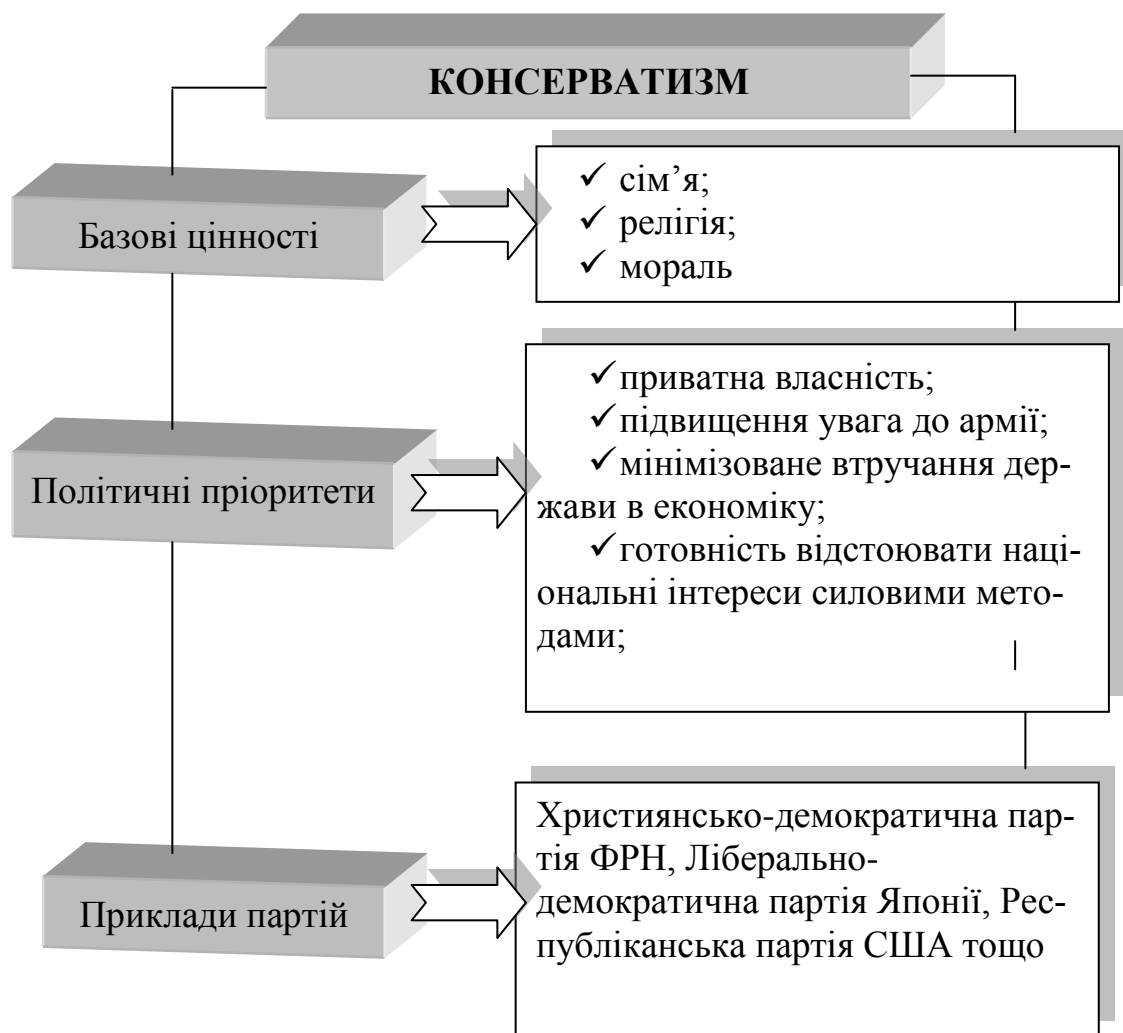

Рис. 3.4. Базові цінності, політичні пріоритети та приклади партій, що сповідують консерватизм

Він відображає ідеї, ідеали, орієнтації, ціннісні норми тих класів, фракцій і соціальних груп, становищу яких загрожують об'єктивні тенденції суспільно-історичного й соціально-економічного розвитку. Часто консерватизм виступає своєрідною захисною реакцією середніх і дрібних підприємців, фермерів, ремісників, які відчують страх перед майбутнім.

В другій половині ХХ ст. традиційний консерватизм вступив у помітну суперечність із тенденціями суспільного розвитку, що зумовило його трансформацію в нову політичну ідеологію - *неоконсерватизм*, яку всіляко підтримали "стовпи" сучасної політології С. Ліпсет (США), Ф. Хайєк (Австрія), Хосе Ортега-і-Гассет (Іспанія).

Неоконсерватизм — політична ідеологія, що пристосовує традиційні цінності консерватизму до реалій постіндустріального суспільства і визначає урядову політику та політичний курс провідних країн світу, які сповідують принцип знаходження "золотої середини" між деструктивністю необмеженої ринкової стихії і неефективною тотальною державною регламентацією, збереження законності й правопорядку.

Зліт неоконсерватизму пов'язаний з приходом до влади таких відомих політичних лідерів, як Рональд Рейган і Джордж Буш-старший у США, Гельмут Коль в Німеччині, Маргарет Тетчер у Великобританії, Жак Ширак у Франції, Ясухіро Накасоне у Японії, Дж. Андреотті в Італії та інших.

Неоконсерватори прагнуть відродити такі загальнолюдські цінності, як наполеглива праця, висока моральність, релігія; в економічній галузі повернутися до ринкової саморегуляції; у соціальній - до індивідуалістичного принципу "кожний сам за себе"; соціальний захист у державі повинен поширюватись лише на тих, хто не має змоги працювати; у царині моралі - до *пуританської суворості звичаїв*; у політичній сфері - до концепції "*обмеженої демократії*". Вони прагнуть захистити правлячу еліту від наступу народних мас, вбачаючи в цьому гарантію стабільності своїх політичних систем. Вони стверджують, що демократія - ліберальний міф, а будь-яка революція безперспективна, бо на зміну одній панівній еліті приходить інша. Всім різновидам сучасного консерватизму притаманне засудження того політичного курсу, синонімом якого виступає поняття *держава загального добробуту*. Така держава, на їх думку, завдає значну шкоду суспільству, оскільки спонукає одних індивідів паразитувати за рахунок інших. Сучасний неоконсерватизм однак не має стрункої ідеології, не проголошує себе відкритим ворогом будь-яких змін, тим більше простого повернення до минулого.

ЛІБЕРАЛЬНА ДОКТРИНА — (лат. *liberalis* - вільний) - об'єднує прихильників парламентського ладу, вільного підприємництва та демократичних свобод і обмежує сфери діяльності держави. До її головних цінностей відносять свободу слова, релігії, приватної власності, право на політичну опозицію, лімітовану участь держави в управлінні суспільством, захищеність від державного втручання в особисте життя людини та інше.

Базові цінності, політичні пріоритети та приклади партій, що сповідують ліберальну доктрину подаються на рис. 3.5.

Біля витоків лібералізму стояв Дж. Локк, який обґрунтував ідею суспільного договору та природного права, коли держава є результатом угоди між людьми. За цією угодою люди передають державі частину своїх прав, але є такі права, що належать їм від народження і не можуть бути відчужені. До них належать, насамперед, право на життя, свободу і власність. Ідея індивідуальної свободи є незаперечною, центральною в лібералізмі.

Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Е. Кант, А. Сміт, Г.Гегель, Є. Бентам, С. Мілль, М.Медісон, М.Острогельський, Б.Кістяківський, які є ідеологами класичного лібералізму, вважали, що лібералізм - це заснований на особистій ініціативі і свободі вибору спосіб дій, готовність до сприйняття нових ідей і разом з тим заперечення диктату ідеологій, політики і влади.

Згідно з ліберальним ідеалом мета створення держави — збереження і захист природних прав людини, відносини між окремою людиною і державою повинні мати договірний характер, а верховенство закону є інструментом соціального контролю. У кожному суспільстві громадянським свободам надається пріоритет над політичними, юридичними та моральними нормами.

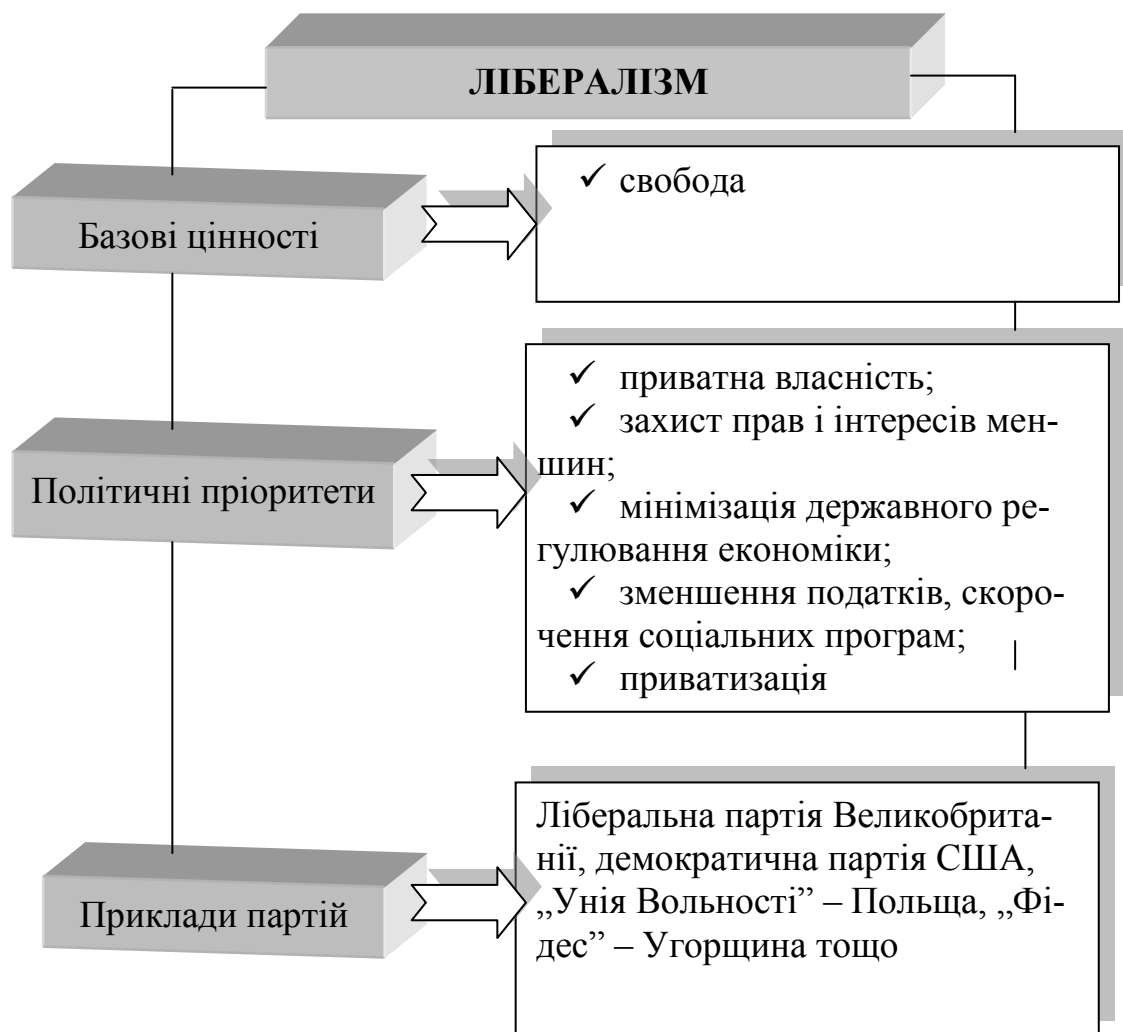

Рис. 3.5. Базові цінності, політичні пріоритети та приклади партій, що сповідують ліберальну доктрину

В останній третині XIX ст. почав складатися новий тип лібералізму - *неолібералізм*, або “соціальний” лібералізм. (Дж. Гобсон, Т. Грін, Ф. Науман, Дж. Д’юї, Дж. Джеліотті, Р. Дарендорф, М. Фрідман).

Неолібералізм (грец. *neos* - новий, *libezalis* - вільний) - сучасна політична течія, різновид традиційної ліберальної ідеології та політики, що сформувався як відображення трансформації буржуазного суспільства від вільного підприємництва до державно-монополістичного регулювання економіки, інституалізації нових форм державного втручання в суспільне життя; “етатистський” різновид лібералізму зі збереженням принципу демократії, вільної конкуренції, гласності, приватного підприємництва. Передбачає посилення економічної та соціальної ролі держави, виходить із необхідності налагодження ділового партнерства між урядом, бізнесом і працею на всіх рівнях господарського механізму.

Найбільш помітне практичне втілення неолібералізм дістав у політиці “нового курсу” президента США Ф.Рузвельта, особливо в роки другої світової війни та у повоєнні роки, що було зумовлено науково-технічною революцією,

яка потребувала значних державних капіталовкладень в основні фонди невиробничої сфери, у розвиток освіти і науки, у підвищення класифікації робочої сили, в охорону здоров'я .

Неолібералізм є неоднорідною масою. Так, “*праве*” крило вважає, що вирішення проблем сучасного суспільства можливе через створення уряду згідно з вимогами моралі, воно виступає за “мінімальну” державу, солідаризуючись в цьому з консерваторами; “*ліве*” крило - заперечує класові суперечності, зводить їх до конфлікту між виробництвом і споживанням.

Серед теоретиків лівого крила - Джеймс Гелбрейт, відомий як автор теорії *конвергенції*, згідно з якою інтернаціоналізація економічної, політичної та культурної діяльності веде до політичного і соціального зближення різних політичних систем. Представником цього напрямку є також Даніел Белл, автор основних засад концепції “*постіндустріального*” суспільства, яка є продовженням концепції “*індустріального суспільства*” та “*стадій економічного росту*”. Різновидом ліберальної теорії постіндустріального суспільства є концепція *інформаційного суспільства* З. Бжезінського і О. Тофлера, в якій інформація, її виробництво, поширення і використання розглядаються як головна сфера діяльності людства.

У сучасному світі існують два напрями лібералізму: *соціальний* і *консервативний*. Головна відмінність між ними полягає в тому, що перший визнає необхідність державного регулювання соціально-економічних процесів, а другий, навпаки, прагне до вслякого обмеження втручання держави в суспільне життя.

ДОКТРИНА ФАШИЗМУ (лат. fascio - пучок, в'язка) — сформувалася на основі синтезу сутності нації як вічної та найвищої реальності і догматизованого принципу соціальної справедливості.

Базові цінності, політичні пріоритети та приклади партій, що сповідують фашистську доктрину подаються на рис. 3.6.

Фашизм виник в обстановці революційних процесів, які охопили країни Західної Європи після першої світової війни.

Першу фашистську організацію під назвою „Фашіо ді комбаттіменто” („Союз боротьби”) створив у 1919 р. лідер італійських фашистів Беніто Муссоліні (1883-1945). Від назви цієї організації і пішла назва „фашист”, яка швидко поширилась в усьому світі. Серед світоглядно-філософських авторитетів фашизму імена Артура Шопенгауера (1788-1860), Фрідріха Ніцше (1844-1900), Карла-Густава Юнга (1875-1961) а також теоретиків соціального дарвінізму Франца Опенгеймера та Людвіга Гумпловича.

Ідеологія фашизму — це войовничий антидемократизм і антикомунізм, расизм і шовінізм. Особливе місце в ідеології фашизму посідає концепція нації як вищої і вічної реальності, заснованої на спільності крові. У сфері зовнішньої політики ця теорія расової зверхності слугувала обґрунтуванням політики імперіалістичних загарбань і поневолення інших народів. Політичною формою фашистської держави є тоталітаризм. Необхідною умовою політичного панування визнається культ вождя.

Рис.3.6. Базові цінності, політичні пріоритети та приклади партій, що сповідують фашистську доктрину

Основу формування фашистських або профашистських режимів становили гранично ідеологізовані партійні організації з їх жорсткою напіввійськовою структурою. Після закінчення другої світової війни фашистські режими впали, а їх ідеологія була заборонена. Однак фашизм не зник, а, пристосувавшись до нових історичних умов, трансформувався в нову політичну течію - *неофашизм*.

Неофашизм (грец. *neos* - новий, *fascio* - пучок) — різноманітні варіанти модифікації відтворення елементів ідеології і політичної практики фашизму, соціальну базу яких, в основному, становлять маргінальні верстви населення. Ідеологи неофашизму звертаються до витоків фашистської доктрини, намагаються виступати під гаслом відродження “справжнього”, “первісного”, “чистого” фашизму. Вони прагнуть переглянути кордони, обмежити імміграцію, реабілітувати гітлерівських злочинців.

Сьогодні фашистські організації функціонують в усіх країнах Європи, Америки, більшості країн Азії, в Австралії, а також в країнах пострадянського політичного простору - всього в понад 80 державах світу.

Про ріст прихильників ультраправих в Європі засвідчили президентські

вибори 2002 р. у Франції, в ході яких лідер Народного Фронту націоналіст Жан-Марі Ле Пен набрав близько 18 відсотків голосів виборців. На парламентських виборів цього ж року у Нідерландах, де за ультраправу партію «Список Піма Фортейна», якого напередодні виборів було вбито, проголосували 17 відсотків виборців (26 місць у парламенті із 150).

За всю свою історію людство виробило певні важелі для боротьби з насиллям, має в цьому певний досвід, а тому неофашизм як реакційна політична ідеологія, на нашу думку, все ж таки приречений на поразку.

Питання для самостійного опрацювання

1. Назвіть основні причини появи перших міфологічних тлумачень влади й держави
2. Прокоментуйте вислів Сократа про те, що правити державою повинні „знаючі”
3. Чому “політію” Аристотель вважав за найкращу форму державного устрою?
4. Назвіть головні проблеми політичної думки періоду Київської Русі.
5. Пригадайте основні твори даного періоду та їх авторів
6. Якою була головна ідея політичної думки періоду Київської Русі?
7. Пригадайте основні особливості розвитку політичної думки у Новий час.
8. Чому вчення Гоббса стало основою для розвитку тоталітарних вчень?
9. Які права людини за Локом є “невідчужувані”?
10. В чому полягає принцип розподілу влади за Монтеस्क’є?
11. Назвіть основні твори Н. Макіавеллі.
12. Назвіть основні принципи політичної діяльності володаря в концепції Макіавеллі
13. Що означає термін “макіавеллізм”?
14. Які Вам відомі органи влади Запорізької січі?
15. Чому Запоріжжя стало зародком нової української державності?
16. Які основні демократичні ідеї містить Конституція Пилипа Орлика?
17. Який внесок у розвиток вчення про державу зробили Стефан Яворський та Феофан Прокопович?
18. Які проблеми демократії, держави та політичних відносин переважали в суспільній думці України другої половини 19 ст.?
19. Назвіть основних представників Кирило-Мефодіївського товариства
20. Яка основна ідея та мета виникнення Кирило-Мефодіївського товариства?
21. З’ясуйте погляди на державно-політичні питання діячів Кирило-Мефодіївського товариства.
22. Охарактеризуйте соціально-політичні погляди М. Грушевського, В. Липинського, М. Міхновського, Д. Донцова, М. Хвильового

23. Охарактеризуйте соціально-політичні погляди В. Винниченка та І. Лисяк-Рудницького, з'ясуйте їх значення у розвитку політичної думки в Україні
24. Визначте базові цінності та політичні пріоритети комуністичної, соціал-демократичної, консервативної, ліберальної та фашистської доктрин.
25. З'ясуйте відмінності лібералізму від неолібералізму, консерватизму від неоконсерватизму, фашизму від неофашизму

Бібліографія

1. Азаркин Н.Н., Левченко В.Н., Мартышин О.В. История политических учений.- М., 1994.
2. Бондар В.І., Буртяк Г.Я. З історії світової соціально-політичної думки: методичні вказівки.- Вінниця: ВДГУ, 1997.
3. Винниченко В. Відродження нації. - К., 1990.
4. Власть. Очерки современной политической философии Запада.-М., 1989.
5. Гоббс Т. Левиафан//Соч. -1.2. -М., 1991.
6. Грушевський М Хто такі українці і чого вони хочуть. - К . 1991.
7. История политических и правовых учений / Под ред. В.С.Нерсесянца. — М., 1995.
8. Корнієнко В О.Поняття справедливості в політичному ідеалі стародавніх греків // Дослідження світової політики: Збірник наукових праць.- К.,2000
9. Корнієнко В.О. Еволюція політичного ідеалу (від плюралізму до синтезуючої єдності).-Вінниця:Універсам, 1999.-430 с.
10. Корнієнко В.О. Покоління та ідеали: межі спадкоємності // Борисфен.- 2000 - №12.
11. Кухта Б, З історії української політичної думки. - Львів. 1991.
12. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму // Філософська і соціологічна думка -1991 -№10.
13. Макиавелли Н Государь. - К., 1990.
14. Політологія: Підручник.- Видання 2-ге, перероблене, доповнене / за ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка.- К.: Академія, 2001.

ЛЕКЦІЯ 4. СУТНІСТЬ ТА ТЕХНОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ (2)

Будь-яка система має системоутворюючий компонент. Для політичної системи ним є політична влада. Вона інтегрує всі елементи системи, навколо неї точиться політична боротьба, вона — джерело соціального управління, яке, в свою чергу, є засобом здійснення влади. Отже, влада є необхідним регулятором життєдіяльності суспільства, його розвитку та єдності.

1. Влада як явище суспільного життя. Принцип розподілу державної влади та її історичні форми

ВЛАДА — вплив однієї частини суспільства (індивіда, групи, організації тощо) на поведінку іншої у бажаному для себе напрямі.

СУБ'ЄКТИ І ОБ'ЄКТИ ВЛАДИ — сторону з переважним впливом доцільно називати суб'єктом, а сторону, яка цього впливу зазнає, — об'єктом владного відношення. Суб'єктами влади можуть бути індивіди, соціальні групи, організації тощо. Влада не є властивістю не тільки об'єкта, а й суб'єкта. Вона виступає саме як відношення між ними і не існує як без суб'єкта, так і без об'єкта.

ПРИЧИНИ ВЛАДНИХ ВІДНОСИН. Існують різні підходи до пояснення причин владних відносин:

Біологічний підхід — визнає владу притаманною біологічній природі людини. А оскільки біологічна природа людини і тварин є спільною, то визнається наявність владних відносин не тільки в суспільстві, а й у тваринному світі. Арістотель розглядав владу в суспільстві як продовження влади в природі. Однак, відносини в суспільстві мають свідомий характер, тоді як у тваринному світі вони зумовлюються інстинктами і рефлексамі.

Антропологічний підхід (від грецьк. *anthropos* — людина) — пов'язує поняття політичної влади, а отже, й політики з суспільною природою людини і поширює його на всі соціальні, в тому числі й докласові, утворення. Прихильники цього підходу доводять наявність політичної влади на всіх етапах розвитку суспільства.

Політологічний підхід — на відміну від антропологічного ґрунтується на органічному зв'язку влади й політики, пов'язує їх існування лише з певними етапами суспільного розвитку, для яких характерною є наявність спеціальних суспільних інститутів здійснення влади, насамперед держави.

Оскільки влада є суто суспільним відношенням, у якому задіяні наділені свідомістю і волею люди, а переважний вплив одних людей на інших є вольовим відношенням між ними, то *влада може бути визначена як вольове відношення між людьми, тобто таке відношення, за якого одні люди можуть нав'язувати свою волю іншим.*

Як вольове відношення влада існує в потенціальній і реальній формах. Потенціальною є влада, що не виявила себе. Вона не менш істотна, ніж реалізована влада.

Нав'язування одними людьми своєї волі іншим може здійснюватись із використанням різних засобів — **примусу, права, авторитету** тощо.

ВИДИ ВЛАДИ — залежно від засобів здійснення влади розрізняються різні її види — економічна, соціальна, політична, духовна, сімейна тощо (рис. 4.1).

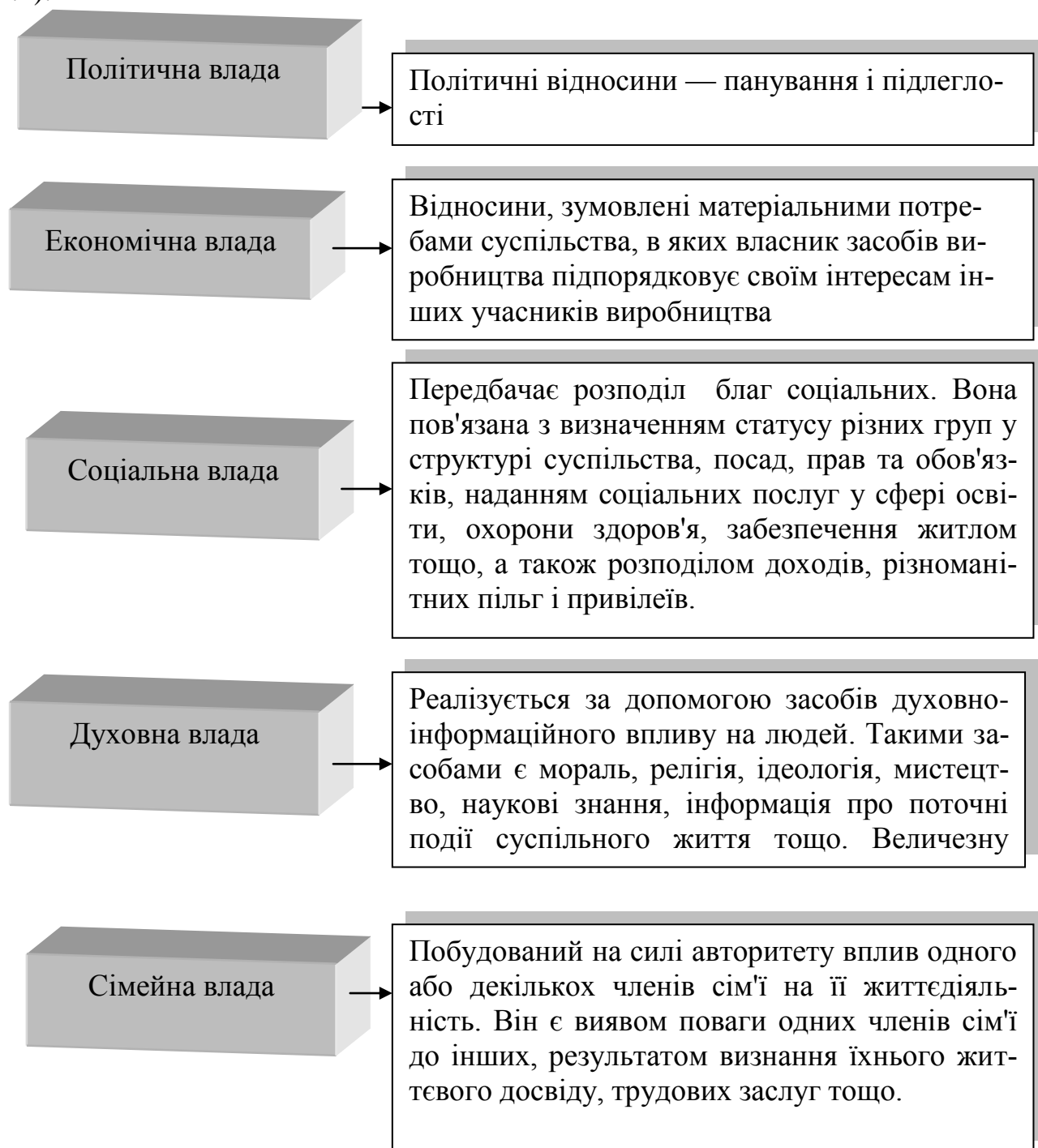

Рис. 4.1 Види влади

ПОЛІТИЧНА ВЛАДА — це реальна здатність класу (групи, індивіда) проводити свою волю стосовно інших за допомогою правових і політичних норм. Вона є найважливішим видом влади в суспільстві.

Якщо економічну владу умовно можна назвати «владою грошей», духовну - «владою моралі», сімейну — «владою авторитету», то політичну владу — «владою права». Це зовсім не означає, що політична влада скрізь і завжди здійснюється за допомогою права, однак право є головним засобом її реалізації. Дотримання й виконання норм права забезпечується шляхом як переконання, так і державного примусу.

Характерні ознаки і джерела влади показано на рис. 4.2.

Рис. 4.2 Характерні ознаки і джерела влади

КОНЦЕПЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ — основними є: телеологічна, реляціоністська, системна, біхевіористська, психологічна.

Телеологічна концепція (від грец. telos, teleos — мета, результат, кінець) влади характеризує її як здатність досягнення поставлених цілей, одержання намічених результатів. При цьому владу розуміють досить широко — не тільки як стосунки між людьми, а й як взаємодію людини з довкіллям. У межах телеологічної концепції йдеться не тільки про владу людини над людиною, а й про владу людини над природою. Ця концепція наголошує на цілеспрямованому характері влади, проте тлумачить її занадто широко, включаючи в систему владних відносин і природу.

Реляціоністська концепція (від франц. relation — відношення, зв'язок) влади розглядає її як відношення між двома партнерами, коли один із них — суб'єкт — справляє визначальний вплив на іншого — об'єкт. Суб'єктом і об'єктом можуть виступати як окремі індивіди, так і різноманітні групи та організації. Влада — це взаємодія суб'єкта і об'єкта, яка виявляється в тому, що суб'єкт контролює об'єкт за допомогою певних засобів. Такі відносини є конфліктними і складають суть політики.

Існують три основні різновиди реляціоністської концепції влади:

✓ *спротиву*, яка розглядає владні відносини як такі, за яких суб'єкт долає спротив об'єкта;

✓ *обміну ресурсами*, яка виходить із нерівномірності розподілу ресурсів у суспільстві і трактує владу як таке відношення, коли суб'єкт нав'язує свою волю об'єкту в обмін на надання останньому певних ресурсів.

✓ *розподілу сфер впливу* — має на меті пом'якшення недемократичного характеру владних відносин як панування і підкорення. За цією концепцією владні відносини в кожному окремому випадку є пануванням — підкоренням.

На базі цієї концепції визначаються шляхи, методи й засоби впливу на суспільство з метою досягнення соціальної злагоди і забезпечення політичної стабільності.

Системна концепція влади розглядає владу як системоутворююче відношення в політичній системі суспільства. Влада, що в політичній системі виступає як політична влада, з'єднує всі елементи системи в єдине ціле. Влада з'єднує всі елементи політичної системи таким чином, щоб це сприяло збалансованому стану як самої системи, так і суспільства в цілому.

Біхевіористська концепція (від англ. behaviour — поведінка) розглядає владу як особливий тип поведінки, за якої одні люди командують, а інші підкоряються. Тому цю концепцію називають ще поведінковою. Вона розглядає владу як відношення панування і підкорення, однак головну увагу зосереджує на особливостях людей, мотивах їхньої поведінки в боротьбі за владу.

Психологічна концепція — пояснює владні відносини психологічними мотивами. В одних випадках постулюється воля до влади як її джерело, в інших — прагнення людини до влади, особливо володіння владою, пов'язуються з необхідністю суб'єктивної компенсації нею притаманних їй фізичних чи духовних вад. Деякі дослідники психологічні основи волі до влади шукають у підсвідомості.

мих мотивах, у тому числі сексуальних. Існують також інші концепції влади — інструменталістська, структуралістська, функціональна, конфліктологічна тощо. Кожна з них розкриває якусь особливість чи сторону влади.

ФУНКЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ — збігаються з функціями політики, найважливішим засобом здійснення якої є влада, а в кінцевому підсумку — з функціями різних політичних інститутів.

Керівництво та управління суспільством у цілому та його складовими. Політична влада розробляє стратегію і тактику управління суспільством. Розробляється конкретна політика щодо різних соціальних спільностей, політика забезпечення влади ресурсами, ставлення до політичної опозиції тощо.

Оптимізація політичної системи відповідно до цілей і завдань правлячих сил. Ті сили, які оволодівають політичною владою, прагнуть змінити політичну систему відповідно до проголошуваних ними цілей і завдань. Однак при цьому вони мусять зважати на інтереси й потреби інших політичних сил, щоб не дестабілізувати обстановку в країні, уникати загострення політичного й соціального протистояння.

Забезпечення політичної стабільності — виконати таку функцію у кінцевому підсумку прагне будь-яка політична влада, оскільки стабільність є основою її існування.

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ — верховенство, публічність, моноцентричність, легальність, кумулятивність.

Верховенство політичної влади полягає в обов'язковості її рішень для інших видів влади, суспільства в цілому. Вона може обмежити вплив інших видів влади, наприклад економічної чи духовно-інформаційної, або й узагалі припинити функціонування окремих їхніх суб'єктів.

Публічність (від лат. publicus — суспільний, народний) політичної влади означає її суспільний, безособовий і відкритий характер. На відміну від існуючої в невеликих групах приватної особистої влади, наприклад сімейної, політична влада реалізується від імені і в межах усього суспільства і звертається за допомогою права до всіх його членів.

Моноцентричність політичної влади проявляється в наявності єдиного центру прийняття рішень, які стосуються всього суспільства. Таким центром є держава, її вищі органи. На відміну від політичної влади інші види влади (економічна, соціальна, духовно-інформаційна) є поліцентричними, вони здійснюються багатьма незалежними один від одного центрами — підприємствами, соціальними фондами, засобами масової інформації тощо.

Легальність політичної влади означає її законність, зокрема щодо існування самої влади та застосування нею примусу.

Кумулятивність — (від лат. simulatio — скупчення). Виявом кумуляції є кумулятивний ефект. Стосовно влади кумулятивний ефект проявляється у зростаючому нагромадженні влади та значному посиленні її впливу в результаті взаємодії різних видів і ресурсів влади.

РЕСУРСИ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ — засоби здійснення. Сукупність усіх можливих і фактично використовуваних ресурсів владарювання є *потенціалом влади*.

Врахування ресурсів владарювання і ресурсів спротиву владній волі дає можливість визначити *силу влади*.

Різновид ресурсів влади подано на рис. 4.3.

Рис. 4.3 Різновид ресурсів влади

МЕХАНІЗМ ЗДІЙСНЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ. Використання ресурсів влади перетворює її з можливої на дійсну, яка може виявлятися в таких формах, як панування, керівництво, управління, контроль (рис.4.4).

Рис. 4.4 Механізм здійснення політичної влади

Процес здійснення влади у зазначених формах упорядковується й регулюється за допомогою спеціального механізму влади — *системи організацій та норм їх влаштування й діяльності*.

В суспільстві механізмом влади виступають державні органи, право, політична система в цілому. Кожний із інститутів цієї системи притаманними йому засобами у відповідних формах бере участь у здійсненні політичної влади, прийнятті рішень з питань внутрішньої і зовнішньої політики. Разом з тим, конкретно влада втілюється через механізм владних відносин.

МЕХАНІЗМ ВЛАДНИХ ВІДНОСИН — це конкретні опосередковані чи прямі дії суб'єкта стосовно об'єкта влади. Польський політолог Єжи Вятр запропонував таку його структуру:

- ✓ наявність не менше двох партнерів влади;
- ✓ наказ того, хто здійснює владу;
- ✓ обов'язкове підкорення тому, хто здійснює владу;
- ✓ соціальні норми, які говорять про те, що той, хто віддає наказ, має на це право (правове забезпечення).

Політична влада здійснюється не тільки державою, а й іншими політичними інститутами — політичними партіями, громадсько-політичними організаціями, органами місцевого самоврядування. Відповідно можна виокремити *владу політичних партій, громадських організацій, органів місцевого самоврядування* як форми політичної влади. На відміну від державної влади, яка має загальний характер і поширюється на всю територію країни й суспільство в цілому, влада політичних партій і громадських організацій здійснюється лише в межах цих партій та організацій.

Вона ґрунтується як на правових нормах, установлених державою, так і на політичних нормах, які не є правовими і діють лише в межах політичних партій і громадських організацій. Такі норми закріплюються у статутах партій і громадських організацій і стосуються визначення прав та обов'язків їх членів, внутрішньопартійної діяльності тощо.

ЛЕГІТИМНІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ — (від лат. *Legitimus* — законний, правомірний) — здатність політичної влади досягти суспільного визнання, виправдання обраного політичного курсу.

Найвідомішою є типологія легітимності М. Вебера, який виокремив три основних типи легітимності політичного панування: традиційний, харизматичний і раціонально-легальний.

Традиційний тип легітимності влади ґрунтується на авторитеті традицій і звичаїв. Влада цього типу встановлюється відповідно до традицій і звичаїв і ними ж обмежується. Підвладні сприймають владу як належну тому, що так було завжди, вони звикли підкорятися владі й вірять у непорушність і священність здавна існуючих порядків.

Харизматичний тип легітимності політичного панування ґрунтується на вірі підвладних у незвичайні якості і здібності, винятковість правителя. Такий тип притаманний суспільствам з невисоким рівнем розвитку демократії і полі-

тичної культури його членів. При цьому свідомо культивується велич самої особи керівника, авторитет якого освячує владні структури, сприяє визнанню влади населенням.

Раціонально-легальний тип легітимності політичного панування базується на переконанні підвладних у законності (легальності) й доцільності (раціональності) встановлених порядків та існуючої влади. За цього типу легітимності органи влади та їхні керівники обираються через демократичні процедури й відповідальні перед виборцями, правлять не видатні особистості, а закони, на основі яких діють органи влади й посадові особи. Оскільки він ґрунтується на довірі громадян до держави як політичного інституту, то називається ще інституціональним, на відміну від персоналізованого типу легітимності, пов'язаного з довірою до осіб керівників.

ПРИНЦИП РОЗПОДІЛУ ВЛАДИ — система організації і функціонування державної влади, в якій функції законодавчої, виконавчої і судової влади здійснюються різними державними органами. Ідея поділу влади висувалася ще античними (Аристотель, Полібій) та середньовічними (Марсиль Падуанський) філософами.

Маючи глибоке історичне коріння, самостійна і цілісна доктрина розподілу влади сформувалась у період буржуазних революцій XVII-XVIII ст. у двох версіях, які розрізняють за критерієм подільності або неподільності народного суверенітету. Ідеологами першої стали Дж.Локк і Ш.-Л.Монтеск'є, а другої — Ж.Ж. Руссо.

Дж.Локк. Сенс його концепції полягав у обґрунтуванні компромісу між буржуазією і дворянством, змушених через рівновагу сил, що склалася на той період в Англії, співпрацювати між собою. Дж.Локк розрізняє три влади: законодавчу, виконавчу і союзну. Вони здійснюють специфічні функції — створення законів для загального добра, їх виконання і зовнішні відносини. Законодавча влада як вираження волі народу (вищих станів), повинна бути відокремленою від решти влади та зосередженою у парламенті, що вибирається. Виконавча і союзна влада різні, але щоб уникнути неузгодженості, довіряються монархові. Влада останнього не абсолютна, проте у надзвичайних випадках монарх володіє особливими прерогативами. Судова влада за Локком не відокремлюється: вона є частиною виконавчої; при цьому наголошується, що народ (блок буржуазії та дворянства) повинен брати участь у здійсненні правосуддя. Дж.Локк піднявся до теоретичного узагальнення інтересів буржуазії, усвідомлення яких дало їй можливість об'єднати власні сили та перемогти абсолютизм, хоча б і на основі компромісу з новим обуржуазненим дворянством.

Ш.-Л.Монтеск'є запропонував дещо інше трактування. В умовах жорсткішого протистояння між королівською владою, аристократією та буржуазією у Франції, ніж в Англії, ідеї Монтеск'є були спрямовані на те, щоб перешкодити верхній владі зосередитись у руках одного класу. В обґрунтуванні класового компромісу між ворогуючими групами з урахуванням реального співвідношення їх сил у Франції всередині XVIII ст. і полягає суть доктрини Ш.-Л.Монтеск'є.

На відміну від Локка, який трактував розподіл влади як співробітництво і взаємодію на основі превалювання законодавчої влади, французький мислитель наголошував на необхідності повної рівноваги, незалежності і навіть відокремлення гілок влади (що не означало їх необмеженості). При цьому жодна влада не повинна була втручатися в компетенцію іншої, але всі мали право контролювати і стримувати одна одну, не допускаючи зловживань.

Монтеск'є розумів, що жорсткість конструкції не залишає можливості для створення механізму розв'язування колізій, але вважав, що так званий необхідний рух речей зумовлює гілки влади діяти узгоджено. Проте ефективний механізм «стримувань і противаг» був насправді створений пізніше – у США.

Доктрина Локка – Монтеск'є в умовах переходу від феодального до буржуазно-демократичного суспільства дала можливість буржуазії:

а) обґрунтувати власний прихід до політичної влади з найменшим обмеженням станових привілеїв аристократії;

б) у загальній течії назрілих політичних реформ домогтися, щоб державне управління здійснювалось відповідно до законів, встановлених виборними органами;

в) проголосити основні політичні права та свободи і водночас не допустити безконтрольного впливу широких народних мас на державні справи.

Ж.Ж.Руссо заперечував прагнення Ш.-Л.Монтеск'є зберегти королівську владу, хоч і обмежену, проте незалежну від парламенту, яка перешкождала б вторгненню низів у політичне життя. В ідеї Монтеск'є він вбачав небажані крайнощі, оскільки протиставлення і відокремлення гілок влади спричиняють їх ворожнечу, дають силу приватним впливам і навіть призводять до роздроблення самої держави.

Водночас Руссо визнавав необхідність розмежування компетенцій органів державної влади. При цьому законодавча влада тісно з'єднується зі суверенітетом. Це – воля народу. Вона суверенна і тому повинна регулювати питання загального характеру. Для запобігання впливу приватних інтересів на суспільні справи необхідно, щоб перетворенням закону як загального правила в акти індивідуального характеру займалась особлива (виконавча) влада. Ця влада встановлюється рішенням суверена і тому виступає тільки як керівник, котрого контролює законодавець. Ж.Ж.Руссо виходить з того, що рівновага усіх сфер влади у державі, їх узгоджена діяльність повинні забезпечуватись не їх протиставленням, не за допомогою «стримувань і противаг», а завдяки законодавчій владі, яка втілює неподільний суверенітет народу.

У подіях французької революції буржуазія, щоб досягти влади, спочатку використала модель Руссо, а згодом – Монтеск'є. Зміцнивши економічне і політичне становище, французька буржуазія усунула феодальну знать не тільки від законодавчої, а й від виконавчої влади. Внаслідок цього питання про розподіл державної влади між буржуазією й аристократією було зняте і вістря доктрини було звернене проти некомпетентного і неконтрольованого впливу мас на управління державою.

Уперше система розподілу влад законодавче закріплена в Конституції США (1787). Зафіксована вона була і в Конституції Української козацької рес-

публіки в 1710 р. (Конституція гетьмана П. Орлика). Принцип поділу влади вже закріплений у більшості конституцій країн світу. Утвердився він і в Україні.

Поділ державної влади є необхідною умовою демократичного політичного режиму. Разом з тим, практика знає політичні системи, які функціонують в умовах *єдності влади*. У цих системах влада (переважно виконавча) зосереджена в одних руках (політичної партії, воєнної еліти тощо) і підпорядковує собі всі інші гілки, які діють формально. Це можливо за тоталітарних або жорстких авторитарних режимів (фашистські, напівфашистські, воєнні диктатури, абсолютні деспотичні монархії тощо). Комуністична ідеологія відкидала поділ влади, обґрунтовуючи принцип її єдності, відповідно до якого право на здійснення якої-небудь державної функції є похідним від представницької влади. Практична реалізація принципу єдності влади призвела до зосередження всієї повноти державної влади в руках апарату комуністичної партії і небачених зловживань владою. У президентській республіці поділ влади характеризується як «жорсткий». Це пов'язано із формальною ізольованістю кожної з її гілок і відсутністю між ними тісних функціональних відносин.

За парламентарних форм правління поділ влади носить інший характер: різниця між законодавчою й виконавчою владою не має суттєвого значення, оскільки тією й іншою володіє партія парламентської більшості, лідер якої одночасно керує урядом і контролює цю більшість. Реальний поділ державної влади тут відбувається всередині парламенту між сформованим партією чи коаліцією партій парламентської більшості урядом та опозицією.

Відокремленість судової гілки в системі поділу державної влади проявляється у принципах незалежності судів і суддів та підпорядкування їх лише конституції і законам, безстроковості (довічності) обрання або призначення судців та їх недоторканності. Формування суддівського корпусу відбувається з участю вищих органів законодавчої і виконавчої влади.

Поділ влади сам по собі не є гарантією демократії: за незбалансованої системи стримувань і противаг жорсткий поділ влади може спричинити протистояння гілок влади. Особливої гостроти протистояння законодавчої та очолюваної главою держави виконавчої гілок влади набуває за президентської та змішаної форм республіканського правління у періоди так званого розділеного правління, коли президент і парламентська більшість представляють різні партійно-політичні сили. Таке протистояння доходить до відкритої збройної конфронтації, як це сталося, наприклад, у 1993 р. в Росії.

2. Державна влада як вища форма політичної влади, її основні функції

ДЕРЖАВНА ВЛАДА — найважливіша форма політичної влади, її концентроване ядро, яка має класовий характер, спирається на спеціальний апарат примусу й наділена монопольним правом видавати закони та інші розпорядження, обов'язкові для всього населення.

Поняття влади державної є значно вужчим від поняття політичної влади.

СПЕЦИФІКА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ:

✓ державна влада виникла пізніше за політичну (яка виникла ще в додержавну добу).

✓ будь-яка державна влада — завжди політична, хоча не кожна політична влада є владою державною (наприклад, влада партій, рухів, громадських організацій).

✓ тільки вона володіє монополією на примус, правом видавати закони тощо (та державна влада не обов'язково застосовує примус для виконання її настанов, а може домагатися своїх цілей також іншими засобами — економічними, соціальними, ідеологічними тощо).

✓ державна влада поділяється на законодавчу, виконавчу й судову і здійснюється за допомогою спеціального апарату;

✓ поширюється на всю територію країни;

✓ функціонує за *політико-територіальним принципом*: вона не визнає ніяких родових відмінностей, а закріплює населення за певною географічною територією і перетворює його у своїх підданих (монархія) або у своїх громадян (республіка);

✓ державна влада — *суверенна*, тобто верховна, самостійна, повна і неподільна в межах державних кордонів та незалежна і рівноправна в зовнішніх зносинах.

ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ:

✓ вироблення стратегії управління державою;

✓ розробка та прийняття докладних рішень з основних напрямків розвитку держави;

✓ оперативне управління та регулювання суспільними процесами;

✓ контроль за найважливішими параметрами стабільності та спрямованості розвитку суспільства.

АКСІОМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ — їх сформулював російський політичний мислитель Іван Ільїн (1882—1954):

1. *Державна влада не може належати нікому, крім тих, хто має правове повноваження*. Правосвідомість вимагає, щоб влада сприймалась не як сила, яка породжує право, а як правочинне повноваження. Право народжується не від сили, а тільки від права і завжди від природного права. Влада, яка не має правої санкції, не має й правового виміру.

2. *Державна влада в межах кожного політичного союзу повинна бути одна*. Вона — єдине організоване волевиявлення, яке впливає з єдності права. В кожному політичному союзі державна влада, незважаючи на принцип її поділу, за своєю суттю і метою єдина. Наявність двох державних влад свідчить про існування двох політичних союзів.

3. *Влада має здійснюватися людьми, які відповідають високому етичному й політичному цензу*. Влада без авторитету гірша, ніж явне безвладдя. Народ, який принципово заперечує правління кращих, є ганебним натовпом, а демагоги — його провідниками.

4. *Політична програма володарюючих може передбачати лише заходи, які мають загальний інтерес*. Адже державна влада покликана утверджувати

природне право, а воно збігається із загальними інтересами народу і кожного громадянина.

5. *Політична програма влади має охоплювати заходи і реформи, які реально можна втілити в життя.* Неприпустимо вдаватися до утопічних, нездійсненних програмних накреслень.

6. *Державна влада принципово пов'язана розподільчою справедливістю.* Однак влада має право і зобов'язана відступати від неї тоді, коли цього вимагає національно-духовне буття народу.

Практика політичного життя засвідчує, що ігнорування цих аксіом призводить до кризи державної влади, дестабілізації суспільства, конфліктних ситуацій, які можуть переростати навіть у громадянську війну.

СТІЙКІ РИСИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ відображені на рис. 4.5.

Рис. 4.5. Стійкі риси державної влади

3. Політичні режими як способи реалізації політичної влади. Основні види політичних режимів (демократичний, ліберальний, тоталітарний, авторитарний), їх характеристика

ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ — система методів і засобів здійснення політичної (державної) влади, що визначають характер політичного життя в країні, рівень політичної свободи

Поняття «політичний режим» охоплює порядок формування представницьких установ, становище та умови діяльності політичних партій, правовий статус особистості права та обов'язки громадян, порядок функціонування каральних і правоохоронних органів, співвідношення й регламентацію дозволеного та забороненого.

ОЗНАКАМИ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ — є вживані процедури та способи організації установ влади і врядування, стиль прийняття публічних, тобто загальних і обов'язкових для всіх, рішень, відносини між державою і громадянами.

Важливою характеристикою політичного режиму є його легітимність (legitimus — законний). Легітимним є той політичний режим, який встановлений законним шляхом і спирається на закони.

ЗАКОНОМІРНОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ. Політичний режим *формується спонтанно*, внаслідок спільних зусиль багатьох суб'єктів політичного процесу і не може бути встановлений конституціями або іншими законами. Його функціонування залежить:

- ✓ від розвитку інститутів влади;
- ✓ відносин власності;
- ✓ співвідношення політичних сил у суспільному організмі;
- ✓ від соціальної структури суспільства;
- ✓ протиріччям між ступенем централізації й автономізації влади;
- ✓ політичної стабільності в суспільстві;
- ✓ від співвідношення законодавчої, виконавчої і судової влади, центрального уряду та місцевого самоврядування;
- ✓ становища й ролі громадських організацій і партій;
- ✓ правового статусу особи;
- ✓ особистості загальнонаціонального лідера та особливостей правлячої еліти;
- ✓ історичних і соціокультурних традицій;
- ✓ політичної культури населення;

ТИПОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ — дає змогу віднайти спільне й відмінне в багатоманітних методах і засобах здійснення державної влади як у різні історичні епохи, так і в різних країнах. Як і будь-яка типологія, вона може здійснюватись за різними ознаками, залежно від яких розрізняють ті чи інші типи політичних режимів.

Загальна типологія політичних режимів відображені на рис. 4.6.

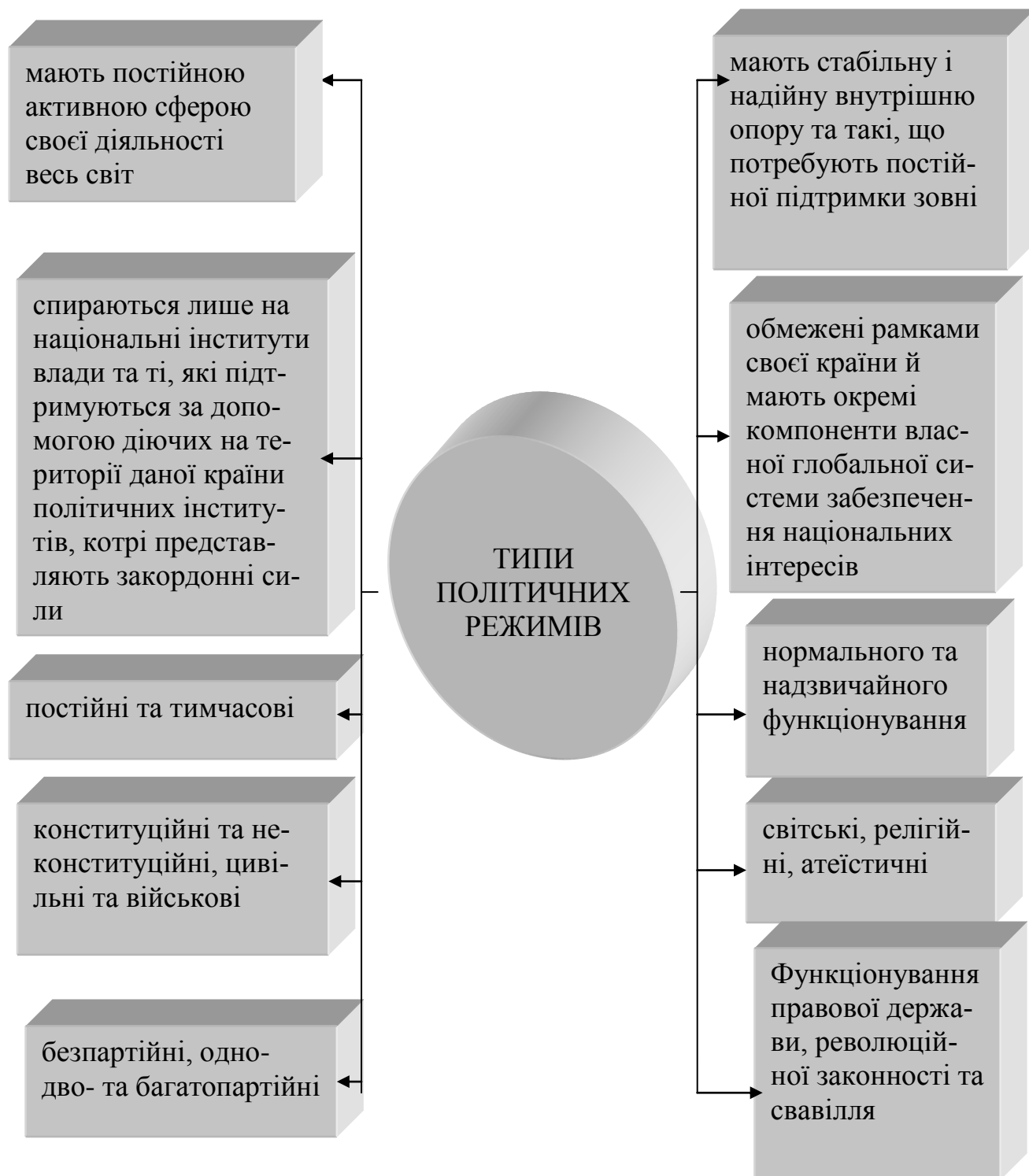

Рис. 4.6. Загальна типологія політичних режимів

Характеристики та особливості політичних режимів вивчаються впродовж кількох десятиліть. Нині вона зосереджується переважно на політичних аспектах внутрішньої еволюції конкретних режимів та процедури переходу від одного режиму до іншого. Найпоширенішою є чотиричленна класифікація ре-

жимів, які поділяють на **тоталітарні, авторитарні, демократичні й ліберальні**.

ТОТАЛІТАРНИЙ РЕЖИМ — (лат. *totalis* — увесь, повний) — **спосіб організації суспільства, який характеризується всебічним і всеохопним контролем влади над суспільством, підкоренням суспільної системи державі, колективними цілями, загальнообов'язковою ідеологією.**

Перші тоталітарні погляди в історії політичних учень сягають далекого минулого. Тоталітарними вважають теорію давньогрецького філософа Геракліта про необхідність загальної регуляції суспільства, політичні погляди Платона стосовно моделі утопічної держави. Деякі тоталітарні моменти наявні в політичних доктринах Г. Бабефа, А. Сен-Сімона, Г.-В.-Ф. Гегеля, Ж.-Ж. Руссо.

Першими термін „тоталітаризм” на початку 20-х років ХХ ст. ввели до наукового вжитку італійські критики Б. Муссоліні, під керівництвом якого в Італії почала формуватися однопартійна фашистська система.

Характерні риси тоталітарного політичного режиму відображені на рис. 4.7.

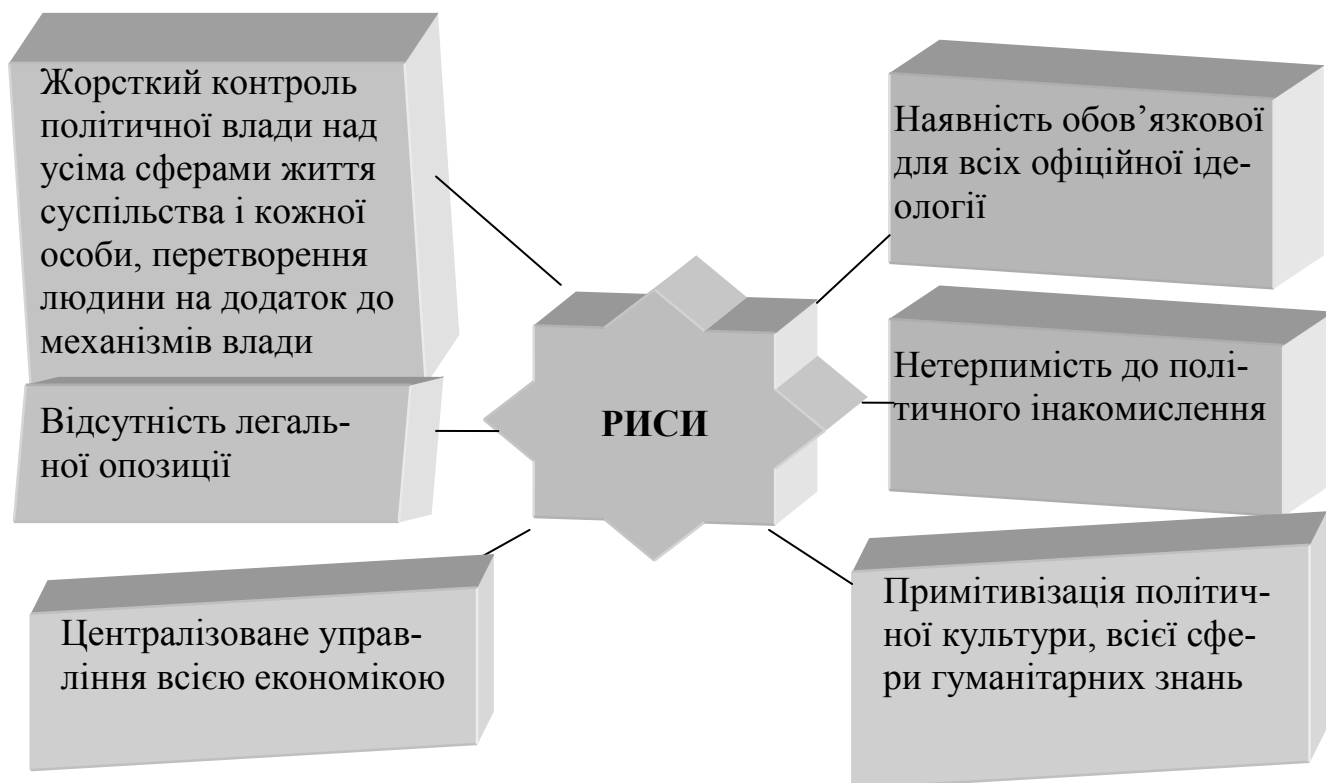

Рис. 4.7. Характерні риси тоталітарного політичного режиму

Передумовами виникнення тоталітаризму в політичній практиці є індустріальна стадія розвитку суспільства, наявність засобів масової інформації, колективістський світогляд, могутній державний апарат, особливості соціальної психології (певна ідеологічна та міжособистісна ситуація).

Критерієм тоталітаризму є поглинання державою сфери громадянського суспільства, відсутність плюралізму.

Характерним для нього є харизматичний тип лідерства з обов'язковою опорою на репресивний апарат. Лідерство за тоталітаризму має переважно індивідуалізований характер, навіть найближче оточення лідера значно дистанційоване від нього. У тоталітарних державах недопустимі будь-які форми несанкціонованих дій населення. Тоталітаризм вимагає від людини активних виявів лояльності й відданості режиму.

Класичними тоталітарними державами були гітлерівська Німеччина та СРСР. Причому політичний режим у колишньому Радянському Союзі пройшов такі етапи: період воєнного комунізму 1917—1921 рр. (тоталітарно-авторитарний тип політичного режиму); 1921—1929 рр. (авторитарний режим); 1929—1956 рр. (тоталітарний режим), 1956—1985 рр. (зникли ознаки класичного тоталітаризму, але загалом режим залишався тоталітарним).

АВТОРИТАРНИЙ РЕЖИМ — (франц. autoritarisme, від лат. autoritas — вплив, влада) — характеризується зосередженням державної влади в руках однієї особи чи групи осіб або в одному її органі.

Характерні риси авторитарного політичного режиму відображені на рис. 4.8.

Рис. 4.8. Характерні риси авторитарного політичного режиму

Залежно від цілей виокремлюють різні види авторитаризму, наприклад, авторитаризм стабілізаційний, метою якого є збереження існуючого ладу, чи альтернативний, властивий країнам, які відкинули демократичні засади розвитку суспільства. Найчастіше авторитаризм встановлюється в країнах, які переходять від тоталітаризму до демократії.

За авторитаризму немає уніфікованої ідеології. Влада за авторитаризму сконцентрована в руках правлячої еліти, виборча система пристосована до рішень виконавчої влади, демократичні принципи не є абсолютною цінністю, значний обсяг влади перебуває в руках силових структур, принципи законності та конституційності практично завжди спотворюються. Авторитарними країнами були в різні історичні періоди Радянський Союз та Італія.

ДЕМОКРАТИЧНИЙ РЕЖИМ (грец. *demokratia*, від *demos* — народ і *kratos* — влада) означає «народовладдя». Поняття «демократія» використовують на позначення типу політичної культури, певних політичних цінностей, політичного режиму. У вузькому розумінні «демократія» має тільки політичну спрямованість, а в широкому — це форма внутрішнього устрою будь-якої суспільної організації. Класичне визначення демократії дав А. Лінкольн — *правління народу, обране народом, для народу*.

Характерні риси демократичного політичного режиму відображені на рис. 4.9.

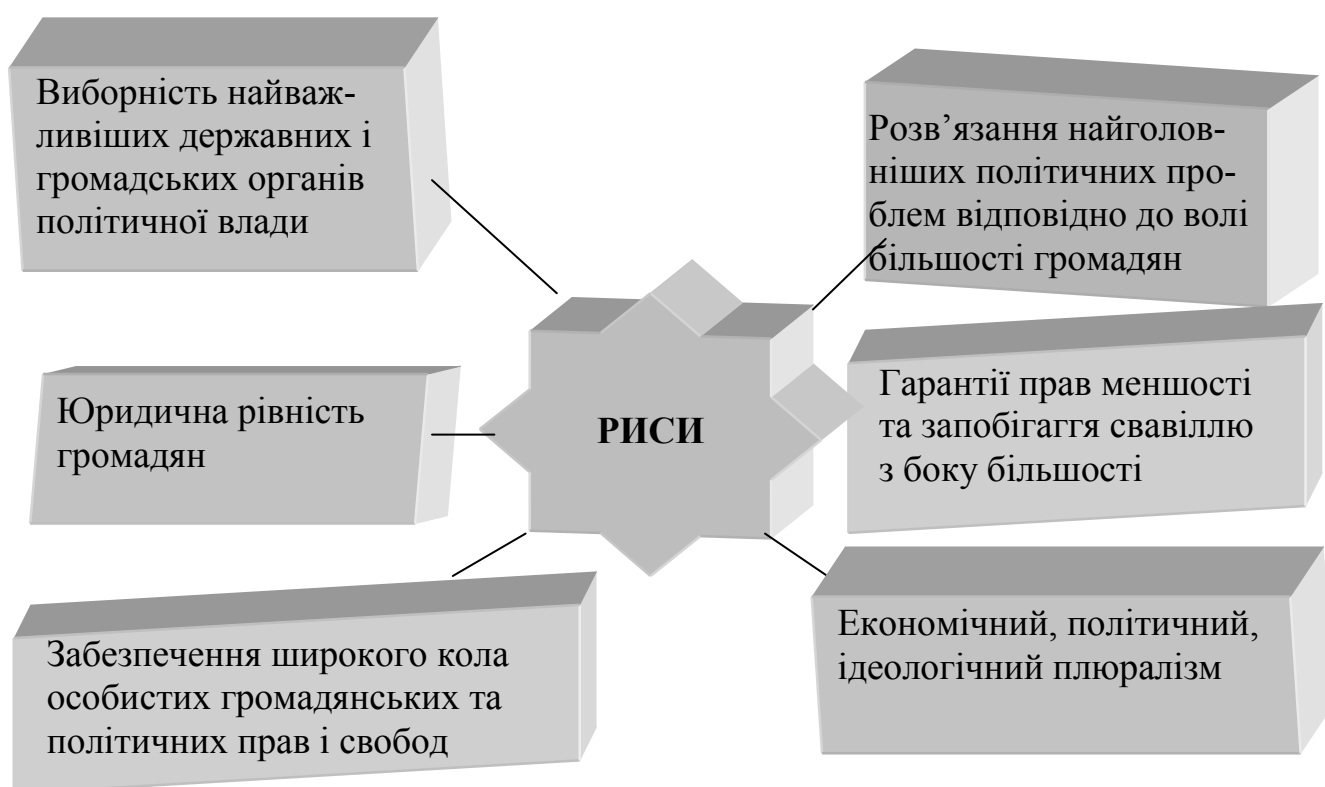

Рис. 4.9. Характерні риси демократичного політичного режиму

Найраціональніше розуміти демократію як форму політичної самоорганізації суспільства, що означає певну дистанцію між державою та суспільством. За демократії немає місця застою, ідеологія не заступає демократичні цінності, плюралізм є джерелом влади, забезпечений абсолютний примат суверенітету народу.

За демократії політичні рішення завжди альтернативні, законодавча процедура чітка й збалансована, а владні функції є допоміжними. Демократії властива зміна лідерів. Лідерство може бути як індивідуальним, так і колективним, але завжди має раціональний характер.

Одним із головних принципів демократії є багатопартійність. У політичному процесі завжди бере участь і опозиція, яка виробляє альтернативні політичні програми й рішення, висуває своїх претендентів на роль лідера.

Сутнісними ознаками демократії є електоральні (лат. *elector* — виборець) змагання, можливість розподілу інтересів, націленість на консолідацію суспільства. За демократії держава функціонує заради громадян, а не навпаки, існують умови для подальшого розвитку громадянського суспільства.

Демократія завдяки виборам має дати дорогу найгіднішим представникам еліти, має оберігати суспільство від людей, які довго перебувають при владі, запобігати надмірній концентрації влади. Демократія, в сучасному розумінні, покликана забезпечити оптимальне поєднання економічної ефективності, соціальної справедливості, свободи підприємництва, соціальної рівності тощо.

Світовий досвід показує, що між 1973 і 1989 р. у 77 із 168 держав хоча б протягом одного року існували демократичні режими. Протягом вказаного періоду демократіями протягом десятих років підряд залишалися 17 із 28 парламентських республік (або 61%) і 5 із 25 президентських (20%). Рівень "виживання" парламентських демократій був у 3 рази вищий, ніж президентських.

ЛІБЕРАЛЬНИЙ РЕЖИМ — ідея індивідуальної свободи є головною. Відповідно до неї ліберальна демократія на перший план ставить громадянську свободу як незалежність особистого життя індивіда від політичної влади. Забезпечення громадянської свободи ґрунтується на реалізації передусім особистих прав і свобод індивіда: права на життя й недоторканність особи, права на свободу і на спротив насильству, права на власність і вільну економічну діяльність, свобод приватного життя — недоторканності житла, таємниці листування, свободи пересування й вибору місця проживання тощо. Наявність в індивіда політичних прав і свобод надає йому можливість брати участь у здійсненні державної влади, впливати на державу з метою задоволення особистих і спільних інтересів і потреб.

Ліберальна демократія не заперечує безпосереднього волевиявлення народу, але віддає перевагу представницькій демократії, яка дає змогу найповнішою мірою поєднати ідеал демократії та можливості його практичного здійснення. Відповідно, демократію розуміють як відповідальне правління, уряд, здатний приймати рішення і нести за них відповідальність. Основними елементами представницької демократії визначаються конституційність та обмеження політичного панування. Тому ліберальну демократію називають іще конститу-

ційною демократією, за якої воля народу проявляється не повною мірою і прямо, безпосередньо, а делегується представникам, котрі в процесі прийняття політичних рішень виражають цю волю самостійно і під власну відповідальність.

Лібералізм виник і розвивався як ідеологія буржуазії. Відповідно класична ліберальна концепція демократії та її практичне втілення відбивали інтереси передусім цього суспільного класу. Притаманна лібералізму абсолютизація індивідуальної свободи спричиняє соціальну поляризацію суспільства, загострення класової боротьби, породжує політичну нестабільність тощо. Подолати ці й подібні недоліки покликана концепція *плюралістичної демократії* (від лат. pluralis — множинний) як сучасний різновид ліберальної демократії. Така демократія ґрунтується на врахуванні всієї множинності, багатоманітності соціальних інтересів. Основною ознакою її є відкритий характер прийняття рішень через представницькі органи влади.

4. Основні технології здійснення політичної влади, шляхи їх реалізації

ПОЛІТИЧНА ТЕХНОЛОГІЯ — набір стратегічних принципів, прийомів (технік, кроків і т.п.) або підходів, пов'язаних з організацією, захопленням, використанням або втриманням політичної влади

Використовуючи це словосполучення, фахівці мають на увазі найчастіше зовсім різні категорії — від конкретних прийомів і методик формування суспільної думки до стратегічних підходів і принципів. Що стосується пересічних виборців, то цей вираз асоціюється найчастіше з «чорним піаром», до якого вдаються політтехнологи, щоб будь-якими шляхами домогтися перемоги.

Деякі експерти розділяють поняття «технологія» й «техніка», оскільки технологія є набором певних технік, об'єднаних навколо загальної мети й стратегії з урахуванням ситуації. Техніка — конкретний прийом або метод, послідовність кроків, що завжди приводять до певного результату.

Відповідно, під визначення політичних технологій попадають далеко не всі відомі методи. Наприклад, організація соціальної події або політичний переворот — це технологія, а проведена в рамках її демонстрація або мітинг — це техніка.

Техніки можуть працювати в будь-яких країнах без істотних змін, у той час як технології більше специфічні й вимагають адаптації.

КЛАСИФІКАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ — сьогодні варто говорити про цілий ряд підходів і класифікацій політичних технологій які використовують за різними ознаками.

Ознака для класифікації	Параметри
1. За спрямованістю	<p>Комплекс технологій, націлених на перетворення контексту виборів:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ створення сприятливого порядку денного; ✓ управління обоймою кандидатів; ✓ виборче законодавство й т.д.; ✓ розподіл за конкретними цілями (перемога на виборах, розширення довіри до влади, підтримка курсу влади й т.п.)
2. За легальністю використання	<p>«Білі технології» — технології законні (або технології відкритої комунікації). До їх числа входить весь інструментарій донесення повідомлень до виборця — агітатори, реклама в ЗМІ, масові акції тощо. Переважно це найпростіші та природні технології: розклеювання інформаційних листівок, зустрічі з виборцями і т.інш.</p> <p>«Чорні технології» — незаконні технології (закритої комунікації). До їх числа входить підкуп виборців, різноманітні способи фальсифікації результатів виборів, відверта «уголовщина».</p> <p>«Сірі технології» — не передбачають прямого порушення закону, але вступають у суперечність з нормами суспільної моралі та прийнятими способами ведення політичної (особливо — виборчої) кампанії. Наприклад — присутність на мітингу якого-небудь політика групи його противників з транспарантами, листівками та іншими матеріалами опозиційного до нього змісту. З одного боку, такого роду діяльність не є порушенням закону (якщо тільки матеріали не містять наклепу на адресу політика, а самі його противники не порушують громадського порядку), з іншого — громадськість зазвичай засуджує такі дії, вважаючи їх порушенням неписаних правил публічних відносин політиків.</p>
3. За відношенням до виборчої системи	<ul style="list-style-type: none"> ✓ поза виборчою системою (карьер-менеджмент, політичний переворот, досягнення домовленостей з елітами); ✓ власне виборчі технології й технології здійснення влади (рішення, акції, проекти, політика влади).
4. За масштабами	<ul style="list-style-type: none"> ✓ технології масові (спрямовані на весь електорат);

	<ul style="list-style-type: none"> ✓ спрямовані на вузькі групи (окремі його сегменти або елітні групи)
5. За характером мотивації	<ul style="list-style-type: none"> ✓ на ті, що заохочують (мотивуючі); ✓ на ті, що лякають (загрозливі) <p>Якщо перші пов'язані з обіцянками, очікуваннями, пропозиціями яких-небудь благ, то другі будуються на основі використання різного роду природних страхів.</p>
6. За територіальною основою	<ul style="list-style-type: none"> ✓ технології східні (тобто створені й застосовувані в країнах східного типу); ✓ західні (європейський тип держав). <p>Наприклад, у країнах європейського типу універсальної технологій стала директ-мейл (основа якого - достовірні бази даних по виборцях), але в східних країнах він, як правило, не спрацьовує. Там замість цього з'явилися інші технології, ефективні для країн східного миру - домовленості зі старійшинами й главами кланів й ін.</p>
7. За етапами застосування	<ul style="list-style-type: none"> ✓ довиборчі; ✓ виборчі; ✓ післявиборчі
8. За сферами застосування	<p>Має місце поділ технологій на три види залежно від трьох сфер, де в тому або іншому вигляді здійснюється вибори:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ вибори виборців; ✓ вибори в елітах; ✓ вибори влади.
9. За «трьома обставинами»	<ul style="list-style-type: none"> ✓ місце (де застосовується технологія— кафе, чаювання вдома, мітинг на площі), ✓ час (тривалість застосування — разові, регулярні й т.п.) ✓ спосіб дії (способи впливу на виборців — пасивні, активні, партнерські й т.п.).
10. За рівнями впровадження	<ul style="list-style-type: none"> ✓ На першому рівні використовуються стандартні процедури для розв'язання типових завдань. ✓ На другому рівні, у випадку неефективності стандартних процедур, вживають спроби творчої роботи (комбінації технологій, експерименти із змістом) ✓ На третьому рівні в критичних ситуаціях виникає запит на нові прийоми й у процесі пошуку й на-

	тхнення народжуються нетривіальні рішення.
--	--

1. ВИБОРЧА ІНЖЕНЕРІЯ

Система конкретних технологій, направлених на маніпулювання параметрами самого виборчого процесу.

У результаті такої виборчої інженерії часто траплялося, що партії, вигравши вибори за кількістю голосів виборців, програвали їх за кількістю отриманих депутатських мандатів.

На репрезентативність виборчих систем, крім «системних помилок» у підрахунках, впливають й інші чинники, наприклад, кількість партій, що беруть участь у виборах. Парламентські реалії свідчать, що фактично втраченими є голоси виборців, віддані за дрібні партії, які не подолали так званого кваліфікаційного бар'єру.

Для утримання політичної влади владна еліта вдається до таких основних методів виборчої інженерії:

- зміна виборчих процедур;
- стимулювання та переміщення виборців з одних виборчих округів до інших;
- маніпулювання межами виборчих округів;
- вибір відповідного часу для проведення виборів;
- добір лояльного до правлячої еліти складу виборчих комісій;
- маніпуляція із виборчими бюлетенями.

- **Переміщення на час голосування** — традиційно більш консервативного сільського населення до міст, або (навпаки) корінного населення до районів, де, на думку правлячих кіл, «завеликі» проценти етносів-мігрантів. Наприклад, особи, які при владі, можуть організувати під час проведення виборів навчання військових запасу або цивільної оборони. Завдяки цьому нерідко вдається перемогти на виборах, позаяк організувати «правильне» голосування на закритих від спостерігачів виборчих дільницях значно простіше, ніж на звичайних.

- **Маніпулювання кордонами виборчих округів** — правляча еліта часто використовує це, маючи інформацію про традиції голосування на виборах, референдумах, під час опитувань в окремих виборчих округах і в країні загалом. Реалізується один з двох варіантів:

- об'єднання районів, де мешкають прихильники кандидата, в округи з гарантованою перемогою за рахунок збільшення «своїх» голосів;
- поділ районів, де мешкають прихильники опонентів, на округи, де їхні голоси розчиняться в більшості «своїх» голосів.

Конструювання виборчих округів є складною справою, потребує врахування співвідношення кількості населення в кожному окрузі. Суттєвим чинником при цьому є межі адміністративно-територіального поділу, специфічні інтереси різних соціальних груп населення (за віком, національністю, родом занять тощо).

- **Термін виборів** — є не менш важливим. Якщо певна партія або виборчий блок щойно перемогли, наприклад, на президентських виборах, цілком логічним для них буде намагання якнайшвидше провести парламентські вибори, аби використати позитивний потенціал першої перемоги. Це також вагомий та ефективний інструмент політичної боротьби, який часто використовують разом з методами виборчої інженерії.

- **Маніпуляція із виборчими бюлетенями** — ще має назву «карусель Островського». Це незаконний винос пустого бюлетеня за певну плату із виборчої ділянки, його відповідне заповнення, а потім опускання в урну іншої людини, яка в свою чергу також виносить пустий бюллетень. Операція може повторюватись багато разів.

2. CANVASSING (ТЕХНОЛОГІЇ ПРЯМОЇ РОБОТИ З ВИБОРЦЯМИ)

- **Агітація «від дверей до дверей»** Найпоширеніша технологія. Обмеження на використання: кримінальна обстановка, відстань, сприйняття виборцями як вторгнення в особисте життя. Приміром, у Німеччині дана технологія, як правило, не використовується, оскільки німці вкрай негативно реагують на вторгнення у свій персональний простір.

Розрізняються й цілі її застосування: у країнах з устояною партійною системою (приміром, у Великобританії) «від дверей до дверей» використовується не для агітації, а тільки для виявлення своїх прихильників і забезпечення їхньої явки на ділянки.

- **Зустрічі кандидата з виборцями** Найпоширеніша форма роботи з виборцями. Нерідкі випадки кампаній «віртуальних кандидатів», які спілкуються з виборцями тільки через масмедіа.

- **Пікети** Досить розповсюджена форма агітації виборців в Україні. Разом з тим, проведення пікетів обмежує закон, погода, стереотипи сприйняття (у деяких регіонах пікетники сприймаються як ледарі).

- **Телефонний обзвон** Використання технології обмежується невдоволенням від втручання в особисте життя, обмеженістю телефонізації (особливо в сільській аудиторії), легкістю роздратування громадян — дзвінки по ночах.

- **Збір підписів, наказів, побажань** Обмежується високою конкуренцією серед збирачів, сприйняттям як вторгнення в приватне життя, фальсифікаціями з боку організаторів процесу.

-

3. РЕКЛАМНІ ТЕХНОЛОГІЇ

- **Пряма реклама в ЗМІ (ТВ, радіо, газети, Інтернет)** Умовою застосування є наявність популярних ЗМІ, з охопленням потрібної аудиторії й здатних піти на переговори. Крім того, у ряді країн (наприклад, у Франції) платна політична реклама на телебаченні заборонена законодавчо.

- **Непряма реклама в ЗМІ** Наприклад, під час останньої виборчої кампанії Президента в Україні постійно й широко рекламувалася буква «Я» (перша буква прізвища Янукович). У ряді країн, як правило, там, де мислення жителів конкретне й вони не розпечені витонченою рекламою, подібні непрямі реклами, як правило, неефективні. Приміром, у Казахстані зштовхнулися з тим, що виборці не розуміють такої реклами, де відсутній кандидат.

- **Підтримки авторитетів** Обмежує використання: підбор авторитетів, їхня кількість, що не переходить у якість, підсумовування антирейтингів авторитетів. Опоненти можуть відігратися - «кандидат від начальства», сам із себе нічого не представляє.

- **Поширення плакатів, листівок, портретів** Обмежує використання, за експертними оцінками, наявність офіційно дозволених місць, шкода, що наноситься будинкам, збурювання власників. У деяких країнах ці прийоми не сприймаються в силу специфіки сприйняття. Наприклад, в одній з африканських республік намагалися розкидати листівки з літаків. Місцеві жителі, які зіштовхувалися з викидом з літаків токсичних відходів, вирішили, що в такий спосіб сіяють якусь хворобу, і відмовлялися підходити до їх.

- **Гасло, слоган, програма, обіцянки** Приклад універсальних слоганів: «Голосуй або програєш» (Choose or loose). Згадувався неодноразово, добре працював у США, потім у Росії й Україні. Добре запам'ятався слоган В. Ющенка «Знаю. Вірю. Можемо»

Технологія обіцянок. Універсальні обіцянки можуть висловлюватися в деякій імперативній формі: «Я обіцяю зробити...». Можуть висловлюватися в неявній формі: «Я настільки гарний, що із мною буде пов'язане таке-то майбутнє...».

Створення передвиборних програм є універсальним прийомом. Державна специфіка проявляється в тому, що в країнах Європи й США програмі приділяється багато уваги (грамотний виборець), а, наприклад, у Росії вона грає другорядне значення.

Специфічні варіанти назв, оформлень, принципів побудови програм. Приклад. В Україні позитивно сприймаються різні числові вирази: президентська програма «десять кроків назустріч людям».

- **Нетрадиційна реклама** Дирижаблі з гаслами. Літаки, що малюють слогани. Слогани на мостах і сніжних стінах. Реклама на автопоїздах. Обмеження: разова акція для залучення ЗМІ, дорожняча. Опоненти можуть відігратися - «кандидат пускає гроші на вітер».

«Екологічно чиста» зовнішня реклама. Приклад, написи на горах, на снігу. Обмеження - технічні складності у виконанні, обмежене охоплення аудиторії.

Рознесення агітаційних друкованих матеріалів (АДМ) по поштових скриньках. Обмеження: перевантаження, відмова від прочитання, зачищення.

- **Розміщення АДМ під двірника машини** Специфічні обмеження є в Європі й США, де під двірників машини кладуть квитанції про штрафи, що викликає споконвічно негативне відношення до інформації, що надійшла в такий спосіб. У ході кампанії по виборам мера Сан-Франциско російські консульти порекомендували кандидатові відмовитися від цього методу.

- **Рекламні щити (бигборди)** Обмеження: невелика кількість щитів, за які завжди йде конкуренція, дорожнеча.

- **Автоматичний обзвін із задалегідь записаним текстом** Одна з технологій, яка найбільш дратує електорат. Ефективніше всього застосовувати з метою контр-пропаганди.

- **«Твори мистецтва»** Випуск книг, фільмів, пісень, гімнів із прямою або прихованою рекламою. Наприклад, у США напередодні президентської кампанії 2000 р. вийшов фільм «Хвіст крутить собакою» (сюжет якого відсилає до скандалу навколо Білла Клінтона й Моніки Левінски й наступної війни в Югославії). Це художній образ був активно використаний у боротьбі республіканців проти Білла Клінтона і його спадкоємця Альберта Гора.

4. МАСОВІ АКЦІЇ

- **Демонстрації.** Ефективні в період соціальних хвилювань, невдоволення владою, а також якщо національний характер визначають як «вибуховий», «гарячий», емоційний.

- **Пікетування урядових будинків** Застосування технології може обмежуватися законодавчо.

- **Блокування магістралей** Одна з найбільш ефективних технологій залучення уваги в країнах Європи й США. Застосування може бути обмежене законодавчо.

5. ПСИХОТЕХНОЛОГІЇ

Колірні й лінгвістичні техніки (звуки, склади)

Використання сполучень світлих (символізує надію) і темних (минуле) квітів у рекламній продукції.

Використання асоціативних зв'язків (образів) у політичній рекламі. Наприклад, блок «За єдину Україну» (Заїду) використав у рекламі асоціації з темою «їжі», які для українців-аматорів добре поїсти, дуже зрозумілі.

6. «ЧОРНІ ТЕХНОЛОГІЇ»

Застосування цих технологій залежить у першу чергу від ефективності роботи правоохоронних органів і ступеню терпимості населення до подібного роду методів. Випуск підроблених агітаційно-друкованих матеріалів, наклейка стикерів на лобові стекла машин і т.д. широко використовувалися в країнах СНД в 90-і роки. Однак згодом ефективність подібних методів різко впала, оскільки виборці почали виходити із принципу «кому вигідно». Після цього пройшла хвиля виготовлення кандидатами «чорнухи» проти себе. У Німеччині використання подібних технологій просто неможливо. А от в Україні й США вони активно використовувалися раніше й зараз.

- **Формуюча соціологія** Містить у собі групу цілком самостійних технологій: формуюче опитування, формування фокуси-групи й формуючий обзвін. Специфіка полягає в імітації методів соціологічних досліджень, що дає високий ефект від прихованого впливу. Телефонний обзвін може маскуватися під опитування або — з метою контр-пропаганди — під офіційне повідомлення від імені штабу опонента. Найбільше технології формуючої соціології затребувані в тих територіях, де є складності з формуванням ядра прихильників і польових структур, а також в умовах обмеженого часу для позитивного розкручування кандидата. Приклади ефективного використання - на останніх виборах у Верховну Раду й Президента України.

- **Провокації** Провокації ситуаційні. Наприклад, заблокувати спроби штабу супротивника надрукувати в газеті що-небудь про себе. Спровокувати його на агресивні дії виступу й скандал.

- **Акції психологічного терору** Масові теракти, акції лякання, вандалізму й т.п. Сюди ж віднесемо «замахи на кандидатів» (самостріли).

7. ЮРИДИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ

Маніпулювання законодавчими нормами (поріг явки, турова модель, списки виборців). Існують різні способи гри зі списками виборців, зокрема, «чищення» списків шляхом викреслювання уклоністів. Наприклад, у Москві виборчі списки - 4 млн., а живе більше 10 млн., тому явка в столиці завжди більша, а насправді була б 10%, і багато виборів би не відбулися.

- **«Двійник» (клон)** Обмеження - межі ефективності (здатні одержати не більше 5% голосів), опір з боку виборчих комісій, що відмовляють у двійникам у реєстрації по різних причинах.

- **Зняття по суду** Активно використовується з метою усунення неугодних кандидатів. Обмеження - наявність достатніх підстав для ініціювання позову (у країнах Європи, США) або наявність адміністративних важелів тиску на судові органи (у країнах СНД).

- **Опротестування підсумків виборів** Застосовується рідко у виді протидії з боку судових органів. Потрібні достатні підстави або механізми впливу на суд.

8. ТЕХНОЛОГІЇ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО ЛАНДШАФТУ

Розглядаються експертами як технології більше високого порядку, ніж рекламні або масові. Представляють із себе систему універсальних принципів і підходів до ведення кампанії, а також стратегічних схем по формуванню контексту виборів (обойми кандидатів, порядку денного, елітного розкладу й т.п.).

- **Технологія демонстрації можливостей** Припускає публічний прояв сили, ресурсів, можливостей політика.

- **Технології залякування («страшилки»)** В Україні на президентських виборах 1999р., влада боролася з лівою опозицією за допомогою залякування виборців погрозою комуністичного реваншу.

- У Грузії на виборах президента в 2000 р. технологи роздмухували тему погрози приходу до влади радикальних комуністів, залякуючи тим самим виборців, і на цьому тлі Шеварднадзе виглядав політиком помірних поглядів.

- **Технологія участі/неучасті у великих подіях** Приклад. Публічне рішення «Єдиної Росії» і Володимира Путіна не брати участь у теледебатах. Для будь-якого політика в США це стало б політичною смертю, а в Росії спрацювало.

- **Технологія створення криз** «Кризовий» підхід у цілому розглядається як антитеза «аналітичному». Сутність першого - у дестабілізації ситуації, створенні нового порядку денного (теракти, акції психологічного лякання), на відміну від другого, заснованого на вивченні до сформованої ситуації з наступним вбудовуванням у неї.

- **Технологія «інститут громадянського суспільства»** Формування суспільної думки через створення й діяльність різного роду суспільних інститутів (форумів, суспільних рухів, партій, фондів). Наприклад, в Україні було зніційовано створення «Демократичного форуму» як механізму впливу на суспільну думку.

- **Технологія «кандидати підтримки»** Технологія полягає у висуванні й реєстрації підставних фігур, метою участі у виборах яких є непряма або пряма підтримка реального кандидата (за допомогою виступів, зняття на користь і т.д.). Успішно застосовується в Україні й країнах СНД.

- **Технологія «кандидати-спойлери» (іміджові двійники)** У цій технології підставні кандидати виконують тільки одну функцію - забрати (від англ., spoil - відтягати) голосу прихильників опонентів через максимальну іміджову подібність із ними.

- **Технологія боротьби проти влади** На думку експертів, універсальна схема для роботи проти діючої влади полягає в трьох діях:

- Відділення інтересів влади від інтересів виборців.
- Виявлення конфліктної ситуації між владою й виборцем і впровадження кандидата в модель цього конфлікту.
- Демонстрація унікальності кандидата і його можливостей за рішенням проблеми у відносинах влади й електорату.
- **Технологія «гра в патріотизм»** Припускає різні варіації гри з почуттям патріотизму, любові до батьківщини й рідного краю. Наприклад, зведення в місті пам'ятника героям з вічним вогнем за підтримкою кандидата.
- **Технологія «партійний бренд»** Технологія припускає використання універсальних партійних брендів й ідеологічних концептів. Приклад — ідея блоку «Єдність» успішно перенесена на український ґрунт у вигляді блоку «За єдину Україну» (Заїду).
- **Технології встановлення порядку денного (agenda setting) і spin-doctor** Породжені в США, це технології маніпулювання суспільною думкою через створення потрібних подій і висвітлення їх відповідним чином, активно застосовуються в інших країнах.

9. ІНТЕРНЕТ-ТЕХНОЛОГІЇ

Інтернет-технології можна віднести до загального сімейства рекламних, оскільки Інтернет є таким же каналом комунікації, як і преса, телебачення й радіо. Але оскільки цей канал має ряд істотних особливостей, доцільно виділити прийоми його використання в окрему групу.

- **Розсилання по електронній пошті, факсу** Обмеження — сприйняття як спама (непрошеної пошти), як вторгнення в приватне життя. Необхідність у наявності бази даних по користувачах.
- **Створення сайтів (кандидата, компроматних)** Обмеження — наявність користувачів у мережі, загальний невисокий рівень довіри до якості інформації, публікуемой у мережі.
- **Інтернет-конференції** Обмеження на використання — наявність достатньої широкої аудиторії користувачів мережі.

10. ЛОБІСТСЬКІ ТЕХНОЛОГІЇ

Наприклад, на виборах президента Башкирії Муртазе Рахімову вдалося заручитися підтримкою Кремля, у підсумку його головний суперник Сергій Веремеєнко до другого тура фактично припинив вести кампанію.

- **Участь у формування органів влади** Схеми підкупу чиновників носять універсальний характер. У країнах, де адміністративний ресурс коштує на першому місці по значимості, відносини політика з органами влади прямо впливають на результат виборів. Наприклад, в Україні немає інституту спостерігачів від кандидатів на виборчих дільницях (допускаються тільки іноземні

спостерігачі). Тому від введення лояльних людей у комісії залежить те, у чиїх руках буде перебуває контроль за ходом голосування й підрахунком голосів.

Питання для самостійного опрацювання

1. Дайте характеристику антиподів влади, серед яких виділяються:
 - а) безвладдя;
 - б) невизначеність;
 - в) ізольованість;
 - г) втрата влади;
 - д) аномія;
 - е) антисистемна опозиція;
 - ж) хаос
2. Як Ви гадаєте, яким чином політична влада опосередковується та обмежується правом за різних типів суспільного розвитку? Чи є право знарядям політичної влади?
3. Влада політична і влада державна. Чим вони відрізняються одне від одного? В чому полягає специфіка державної влади?
4. Розкрийте зміст основних аксіом державної влади, сформульованих відомим російським вченим І. Ільїним (1882-1954).
5. Назвіть основні причини зміни політичних режимів.
6. В чому полягає відмінність між авторитарним і тоталітарним режимами?
7. В чому різниця між поняттями “техніка” і “технологія”?
8. В чому полягає відмінність між “білими”, “сірими” та “чорними” технологіями здійснення політичної влади?

Бібліографія

1. Андреев С. Политический режим и политическая демократия. //Социально-политические науки.-1992.-№ 3.
2. Декларація про державний суверенітет України.-К.-1990
3. Корнієнко В.О. Держава: ідол і ідеал // Віче. - 2001.- №4.
4. Корнієнко В.О. Політична модернізація та принципи ефективного функціонування політичного ідеалу в сучасних умовах // Держава і право: Збірник наукових праць. - К., 2000.- Вип. 6.- С. 363-374.
5. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю.С. Шемшученка. В.Д.Бабкіна., К.. 1997.
6. Політологія: історія та методологія /кер. авт. колективу Ф.М. Кирилюк.- К.. 2000.
7. Політологія: наука про політику/ за ред. Кремня В.Г.. Горлача МЛ.- К.. 2001
8. Політологія: Підручник.- Видання 2-ге, перероблене, доповнене / т ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка.- К.: Академія, 2001.
9. Универсальные избирательные технологии и страновая специфика: опыт российских политических консультантов.- М.:МИПЭ,2004.

ЛЕКЦІЯ 5. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА (8)

Система — одне з основних понять політології, яке дає змогу скласти уявлення про суспільство у вигляді його спрощеної моделі чи окремих елементів. Поняття це запозичили з електроніки й кібернетики американські вчені Г. Алмонд, Д. Істон, В. Мітчел. Кожне суспільство є сукупністю підсистем (сфер): виробничої, соціальної, духовної, політичної, до якої належать інститути держави і влади. Кожна з підсистем може зберігати життєздатність лише за умови, що всі інші функціонуватимуть бездоганно чи хоча б задовільно.

1. Сутність, структура та функції політичної системи суспільства

Щоб зрозуміти поняття "політична система", потрібно розглянути поняття системи взагалі.

СИСТЕМА — це сукупність елементів, що перебувають у відносинах і зв'язках один із одним, яка утворює певну цілісність, єдність. Головною особливістю соціальних систем, на відміну від природних чи технічних, є те, що вони пов'язані з вольовою, свідомою, цілеспрямованою діяльністю людей та їх різноманітних об'єднань.

ОЗНАКИ СТРУКТУРНИХ ЕЛЕМЕНТІВ СИСТЕМИ

- прямий, безпосередній зв'язок елементів системи зі структурою та їх якісна визначеність.
- однопорядковість, однорідність і субстанційна сумісність структурних елементів.
- вияв структурних елементів як мінімальних за своєю внутрішньою будовою і змістом компонентів даної системи стосовно обраного способу поділу.
- органічний зв'язок кожного структурного елемента з іншими елементами системи.
- структурні елементи є основою, на якій розвиваються решта елементних властивостей і структурні зв'язки.

До середини ХХ ст. політологія існувала як сукупність розрізнених знань про політичні явища і процеси, значну частину яких складав емпіричний матеріал, отриманий завдяки розвитку соціологічних та психологічних методів наукових досліджень. Особливо значний за обсягом матеріал щодо конкретних політичних процесів, передусім електоральної поведінки, нагромаджено у США. Розрізнені політологічні знання було з'єднано в цілісну сукупність завдяки створенню, насамперед науковцями США, теорії політичної системи суспільства.

ТЕОРІЇ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ створили Толкотт Парсонс, Девід Істон і Габріель Алмонд. Американський соціолог Толкотт Парсонс (1902-1979), представник структурно-функціональної школи у праці "Соціальна система"

(1951) розглядав суспільство як систему, що складається з окремих, інтегрованих елементів. Такими елементами у структурі кожного суспільства були:

- суспільні цілі,
- норми,
- цінності
- ролі.

Елементами суспільства як системи є інститути, кожен з яких виступає підсистемою великої суспільної системи. Кожній суспільній системі (підсистемі) властиві чотири основні функції, що забезпечують збереження й виживання будь-якої системи:

- адаптація, тобто специфічний різновид взаємодії соціальних суб'єктів із середовищем, в результаті і в процесі якої відбувається пристосування її вимог до навколишнього середовища.
- досягнення цілей (забезпечує політична підсистема, політика).
- інтеграція, тобто досягнення стану зв'язаності окремих диференційованих елементів, наявність упорядкованості, безконфліктності відносин між соціальними суб'єктами - індивідами, соціальними спільнотами, організаціями тощо (забезпечують правові інститути, владні структури, норми права, звичаї).
- підтримання системи (забезпечується віруваннями, мораллю, органами соціалізації - сім'я, школа, мистецтво тощо).

Системний підхід до аналізу політики вперше застосував американсько-канадський політолог **Девід Істон** (нар. 1917 р.) у працях "Політична система" (1953), "Концептуальна структура для політичного аналізу" (1965) і "Системний аналіз політичного життя" (1965). За вихідну модель він використав біологічні системи, які, взаємодіючи між собою та з довкіллям, зберігаються як стабільні системи. Система зазнає впливу середовища й сама активно впливає на нього для самозбереження і розвитку. Політична система подібна до біологічних систем й існує в навколишньому середовищі, яке складають інші суспільні системи - економічна, соціальна і духовно-ідеологічна.

Політичну систему Істон розглядав як сукупність взаємодій, які здійснюють індивіди в межах призначених для них ролей і які спрямовані на авторитарний розподіл цінностей у суспільстві. Здійснюється такий розподіл завдяки владі, що є атрибутом великої суспільно-політичної системи. Головне призначення політичної системи полягає у виконанні функції розподілу цінностей та примушенні більшості членів суспільства погодитися на нього на тривалий час. Невиконання системою цієї функції призводить до зростання напруження в системі і навіть до її руйнування.

Взаємодія політичної системи з навколишнім середовищем і всередині самої системи відбувається на вході, всередині й на виході.

На вході - це вимоги й підтримка, які надходять з навколишнього середовища, а на виході - рішення і дії.

Вимогами є запити й потреби, що стосуються розподілу матеріальних благ і послуг, регулювання поведінки, комунікації та інформації тощо, є формою вираження думок і дій індивідів і груп з приводу розподілу цінностей у су-

спільстві. Одні вимоги надходять з оточення політичної системи і є зовнішніми, інші виникають всередині самої системи.

Крім вимог, необхідна й їх підтримка суб'єктами та об'єктами політичного життя, політична активність. Вона охоплює всі варіанти позицій і поведінки груп та індивідів, які сприяють системі і проявляється в формах голосуванні на виборах, сплаті податків, дотриманні законів, повазі до влади, патріотизмі тощо.

Всередині політичної системи відбувається конверсія введених до неї вимог і підтримки - вони трансформуються і переробляються, в результаті чого виходом, тобто продуктом, системи є авторитарні рішення щодо розподілу цінностей у суспільстві та відповідні дії для їх здійснення.

На виході системи можуть бути нові закони, субсидії, пільги, інформаційні кампанії, політичні заяви влади або вищих посадових осіб тощо.

Габріель Алмонд розглядав політику як цілісну систему зі складною структурою, кожний елемент якої має певне призначення і здійснює специфічні функції, спрямовані на задоволення потреб системи.

Це система взаємодії, що виконує функції інтеграції і пристосування яв допомогою застосування або загрози застосування більш чи менш законного фізичного примусу. Ці функції політична система виконує як усередині кожного конкретного суспільства, так і за його межами у відносинах з іншими суспільствами. Політична система є узаконеною силою, яка підтримує порядок і здійснює перетворення в суспільстві, що забезпечують його згуртованість і цілісність. Як і будь-яка інша система політична система виконує два базових набори функцій - входу і виходу. Є чотири функції входу і три виходу.

Функції входу здійснюються недержавними формуваннями: політичними партіями, групами тиску, засобами масової інформації, а функції виходу - державними органами.

ФУНКЦІЇ ВХОДУ:

- політична соціалізація й залучення до участі в політичному житті;
- артикуляція інтересів, тобто формування вимог, які відповідають реальним або уявним інтересам;
- агрегування, тобто поєднання інтересів;
- політична комунікація.

Дві функції входу - політична соціалізація і політична комунікація - передбачають наявність сфери політичної діяльності.

ФУНКЦІЇ ВИХОДУ:

- розробка норм (органи законодавчої влади);
- застосування норм (органи виконавчої влади);
- контроль за їх дотриманням (судові органи).

Г. Алмонд зосереджує увагу на аналізі визначального значення стійких структур політичної системи.

СТРУКТУРА — це доступна спостереженню діяльність, що формує політичну систему. Конкретна частина такої діяльності людей називається роллю. Ролі - це одиниці, з яких комплектуються всі соціальні системи, у тому числі політична, компоненти системи.

Д. Істон і Г. Алмонд заклали основи різних варіантів концепції політичної системи й дали поштовх до розвитку теорії політичної системи суспільства в цілому. Кожний із варіантів досліджує різні сторони політичної системи суспільства.

СУТЬ ПЕРШОГО ПІДХОДУ (Д. Істон) , який часто називають мікроскопічним, полягає в розгляді політичної системи під кутом зору її складових підсистем, вивченні сукупності взаємозв'язків і взаємодій, що виникають всередині.

СУТЬ ДРУГОГО ПІДХОДУ (Г. Алмонд) , який нерідко називають макроскопічним, полягає в тому, що він концентрується на вивченні входів і виходів, а також зворотніх зв'язків, які встановлюються між політичною системою та навколишнім середовищем.

Політична система суспільства ґрунтується у першому варіанті як система "взаємодій структурних елементів, за допомогою яких у суспільстві авторитарно розподіляються цінності" (Д. Істон), у другому - як система ролей або взаємодій структурних елементів, які виникають на вході і виході політичної системи та асоціюються "із застосуванням або загрозою застосування фізичного примусу" (Г. Алмонд). Таким чином:

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА — сукупність відносин влади, суб'єктів політики, державних та недержавних соціальних інститутів, покликаних виконувати політичні функції щодо захисту інтересів соціальних угруповань, спільнот, суспільних груп, забезпечувати стабільність і соціальний порядок у життєдіяльності суспільства.

ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ. Політична система виникла з поділом суспільства на класи та появою держави. У процесі еволюції державно організованого суспільства вона все більше ускладнювалася та розгалужувалася. До політичної системи належать законодавча, судова, виконавча системи, центральні, проміжні і місцеві системи управління (самоуправління), які базуються на принципах представництва та організації.

СПЕЦИФІКА ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ. Від інших систем політичну систему відрізняють:

- ✓ забезпечення неперервності, зв'язаності, координації діяльності різних політичних суб'єктів для досягнення визначених цілей;
- ✓ віднайдення механізму вирішення соціальних конфліктів і суперечностей, гармонізація суспільних відносин;
- ✓ сприяння досягненню консенсусу різних суспільних сил щодо основних цінностей, цілей та напрямів суспільного розвитку.

СТРУКТУРА ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ — сукупність владних інститутів, що пов'язані між собою і створюють стійку цілісність.

Головний єднальний компонент системи — політична влада — зосереджена в державі, політичних партіях і громадських організаціях.

Структура політичної системи відображена на рис. 5.1.

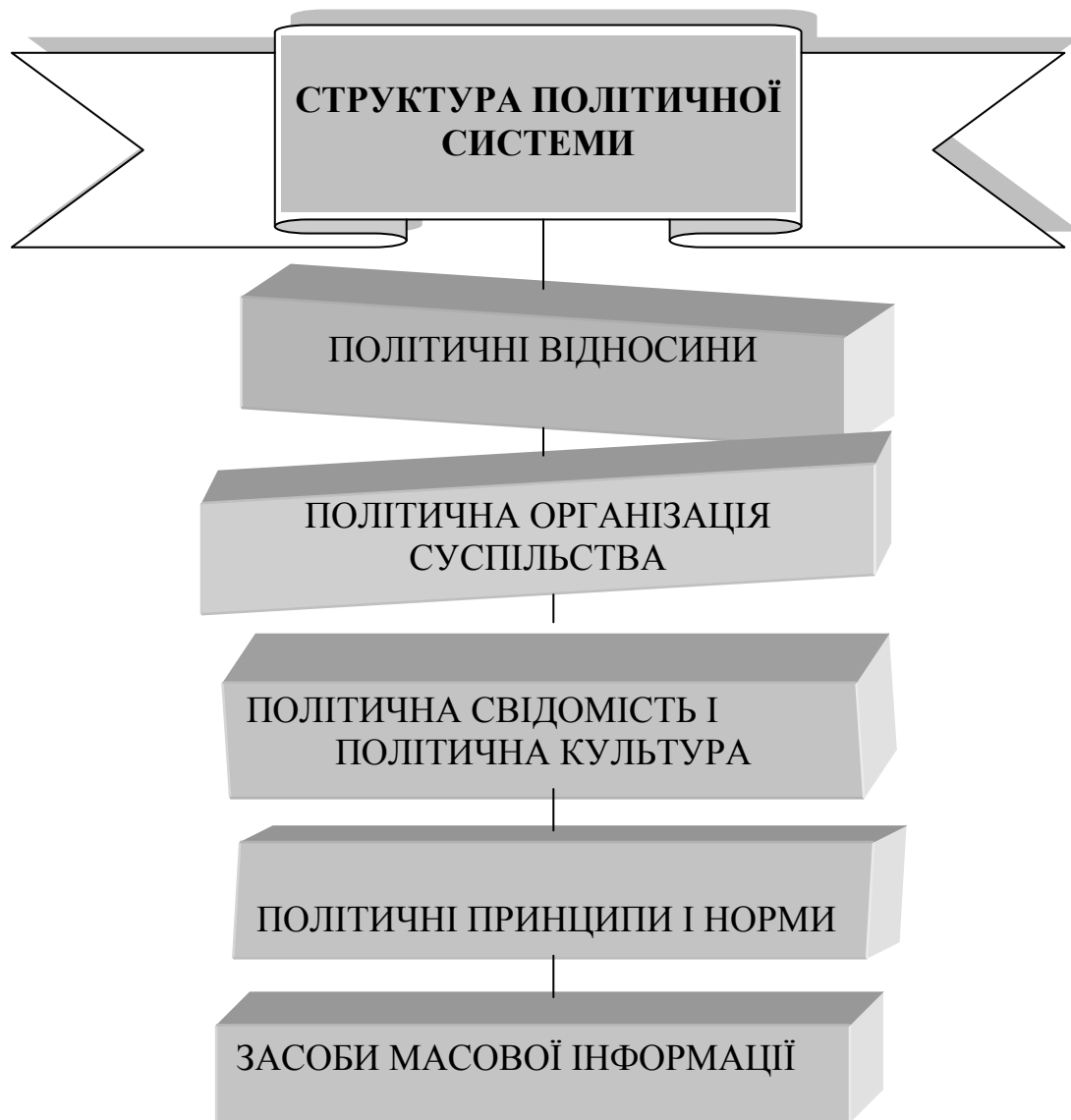

Рис. 5.1 Структура політичної системи суспільства

ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ — формуються в суспільстві щодо завоювання та здійснення політичної влади. Це:

- міжкласові, внутрікласові, міжнаціональні та міждержавні відносини;
- вертикальні відносини у процесі здійснення влади між політичними організаціями (державою, партіями, трудовими колективами);

— відносини між політичними організаціями та установами (адміністрацією, інститутами).

З політичних відносин виростає політична організація суспільства, охоплюючи його стабільні політичні організації та установи, які здійснюють політичну владу.

ПОЛІТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА.

Держава — визначальний елемент політичної організації суспільства з усіма її складовими: законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади, збройними силами. Це головний інститут політичної системи. Держава здійснює управління суспільством, охороняє його економічну, соціальну і культурну сфери.

Політичні партії — здійснюють взаємозв'язок між різними рівнями й гілками державної влади, між державою та громадянським суспільством. Це — певні групи людей, яких єднають спільні цілі та інтереси. Головним призначенням партій є:

- досягнення державної влади;
- оволодіння апаратом управління для реалізації соціальних інтересів, які вони представляють;
- участь у розробці політичного курсу країни та вплив на висування і призначення державних лідерів.

Трудові колективи — створені для виконання виробничих завдань, але за певних умов вони можуть стати й політичними суб'єктами. Це відбувається, коли економічні методи вирішення питань стають неефективними і колектив перебирає на себе політичні функції.

Громадські організації та рухи — відіграють вирішальну роль у політичному житті суспільства. Мають на меті вирішення політичних проблем, задоволення й захист потреб та інтересів своїх членів. Кожне з професійних, молодіжних, творчих та інших добровільних об'єднань має статут із чітко визначеними завданнями в межах чинних державних законів.

ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ І ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА — формуються під впливом соціальної та політичної практики.

Політична свідомість постає як сукупність політичних ідей, уявлень, традицій, відображених у політичних документах, правових нормах, як частина суспільної свідомості, а політична культура як сукупність уявлень про різні аспекти політичного життя.

Політична культура сприяє формуванню ставлення людини до навколишнього середовища, до головних цілей і змісту політики держави. Значущість політичної культури визначається її інтегративною роллю, яка передбачає сприяння єднанню всіх прошарків населення, створення широкої соціальної бази для підтримки системи влади, політичної системи загалом.

ПОЛІТИЧНІ ПРИНЦИПИ Й НОРМИ — їх призначення полягає у формуванні політичної поведінки та свідомості людини відповідно до цілей і завдань політичної системи. Закріплені в Конституції, законах, кодексах, законодавчих актах політичні принципи й норми регулюють політичні відносини, визначають дозволене й не дозволене під кутом зору зміцнення правлячого режиму.

ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ — це розгалужена мережа установ, що займаються збиранням, обробкою та поширенням інформації. Вони впливають на регулятивно-управлінську діяльність усіх ланок управління, сприяють реалізації цілей політики, пропагують вироблені політичні й правові норми. Засоби масової інформації намагаються звільнитися з-під державного й політичного диктату, але їхня незалежність не забезпечує нейтральності. Інтереси певних соціальних сил завжди домінують у викладі масової інформації.

ФУНКЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ:

- вироблення політичного курсу держави та визначення цілей і завдань розвитку суспільства;
- організація діяльності суспільства щодо виконання спільних завдань і програм;
- координація окремих елементів суспільства;
- легітимізація (діяльність, спрямована на узаконення політичної системи, на досягнення в її межах взаємної відповідності політичного життя, офіційної політики і правових норм);
- політична соціалізація (залучення людини до політичної діяльності суспільства);
- артикуляція інтересів (пред'явлення вимог до осіб, які виробляють політику);
- агрегування інтересів (узагальнення та впорядкування інтересів і потреб соціальних верств населення);
- стабілізація (забезпечення стабільності та стійкості розвитку суспільної системи загалом).

Функціонування політичної системи зумовлене наявністю відносин з іншими політичними системами. Кожна політична система має свої ознаки й характеристики, форми і типи.

ТИПОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ

Найрізноманітніші політичні системи можна класифікувати за принциповими, корінними ознаками. Існує три головні моделі політичних систем:

- командна;
- змагальна;
- соціо-примирлива.

Кожна з цих моделей політичної системи може мати багато модифікацій і не існує в абсолютно "чистому" вигляді.

1. Командна політична система характеризується такими ознаками:

- інтеграція, фактичне об'єднання всіх структур не шляхом відносин боротьби і співробітництва, що складаються природно, поступово, а на основі бюрократичної централізації "зверху" навколо одного центру;
- прийняття центром рішень;
- ліквідація автономії центрів у прийнятті рішень на місцях;
- протистояння політичному плюралізму;
- командний стиль управління всіма сферами суспільного життя;
- панування адміністрування у вирішенні всіх політичних проблем, усунення політичної опозиції;
- виняткова роль партійно-державного лідера, що відображається тією чи іншою мірою у культурі його особи;
- приниження політичного значення громадянина, обмеження його прав і свобод;
- зовнішня і внутрішня безконтрольність політичних інституцій; відсутність розподілу влади; стримування способів саморегуляції суспільного організму; ставка переважно на силові, примусові методи;
- поширення політичної демагогії про захист інтересів народу; створення номенклатури (теократичної, королівської, військової або партійно-державної), яка побудована на принципах напівфеодальних рангів з відповідним матеріальним та іншим забезпеченням за рахунок суспільства;
- відкрите насильство, яке набирає форми відкритих тиранічних режимів.

Командна політична система пройшла історичний шлях від правління єгипетських фараонів, через панування тиранів Греції, імператорів Риму, феодальних абсолютних монархів до сучасних авторитарних, тоталітарних систем. Різновидами тоталітаризму відповідно до панівної їх ідеології є комунізм, фашизм і націонал-соціалізм. Командні системи ще існують в Африці, Азії та інших країнах. Історично доведено, що хоча на певних етапах розвитку суспільства командні системи можуть бути добре пристосовані для виконання проміжних завдань, проте у кінцевому підсумку вони є гальмом суспільного прогресу. Відомо, що так звані соціалістичні країни, лідери яких заявляли світові про гігантські успіхи, дедалі більше відставали від розвинених країн Заходу навіть у найбільш, здавалося б, благополучні часи їхнього існування.

2. Змагальна політична система має такі типологічні ознаки:

- політичний плюралізм;
- наявність механізму впливу на державну владу різних центрів прийняття політичних рішень через "групи тиску", що інституційно відокремлені й змагаються між собою;
- наявність багатьох центрів прийняття політичних рішень;
- визнання рівності й гарантій прав людини й об'єднань громадян;
- примус не виключається, але не є прямим, основним методом в управлінні;
- зв'язок політичної системи і саморегуляції суспільства у сфері економіки, соціальних відносин, духовного життя та ін.;

- захист конституційного ладу, його правових засад;
- ставлення до права як до цінності та ін.

Змагальна політична система існувала у деяких рабовласницьких державах (наприклад, Афіни), феодальних містах-держав (російський Новгород, Дубровник на Адріатиці, ганзейські міста-держави узбережжя Балтійського моря). Утвердження цієї системи найбільш яскраво виявило себе за капіталізму з його постулатами вільної конкуренції, вільного товарообміну, природних прав людини. Змагальна політична система Італії, Іспанії, Португалії, Греції та інших країн продемонструвала свої позитивні сторони і висвітлила проблеми їхнього розвитку. Змагальна політична система може добре функціонувати за умов стабільного суспільства як єдиного соціального організму.

2. Соціопримирлива політична система має такі ознаки:

- висунення на перший план соціальних проблем у змаганні за утвердження політичних цілей і завдань;
- використання компромісів у вирішенні політичних та інших проблем;
- розгляд командних методів протиборства як великих затрат економічних, духовних та людських ресурсів;
- професіоналізм політичного управління;
- утвердження політичного плюралізму, що передбачає певні обмеження панівних сил, груп, які змагаються на ґрунті поступок, консенсусу, добровільних узгоджень сторін;
- високий рівень політичної культури;
- прагнення до утвердження соціального миру, соціальної справедливості, служіння їм;
- уведення певних обмежень щодо власності, розподілу доходів, свободи договору (насамперед на продаж робочої сили) з метою досягнення соціального миру;
- поступове і постійне здійснення соціальних програм;
- високий рівень захисту прав людини; політична безконфліктність; саморегульованість та ін.

Примітивні форми соціопримирливої системи знаходимо в історичному минулому. Однак справжня соціопримирлива система складається лише в умовах високого рівня економічного розвитку, зміцнюється в процесі переходу людства від конфронтації до співробітництва, від протиборства до створення єдиної нової цивілізації.

Типи політичних систем неоднаково проявляли себе у конкретному часі й історичному просторі. Людство завжди замислювалось над проблемами ефективності їхнього функціонування. Говорити про історичну життєздатність названих вище типів політичних систем у сучасному, цивілізованому світі можна, виходячи з певних індикаторів ефективності.

Індикаторами ефективності політичної системи є загальнолюдські цінності: суспільний прогрес; демократія; політичні права й свободи людини; соціальна справедливість; людський вимір політики; всебічний розвиток особи. Звичайно, кількість таких індикаторів можна розширити або ж названі розкласти

на складові. Всі вони визначають ефективність функціонування політичної системи.

Загально-політологічна типологія:

- військові та громадянські;
- консервативні;
- закриті;
- відкриті;
- завершені;
- незавершені;
- мікроскопічні;
- макроскопічні;
- глобальні;
- традиційні;
- модернізовані;
- демократичні;
- авторитарні;
- тоталітарні.

Типологія політичних систем за Я. Блонделем:

- ліберальні демократії;
- радикально-авторитарні (комуністичні) системи;
- традиційні (збереження наявних соціальних відносин);
- популістські (властиві країнам третього світу);
- авторитарно-консервативні.

Типологія політичних систем за Г. Алмондом:

- англо-американська (характерні риси — прагматизм, раціоналізм, основні цінності — свобода особистості, індивідуалізм, добробут, безпека);
- континентально-європейська (взаємодія політичних субкультур із модернізованими інститутами);
- доіндустріальна, або частково індустріальну, (передбачає поєднання різних політичних культур і відсутність чіткого поділу владних повноважень);
- тоталітарна (концентрація влади в руках бюрократичного апарату, монополія правлячої партії, заідеологізованість).

2. Держава – основний політичний інститут управління суспільством, найважливіший елемент політичної системи

ДЕРЖАВА — форма організації суспільства, носій публічної влади, сукупність взаємопов'язаних установ і організацій, які здійснюють управління суспільством від імені народу.

КОНЦЕПЦІЇ ПОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВИ:

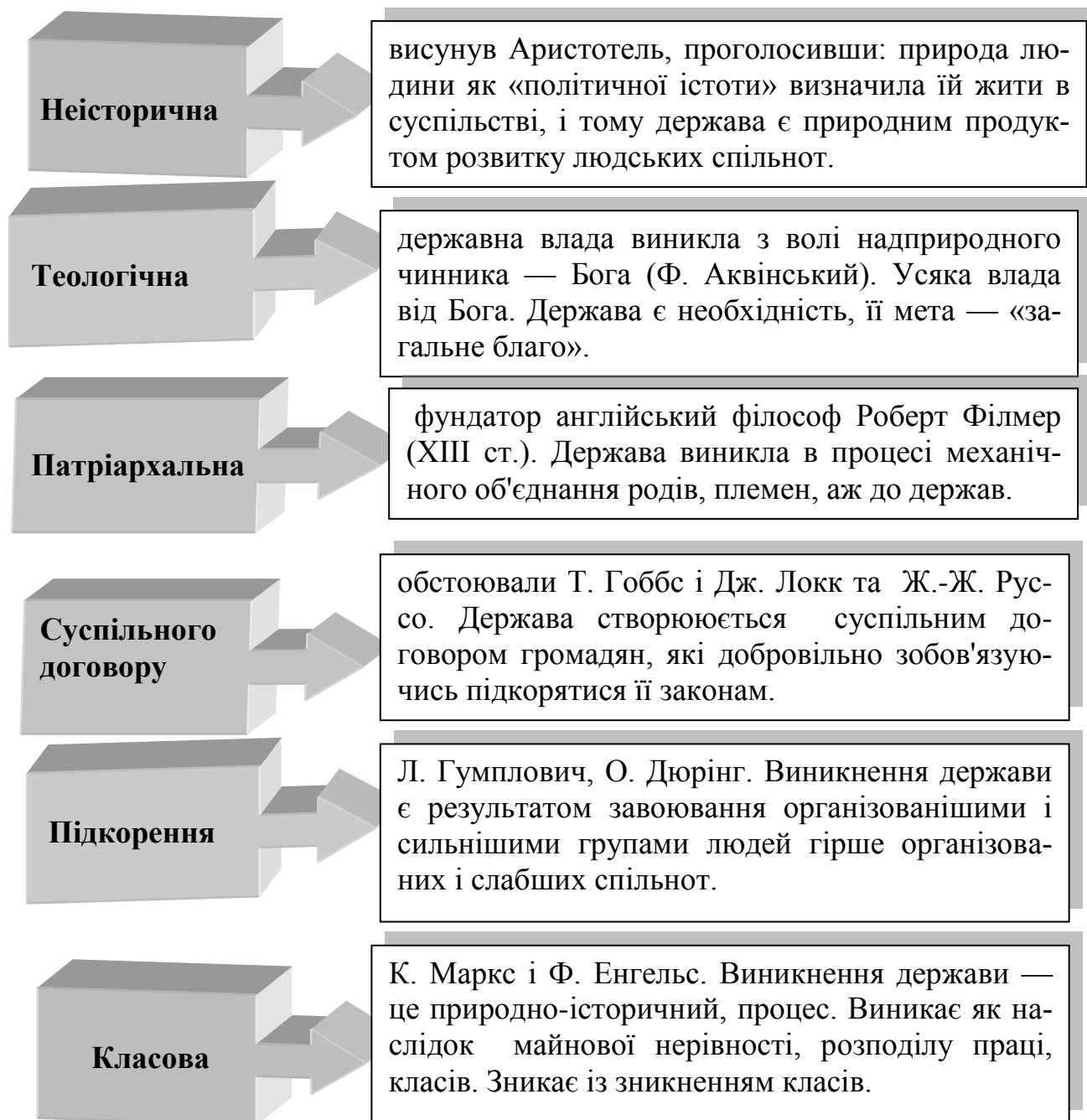

Рис. 5.2 Концепції походження держави

ОЗНАКИ ДЕРЖАВИ — визначають внутрішні й зовнішні державні зв'язки як необхідну форму існування і розвитку сучасних суспільств (народів) (рис. 5.3.)

Рис. 5.3 Ознаки держави

ВЛАСТИВОСТІ ДЕРЖАВИ — іманентні, тобто притаманні лише їй сутнісні характеристики:

1. Виступає офіційним представником усього суспільства, основна форма політичної інтеграції при наявності його розшарування.
2. Покликана забезпечити основні права людини, всіх і кожного, хто знаходиться на її території.
3. Встановлює формально обов'язкові для всіх правила поведінки — правові норми.
4. Володіє суверенітетом, тобто верховною і самостійною владою, формально незалежною від будь-якої організації або особи.
5. Бере на себе обов'язок реалізації загальної волі або забезпечення загальних благ та добробуту.
6. Є уособленням суверенітету народу (нації), реалізує його право на самовизначення.

ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ.

Внутрішні функції:

— *правотворча* — творення і прийняття законів та інших юридичних норм (законодавство).

— *правоохоронна* — контроль і нагляд за виконанням правових норм і застосування за необхідності примусових заходів; захист прав і свобод громадян, створення умов для їх безпеки, громадського порядку тощо;

— *економічно-господарська* — захист економічної основи суспільства, існуючого способу виробництва, різноманітності форм власності; регулювання господарської діяльності, ринкових відносин; державне управління економікою;

— *соціальна* — регулювання відносин між соціальними та етнічними спільнотами, запобігання соціальним конфліктам і протистоянням та їх усунення; узгодження інтересів і потреб індивідів та соціальних груп; ефективна демографічна політика;

— *культурно-виховна* — регулювання і розвиток системи освіти, культури, науки, фізичної культури і спорту, виховання моральності, гуманізму, загальнолюдських та національних цінностей;

— *екологічна* — захист довкілля, розумне використання природних ресурсів, формування екологічної культури.

Зовнішні функції:

— *оборонна* — захист країни від зовнішнього нападу, посягань на територіальну цілісність держави;

— *дипломатична* — відстоювання і реалізація національних інтересів держави та її громадян у міжнародному житті; здійснення самостійної зовнішньої політики;

— *співробітницька* — розвиток економічних, політичних, культурних відносин між державами; поглиблення інтеграційних процесів на загальнолюдській, регіональній та політичній основі.

СТРУКТУРА ДЕРЖАВИ — система органів і установ, які виконують внутрішні й зовнішні функції держави.

Вона охоплює:

— *органи державної влади*, які поділяються на представницькі, як правило, законодавчі (парламент);

— *органи державного управління*, тобто виконавчо-розпорядчі (система міністерств, відомств, адміністративні установи на місцях);

— *президента* як главу держави, який в керівництві державою безпосередньо взаємодіє з представницькими та виконавчо-розпорядчими органами;

— *органи правосуддя*, покликані забезпечити торжество законів у державі;

— *контрольно-наглядові органи*, до яких належать прокуратура, різноманітні контрольні відомства;

— *органи охорони громадського порядку* (міліція, поліція) та органи державної безпеки.

Важливе місце в структурі держави посідають збройні сили, а також надзвичайні органи, які створюються в екстремальних умовах (війна, стихійне лихо) на певний час. Компетенція і повноваження надзвичайних органів зумовлюються конкретними цілями і завданнями, задля яких вони створюються. Складовою системи державних органів є виправні заклади тощо.

Державні органи суттєво відрізняються від органів недержавних, громадсько-політичних організацій. Тільки державні органи в межах своєї компетенції виступають офіційними виразниками інтересів усього суспільства. Вони наділені повноваженнями, що дають змогу діяти не тільки завдяки засобам переконання, а й державного примусу.

ТИП ДЕРЖАВИ — визначають на підставі ознак, притаманних усім державам. Тривалий час була розповсюджена типологія держав за певним типом виробничих відносин, які виражають їхню соціальну сутність і призначення. Однак сьогодні існують більш широкі підстави для класифікації щодо критеріїв типізації, так і щодо типології держав.

За формою правління — монархія (абсолютна, конституційна), республіка (президентська, напівпрезидентська, парламентська).

За пріоритетними функціями — військова, правова, соціальна.

За адміністративно-територіальною організацією — унітарна, федерація, конфедерація.

За політичним режимом — тоталітарна, авторитарна, демократична.

За соціально-економічною природою — рабовласницька, феодалська, буржуазна, соціалістична, буржуазна соціалістичної орієнтації.

За сталістю політичного життя — стабільна, нестійка.

3. Форми державного правління (монархія, республіка), державного (територіального) устрою (унітарна, федеративна, конфедеративна), їх характеристика

ФОРМА ДЕРЖАВИ — сукупність найбільш загальних ознак держави, зумовлених інституціональними, територіальними і функціональними способами організації влади.

Існують три основних категорії, які розкривають форму держави:

✓ «форма державного правління» (інституціональні характеристики організації влади);

✓ «форма державного устрою» (територіальні характеристики організації влади);

✓ «політичний режим» (функціональні характеристики організації влади).

Аналіз форм держави має особливо важливе значення, оскільки дає ключ до розуміння конкретних форм організації державної влади і здійснення політики.

ФОРМА ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ — спосіб організації державної влади, зумовлений принципами формування і взаємовідносин вищих органів держави.

Залежно від правового статусу глави держави й порядку формування цього вищого органу державної влади розрізняються дві основних форми державного правління — монархія і республіка (рис. 5.4).

Рис. 5.4 Монархія та її різновиди

Мо н а р х і я (грец. monarchia — єдиновладдя, від monos — один, єдиний і arche — влада) — **форма правління, за якої верховна державна влада юридична належить одній особі — монарху (королю, імператору тощо) і передається в порядку престолонаслідування.**

Влада монарха не є похідною від будь-якої іншої влади, органу чи виборців. Монарх формально виступає джерелом державної влади, усіх державно-владних повноважень. Одна з основних причин збереження монархії та, що в багатьох країнах інститут монархії, особа монарха є символом єдності і верховним арбітром нації, запорукою непорушності політичної системи, оскільки влада монарха не залежить від гри політичних сил. За відсутності в парламенті чітко визначеної більшості монарх може відіграти вирішальну роль у її утворенні та формуванні уряду.

У сучасному світі зберігаються два історичних типи монархії — **абсолютна і конституційна** із різновидами — дуалістична та парламентарна.

Р е с п у б л і к а (лат. respublica, від res — справа, publicus — суспільний) — **форма державного правління, за якої всі вищі органи державної влади або обираються, або формуються загальнонаціональною представницькою установою (парламентом).**

Існують три основних різновиди республіканської форми правління:

- ✓ президентська республіка;
- ✓ парламентська республіка;
- ✓ республіка змішаного типу.

Особливості кожного з цих різновидів республіканської форми правління відображені на рис.5.5.

Ознаки форми правління в Україні (згідно статей Конституції)

ОЗНАКА	ПРЕЗИДЕНТ	ПАРЛАМЕНТ
Спосіб обрання	прямі вибори (ст.103) ⁴	прямі вибори (ст.76)
Статус	глава держави (ст. 102)	єдиний орган законодавчої влади (ст.75)
Відношення до Прем'єра	призначає за згодою ВРУ(ст.106 п 9)); припиняє повноваження самостійно (ст. 106 п 9));	надає згоду на призначення (ст.85. п 12))
Відношення до Уряду	призначає міністрів інших керівників центр.органів виконавчої влади, голів місцевих держадміністрацій та припиняє їх повноваження (ст.106 п. 10)	не має кадрових повноважень щодо уряду може висловити резолюцію недовіри уряду, що тягне його відставку (ст.115. ч.4)
Можливість розпуску парламенту	може достроково припинити повноваження ВРУ у випадку передбаченому ст.90 ч. 2 Конституції.	

1. ПАРЛАМЕНТСЬКА РЕСПУБЛІКА

Прямі, періодичні вибори парламенту, який формує уряд та призначає його голову (Прем'єра). Посада Президента може існувати, може й не існувати. Спосіб обрання Президента, у разі існування такої посади, як правило непрямі вибори: парламентом, або спеціальними зборами (дві палати парламенту, чи разом з представниками від обраних органів субнаціонального рівня). Президент є главою держави і має право розпускати парламент, коли останній не може сформувати уряд. Приклади: Австрія, Німеччина, Італія, Латвія, Естонія.

2. ПРЕЗИДЕНТСЬКА РЕСПУБЛІКА

Прямі, періодичні вибори парламенту та Президента. Президент є главою держави і главою виконавчої влади. Уряд окремо може і не існувати його функції виконує адміністрація Президента. Парламент не формує уряд. В окремих випадках, за наявності посади Прем'єра, парламент може затверджувати його кандидатуру. Прикладом типової президентської республіки є США. Президентськими республіками є більшість держав Латинської Америки.

3. ПРЕЗИДЕНТСЬКО-ПАРЛАМЕНТСЬКА РЕСПУБЛІКА

Прямі, періодичні вибори парламенту та президента. Обов'язковим є наявність Прем'єра (Голови уряду). Президент формально не є главою виконавчої влади, проте може головувати на засіданні уряду, давати йому доручення, відправляти у відставку Прем'єра без згоди парламенту. В окремих випадках може розпускати парламент. Призначення Прем'єра здійснюється за згодою парламенту за пропозицією партії чи блоку, що мають більшість в парламенті, хоча можливе призначення Прем'єра і формування уряду "меншості". Типовими прикладами тут є Франція, та більшість країн СНД.

4. ПАРЛАМЕНТСЬКО-ПРЕЗИДЕНТСЬКА РЕСПУБЛІКА

Прямі, періодичні вибори парламенту та президента. Обов'язковим є наявність Прем'єра (Голови уряду). Президент є главою держави і не є главою виконавчої влади. Призначення Прем'єра здійснюється з числа партій (блоку), що мають більшість в парламенті. Парламент контролює уряд. Президент є більше представницькою фігурою і в основному має вплив на зовнішню політику держави. Президент може розпускати парламент в окремих випадках (урядова криза). Типовими прикладами тут є Польща, Румунія, Болгарія.

ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ — спосіб організації адміністративно-територіальної, національно-територіальної єдності держави, особливості відносин між її складовими.

Розрізняють прості (унітарні) і складні (федеративні, конфедеративні) держави.

У н і т а р н а (лат. *unitas* — єдність, однорідний, що складає ціле) держава — єдина держава, поділена на адміністративно-територіальні чи національно-територіальні одиниці, які не мають політичної самостійності, статусу державного утворення.

У такій державі сформована єдина система вищих органів влади і управління, діє єдина конституція і єдине громадянство. У багатьох унітарних державах існують *автономії*, які відрізняються від звичайних адміністративно-територіальних одиниць поділу ширшими повноваженнями. У них водночас із загально-державними законами з окремих питань діють регіональні закони, конституції тощо, якщо вони не суперечать законам держави загалом. В автономіях незалежно від центральних органів діють автономний парламент, уряд (однак автономія не є державним утворенням). Більшість західних розвинутих держав — унітарні (Франція, Швеція, Польща, Фінляндія та ін.). Унітарною є і держава Україна.

Ф е д е р а ц і я — союзна держава, до складу якої входять державні утворення — суб'єкти федерації.

Суб'єкти федерації мають суверенітет, зберігають відносну самостійність. Основні ознаки федерації: єдина територія і збройні сили, спільні митниця, грошова і податкова системи, загальна конституція за наявності конституцій суб'єктів федерації, спільний уряд, єдине законодавство і громадянство (подвійне — для суб'єктів федерації). Проте суб'єкти федерації правомочні приймати законодавчі акти в межах своєї компетенції, створювати власну правову й судову систему. Однак суб'єкти добровільно делегують центральним органам федерації частину своїх повноважень. У разі порушення федеральної конституції центральна влада вправі вжити щодо них примусові заходи. Суб'єкти федерації не володіють правом *сецесії* (виходу із федерального союзу). У світі 20 федеративних держав (штати — у США, Мексиці, Бразилії, Венесуелі, Австралії, Індії, Малайзії та ін.; землі — у Німеччині, Австрії; кантони і напівкантони — у Швейцарії; провінції — в Аргентині, Канаді).

К о н ф е д е р а ц і я (лат. *confederatio* — спілка, об'єднання) — союз суверенних держав, які зберігають незалежність і об'єднані для досягнення певних спільних цілей (переважно зовнішньополітичних, воєнних), для координації своїх дій.

За конфедерації існує центральний керівний орган, якому надані точно визначені повноваження. Його рішення приймаються і здійснюються тільки за згодою всіх держав, що входять до складу конфедерації. При цьому, звичайно, не існує єдиної території і громадянства, спільної податкової і правової системи

тощо. Правовою основою конфедерації є союзний договір, тоді як для федерації — конституція. Кошти конфедерації складаються із внесків її суб'єктів.

Нині конфедерацій у світі не існує. У минулому конфедеративним був устрій у США (1776—1787), Швейцарії (до 1848), Німецький союз (1815—1867). Щоправда, термін «конфедерація» вживається в назвах швейцарської і канадської держав, але це не змінює природи їх федерального устрою.

4. Основні ознаки правової держави, їх зміст

ПРАВОВА ДЕРЖАВА — тип держави, основними ознаками якої є **верховенство закону, поділ влади, правовий захист особи, юридична рівність громадянина й держави.**

ТЕОРІЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ — бере свій початок з античності.

Платон — писав, що державність можлива тільки там, де панують справедливі закони.

Аристотель — велику увагу приділяв розмежуванню законних (правильних) і незаконних (неправильних) форм правління приділяв. Він, зокрема, зазначав, що там, де відсутня влада закону, немає і державного ладу. Закон має панувати над усім.

Аврелій Августин і Фома Аквінський — в епоху середньовіччя обґрунтовували тезу про божественне походження норм закону. Справедливим вони вважали закон, що існує в силу волі Божої. Перед законом усі мають бути рівними як «раби Божі».

Г. Гроцій, Б. Спіноза, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є — мислителі Нового часу, започаткували Новий етап у розвитку ідеї правової держави. Починаючи з цього періоду, теорія правової держави була доповнена завдяки безпосередньому зверненню до ідеї прав людини. Передові мислителі XVII-XVIII ст. сформулювали принцип поділу влади, покладений в основу теорії правової держави.

К. Т. Велькер, Р. фон Моль — започаткував сам термін «правова держава» (Rechtsstaat), який утвердився в німецькій юридичній літературі у першій третині XIX ст., а в подальшому набув значного поширення.

І. Кант — німецький філософ, з іменем якого пов'язують створення цієї теорії, вважав, що держава забезпечує торжество права й підпорядковується його вимогам. Громадянський правовий стан, на його думку, ґрунтується на таких *апріоріях*: свобода кожного члена суспільства як людини, рівність його з кожним іншим як підданого, самостійність кожного члена суспільства як громадянина.

М.Вебер — німецький філософ, сформулював принципи правової держави: управління — процес застосування права; керуючі не є верхами суспільства, багачами, вождями, а посадовими особами з обмеженою владою; державна адміністрація повністю підкоряється праву, а не особам; громадяни підпорядковуються не начальству, а тільки праву, яке чиновник реалізує або допомагає реалізувати.

Згідно з теорією правової держави закон мусить бути єдиним для всіх — і для держави, і для громадян — і мати правовий характер, тобто відповідати високим моральним вимогам. Державне правління, засноване на законах, може мати й деспотичний характер, якщо закони не відповідають вимогам моральності, гуманізму, демократизму та справедливості і спрямовані лише на захист державної влади.

Побудова правової держави — це довготривалий і складний процес перетворень у всіх сферах суспільного життя. Конституційне проголошення держави правовою може бути лише початком цього процесу і саме по собі не означає наявності в країні правової держави.

ОЗНАКИ (ПРИНЦИПИ) ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ — стосуються організації державної влади, стану правової і судової систем, діяльності правоохоронних органів, становища особи в суспільстві та її взаємовідносин з державою тощо. До таких ознак (принципів) належать:

- народний суверенітет;
- непорушність прав і свобод людини з боку держави;
- зв'язаність держави конституційним ладом;
- верховенство конституції стосовно інших законів і підзаконних актів;
- поділ влади та інститут відповідальності влади як організаційна основа правової держави;
- незалежність суду;
- пріоритет норм міжнародного права над нормами національного права.

Окрім суворого дотримання законів суспільство передбачає ще одну принципову вимогу — дотримання загальноприйнятих норм моралі. Право і мораль завжди були, є і будуть чинниками людського буття й гуманізму.

5. Держава і громадянське суспільство: діалектика їх взаємозв'язку

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО — це сфера недержавних суспільних інститутів і відносин, сфера непримусової людської солідарності

Поняття громадянського суспільства застосовується для пізнання усєї сукупності існуючих у суспільстві відносин, які не є державно-політичними, перебувають поза сферою державного директивного регулювання. У такому суспільстві самовияв вільних індивідів і добровільно сформованих організацій громадян захищені законом від прямого втручання і довільної регламентації з боку органів державної влади. Це справа розвитку вільного ринку, безперешкодного поширення духовних, моральних, національних цінностей тощо.

Підґрунтям громадянського суспільства є життя індивідів як приватних осіб, сукупність вільно встановлених міжособистісних зв'язків (сімейних, общинних, економічних, культурних, релігійних тощо), розмаїття властивих їм інтересів та можливостей виявлення останніх.

ТЕОРІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА. Виникнення громадянського суспільства пов'язується з появою громадянина як самостійного, індивідуального члена суспільства, який усвідомлює себе таким, наділений певним

комплексом невідчужуваних прав і свобод і відповідає перед суспільством за всі свої дії.

Платон і Арістотель — ототожнюючи суспільство з державою, водночас розглядали питання взаємовідносин людини і влади в контексті аналізу різних форм державного правління.

Н. Макіавеллі — першим запропонував покласти в основу здійснюваного будь-якою державою політичного курсу інтереси людини, а також ввів в обіг поняття держави в їх сучасному розумінні. Вбачаючи різницю між громадянським та політичним, Н.Макіавеллі у праці „Міркування з приводу першої декади Тита Лівія” фактично вперше наголосив, що держава постійно прагне підірвати будь-яку діяльність суспільства, щоб самій піднятися над ним, і цим відділив від держави те явище, яке згодом дістало назву „громадянського суспільства”. Саме поняття «громадянське суспільство» з'явилося лише у XVIII ст., зокрема у працях Г. Гроція, Т. Гоббса, Дж. Локка. Причому в різні часи у це поняття вкладався неоднаковий зміст.

Т. Гоббс — концептуально оформив ідею громадянського суспільства, одним із перших почав протиставляти природне й суспільно-політичне в людині. Вважав, що природне в людині є некерованим і тому неpolітичним, тоді як суспільне підпорядковується законам суспільства, а політичне — владі, державі. Природному суспільству (*societas naturalis*) було протиставлене громадянське суспільство (*societas civilis*) як сукупність членів суспільства, співгромадян, підпорядкованих владі держави. За Т. Гоббсом, громадянське суспільство — це одержавлене суспільство, яке є результатом переходу від природного до суспільно-політичного стану. Держава творить громадянське суспільство, встановлюючи порядок, цивілізуючи його членів.

Дж. Локк — підтримав і розвинув ідею Т. Гоббса про одержавлене суспільство як суспільство громадянське: «Ті, хто об'єднані в одне ціле і мають спільний встановлений закон і судову установу, куди можна звертатися і яка наділена владою вирішувати спори між ними й карати злочинців, ті перебувають у громадянському суспільстві...».

Г. В. Ф. Гегель — на відміну від своїх попередників, котрі не розмежовували суспільство й державу, розглядав їх як окремі утворення. На його думку, громадянське суспільство існує не всередині держави, а поряд з нею. У Гегеля громадянське суспільство є сферою матеріальних умов життя, в якій індивіди пов'язані інтересами.

К. Маркс — також вважав, що громадянське суспільство існує поза державою як політичним інститутом, розглядав це суспільство як сукупність сімей, суспільних станів і класів, відносин власності й розподілу, взагалі всіх форм і способів позадержавного існування та функціонування суспільства. Однак на відміну від Гегеля К. Маркс виходив з ідеї вторинності держави стосовно громадянського суспільства.

ОЗНАКИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА:

- ✓ відокремлена від держави структура суспільства, яка характеризується різноманітними асоціаціями, добровільними об'єднаннями людей;
- ✓ сфера вільної реалізації безпосередніх і різноманітних інтересів людей;

- ✓ відносини вільного обміну продуктами діяльності між незалежними власниками;
- ✓ форма безпосереднього спілкування людей;
- ✓ плюралізм ідей, вартостей, соціальних цінностей;
- ✓ політична система, де держава є похідною від громадянського суспільства та процесів, що відбуваються у ньому;
- ✓ сфера реального приватного життя та безпосереднього спілкування людей на відміну від держави як умовного формального життя;
- ✓ пріоритет громадянських прав порівняно з державними законами;
- ✓ свобода особистості;
- ✓ усвідомлення особою інтересу суспільства, держави як свого власного інтересу.

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ:

Рис. 5.6 Передумови виникнення громадянського суспільства

Модель громадянського суспільства, елементи якого зазначені на рис. 5.6, принципово відрізняються від того суспільства, яке сформувалося в Україні, починаючи з кінця 30-х років, коли були ліквідовані його горизонтальні структури, несанкціоновані владою громадські об'єднання, неполітичні організації. Сьогодні, в умовах незалежності з'явилась можливість для формування в Україні громадянського суспільства, для чого й необхідні відповідні передумови.

СТРУКТУРА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

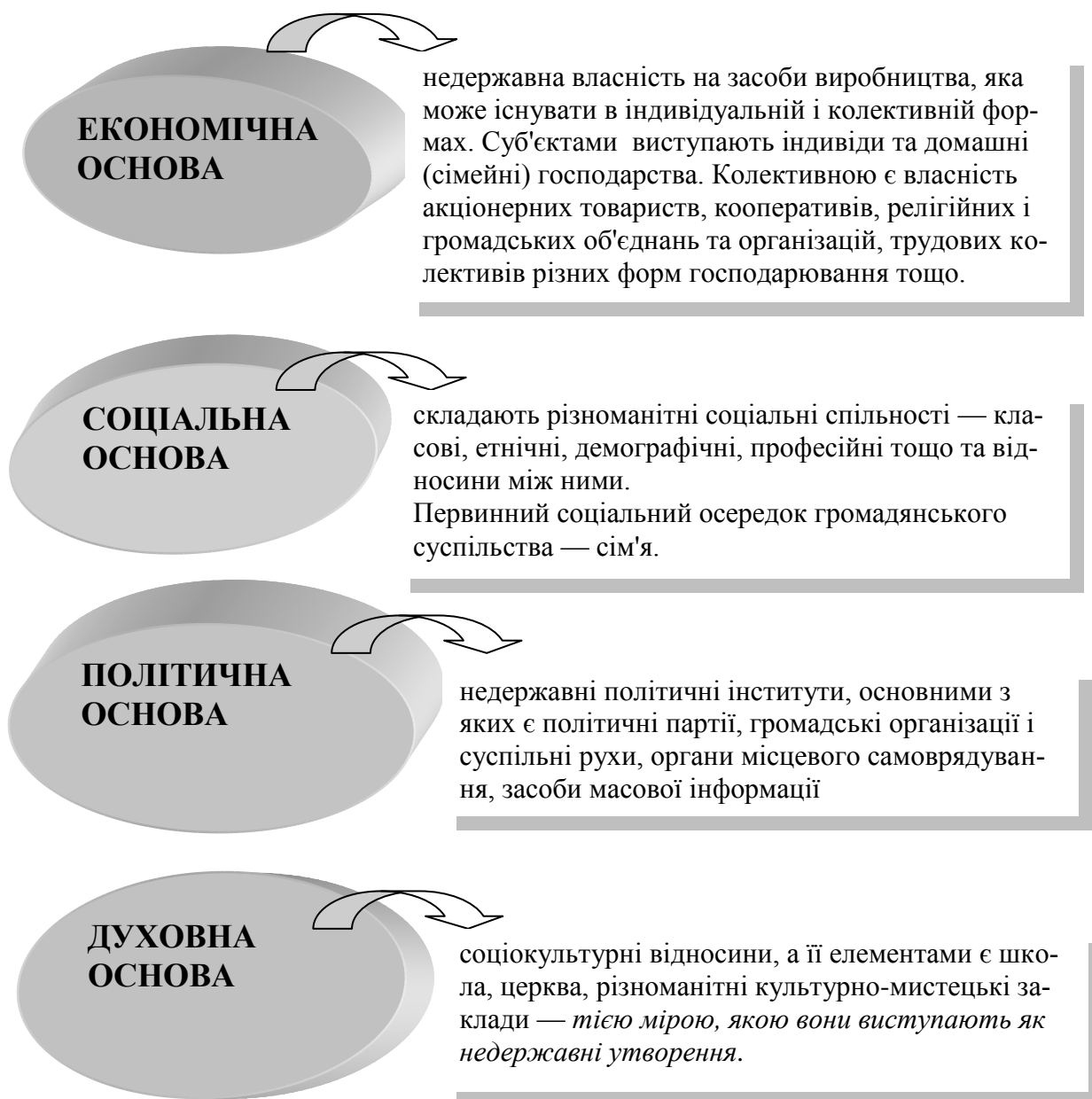

Рис. 5.7 Структурні основи й компоненти громадянського суспільства

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ДЕРЖАВИ І ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Характеризуючи взаємовідносини між громадянським суспільством і державою, слід підкреслити, що суспільство повинне мати пріоритет над державою, а не навпаки, бо остання існує як регулятор суспільних відносин і гарант здійснення прав особи.

Згідно з сучасним поняттям, поряд з державою повинно існувати громадянське суспільство, але так, щоб ці дві сили перебували в діалектичному взаємозв'язку. Головне для держави — створення передумов для формування плюралізму державних і приватних суб'єктів, тобто потрібна держава, яка б більше гарантувала соціальні права і менше займалася оперативним управлінням (рис. 5.8).

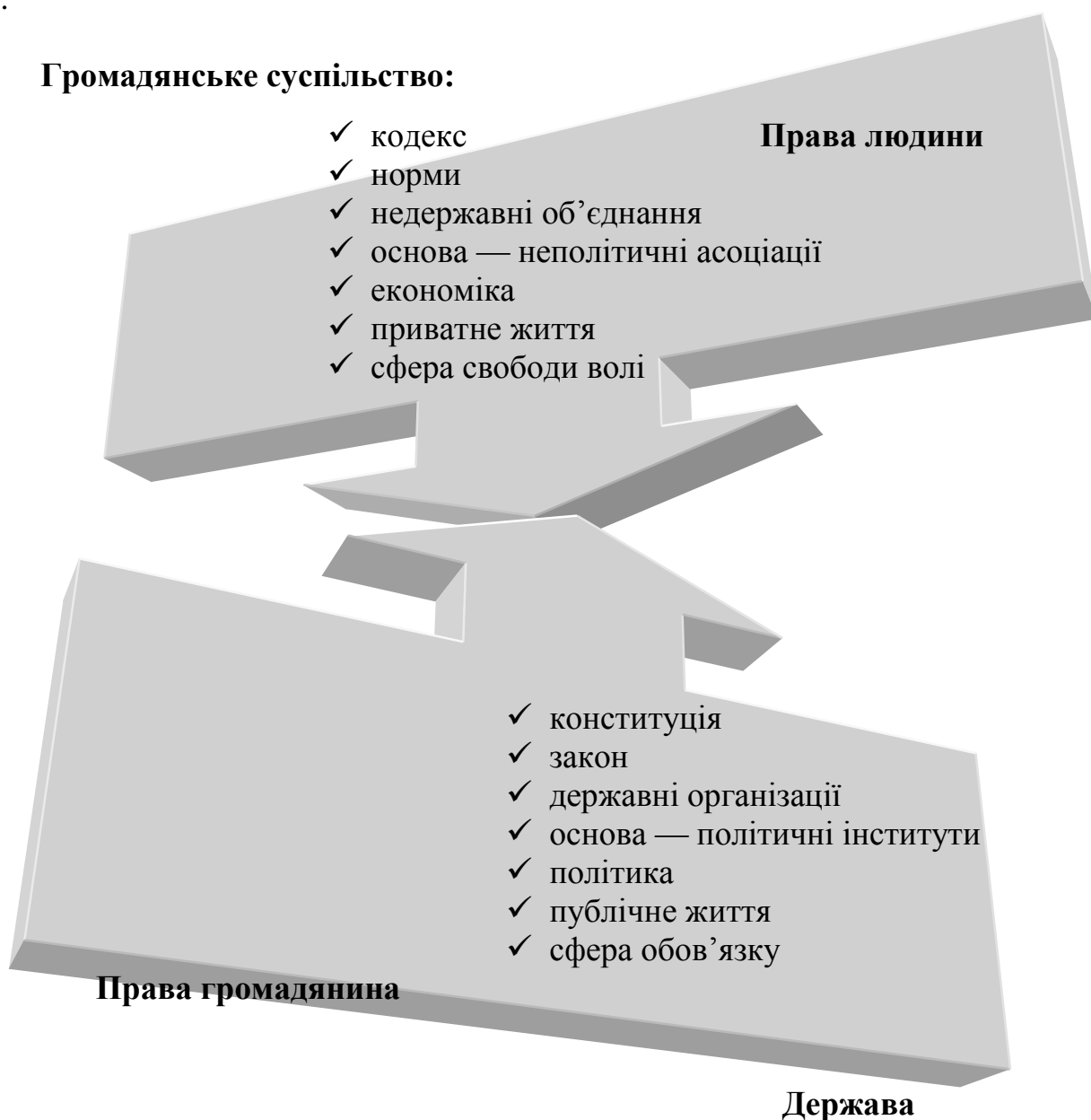

Рис. 5.8 Взаємозв'язок держави і громадянського суспільства

Від ступеня розвиненості громадянського суспільства залежить ступінь демократизму держави. Альтернатива ознак та цінностей держави й громадянського суспільства не означає антагоністичності цих сфер суспільного життя, а, навпаки, взаємозумовлює їх. Без держави нема громадянського суспільства, без останнього неможлива правова держава.

Партнером держави громадянське суспільство виступає лише у правовій державі за демократичного політичного режиму. Вони є сторонами одного цілісного буття людини і сучасного цивілізованого суспільного буття.

Зв'язок громадянського суспільства й держави проявляється й через права і свободи особи. З одного боку, конституційне проголошення і закріплення прав і свобод особи є політико-правовою основою розмежування громадянського суспільства й держави.

З другого боку, права і свободи є найголовнішою ланкою, котра з'єднує громадянське суспільство й державу: завдяки наявності у громадян політичних прав вони підпорядковують державу своєму впливові та здійснюють контроль над нею.

СПЕЦИФІКА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.

Наявність нового типу взаємодії — громадянське суспільство має ту особливість, що його суб'єктами постають вільні і рівні індивіди, що вірять у свою здатність розв'язувати малі й великі питання, добровільно входячи й виходячи з асоціацій, належачи до декількох із них одночасно.

Наявність нового типу культури — громадянське суспільство асоціюється з цінностями довіри, поміркованості й толерантності. Його члени з довірою ставляться до своїх колег по діяльності, до інших людей та до суспільних інститутів, визнають право інших громадян на власну думку, її висловлення та захист.

Наявність «соціального капіталу» — у межах структур громадянського суспільства (асоціацій, громад) формується громадська добродієвість і громадянська позиція, що знаходить вираз у даному понятті. Його компонентами є: мережа горизонтальних зв'язків між рівними й вільними індивідами; норми взаємності та довіри; навички колективних дій; відчуття причетності до суспільних справ, обов'язку та відповідальності перед іншими людьми, тобто громадянськість у її неполітичних проявах (civicness).

Саме соціальний капітал є ознакою зрілості й ефективності громадянського суспільства, а також тим його основним продуктом, що забезпечує вплив громадянського суспільства на інші сфери суспільного життя, у тому числі на політику.

6. Політичні партії: їх сутність та місце в політичній системі суспільства

ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ — (лат. partis — частина) добровільне та організаційно оформлене об'єднання громадян, яке виражає інтереси частини суспільства і прагне до їх задоволення шляхом здобуття, утримання і використання державної влади.

Зрозуміти демократичну політику без організації політичних партій неможливо. Їхня діяльність глибоко проникає в політичне життя суспільства. Роль партій в житті суспільства є цілком очевидною. Вони є своєрідним механізмом врегулювання політичних конфліктів, визначають характер і напрямок політичного процесу, забезпечують зв'язок суспільства і держави.

Для багатьох роль партій в сучасній конкурентній політиці є подібною до ролі корпорацій в сучасній конкурентній економіці. Більшість вчених, експертів, професійних політиків при розгляді феномену політичних партій погоджуються з наступними положеннями: 1) партії – це організації, 2) партії займаються забезпеченням діяльності урядових лідерів, 3) партії займаються забезпеченням громадської політики, 4) партії найбільш політично активні під час виборів, 5) партії відіграють тривалу роль у політичному житті.

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ — поняття «партія» використовувалося ще Аристотелем, однак політичні партії ведуть родовід з XVIII сторіччя. Першими прототипами сучасних партій вважаються британські "торі" (консерватори) та "вігі" (ліберали). Поява партій була спричинена капіталізацією суспільства, коли народжена буржуазія щораз активніше заявляла свої претензії на владу.

У XIX сторіччі, з виходом на політичну арену робітництва, у Західній Європі з'являються прототипи сучасних соціал-демократичних партій. Слід зазначити, що в ті часи, як і сьогодні, ставлення як населення в цілому, так і окремих мислителів і державних діячів до партій аж ніяк не було однозначним.

Послідовниками теорії Ж.-Ж. Руссо про загальне благо партії розглядалися як зло, як засіб роз'єднання суспільства, вияв домінування вузькогрупових інтересів над інтересами народу в цілому. Приблизно так оцінювали роль партій і "батьки-засновники" Конституції США (Дж. Вашингтон, Т. Медісон, О. Гамільтон та ін.) і деякі видатні діячі французької революції (Ж. де Лафайєт).

Політичні партії в сучасному розумінні остаточно сформувалися лише в середині XX сторіччя одночасно з еволюцією виборчого права в напрямку до утвердження в переважній більшості країн прямих, рівних і загальних виборів при таємному голосуванні.

ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ПАРТІЙ — необхідність захисту соціально-класових, національних, племінних, релігійних, регіональних інтересів, а також цілі, пов'язані з виборчою боротьбою. Різноманітними є способи виникнення партій. Свого часу М. Вебер в історії становлення партії вирізняв три етапи: *аристократичне угруповання, політичний клуб, масова партія*. Партії ви-

ростали з депутатських клубів і фракцій у парламенті, орієнтованих на інтереси різних кіл нової політичної та економічної еліти.

МІСЦЕ ПАРТІЙ У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА — вони є одним з найважливіших компонентів політичного процесу суспільства. Як суб'єкт формування владних відносин, партії великою мірою визначають характер і спрямування політичного процесу, стратегію і тактику боротьба за владу, її утримання, політичну стабільність суспільства. Завдяки політичним партіям здійснюється прямий та зворотний зв'язок між суспільством і державою. Це важливий інститут громадянського суспільства, завоювання й утримання влади, форма управління суспільством, при якій боротьба партій за владу виступає як механізм використання розбіжності інтересів, інакомислення в цілях суспільного прогресу.

СУТНІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ — відображена на рис. 5.9.

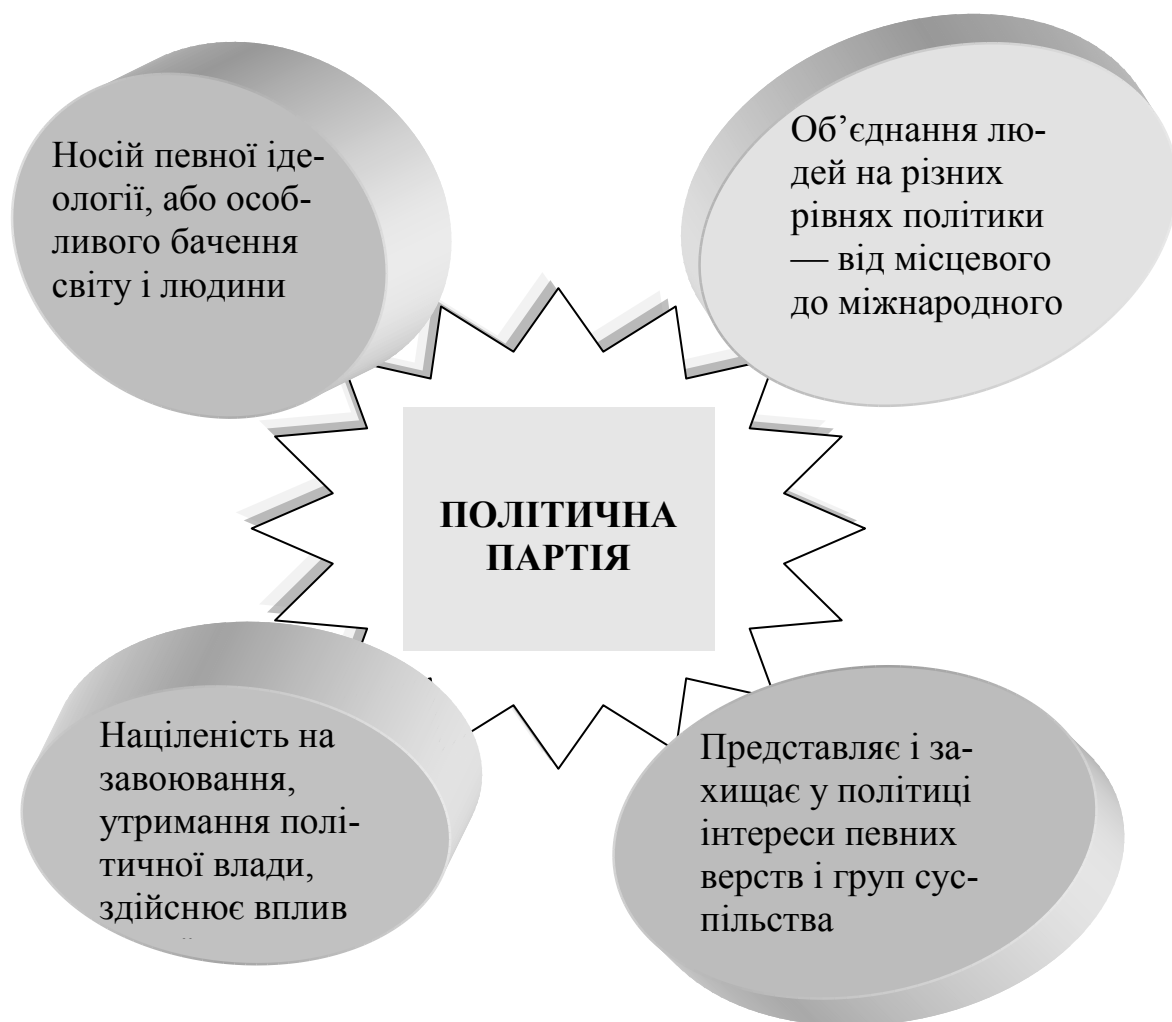

Рис. 5.9 Сутність політичної партії

ФУНКЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ — політична партія є специфічним інститутом політичної системи, а тому її функції носять тільки політичний характер.

- До основних з них слід віднести:
- ✓ боротьба за владу, її використання або контроль над нею;
 - ✓ виявлення, формулювання та обґрунтування інтересів відповідних верств та груп:
 - ✓ розробка ідеології, політичних доктрин і програм;
 - ✓ формування та добір кадрів для партії, державних структур та різних громадянських організацій:
 - ✓ політична соціалізація — передача традицій від одного покоління іншому;
 - ✓ соціальна інтеграція — узгодження соціальних інтересів через взаємодію політичних партій;
 - ✓ формування громадської думки;
 - ✓ політичне рекрутування, тобто залучення на бік партії якомога ширших верств населення як її членів, прихильників і виборців;

СТРУКТУРА ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ — у структурно-функціональному плані партія представляє собою систему наступних елементів (базових характеристик):

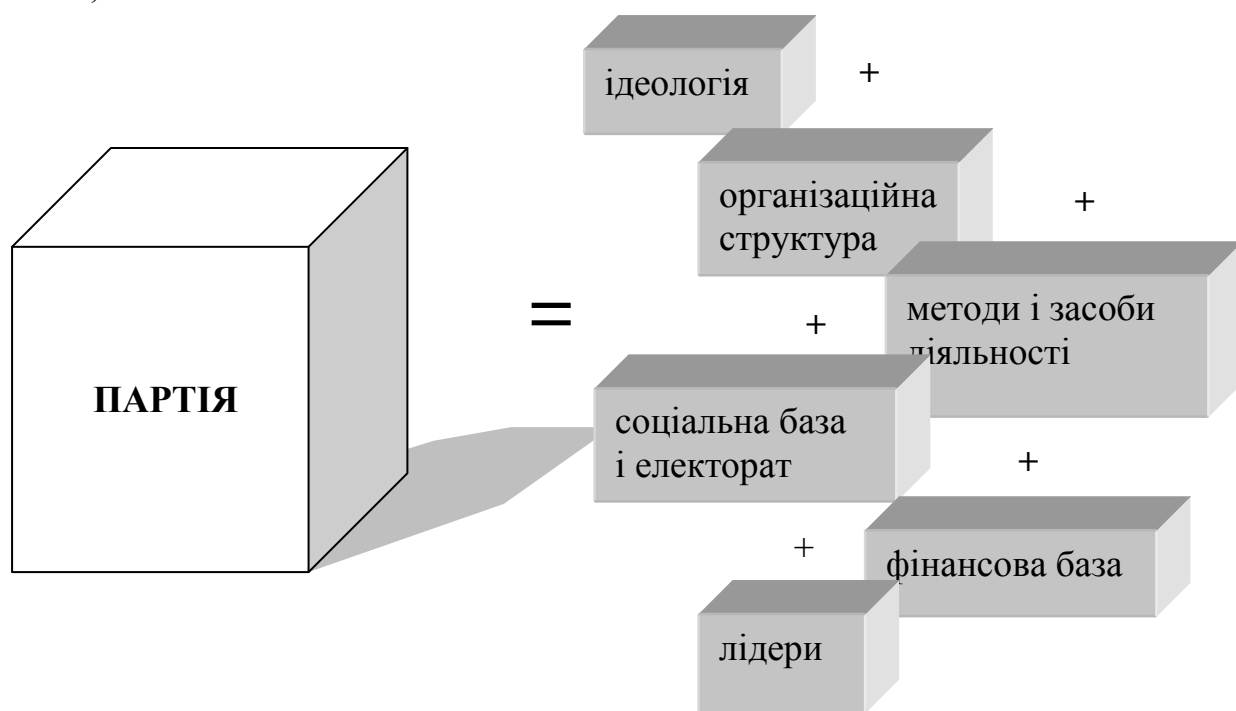

Рис. 5.10 Структура політичної партії

КЛАСИФІКАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ — продиктована їх різноманітністю, багатогранністю та тією роллю, які вони відаграють у політичному житті суспільства.

Сьогодні існує досить значна кількість основ для класифікації партій. На рис. 5.11 відображено комплексну типологію політичних партій, в якій згруповано основні критерії їх класифікації.

ПІДСТАВИ КЛАСИФІКАЦІЇ	ОЗНАКА
Соціальне середовище діяльності	<ul style="list-style-type: none"> • моносередні; • проміжні; • загальні.
Відношення до соціальної дійсності	<ul style="list-style-type: none"> • революційні; • реформістські; • реакційні; • консервативні
Ідеологічна спрямованість	<ul style="list-style-type: none"> • соціал-демократичні; • комуністичні; • ліберальні; • консервативні; • конфесіональні; • монархістські; • націоналістичні; • фашистські (неофашистські); • прагматичні
Відношення до політичної влади	<ul style="list-style-type: none"> • правлячі; • опозиційні; • легальні; • напівлегальні; • нелегальні
Політичний темперамент	<ul style="list-style-type: none"> • праві; • центристські; • ліві
Соціальна база	<ul style="list-style-type: none"> • класові, міжкласові; • прошарків, соціальних груп; • за статтю, віковими, професійними ознаками.
Характер організаційних структур	<ul style="list-style-type: none"> • кадрові; • масові; • аморфні; • централізовані; • децентралізовані; • демократичні; • недемократичні
Особливість статусу і ролі у політичній системі	<ul style="list-style-type: none"> • єдині; • партії-гегемони; • партії-союзники; • міжнародні; • загальнонаціональні; • регіональні; • локальні; • авангардистські; • парламентські

Рис. 5.11 Основні критерії класифікації політичних партій

Якщо більшість з ознак, наведених на рис. 5.11 говорять самі за себе, то деякі з них потребують певного уточнення:

Світ партій багатогранний, вони відрізняються не тільки назвами, але й більш суттєвими ознаками, що дозволяє виділити різні їх типи. Залежно від соціальної бази розрізняють:

- *партії моносередовищні*, що складаються виключно з представників якихось окремих груп, верств, класів (наприклад, партії жіночі, націоналістичні, робітничі, буржуазні);

- *партії проміжні*, які включають у себе представників кількох соціальних груп, верств, класів;

- *партії універсальні*, які об'єднують все суспільство незалежно від наявності групових і класових перешкод;

- *корпоративні партії*, що виражають більш вузькі групові інтереси (окремих верств бізнесу, робітничого класу тощо). Загальною тенденцією розвитку партій є розмивання моносередовищних партій і перетворення їх або в універсальні, або в більш вузькі, корпоративні.

Відомі й інші типології політичних партій, найпопулярніша з них була розроблена М.Дюверже, який звернув увагу на особливості *інфраструктури партії і характер членства*. Значною мірою спираючись на його порівняльний аналіз партій, політологи виділяють такі їх типи:

Прямі і непрямі партії. У перших (більшість соціалістичних і комуністичних партій) індивід безпосередньо пов'язаний з партійною спільнотою, платить внески, бере участь у зборах місцевої організації У других (британські лейбористи) індивід входить у партію як учасник іншої організації (профспілки, кооперативу).

Партії зі слабкою і сильною структурою. Статути перших партій не регламентують принципи реалізації первинних осередків і способи їх інтеграції (більшість консервативних партій). В іншому випадку - структура базових елементів чітко регламентована. За цим принципом побудовано більшість соціалістичних, комуністичних, християнсько-демократичних партій. Централізм і жорсткість структури часто є причиною олігархізації партії, зміцнення панування вождів над рядовими членами партії.

Централізовані і децентралізовані. У централізованих партіях всі рішення приймаються центральним керівництвом, компетенція низових організацій суттєво обмежена (британська Консервативна партія), децентралізовані партії, навпаки, передбачають більш широкі повноваження місцевих організацій і навіть допускають наявність фракцій у власних рядах. Високий рівень децентралізації характерний і для демократів, і для республіканців у США. Для них притаманне більш терпиме ставлення до прояву різних поглядів у своїх рядах, а регіональні організації незалежні від національних партійних комітетів при організації виборів членів Конгресу. Як правило, найбільш жорсткою централізацією відрізняються політичні партії з комуністичною та фашистською ідеологією. Кадрові партії, на відміну від масових, децентралізовані.

"М'які" і "жорсткі" партії. Подібна типологія відноситься до парламентських партій і характеризує, наскільки депутат може діяти незалежно від партійної парламентської фракції, наприклад, демократи і республіканці в Конгресі США можуть голосувати на власний розсуд. Американський президент не завжди може бути впевненим, що за його програми члени його партії, котрі засідають у Конгресі, будуть голосувати як один. Консервативна партія Великобританії "Єдність" і Народна партія Росії, навпаки, - приклад "жорстких" партій, які вимагають дотримання дисципліни голосування.

Залежно від *організаційної структури, кількості і характеру членства* партії можуть бути поділені на такі:

Кадрові партії, які є об'єднанням невеликої за кількістю групи значних людей (політтехнологів, фінансистів, популярних особистостей) навколо конкретних політиків, для такого типу партій характерне вільне членство (немає системи реєстрації членів), відсутність регулярних внесків і нестабільність складу. Активність кадрових партій проявляється переважно під час виборів і направлена на організацію підтримки виборцями своїх кандидатів. Прикладом подібних партій, як правило, наводять Республіканську і Демократичну партії США (правда, сам М.Дюверже відносив їх до напівмасових). Кожна з цих партій нараховує дві-три тисячі професійних партійних функціонерів.

Масові партії відрізняються від кадрових набагато більшою кількістю членів; більш високим ступенем організованості; наявністю певної партійної дисципліни й ідеології; фіксованим членством. Ці партії, що працюють на постійній основі, мають розгалужений управлінський апарат і численну мережу місцевих організацій, партія орієнтується на рекрутування нових членів, вирішуючи тим самим фінансові (внески) і політичні проблеми, демонструючи під час виборів свою незалежність від грошових мішків.

Для *авангардистських партій* характерними є радикальніші методи й засоби діяльності, при використанні яких ці партії деколи виходять за межі правового поля держави. Арсенал таких методів досить різноманітний - від організації актів громадянської непокорності владі до використання зброї і спроб насильницької зміни існуючого режиму. Класичним історичним прикладом такої партії залишається РСДРП більшовиків, що у 1917 році захопила владу в Росії. Водночас не слід вважати, що усі партії комуністичної або фашистської ідеології є авангардистськими. Та ж націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини "захопила" рейхстаг у 1933 році цілком правовим шляхом, завдяки перемозі на виборах.

Прагматичні — це такі партії, які орієнтуються не на певну ідеологію, а на широкий спектр ідей і суспільних проблем з метою залучення на свій бік якомога більше виборців. Це ті самі інтеркласові партії, або партії виборців.

Ліві, центристські і праві. Такий поділ був започаткований у часи Великої французької революції XVIII ст., коли в залі засідань Національної асамблеї — парламенту Франції — праворуч від головуючого розташовувалися консерватори (прихильники монархії), ліворуч — радикали, які обстоювали ідеї загальної рівності, а помірковані займали місця в центрі зали — посередині між консерваторами і радикалами. Відтоді правими стали називати прихильників

збереження існуючого ладу, а лівими — прихильників радикальних змін. Соціальною базою лівих партій (комуністичних, соціалістичних, соціал-демократичних) є здебільшого наймані працівники, правих (ліберальних, консервативних, націоналістичних, фашистських тощо) — власники. Такий поділ відносний. Основні цінності та орієнтації правих і лівих, особливо в останні десятиліття, часто перетинаються.

Базові цінності правих та лівих політичних сил

Праві	Ліві
Релігія, моральність, заборона абортів	Атеїзм, моральний релятивізм, аборти за кошт держави
Традиції, звичаї	Заперечення традицій
Національні цінності, патріотизм, Європа націй	Інтернаціоналізм, космополітизм, Європа регіонів
Персоналізм	Коллективізм
Вільний ринок	Етатизм, державне регулювання
Суспільна ієрархія, елітаризм	Егалітаризм
Низькі податки	Високі податки
Обмеження ролі держави, децентралізація	Розбудова державного апарату, централізація
Інформаційний плюралізм	Контроль держави за поширенням інформації
Сім'я з сильним авторитетом батьків, добро сім'ї, відповідальність батьків за дітей	Сім'я як спільнота рівних, апологія прав особи
Школа з вивченням релігії, яка спирається на авторитет учителя та моральні цінності	Школа, підпорядкована учням, освітні заклади, підпорядковані державі
Культ сили, агресивність зовнішньої політики	Пацифізм, антимілітаризм,

Відкриті і закриті партії. Подібний поділ акцентує увагу на різних способах рекрутування нових членів. У перших партіях вступ до неї нічим не регламентується, у других - передбачається дотримання певних умов і формальностей: рекомендації, анкети, кінцеві рішення місцевого підрозділу партії. У минулому жорстка регламентація прийому була характерна для КПРС, а також інших комуністичних і соціалістичних партій але сьогодні, коли партії зіткнулися з проблемами звуження своєї соціальної бази, більшість партій стали відкритими.

За ступенем причетності індивіда до партії. М.Дюверже запропонував розрізняти *тоталітарні і спеціалізовані партії*. У перших (фашистські партії, КПРС) партійність стає своєрідним способом життя, все життя людини ставиться на службу партії, сама ж вона виходить за межі власне політичної сфери і поширює свій вплив на сімейне життя і дозвілля індивіда. Тоталітарні партії

завжди носять закритий характер, забороняють фракційність. Спеціалізовані партії не передбачають такого ступеня злиття індивіда з партією. В них можливі різноманітні погляди, які оформлені у фракції і течії.

Залежно від *місця, яке займає партія в політичній системі*, виділяють: *правлячі партії* - партії, що отримали в результаті виборів у законодавчий орган країни право формувати уряд і реалізувати політичну програму розвитку суспільства відповідно до своїх завдань. Правлячих партій може бути одна або декілька. В останньому випадку вони об'єднані в коаліцію.

Опозиційні партії - партії, що потерпіли поразку на виборах, або такі, які не допускалися до виборів правлячим режимом і через це зосередили свою діяльність на критиці офіційного урядового курсу і на розробці альтернативних програм. Опозиційні партії, у свою чергу, можуть бути поділені на такі, що відіграють суттєву роль у суспільстві і не відіграють. Наприклад, після президентських виборів 7 листопада 2001 р. в США республіканці стали правлячою партією, демократи - опозиційною партією, яка відіграє суттєву роль, а більше 20 інших партій залишаються опозиційними і не відіграють суттєвої ролі, крім цього, опозиційні партії можуть бути легальними, тобто зареєстрованими і діючими в межах закону; не зареєстрованими, але й не забороненими; нелегальними.

Нарешті, залежно від *ставлення до ідеології і її спрямування* виділяють такі типи партій:

- *ідейно-політичні*, які будуються на базі ідеології: комуністичні, соціалістичні, соціал-демократичні, ліберальні, консервативні, фашистські;
- *проблемно орієнтовані партії*, сконцентровані навколо однієї проблеми або групи проблем (партії "зелених", жіночі партії);
- *електоральні партії*: мегнідеологічні і навіть позаідеологічні організації, що висувують цілий набір завдань, орієнтованих на широкі маси населення.

7. Поняття і типи партійних систем, їх типологія

ПАРТІЙНА СИСТЕМА — це сукупність політичних партій, пов'язаних з іншими елементами політичної системи та між собою певними упорядкованими відносинами.

Існують різні класифікації партійних систем, більшість з яких ґрунтується на кількісному критерії. М.Дюверже та послідовники виділяють одно-, дво- та багатопартійні системи. Дж.Сарторі поширив цю типологію, виокремивши однопартійну, гегемоністську, з домінуючою партією, двопартійну, обмеженого плюралізму, поляризованого плюралізму, атомізовану системи. В основу цієї типології покладено ідеологічну ознаку: однопартійна система є моноідеологічною, атомізована — ідейно різнорідною. Між цими двома полюсами залежно від ступеня розвитку й варіантів ідеологічного плюралізму в діяльності партій розташовуються решта п'ять партійних систем.

Основна типологія і характеристики партійних систем

	ОЗНАКИ	ПЕРЕВАГИ	НЕДОЛІКИ	ПРИКЛАДИ
ОДНОПАРТІЙНА	<ul style="list-style-type: none"> • одна легальна партія, що відіграє домінуючу роль в державі; • зрощення партійного апарату з державним; • авторитарний або тоталітарний політичний режим; 	<ul style="list-style-type: none"> • шляхом жорсткої дисципліни здатна мобілізувати виробничі і людські ресурси в критичні для держави часи 	<ul style="list-style-type: none"> • висока людська ціна перемог; • потенційна нестабільність і крах системи внаслідок перенапруження і виснаження усіх ресурсів 	<ul style="list-style-type: none"> • Італія, Німеччина 30-х років, СРСР 60-х-80-х років; • Куба, Північна Корея, Ірак, Лівія, Кенія
ГЕГЕМОНІСТСЬКА	<ul style="list-style-type: none"> • одна провідна партія, інші партії-сателіти; • зрощення партійного апарату з державним; • авторитарний або тоталітарний політичний режим; 	<ul style="list-style-type: none"> • схожі з однопартійною 	<ul style="list-style-type: none"> • схожі з однопартійною, більш "м'які" 	<ul style="list-style-type: none"> • країни Східної Європи в 40-Х-80-Х роках; Китай, В'єтнам
ДОМІНУВАННЯ	<ul style="list-style-type: none"> • декілька партій, тривала (понад 20 років) і безперервна перемога однієї з партій в конкурентній боротьбі на виборах; • формування складу уряду лише домінуючою партією; • демократичний політичний режим 	<ul style="list-style-type: none"> • стабільність однопартійного уряду внаслідок відсутності в ньому внутрішніх конфліктів 	<ul style="list-style-type: none"> • надмірна бюрократизація і потенційно висока корупційність управлінських структур 	<ul style="list-style-type: none"> • Швеція в 1932- 1976, Японія в 1955-1995 роках

ДВОПАРТІЙНА	<ul style="list-style-type: none"> • декілька партій, серед них — дві значно потужніші за інших; • формування складу уряду однією з двох партій, що перемогла на виборах; • впливова опозиція з боку партії, що програла вибори; • демократичний політичний режим 	<ul style="list-style-type: none"> • стабільність однопартійного уряду внаслідок відсутності в ньому внутрішніх конфліктів 	<ul style="list-style-type: none"> • надмірна концентрація сил на міжпартійному протистоянні; • консерватизм виборчого процесу 	<ul style="list-style-type: none"> • США, Великобританія, Австралія, Нова Зеландія
ОБМЕЖЕНОГО ПЛЮРАЛІЗМУ	<ul style="list-style-type: none"> • багато партій, серед них потужних (представлених в парламенті) — декілька, а в уряді — ще менше; • позасистемна опозиція відсутня; • демократичний політичний режим 	<ul style="list-style-type: none"> • орієнтація партій на участь в уряді, відсутність гострих ідеологічних суперечностей 	<ul style="list-style-type: none"> • ймовірна нестабільність урядових коаліцій 	<ul style="list-style-type: none"> • ФРН, Франція, Литва, Болгарія, Австрія, Чехія
ПОЛЯРИЗОВАНОГО ПЛЮРАЛІЗМУ	<ul style="list-style-type: none"> • багато партій, серед них потужними є крайні праві і крайні ліві; • формування уряду партіями центру; • гостре ідеологічне розмежування між центром і право-лівою опозицією; • демократичний політичний режим 	<ul style="list-style-type: none"> • в разі сили політичного центру - стабільний уряд з одночасним представництвом в парламенті полярних ідеологій 	<ul style="list-style-type: none"> • в разі слабкості політичного центру - можливість приходу до влади крайніх сил 	<ul style="list-style-type: none"> • Італія, Латвія, Росія (1993-95)

АТОМІЗОВАНА	<ul style="list-style-type: none"> • багато партій або вони зовсім відсутні, кількість партій значення не має - всі вони не впливові; • уряд формується або на позапартійній основі, або на засадах широкої коаліції; • авторитарний або демократичний політичний режим 	<ul style="list-style-type: none"> • можливість тимчасового зосередження уваги на загально-національних проблемах 	<ul style="list-style-type: none"> • потенційна нестабільність усієї політичної системи; 	<ul style="list-style-type: none"> • Польща, Грузія початку 90-х років; Уругвай, Парагвай, Гаїті, Казахстан, Узбекистан, Туркменистан, Таджикистан
-------------	--	--	---	---

8. Громадські організації та рухи, їх роль і місце у політичній системі суспільства

ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ — об'єднання, створені з метою реалізації та захисту громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав, інтересів людини, які сприяють розвитку творчої активності й самостійності громадян, їх участі в управлінні державними та громадськими справами.

МЕТА ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ:

- брати участь у формуванні державної влади й управління;
- реалізовувати законодавчу ініціативу;
- брати участь у виробленні рішень органів державної влади і управління;
- представляти й захищати інтереси своїх членів (учасників) у державних і громадських органах.

ФУНКЦІЇ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ:

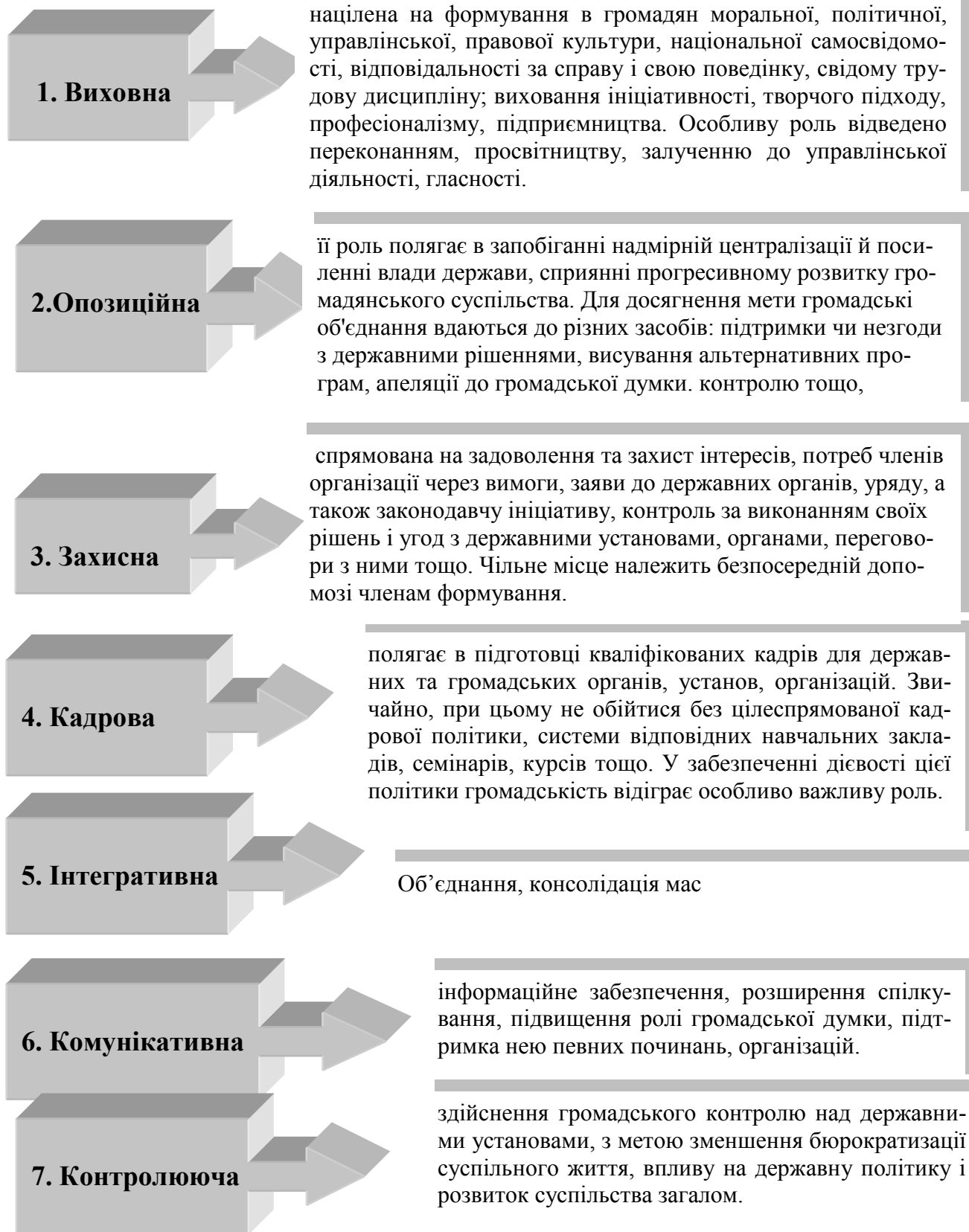

Рис. 5.11 Функції громадських організацій

КЛАСИФІКАЦІЯ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ — проводиться за різними критеріями:

За спільним інтересом створюються спілки підприємців, кооператорів, профспілки. Інтерес духовного відродження породжує об'єднання культурного

та гуманітарного, релігійного напрямів. Політичні мотиви спричиняються до відповідних ідейно-політичних угруповань і течій.

За *правовим статусом* розрізняють формальні громадські організації (офіційно зареєстровані в органах влади, організаційно оформлені), а також неформальні організації (не зареєстровані юридичне, створені спонтанно за ініціативою «знизу», згідно з усвідомленими спільними інтересами; незалежні від офіційних державних органів, діють без чіткої програми, за принципами самоврядування).

За *легітимністю* виокремлюють легальні (дозволені законом) і нелегальні (недозволені законом) громадські об'єднання.

Непартійні об'єднання нарівні з політичними партіями різняться за *соціально-класовим складом, ідейно-політичною спрямованістю та способами і метою суспільних перетворень*.

У партій цей поділ виражений чіткіше, повніше і радикальніше, ніж у непартійних об'єднань, позаяк партії концентровано виражають інтереси соціальних сил, організації, що борються за владу.

У західній політології усі непартійні громадські організації та рухи називають *групами тиску*, бо на відміну від партій вони не мають на меті здобуття влади, загальне керівництво державою, а лише здійснюють на неї певний тиск для задоволення інтересів громадян. Існують особливі групи тиску — *лобі* (від англ. lobby — кулуари).

За **структурною організацією** (мета, статут, членство тощо) їх поділяють на масові громадські організації, громадські самодіяльні органи та громадські рухи:

1. МАСОВІ ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ	Добровільні, організаційно оформлені об'єднання громадян, які мають на меті задоволення і захист інтересів своїх членів, діють за статутом на основі принципів самоврядування і законності. До них належать профспілкові, кооперативні, молодіжні, жіночі, творчі, добровільні товариства, релігійні та інші організації. Ці об'єднання мають довгострокові цілі, програму, статут, який зареєстрований державними органами у встановленому порядку.
---	--

	<p>1.1 Профспілки</p>	<p>Це найдавніші й наймасовіші організації працюючих, об'єднують понад 300 млн осіб. Існують Всесвітня федерація профспілок (70 країн, 200 млн членів), Всесвітня конфедерація праці (15 млн членів). Широкого розвитку набули незалежні профспілки за галузями виробництва. Профспілки водночас із захистом економічних, матеріальних інтересів своїх членів виконують широкі соціальні та суспільно-політичні функції: обстоюють інтереси працюючих щодо робочого дня, відпусток, фінансової політики, організації виробництва, умов праці, соціально-культурних та побутових умов, безробіття, професійної підготовки тощо. У більшості країн вони наділені правом законодавчої ініціативи і виступають у ролі лояльної опозиційної сили стосовно держави.</p>
	<p>1.2 Молодіжні організації</p>	<p>Основними їхніми цілями і завданнями є захист різноманітних потреб та інтересів молоді, мобілізація та інтеграція молодіжних структур на виконання соціально значущих завдань, виховна робота. Молодіжні формування помітно впливають на зміцнення миру, співробітництва і дружби між народами, на збереження і захист природи.</p> <p>Молодіжні організації поділяються:</p>

		<p>1.2.1 Об'єднання молоді, предметом діяльності яких є соціально-економічні та політичні проблеми</p>	<p>Це суспільно-політичні клуби, національно-культурні, історико-культурні, патріотичні, екологічні, благодійні та інші організації, асоціації, союзи, а також ініціативні групи, їхня діяльність спрямована на сприяння розвитку національних культур і охорону історичних пам'яток, збереження природи і боротьбу за демократію, мир та певні ідейно-політичні ідеали, вирішення повсякденних гострих життєвих проблем («громадські ініціативи»), боротьбу із безробіттям, за вирішення житлової проблеми (скватери) тощо. До Всесвітньої федерації демократичної молоді належать союзи молоді соціал-демократичної, революційно-демократичної, соціалістичної і комуністичної орієнтацій. Серед молодіжних організацій суспільно-політичного характеру США — Молоді демократи Америки, Комуністичний союз молоді, Американська рада молоді, Асоціація молодих християн, Асоціація ораторського мистецтва та ін. В Україні на сучасному етапі відбувається реформація молодіжних організацій, їх демократизація, пошуки орієнтирів і форм діяльності.</p>
--	--	---	---

		<p>1.2.2 Об'єднання дозвільного характеру</p>	<p>Здебільшого вони діють у культурній сфері — образотворче мистецтво, самодіяльний театр, література, кіно, музика (рок-клуби, джаз-клуби), танці тощо. Багато їх у спортивно-оздоровчій сфері. Серед них формування, що культивують нетрадиційні види спорту, об'єднання фізичного і духовного вдосконалення (східні єдиноборства, воєнно-патріотичні клуби тощо).</p> <p>Трапляються й об'єднання <i>агресивної, неконструктивної самодіяльності молоді</i> (фанати, люберці та ін.), <i>епатажної самодіяльності</i> (металісти), <i>альтернативні або контр-культурні</i> течі (хіпі, роке-ри, авангардисти та ін.).</p>
	<p>1.3 Жіночі громадські об'єднання</p>		<p>Вони послідовно борються за рівноправність жінок, за поліпшення умов материнства і дитинства, за мир, демократію, національну злагоду, соціальний прогрес. Одна тільки Міжнародна Демократична Федерація жінок об'єднує 135 жіночих організацій із 117 країн світу. У кожній державі існують національні організації — спілки жінок, союзи матерів, ділових жінок тощо.</p>
	<p>1.4 Творчі об'єднання</p>		<p>Це добровільні союзи, що об'єднують людей творчих професій (Спілка письменників, Спілка художників, Спілка композиторів, Спілка журналістів тощо). На різних етапах їхня роль у суспільно-політичному житті країн і на міжнародній арені неоднакова. Особливо вагома вона на переломних етапах, які потребують консолідації національного духу, вияву міжнародної злагоди, міжнародного діалогу. Відчутним є їхній вплив і на поведінку владних інституцій.</p>

	<p>1.5 Добровільні товариства</p>	<p>Здебільшого діють вони у сфері науки, техніки, культури, освіти, спорту, соціальної допомоги, розвитку дружби з народами зарубіжних країн та ін. Покликані розвивати самодіяльність громадян, їхню соціальну, творчу та політичну активність, задовольняти їхні інтереси.</p>
	<p>1.6 Релігійні організації</p>	<p>Вони є важливою складовою політичної системи суспільства. І хоча найчастіше церква відокремлена від держави, релігійні організації мають право брати участь у громадському житті, а також використовувати нарівні з громадськими об'єднаннями засоби масової інформації. Церква може підтримувати або не підтримувати певні державні починання, суттєво впливати на масову свідомість віруючих.</p> <p>Міжнародні релігійні організації (Християнська мирна конференція, Всесвітній ісламський конгрес, Азіатська буддійська конференція, Всесвітня федерація католицької молоді та ін.) відіграють вагомую роль у спілкуванні народів. У їхньому полі зору перебувають не лише релігійні питання, а й турбота про збереження миру, злагоди, високу духовність і моральні чесноти, гуманізм та любов до ближнього.</p>

	<p>1.7 Кооперативні організації</p>	<p>— особливий тип непартійних громадських об'єднань, які, маючи матеріальний інтерес, належать до політичної системи суспільства і відіграють у ній певну роль. До кооперативних організацій відносять споживчу кооперацію в селі і місті, кооперативи для задоволення житлово-побутових потреб, садівничо-городні товариства та ін. їм властиві певна деполітизованість, чітка економічна спрямованість, широкий спектр заходів для досягнення матеріальної мети. На Заході існують різні підприємницькі союзи, спілки роботодавців тощо, які виконують як економічні, так і політичні функції. Найважливіша політична функція — визначення і формування загальних корпоративних інтересів і пріоритетів бізнесу, їх реалізація з використанням найрізноманітніших засобів і каналів впливу на державні та інші структури.</p>
<p>2.ГРОМАДСЬКІ САМОДІЯЛЬНІ ОРГАНИ</p>	<p>їх створюють при державних органах:</p> <ul style="list-style-type: none"> • комітети захисту миру, ветеранів війни і праці, жінок, батьківських рад; • вуличні, квартальні комітети, різні клуби (партійні, політичні, виборців, робітників, дитячі); • неформальні об'єднання. <p>Вони не мають офіційного членства, статуту, чітких програм, а цілі можуть бути як соціальне значущими, так і асоціальними.</p> <p>Окремі з них представлені організаціями на міжнародному рівні:</p> <ul style="list-style-type: none"> • групи за звільнення в'язнів совісті, репрезентовані організацією Міжнародна амністія; • комітети захисту миру — Всесвітньою радою Миру; жіночі комітети — Міжнародною Демократичною Федерацією Жінок та ін. 	

**3.ГРОМАДСЬКІ
РУХИ**

Це масові політичні й неполітичні формування громадян, пов'язані систематичним співробітництвом заради досягнення певної мети на ґрунті спільних соціально-політичних інтересів. Рухи як вияв громадської ініціативи (антифашистські, національно-визвольні, екологічні, за мир, жіночі тощо) характеризуються відсутністю чіткої організаційної структури, спільністю інтересів, наявністю течій, неоднакових за політичними поглядами і світоглядом, відсутністю індивідуального членства, іноді нечіткою програмою. Вони не є політичними механізмами боротьби за владу. Чинником, що інтегрує учасників руху із не завжди ідентичними переконаннями, є спільна діяльність.

	<p>Класифікація</p>	<ul style="list-style-type: none"> • <i>антифашистські</i> — у країнах Європи періоду 30-х—40-х років ХХ ст.; • <i>національно-визвольні рухи</i> країн Азії, Африки, Латинської Америки в добу антиколоніальної боротьби; • <i>нові громадські рухи</i>, утворені наприкінці 70-х — на початку 80-х років ХХ ст. в індустріальне розвинутих країнах (антивоєнний рух); • <i>рух проти загрози війни, за мир</i>; • <i>екологічний рух</i> (захист довкілля, природи); • <i>молодіжний і жіночий рухи</i> (боротьба за поліпшення політичного і соціального становища молоді й жінок); • <i>альтернативні рухи</i> (рухи громадських ініціатив: вирішення проблем повсякденного життя з ініціативи громадян; розробка соціальних програм, альтернативних муніципальним чи урядовим тощо). • <i>регіоналізм</i> (рух місцевого населення за збереження своєї культури, соціальної, національної самобутності, проти засилля чужих цінностей). • <i>політичні</i> — особлива форма діяльності політичних сил, що представляють політичні інтереси й прагнення різних соціальних спільнот, їх організацій. Вони спрямовують свої зусилля на усунення чи поліпшення існуючих соціально-політичних та економічних умов життя через вплив на владні структури, їх вдосконалення або заміну (<i>Народний фронт</i>). <p>Організаційно політичні рухи мають автономні первинні осередки, вищі органи (з'їзд), а в період між з'їздами — робочі органи, їхня діяльність унормована певними програмами, статутами. Історії відомо багато таких фронтів: у Європі — для боротьби з фашизмом; після війни — фронти за утвердження комуністичних режимів у країнах Східної і Центральної Європи; з початком перебудови в колишньому СРСР — фронти, рухи за створення незалежних, суверенних держав та ін.</p>
--	----------------------------	--

9. Політична свідомість і політична культура, як важливі елементи політичної системи

ПОЛІТИЧНА СВДОМІСТЬ — система теоретичних і повсякденних знань, оцінок, настроїв і почуттів, за допомогою яких відбувається усвідомлення політичної сфери соціальними суб'єктами — індивідами, групами, класами, спільнотами (рис. 5.13)

Рис. 5.13 Сутність, зміст та специфіка політичної свідомості

УМОВИ ВИНИКНЕННЯ:

- ✓ усвідомлення людиною своєї групової належності та ідентичності;
- ✓ розуміння неможливості реалізації своїх групових інтересів без вступу в певні відносини з політичною владою;
- ✓ з'ясування людиною своєї належності до певних політичних позицій, усвідомлення свого громадянського статусу суб'єкта, наділеного правами, свободами, можливостями впливати на владу.

ФУНКЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СВДОМІСТІ:

- ✓ *пізнавальна* — система знань про навколишню політичну дійсність;
- ✓ *нормативна* — створення загальноприйнятого образу майбутнього;

- ✓ **аксеологічна** — допомагає орієнтуватися в політичному житті, давати оцінку політичних подій;
- ✓ **регулятивна** — подає орієнтири щодо участі у політичному житті;
- ✓ **прогностична** — дозволяє створити основу для передбачення змісту та характеру розвитку політичного процесу;
- ✓ **інтегруюча** — сприяє об'єднанню певних груп людей на базі спільних політичних цінностей та ідеалів.

ПОЛІТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ ТА ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ — є важливими складовими частинами політичної свідомості.

Політична ідеологія — система ідей і поглядів, які виражають інтереси суспільних класів стосовно політики, здійснення влади.

Сутнісними рисами політичної ідеології є систематизований, теоретичний характер і цілісне відображення інтересів суспільних класів. Суб'єктами основних політичних ідеологій сучасності — лібералізму, консерватизму, соціал-демократизму й комунізму є саме суспільні групи населення.

Політична психологія та ідеологія перебувають у єдності і взаємодії. Особливістю цієї взаємодії є те, що обидві вони виражають інтереси одних і тих самих соціальних спільностей, але з різним ступенем глибини та узагальнення

Політична психологія — це сукупність почуттів, настроїв, емоцій, волі, думок, особливих рис характеру індивідів і соціальних спільностей, що виражають їх ставлення до політичних інститутів, здійснення влади.

Політична психологія має певну структуру. Вона містить політичні потреби, інтереси, почуття, настрої, традиції тощо.

Політичні потреби — базовий елемент політичної психології. Це ті потреби, задоволення яких пов'язане зі здійсненням влади.

Політичні інтереси — це усвідомлені політичні потреби. Вони є реальними причинами дій учасників політичного процесу. Залежно від відмінностей у політичних інтересах одні й ті самі явища політичного життя можуть по-різному сприйматися його учасниками, що формує відповідні політичні почуття, настрої, емоції тощо, отже, й відповідну політичну поведінку.

Політичні настрої — є станом почуттів щодо політичних явищ і процесів. Настрої містять як емоційні, так і раціональні елементи і справляють значний вплив на політичну поведінку людей.

Політичні традиції — є найбільш стійкою складовою. Це усталені норми політичної поведінки, політичні цінності, ідеї, звичаї тощо, які передаються від покоління до покоління.

Характерними особливостями політичної психології є те, що вона формується в процесі безпосередньої активності громадян на основі їх практичної взаємодії між собою та інститутами влади. Відзеркалення політичних подій і процесів часто носить вельми поверховий характер. Домінуючу роль відіграють чуттєві та емоційні елементи свідомості. Політична психологія здатна швидко і чутливо реагувати на зміну політичних умов. Вона зазнає впливу різних ідеологій і формується в процесі їх протиборства. В межах політичної свідомості орієнтація, як правило, ведеться на відзеркалення не перспективних, а поточних

інтересів людей, їх посякденних потреб. В рамках політичної психології відбувається формування іміджу політичного лідера всілякими технологічними засобами, які пов'язують саме із політичними потребами, інтересами, емоціями та настроями виборців.

СТРУКТУРА ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ:

Рис. 5.14 Загальна структура політичної свідомості

ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ:

- ✓ критичне осмислення соціально-політичної дійсності, поступова раціоналізація чуттєвих уявлень людей, узагальнення наявної інформації;
- ✓ усвідомлення мети партійного або політичного руху, приєднання до оцінки і норм вже сформованої громадянської поведінки;
- ✓ емоційне прилучення до віри у справедливість тих чи інших політичних ідеалів.

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА — сукупність стійких форм політичної свідомості й поведінки, а також характеру і способів функціонування політичних інститутів у межах певної політичної системи, які виявляються в діяльності суб'єктів політичного життя суспільства

Політична культура є складовою політичної системи і відіграє надзвичайно важливу роль у її функціонуванні. Вона впливає на форми, функціонування і розвиток політичних інститутів, зумовлює політичну поведінку широких мас. Стійкість і життєздатність будь-якої політичної системи залежить від ступеня відповідності її цінностей цінностям політичної культури більшості громадян. Особливо важливу роль у функціонуванні політичної системи відіграє єдність, або однорідність, політичної культури, з якою безпосередньо пов'язана стабільність суспільства.

ХАРАКТЕРНІ РИСИ:

- ✓ є продуктом природно-історичного розвитку суспільства, результатом колективної політичної творчості;
- ✓ має тотальний характер, за яким політичні відносини суспільства насичені, «просякнуті» політичною культурою;
- ✓ фіксує стійкі зв'язки та відносини між сторонами політичного процесу, закріплює стабільні елементи політичного досвіду;
- ✓ характеризує політичну свідомість та політичну поведінку основної маси населення;

ТИПОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ — є досить різноманітною.

В даному випадку представимо синтезовану характеристику типів політичної культури американських політологів Г. Алмонда і С. Верби, польського політолога Є. Вятра та сучасних представників політичної науки:

1.

Патріархальний тип

Притаманний суспільству з несформованою політичною системою, де відсутні спеціалізовані політичні ролі та інтерес громадян до політики, а їх політичні орієнтації невіддільні від релігійних і соціальних (існує переважно у відсталих племен).

2.

Підданський тип

Характеризується в основному досить пасивним ставленням до політичної системи. Особа в душі підданської культури шанує авторитет уряду, пасивна в політичному житті.

3.

Активістський тип

Вирізняється чіткою орієнтацією індивідів на активну роль у політичній системі, незалежно від позитивного чи негативного ставлення до її елементів або системи загалом. У реальній політиці існують, як правило, змішані типи: піддансько-активістський, патріархально-підданський та ін.

4.

Консервативно-ліберальний тип

Визнає головними цінностями громадянські права і свободи, традиції, але часто заперечує радикально-реформаторські зміни (особливо там, де при владі консервативні сили).

5.

Ліберально-демократичний тип

Визнання буржуазно-демократичних цінностей і взірців супроводжується більшою лібералізацією та очікуванням соціальних реформ (скандинавські держави, де впливові соціал-демократичні партії).

6.

Тоталітарний тип

Базується на принциповій одномірності соціального, економічного та духовного життя суспільства, на його тяжінні до стирання політичного, ідеологічного та іншого розмаїття, до монополізму, тотального контролю, згортання прав і свобод людини.

7.

Плюралістичний тип

Стверджує багатоманіття, множинність усіх форм матеріального, політичного, ідеологічного, соціального буття, свободу думки і вибору в межах закону, вільну змагальність та конкуренцію, захист прав і свобод людини.

8.

Перехідний тип

Від тоталітарного до плюралістичного — притаманний переважній більшості постсоціалістичних країн, у т. ч. Україні.

9.

Національний тип

Відповідає традиціям і особливостям певного етносу в межах його території. Однак навіть у культурі відносно «чистого» національного типу внутрішні політичні цінності, настанови — неоднорідні. Тому досить широко застосовується поняття «політична субкультура».

10.

Субкультурний тип

Сукупність політичних орієнтацій і моделей політичної поведінки, які характерні для певних груп і регіонів і відрізняються від домінуючих у суспільстві

11.

Фрагментарний тип

Його існування пов'язано із наявністю у суспільстві полярних політичних субкультур та їх великою розбіжністю. Вона спричиняє нестабільність у суспільстві, неповагу до загальнолюдських, загальнонаціональних цінностей, інтересів та ідеалів, намагання підняти над ними регіональні, групові, партійні, що стримує прогресивні зрушення в суспільстві.

Рис. 5.15 Типологія (класифікація) політичної культури

СТРУКТУРА ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ — постійно насичується новими компонентами. В цілому можна говорити про базові, чи конструктивні параметри політичної культури, які є сталими й пройшли апробацію часом:

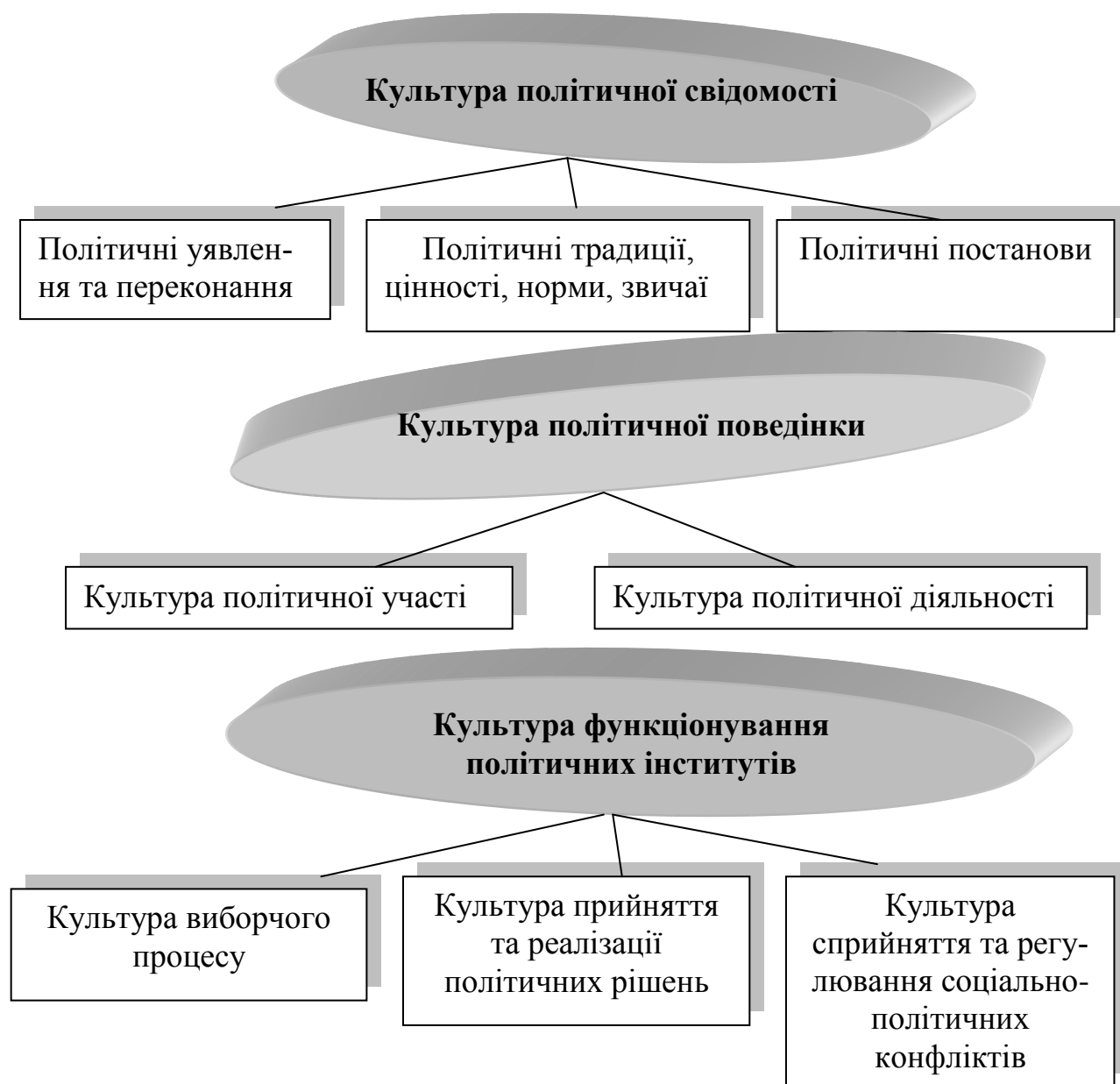

Рис. 5.16 Структура політичної культури

ФУНКЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ:

✓ **вираження й реалізація соціальних інтересів** — відтворюються корінні інтереси соціальних спільностей, які стосуються влади в суспільстві. Усвідомлення цих інтересів зумовлює відповідну політичну поведінку соціальних спільностей та окремих їх представників.

✓ **пізнавальна** — узагальнює культурно-політичний досвід діяльності особистості, різноманітних груп, партій тощо в політичному процесі;

✓ **виховна** — спрямована на виховання певних типів поведінки в процесі політичних дій, на формування й розвиток індивіда як суб'єкта політичних відносин. Відбувається це на основі тих політичних цінностей і норм поведінки, які переважають у суспільстві в цілому або відповідають інтересам і цілям тих чи інших соціальних спільностей.;

✓ **комунікативна** — знаходження порозуміння та консенсусу громадян різних політичних поглядів та переконань. Виступає засобом ідейно-політичного і правового зв'язку громадян з політичними інститутами та між собою. Ця функція забезпечує взаємодію всіх учасників політичного процесу на базі використання загальноприйнятих термінів, символів, стереотипів мислення й поведінки;

✓ **інтегративна** — спрямована на об'єднання громадян з однаковими політичними уподобаннями в контексті способів розв'язання складних політичних ситуацій, які існують у суспільстві;

✓ **регулятивна** — регулює певним чином поведінку громадян в процесі політичних дій, визначаючи її певні межі;

✓ **нормативно-ціннісна** — реалізується за допомогою формування і закріплення в суспільній свідомості необхідних політичних цінностей, установок, цілей, мотивів і норм поведінки. Вони втілюються в нормативних політичних рішеннях держави і надають можливість ефективно регулювати відносини в межах політичної системи з боку як держави, так і громадянського суспільства;

✓ **захисна** — визначає межі впевненості особистості у своїх переконаннях та політичних діях, пов'язаних із політичною участю в процесах, що відбуваються ;

✓ **прогностична** — дає можливість спрогнозувати поведінку громадян, які сповідують той чи інший тип політичної культури. Реалізація цієї функції потребує постійного вивчення і врахування в діяльності всіх владних структур стану політичної свідомості різних соціальних спільностей, притаманних їм інтересів і прагнень.

СПЕЦИФІКА ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ:

- ✓ протестні відносини до будь-якого центру реальної влади;
- ✓ недостатньо розвинена індивідуальність;
- ✓ низький рівень теоретико-політичних знань, значна наявність елементів правового нігілізму;
- ✓ маніхейство (звичка все поділяти на чорне й біле) й одночасно непримиренність до будь-яких нетрадиційних поглядів;
- ✓ низька компетентність в управлінні справами суспільства та держави;
- ✓ нерозвиненість громадянських позицій.

10. Політична ідеологія як найважливіший стрижень політичної свідомості людини, її структура

ПОЛІТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ (від грец. *idea* - поняття і *logos* - вчення) — система концептуально оформлених політичних, правових, релігійних, філософських уявлень, поглядів та ідей на політичне життя, яка відбиває інтереси, світогляд, ідеали, умонастрої людей, класів, націй, суспільства, політичних партій, громадських рухів та інших суб'єктів політики.

Слово “ідеологія” вперше було вжито у 1796 р. французьким філософом і економістом Дестюттом де Трасі.

ОСОБЛИВІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕОЛОГІЇ — створюється діяльністю теоретиків, політичних діячів, учених, які представляють інтереси того чи іншого класу або соціальної групи. Поживним ґрунтом для її формування є інтереси, уявлення про суспільно-політичне життя різних соціальних спільнот, хоча вони безпосередньо участі у процесі її формування не беруть.

КЛАСИФІКАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ІДЕОЛОГІЙ:

КРИТЕРІЇ	КЛАСИФІКАЦІЯ
1. За втіленням реальних соціальних чи політичних інтересів	<ul style="list-style-type: none"> ✓ прогресивні; ✓ ліберальні; ✓ націоналістичні; ✓ шовіністичні
2. За класовим критерієм	<ul style="list-style-type: none"> ✓ буржуазні; ✓ дрібнобуржуазні; ✓ пролетарські
3. За світоглядним принципом	<ul style="list-style-type: none"> ✓ матеріалістичні; ✓ ідеалістичні; ✓ релігійні; ✓ марксистські; ✓ неомарксистські
4. За ознаками партійності	<ul style="list-style-type: none"> ✓ комуністичні; ✓ соціал-демократичні; ✓ консервативні; ✓ ліберальні; ✓ фашистські

СТРУКТУРА ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕОЛОГІЇ — комплекс окремих елементів, а саме:

1. Політичні теорії

Струнка система взаємопов'язаних принципів, закономірностей політичного розвитку і методів, способів доведення істинності знання, за допомогою якої описуються сутнісні характеристики ідеалізованих об'єктів, концептуальних структур і моделей — суспільств, держав, соціальних груп, партій, громадських організацій, політичних поглядів і дій.

2. Політичні концепції

Форма знання, в якій змістовно виражене цілісне розуміння об'єкта пізнання. Вона включає в себе відповідну методологічну і логічну базу, поняття, що розкривають шляхи застосування політичного знання до політичної дійсності. Це ще не до кінця достовірна теорія, в ній відбувається лише суттєве поглиблення знань, в тому числі і у вигляді догадок та помилкових узагальнень.

3. Політичні ідеї

Форма відображення політичної дійсності, як результат осягнення думкою предмета пізнання — політичного процесу. Вона виступає своєрідним “містком” переходу від думки до дії, від свідомості до активності.

4. Соціально-політичні ідеали

Уявлення політичного суб'єкта про подальшу досконалість політичного устрою суспільства. Найважливішими їх характеристиками є:

- 1) властива їм особливість випереджувального відображення дійсності на основі передбачення, прогнозу;
- 2) політичний ідеал активно впливає на розвиток суспільних відносин, свідомість і світогляд людей, виступає критерієм оцінки їх політичної діяльності.

5. Політичні гасла

Заклики, які в короткій закличній формі відображають керівні ідеї, завдання, вимоги, директиви політичних перетворень. Вони демонструють привабливість політичного ідеалу, шляхи і форми його реалізації. На всіх етапах політичного розвитку політичні гасла покликані відповідати реальності, вони не можуть “застигнути” на місті, стати “вічними”, оскільки тоді перестають бути привабливими.

6. Політичні погляди

Усталені уявлення про основні політичні цінності особистості, які втілені в певній ідеології, базуються на знаннях і переконаннях й пройшли певну апробацію часом і досвідом індивіда.

Рис. 5.17 Структура політичної ідеології

РІВНІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕОЛОГІЇ:

- **Теоретико-концептуальний** — формулюються головні положення, які розкривають інтереси і ідеали соціальних спільнот, нації, держави.
- **Програмно-політичний** — розробляються програми, маніфести, гасла, які складають відповідну ідейно-політичну основу для прийняття політичних рішень, орієнтації та стимулювання політичної поведінки громадян.
- **Практичний** — визначається ступенем засвоєння громадянами мети та принципів ідеології і характером їх втілення у різних формах політичної діяльності.

ФУНКЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕОЛОГІЇ:

Рис. 5.18 Функції політичної ідеології

Питання для самостійного опрацювання

1. Проаналізуйте взаємозв'язок чинників стабілізації та дестабілізації політичних систем.
2. Які основні функції виконує політична система?
3. Розкрийте типологію існуючих політичних систем.
4. Які Вам відомі концепції походження держави?
5. Охарактеризуйте основні ознаки та властивості держави.
6. Які основні функції виконує держава?
7. Які основні категорії розкривають поняття “форма держави”?
8. Які форми державного правління Вам відомі? Охарактеризуйте їх.
9. Чим федерація відрізняється від конфедерації?
10. Перелічіть основні принципи правової держави.
11. Назвіть основних представників теорії правової держави.
12. Обґрунтуйте взаємозв'язок демократії та громадянського суспільства.
13. Охарактеризуйте з політико-правової точки зору інститут громадянства та його роль у сучасному розвитку українського суспільства.
14. Який рівень культури громадянства існує в сучасній Україні і як він впливає на суспільно-політичні процеси?
15. Назвіть основні функції політичних партій, яка з них, на Ваш погляд, є найголовнішою?
16. Які основні елементи входять в структуру політичної партії?
17. Чим масові партії відрізняються від кадрових?
18. Які основні типи партійних систем Вам відомі?
19. Чим відрізняються між собою атомізована і однопартійна системи?
20. Чим громадські організації і рухи відрізняються від партій?
21. Перерахуйте основні функції громадських організацій.
22. Що складає зміст політичної свідомості?
23. Перерахуйте основні функції політичної свідомості.
24. Дайте характеристику політичній психології та політичній ідеології.
25. Які основні компоненти входять в поняття “політична культура”?
26. В чому полягає специфіка формування політичної культури в українському суспільстві?
27. В чому полягають особливості формування політичної ідеології?
28. Назвіть основні функції політичної ідеології.
29. Які основні елементи складають структуру політичної ідеології?

Бібліографія

1. Андреев С. С. Политическая система и политическая организация общества // Социально-политические науки. -1992. - N 1.
2. Андрущенко В. П. Україна і цивілізований світ: проблеми пошуку оптимальної моделі соціальної організації// Генеза. — 1994. —№ 1.
3. Базовкін С., Кремень В. Партії та громадські об'єднання У країни.-К.. 1994.
4. Бебик В.М., Головатий М.Ф., Ребкало В.А. Політична культура сучасної молоді.—К., 1996.
5. Буртяк Г.Я. Політичні партії України як виразники різних ідеологій: методичні рекомендації з курсу політології для студентів денної та заочної форм навчання.— Вінниця:ВДПУ, 2003.— 30 с.
6. Колодій А. Політичний спектр: про деякі критерії «лівих» і «правих» політичних рухів у посттоталітарних суспільствах // Філософська і соціологічна думка. — 1995. — N 9.
7. Коломейцев В.Ф. Партии в зеркале западной политологии // Государство и право. - 1995. - N 10.
8. Корнієнко В.О. Республіка, яку ми обираємо: ідеальна політика чи політичний ідеал? // Віче.- 2000.- №10,- С.34-46.
9. Корнієнко В.О. Рецепція та креативні можливості реалізації ідеалу соціально-правової держави в українському суспільстві // Право України.- 2001.- №2
10. Литвин В. Феномен партії // Віче. - 1992. - N 6.
11. Нерсесянц В.С. Правовое государство, история и современность // Вопросы философии. — 1989. — N 2.
12. Плахотнюк С.С. Політична свідомість і політична культура як елементи політичної системи: методичні вказівки.- Вінниця: Континент-Прим, 1998.- 27 с.
13. Політичні партії України / За ред. В.М.Якушика. -К., 1996.
14. Політологія: історія та методологія /кер. авт. колективу Ф.М Кирилюк.- К., 2000.
15. Політологія: наука про політику/ за ред. Кременя ВТ., Горлача М.1.- К . 2001.
16. Політологія: Підручник.- Видання 2-ге, перероблене, доповнене / за ред. О.В. Бабкіної. В.П. Горбатенка.-К.: Академія. 2001.
17. Рябов С.Г. Політологічна теорія держави. - К., 1996.
18. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Нові політичні партії України. -К.. 1990.
19. Шаповал В.М. Конституційні системи зарубіжних країн — К.. 1992

ЛЕКЦІЯ 6

ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ І ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ (2)

Сучасну політичну систему України можна назвати перехідною від соціалістичної до капіталістичної або перехідною від казармового (недемократичного, негуманного) соціалізму до капіталізму, доповнену деякими рисами неокapіталізму. В сучасній Україні існує і специфічний "змішаний" політичний режим, в якому поєднуються ознаки всіх основних чистих різновидів політичних режимів: демократичного, авторитарного, автократичного, диктаторського, тоталітарного, анархічного, охлократичного. Передбачити напрямлення подальшої еволюції політичного режиму сучасної України досить складно, тому що характер еволюції залежить від надто величезної кількості факторів, і внутрішніх, і зовнішніх.

1. Основні історичні етапи становлення державності України (короткий огляд)

На території України у різні часи існували різні державні утворення, вивчення яких дає можливість краще зрозуміти суть сучасних державотворчих процесів.

1-Й ЕТАП — **перші спроби державотворення** на території України належать кочовим племенам Північного Причорномор'я — кімерійцям, скіфам та сарматам - і хронологічно стосуються середини I тисячоліття до нашої ери. Особливо відомою була Скіфська держава, яка досягла найвищого розквіту в IV ст. до н. е. Це класична деспотична монархія з необмеженою владою царя, що передавалася за спадковістю.

У VII ст. до н. е. на території Північного Причорномор'я з'являються грецькі поселення. Найбільшого розвитку досягли Ольвія, Пантікапей, Феодосія, Херсонес та інші. Кожне з цих міст-держав було невеликою рабовласницькою державою у формі демократичної чи аристократичної республіки. В більшості з них вищим органом державної влади стали народні збори, які обирали Раду міста. Право за своїм змістом наближалось до права Античної Греції. У V ст. міста-держави Керчинської затоки об'єднуються у Босфорське царство.

У III ст. до н. е. у Північне Причорномор'я прийшли войовничі германські племена готів. У 375 р. їх витіснили з Північного Причорномор'я гуни. Вони утворили могутню державу, яка розпалася в середині V ст.

2-Й ЕТАП — **перші згадки про слов'янські племена** на території сучасної України. Найбільш відомими з них були анти, венеди та склав'яни. Найбільш відомим із слов'янських переддержавних політичних утворень став союз антських племен, що склався у другій половині IV ст. У VII ст. із загальної маси слов'янських племен виділилися східні слов'яни, які утворили стабільні політичні утворення у формі союзів племен - полян, древлян, дулібів і т. д. У насту-

пні століття консолідація продовжувалася, що привело до створення єдиної східнослов'янської держави - Київської Русі, її виникнення пов'язують із захопленням у 892 р. Києва новгородським князем Олегом з династії Рюриковичів.

3-Й ЕТАП — існування **Київської Русі** упродовж IX-XII ст., що об'єднувала всіх східних слов'ян. Вона характеризується як ранньофеодальна держава, в соціальну структуру якої входили феодала та залежне від них населення (смерди, рядовичі, закупи і т. д.).

За формою правління Київська Русь була монархією, на чолі якої стояв Великий князь. Державну владу здійснювали також удільні князі, тисяцькі, посадники та інші представники Великого князя на місцях. На перших етапах існування Русі певна роль в управлінні державою належала народним зборам, які називалися віче, але згодом значення їх зменшилося, зате зросла роль місцевих феодальних з'їздів. У XII ст. були створені перші пам'ятки українського права і перш за все - «Руська Правда».

4-Й ЕТАП — У середині XII ст. **єдина Русь вступає в смугу роздробленості**, і на її території виникають окремі феодальні князівства. Зокрема, на території сучасної України виникло Галицько-Волинське князівство, яке утворилося внаслідок об'єднання Галичини і Волині в 1199 р. Найбільшої могутності воно досягло у середині XIII ст. за Данила Галицького. За своїм політичним та правовим станом Галицько-Волинське князівство практично не відрізнялося від Київської Русі. У XIV ст. Галицько-Волинське князівство занепало.

Після занепаду Галицько-Волинського князівства політичне роздроблені руські землі потрапили під владу Польщі, Угорщини та Великого князівства Литовського. При цьому литовські феодала зберегли віру, звичаї та права місцевого населення. Вони засвоїли давньоруську писемність, прийняли «Руську Правду» як власне джерело права та вважали себе нащадками князів Київської Русі.

5-Й ЕТАП — **утворення Литовсько-Руської держави**, на чолі якої стояв Великий князь, при якому діяв дорадчий орган - Рада князівства. На рубежі XV-XVI ст. сформувався Литовський сейм як орган станового представництва. На місцях управління здійснювали місцеві князі, які були досить автономні, але з XV ст. автономія була ліквідована і влада перейшла до намісників, воєвод та інших урядовців, що призначалися Великим князем. Основним джерелом права тривалий час була «Руська Правда», але згодом її змінили акти Великого князівства Литовського, серед яких найбільш відомими були Литовські статuti 1529, 1566 і 1588 років.

У 1385 р. Польща і Литва підписали Кревську унію, яка поклала початок їх політичному об'єднанню. Воно завершилося в 1569 р. підписанням Люблінської унії, яка об'єднала Польщу і Литву в одну державу - Річ Посполиту. Внаслідок цього українське населення опинилося в гіршій ситуації, ніж у попередній період. Однією з форм протесту було утворення у XV ст. окремої соціальної групи - українського козацтва.

У середині XVI ст. за Дніпровськими порогами склалася особлива військово-територіальна організація українського козацтва - Запорізька Січ. У військовому відношенні Запорізька Січ поділялася на 38 куренів, а у територіальному - на 5-10 паланок. Вищим органом управління була загальна військова рада, яка обирала козацьку старшину: кошового атамана, військового суддю, писаря і т. д.

6-Й ЕТАП — **визвольна війна 1648-1654 рр.**, внаслідок якої українські землі звільнилися від влади Речі Посполитої і потрапили у сферу впливу Росії. 21 березня 1654 р. були подані прохання до російського царя з приводу майбутнього статусу України - «Березневі статті», які склалися з 11 пунктів.

Територія, яка була підвладна українському гетьману (Гетьманщина), включала 10 полків, які ділилися на сотні та курені. Адміністративно-територіальний поділ в Гетьманщині збігався з військовим, а органи військового управління здійснювали всю повноту адміністративної влади. За традицією вищим органом Гетьманщини вважалася загальна військова рада, але фактичну владу зосереджував у своїх руках гетьман, який обирався довічно. Україна зберігала власний судоустрій, важливим джерелом права залишалися Литовські статuti. В 1764 р. гетьманство було скасоване. **У 1775 р. була зруйнована Запорізька Січ.** Залишки української автономії були ліквідовані. У кінці XVIII ст. Річ Посполита перестала існувати, Правобережна Україна також відійшла до складу Росії. Закарпаття, Галичина та Буковина увійшли до складу Австро-Угорщини.

У цей період у 1710 р. (5 квітня) була написана **Конституція Пилипа Орлика** - документ з приводу майбутнього державного ладу України. 10 травня 1710 р. вона підтверджена шведським королем Карлом XII. Конституція Пилипа Орлика складалася з преамбули і 16 статей.

У 1743 р. був виданий кодифікований збірник українського права, який одержав назву «Права, за якими судиться малоросійський народ». Він складався з передмови, 30 розділів, 531 статті та 1716 пунктів.

7-Й ЕТАП — XX ст. після краху російського самодержавства. У березні 1917 р. була заснована **Українська Центральна Рада**, а з її складу виділився Генеральний секретаріат, який став вищим органом управління в Україні. Центральна Рада прийняла 4 універсали, які поклали початок юридичному закріпленню державної незалежності України:

- *Перший універсал* виданий 10 (23) червня 1917 р. Він закликав українців до активної участі в державотворенні;
- *Другий універсал* виданий 3 (16) липня 1917 р. Згідно з цим документом, зокрема, зі складу Центральної Ради виділявся її виконавчий орган - Генеральний секретаріат;
- *Третій універсал* було прийнято 7 (20) листопада 1917 р. Він проголосив створення Української Народної Республіки (УНР);
- *Четвертий універсал* датовано 9 (22) січня 1918 р. Проголосив повну незалежність УНР. Генеральний секретаріат був реформований у Раду народ-

них міністрів. Проголошувався мир з державами німецького блоку і боротьба з більшовиками.

В останній день свого існування 29 квітня 1918 р. Центральна Рада проголосила Конституцію УНР.

Центральна Рада не користувалася підтримкою населення, а закликавши в Україну австрійсько-німецьких окупантів, вона остаточно втратила свій вплив. За таких обставин при підтримці німецьких військ до влади прийшов гетьман П. Скоропадський. УНР була перейменована в Українську державу, реформи УНР скасовані. Важливими джерелами права того періоду стали Грамота до всього українського народу та Закони про тимчасовий державний устрій України. До обрання сойму вся влада в державі належала гетьману.

Після виводу німецьких військ гетьманський режим впав під натиском Радянської Армії - з одного боку та військ Директорії - з другого. **Директорія**, створена з представників соціалістичних партій, взяла владу в Києві у грудні 1918 р. Директорія проголосила відновлення УНР. Декларації Директорії залишилися нездійсненими, тому що реальна влада в Україні на той час належала С. Петлюрі.

У цей період розпалася Австро-Угорська імперія і на західноукраїнських землях 9 листопада 1918 р. була проголошена Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). Її вищими органами були Українська народна рада та її виконавчий орган - Державний секретаріат.

22 січня 1919 р. було офіційно **проголошено злуку ЗУНР та УНР** в єдину державу. Формально ЗУНР перетворилася на Західну область УНР, але реально зберігала свої владні структури та інші атрибути державності до 22 квітня 1920 р.

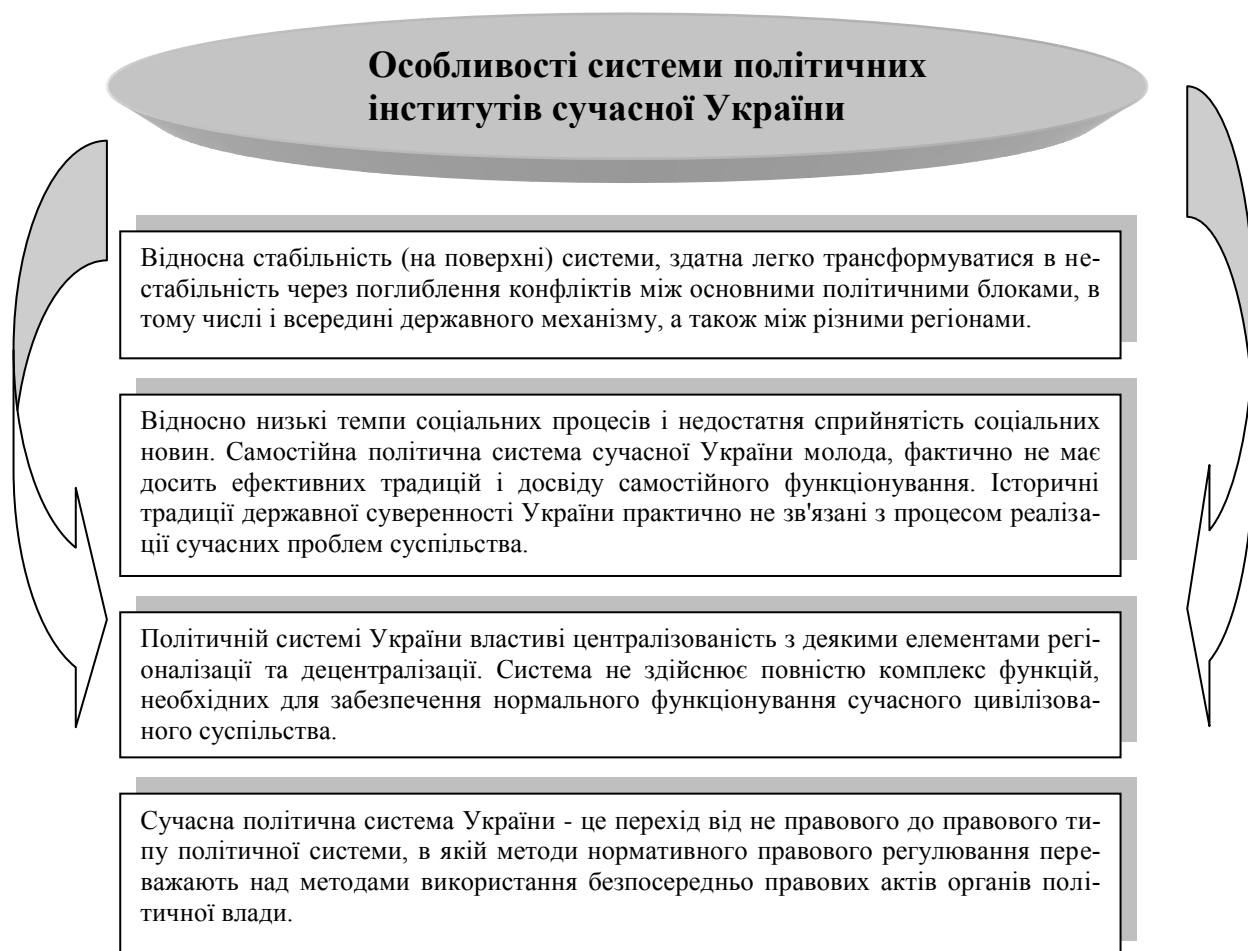
Уряд ЗУНР вів тривалу війну з Польщею, яка зазіхала на її землі. В червні 1919 р. державне керівництво ЗУНР разом з армією відступили за Збруч. 22 квітня 1922 р. на західноукраїнських землях остаточно встановилася влада Польщі.

8-Й ЕТАП — з грудні 1920 р. I Всеукраїнський з'їзд Рад проголосив в Україні Радянську владу. Кілька десятиліть Україна існувала у складі СРСР. За цей період двічі робилися спроби створити Українську державу поза межами УРСР - у 1939 р. на території Чехословаччини була проголошена Карпатська Україна, а в 1941 р. на окупованих німцями українських землях - Українська соборна держава. В період радянської державності в Україні було прийнято **чотири конституції** - 1919, 1929, 1937 і 1978 рр.

9-Й ЕТАП — з 24 серпня 1991 р., коли Верховна Рада прийняла Акт проголошення незалежності, на політичній карті світу з'явилася нова держава - Україна.

2. Особливості структури і функціонування політичної системи України, перспектива її реформування

ОСОБЛИВІСТЮ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ є перехід до впровадження консенсусної моделі розв'язання соціальних конфліктів, миролюбність і неагресивність, позбавлення власної глобальної (загальнопланетарної) системи забезпечення національних інтересів.

Особливості системи політичних інститутів сучасної України

ОСОБЛИВОСТІ ДЕМОКРАТИЧНОГО РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ обумовлюються рядом чинників:

1 Україна протягом багатьох століть розвивалась у складі багатонаціональної Російської держави і разом з утворенням досконаліших економічних і соціальних основ об'єднання, природно йшов процес удосконалення політичної системи Російської імперії.

2 в умовах унітарного багатонаціонального утворення, Україна була позбавлена права і можливості на формування своєї, національно-специфічної державності, а етнічна спорідненість, спільність духовного життя, специфічні народні традиції росіян, українців, білорусів, однаковість долі, особливо в тра-

гічні історичні періоди, формували об'єктивну потребу до єднання на основі однотипних політичних структур.

3 Умови жорстокої експлуатації народів не тільки на феодально-кріпосницькому, але й на капіталістичному етапах розвитку не могли не викликати до життя національно-патріотичні ідеї самостійного економічного, політичного розвитку. Тим більш, що всі світові імперії, в тому числі і Російська, не є природно-об'єктивними формуваннями, а становили насильницьке створені, або вимушено вибрані об'єднання народів, в яких суспільне життя регулювалося здебільшого не соціально-економічними, базисними факторами, а переважно суб'єктивно-політичною спрямованістю і амбіціями панівних націй, панівних класів, еліт, династій. А це вело до приниження народів, подвійної системи експлуатації, і разом з тим пробуджувало національну самосвідомість, стимулювало передову політичну думку і піднімало народи на національно-визвольну боротьбу.

4 Особливості розвитку України найяскравіше виявилися в історичних умовах Росії першої чверті ХХ ст., що об'єктивно поставили під сумнів "справедливість" існування імперії. Внутрішні економічні, соціально-політичні процеси зажадали глибокого реформування, принципового перетворення всієї політичної системи і політичного режиму суспільства. Цей процес насувався навалю, політична свідомість мас пробуджувалась активно, їх готовність до революційно-перетворюючих дій стала настільки очевидною, що неспроможні до життя в умовах зміни фактичної ситуації, старі соціально-політичні структури володарювання виявилися неспроможними забезпечувати стабільність здебільшого нові виробничі та суспільні відносини.

В Україні, де поряд з сильними традиціями інтернаціональної єдності народів існують історичні активні націоналістичні і сепаратистські сили, процес становлення і розвитку політичної системи і політичного режиму набуває ряду специфічних особливостей, а діяльність різноманітних політичних структур і рухів насторожує маси, змушує їх ревно оберігати вже надбані політичні цінності. В таких умовах політичні лідери в Україні все ж зуміли використати політичну ситуацію і розгорнули діяльність по створенню такої системи суспільних політичних відносин, що сприймалася б з розумінням народом і його посланцями в представницьких органах влади.

В сучасних умовах в Україні здійснюється процес передачі влади на місцях органам самоврядування, а всередині їх — розмежовування законодавчих і виконавчих органів, йде пошук найоптимальніших структур з урахуванням інших країн.

ЛЕГІТИМНІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ — для більшості населення політична система легітимна. Політична система сучасної України діє в умовах надзвичайної, а не нормальної ситуації - політичної та соціальної. Причому надзвичайність обставин склалась в усіх сферах суспільства:

✓ в природному (фізичному та біологічному) середовищі, де поглиблюється екологічна криза, що зберігає панування нерозумних моделей приро-

докористування (в промисловості та сільському господарстві), загальний генофонд народу зазнає значних втрат;

✓ в господарюванні прогресуючою виступає тенденція деградації найважливіших структур життєдіяльності соціуму;

✓ в сфері культури (зокрема в сфері освіти) не забезпечується повне відтворення загальної культури відповідно передовим, прогресивним стандартам та потребам прискореного соціального розвитку, спостерігається дальша ерозія масової "практичної моралі", значна частина населення все ще перебуває під впливом "культурного шоку", зв'язаного з швидкими змінами панівних офіційних міфів і відсутністю чіткої національної ідеї;

✓ не сформована система ефективних відносин України з іншими державами і міжнародним співтовариством.

Україна відповідно до її Конституції є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади є народ, який здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Легітимність влади, таким чином, виходить від народу, який через вибори виявляє свою волю владним структурам і контролює їх. Україна є парламентсько-президентською республікою. Державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Конституція визначає і гарантує самоврядування.

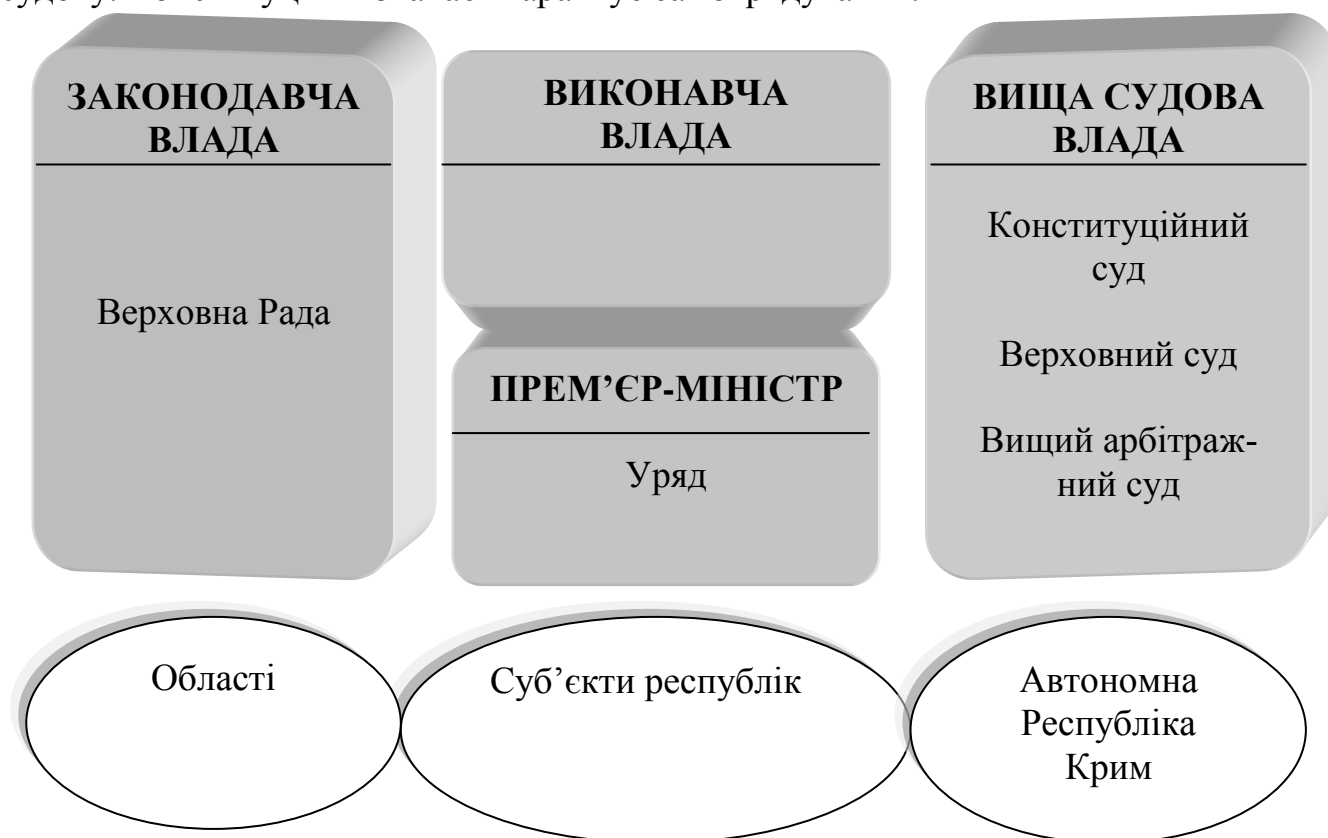

Рис. 6.2. Державний устрій України на сучасному етапі її розвитку

ЗАКОНОДАВЧА ВЛАДА — Верховна рада України, парламент — єдиний орган законодавчої влади в Україні. Його склад — чотириста п'ятдесят народних депутатів України, обраних на основі загального, рівного і прямого виборчого права. Обирається вона на 4 роки, працює в режимі чергових і позачергових сесій. Організаційними формами парламентської діяльності є робота комітетів Верховної Ради України, тимчасових спеціальних комісій, які створюються для підготовки і попереднього розгляду окремих питань, партійних фракцій у парламенті, а також позафракційних груп.

До повноважень Верховної Ради України належать:

- внесення змін до Конституції України;
- визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики;
- призначення виборів Президента України;
- усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпичменту);
- розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України;
- затвердження бюджету і внесення змін до нього;
- оголошення за поданням Президента стану війни і укладення миру;
- прийняття рішення про використання Збройних Сил та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України; — надання згоди на призначення Президентом Прем'єр-міністра України.

Верховна Рада здійснює також інші повноваження, які відповідно до Конституції України входять до її компетенції. Серед них — затвердження загальної структури і визначення функцій Збройних Сил, Служби Безпеки України, інших військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ. Вона також ухвалює рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення до інших держав підрозділів Збройних Сил України та про допуск військових формувань інших держав на територію України.

Поширюються її повноваження на призначення і звільнення з посад Голови та інших членів Рахункової палати України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Голови Національного Банку України, половини складу Національної ради з питань телебачення і радіомовлення; обрання третини складу Конституційного Суду України, обрання суддів; призначення на посаду та припинення повноважень членів Центральної виборчої комісії за поданням Президента України; надання згоди на призначення на посаду та звільнення з посади Президентом України Голови антимонопольного комітету України, Голови Фонду державного майна, Голови державного комітету телебачення і радіомовлення; надання згоди на призначення Президентом України на посаду Генерального прокурора України, висловлення недовіри йому, що має наслідком його відставку з посади.

ВИКОНАВЧА ВЛАДА — згідно з Конституцією, главою держави з правом виступати від її імені є Президент України. Він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності, додержання Конституції України, прав і

свобод людини і громадянина. Але формально Президент України не належить до жодної гілки влади.

Посаду Президента було запроваджено Законом України «Про створення посади Президента Української РСР і внесення змін і доповнень в Конституцію (Основний Закон) Української РСР» від 5 липня 1991 р. Обирається він громадянами держави на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування терміном на 5 років. Кандидат на президентський пост має бути громадянином України, жити в Україні до дня виборів не менше 10 років, мати право голосу, володіти державною мовою. Одна й та сама особа може обіймати посаду Президента України не більше двох термінів підряд, а бути обраною на третій термін тільки після того, як цю посаду обіймала інша особа. Президенту України забороняється мати інший представницький мандат, обіймати посади в державних або громадських органах, займатися підприємницькою діяльністю. Повноваження обраного Президента починаються з моменту прийняття ним присяги на вірність народу України, до якої його приводить на урочистому засіданні Верховної Ради Голова Конституційного Суду України.

Президент України:

- забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави;

- представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави;

- призначає позачергові вибори до Верховної Ради України та припиняє повноваження парламенту, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися;

- за згодою Верховної Ради України призначає Прем'єр-міністра України, а також припиняє повноваження та приймає рішення про його відставку;

- призначає за поданням прем'єр-міністра України членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, голів місцевих державних адміністрацій та припиняє їхні повноваження на цих посадах;

- є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України.

Вищим органом у системі органів виконавчої влади є Кабінет Міністрів України. Він є відповідальним перед Президентом України, підконтрольним і підзвітним Верховній Раді України. Кабінет Міністрів України забезпечує:

- державний суверенітет і економічну самостійність України;

- здійснення її внутрішньої і зовнішньої політики;

- виконання Конституції і законів, актів Президента України.

Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві і Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації. Якщо голові районної чи обласної державної адміністрації висловили недовіру дві третини депутатів від складу відповідної ради, то Президент України приймає рішення про його відставку.

Владні структури, насамперед законодавчі органи, формують за участю політичних партій. Така модель передбачає чіткий розподіл функцій та повноважень законодавчої, виконавчої та судової влади. Головним у ній є верховенс-

тво закону в усіх сферах громадського життя. Йдеться про демократичну, соціальну, правову державу та громадянське суспільство. Проте на практиці Україні до такої моделі ще далеко.

Серед найскладніших проблем сучасного державотворення — формування механізму стримувань і противаг у діяльності законодавчої і виконавчої гілок влади. Згідно з новою Конституцією України відбувся перерозподіл владних повноважень на користь Верховної Ради і Кабінету Міністрів України. Звузилося коло повноважень Президента і особливо його адміністрації, на яку покладено аналітичні та прогностичні функції, обов'язки щодо підготовки документів для глави держави.

ВИЩА СУДОВА ВЛАДА — Конституційний Суд України як єдиний орган конституційної юрисдикції України покликаний забезпечити дотримання владними структурами своїх функцій і повноважень. До нього входять 18 суддів, по шість з яких призначають Президент, Верховна Рада України та з'їзд суддів України.

До повноважень Конституційного Суду України належать:

— вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

— офіційне тлумачення Конституції України та законів України.

З цих питань Конституційний Суд України ухвалює рішення, які є обов'язковими до виконання на території України, остаточними й не можуть бути оскаржені.

Конституційний Суд України за зверненням Президента України або Кабінету Міністрів України дає висновки про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість. За зверненням Верховної Ради України Конституційний Суд України дає висновок щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту.

Новим соціальним інститутом для України є місцеве самоврядування. Як відомо, з середини ХІХ ст. Місцеве управління з ініціативи прусського юриста Рудольфа Гнейста стали називати «місцевим самоврядуванням». Ця форма суспільного устрою відображена в прийнятих 1985 року міжнародних правових документах — Всесвітній декларації місцевого самоврядування та Європейській хартії місцевого самоврядування, згідно з якими важливими ознаками будь-якого органу місцевого самоврядування є його правова, організаційна та фінансова автономія.

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ — це право територіальної громади (жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста) самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України.

Обмеження прав територіальних громад на місцеве самоврядування може бути застосоване лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану.

ПРИНЦИПИ — Закон «Про місцеве самоврядування» від 27 травня 1997 р. проголосив, що самоврядування в Україні здійснюється на принципах народовладдя, законності, гласності, колегіальності, поєднання державних і місцевих інтересів, виборності тощо.

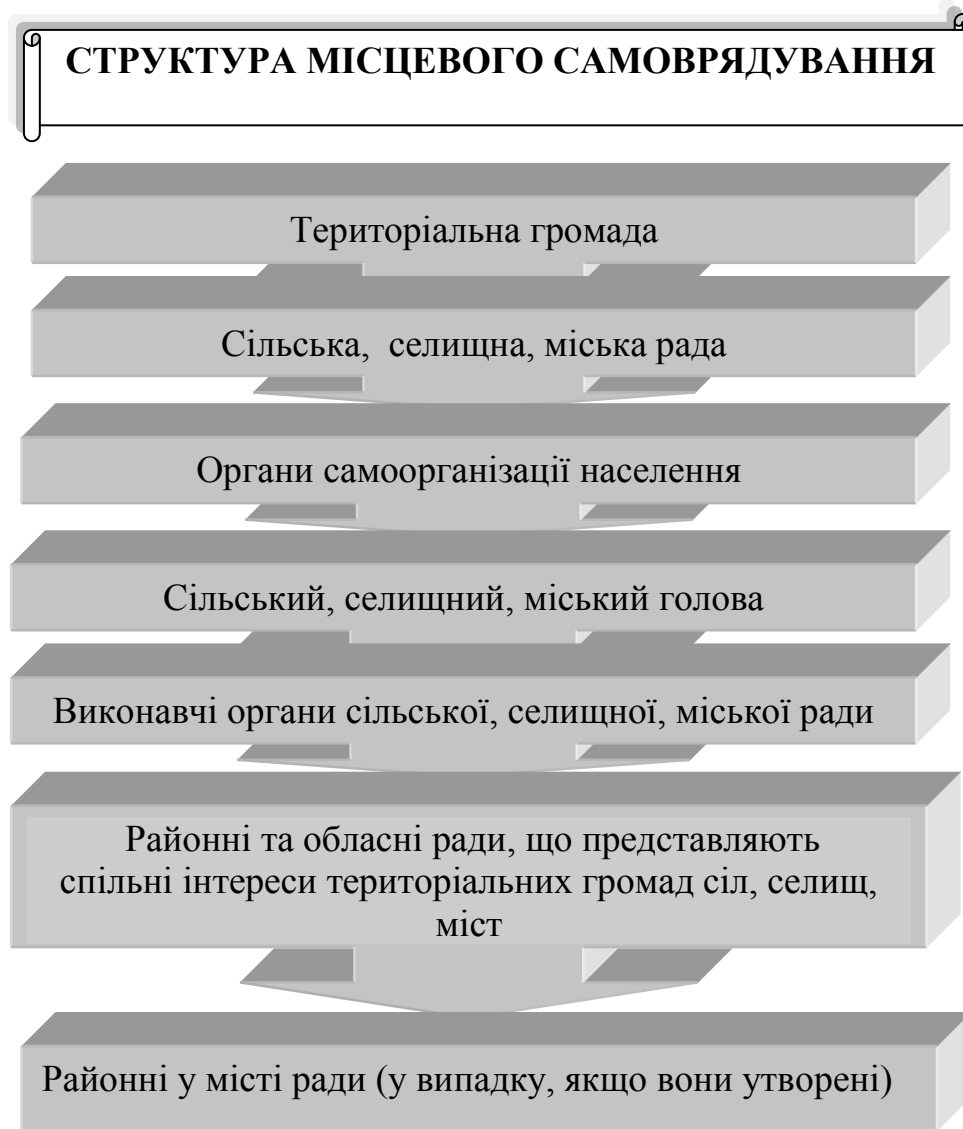

Рис. 6.3 Структура місцевого самоврядування

Територіальна громада — первинний суб'єкт місцевого самоврядування.

Це жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр.

Територіальні громади сусідніх сіл можуть об'єднуватися в одну територіальну громаду, створювати єдині органи місцевого самоврядування та обирати єдиного сільського голову. Добровільне об'єднання територіальних громад відбувається за рішенням місцевих референдумів відповідних територіальних

громад сіл. Таке рішення є наданням згоди на створення спільних органів місцевого самоврядування, формування спільного бюджету, об'єднання комунального майна. Вихід зі складу сільської громади здійснюється за рішенням референдуму відповідної територіальної громади.

Територіальні громади здійснюють такі повноваження:

- управляють майном, що є в комунальній власності;
- затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку і контролюють їх виконання;
- затверджують бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролюють їх виконання;
- встановлюють місцеві податки і збори відповідно до закону;
- забезпечують проведення місцевих референдумів та реалізацію їх результатів;
- утворюють, реорганізують та ліквідовують комунальні підприємства та здійснюють контроль за їх діяльністю;
- вирішують інші питання місцевого значення, віднесені законом до їх компетенції.

Формою безпосередньої участі громадян у вирішенні питань місцевого значення є **загальні збори громадян** за місцем проживання. Рішення загальних зборів громадян враховуються органами місцевого самоврядування в їх діяльності.

Члени територіальної громади мають також право ініціювати розгляд у раді в порядку місцевої ініціативи будь-якого питання, віднесеного до відання місцевого самоврядування. Місцева ініціатива, внесена на розгляд ради у встановленому порядку, підлягає обов'язковому розгляду на відкритому засіданні ради за участю членів ініціативної групи з питань місцевої ініціативи.

Територіальна громада має право проводити **громадські слухання** - зустрічатися з депутатами відповідної ради та посадовими особами місцевого самоврядування, під час яких члени територіальної громади можуть заслуховувати їх, порушувати питання та вносити пропозиції щодо питань місцевого значення, що належать до відання місцевого самоврядування. Громадські слухання проводяться не рідше одного разу на рік. Пропозиції, які вносяться за результатами громадських слухань, підлягають обов'язковому розгляду органами місцевого самоврядування.

До органів місцевого самоврядування Конституція України відносить:

- сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи - виконавчі комітети, районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст;
- будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення, що наділені частиною компетенції, майна та фінансів даної ради.

Сільські, селищні, міські ради є органами місцевого самоврядування, що представляють відповідні територіальні громади та здійснюють від їх імені та в

їх інтересах функції і повноваження місцевого самоврядування, визначені Конституцією та законами України.

Сільські, селищні, міські, районні в місті (у разі їх створення) ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна. Органи самоорганізації населення створюються частиною жителів, які тимчасово або постійно проживають на відповідній території в межах села, селища, міста.

Порядок утворення та діяльності органів самоорганізації населення регулюється Законом «Про органи самоорганізації населення» від 11 липня 2001 р.

Виконавчі органи рад - органи, які створюються сільськими, селищними, міськими, районними в містах (у разі їх створення) радами для здійснення виконавчих функцій і повноважень місцевого самоврядування у межах, визначених законами.

Виконавчими органами сільських, селищних, міських, районних у містах (у разі їх створення) рад є їх виконавчі комітети, відділи, управління та інші створювані радами виконавчі органи. Виконавчі органи сільських, селищних, міських, районних у містах рад є підконтрольними і підзвітними відповідним радам, а з питань здійснення делегованих їм повноважень органів виконавчої влади - також підконтрольними відповідним органам виконавчої влади. У сільських радах, що представляють територіальні громади, які налічують до 500 жителів, за рішенням відповідної територіальної громади або сільської ради виконавчий орган ради може не створюватися. У цьому випадку функції виконавчого органу ради (крім розпорядження земельними та природними ресурсами) здійснює сільський голова одноособово.

Сільський, селищний, міський голова є головною посадовою особою територіальної громади відповідно села (добровільного об'єднання в одну територіальну громаду жителів кількох сіл), селища, міста. Голова очолює виконавчий комітет відповідної сільської, селищної, міської ради, головує на її засіданнях. Він не може бути депутатом будь-якої ради, суміщати свою службову діяльність з іншою посадою, в тому числі на громадських засадах (крім викладацької, наукової та творчої роботи у позаробочий час), займатися підприємницькою діяльністю, одержувати, від цього прибуток.

Повноваження сільського, селищного, міського голови починаються з моменту оголошення відповідною сільською, селищною, міською виборчою комісією на пленарному засіданні ради рішення про його обрання і закінчуються в момент вступу на цю посаду іншої обраної відповідно до закону особи, крім випадків дострокового припинення його повноважень.

Сільський, селищний, міський голова несе персональну відповідальність за здійснення наданих йому законом повноважень.

При здійсненні наданих повноважень сільський, селищний, міський голова є підзвітним, підконтрольним і відповідальним перед територіальною громадою, відповідальним - перед відповідною радою, а з питань здійснення виконавчими органами ради повноважень органів виконавчої влади - також підконтрольним відповідним органам виконавчої влади.

Сільський, селищний, міський голова не рідше одного разу на рік звітує про свою роботу перед територіальною громадою на відкритій зустрічі з громадянами. На вимогу не менше половини депутатів відповідної ради сільський, селищний, міський голова зобов'язаний прозвітувати перед радою про роботу виконавчих органів ради у будь-який визначений ними термін.

Секретар сільської, селищної, міської ради обирається за пропозицією сільського, селищного, міського голови відповідною радою з числа її депутатів на строк повноважень ради та працює в раді на постійній основі.

Рішення сільської, селищної, міської ради у п'ятиденний строк з моменту його прийняття може бути зупинено сільським, селищним, міським головою і внесено на повторний розгляд відповідної ради із обґрунтуванням зауважень. Рада зобов'язана у двотижневий строк повторно розглянути рішення. Якщо рада відхилила зауваження сільського, селищного, міського голови і підтвердила попереднє рішення двома третинами депутатів від загального складу ради, воно набирає чинності.

Обласні та районні ради є органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст, у межах повноважень, визначених Конституцією України та законами, а також повноважень, переданих їм сільськими, селищними, міськими радами. Голова районної, обласної, районної у місті (у разі її створення) ради обирається відповідною радою з числа її депутатів у межах строку повноважень ради таємним голосуванням. У своїй діяльності голова районної, обласної, районної у місті ради є підзвітним раді і може бути звільнений з посади радою, якщо за його звільнення проголосувало не менш як дві третини депутатів від загального складу ради шляхом таємного голосування. Питання про звільнення голови ради може бути внесено на розгляд ради на вимогу не менше третини депутатів від загального складу ради.

Строк повноважень місцевих рад - чотири роки. Місцева рада вважається правомочною за умови обрання не менш як двох третин депутатів від загального складу ради. У разі якщо до ради обрано менше двох третин її складу, до обрання необхідної кількості депутатів продовжує здійснювати повноваження рада попереднього скликання. У разі дострокового припинення повноважень деяких депутатів, внаслідок чого до складу ради входить менш як дві третини депутатів, до обрання необхідної кількості депутатів така рада вважається правомочною за наявності біпільше половини депутатів від загального складу ради.

Місцева рада проводить свою роботу сесійно. Сесія складається з пленарних засідань ради, а також засідань постійних комісій ради. Сесія ради скликається в міру необхідності, але не менше одного разу на квартал. Сесія ради є правомочною, якщо в її пленарному засіданні бере участь більше половини депутатів від загального складу ради.

Повноваження депутата ради починаються з моменту офіційного оголошення відповідною територіальною виборчою комісією на сесії ради рішення про підсумки виборів та визнання повноважень депутатів і закінчуються в день першої сесії ради нового скликання. Акти органів та посадових осіб місцевого

самоврядування з мотивів їхньої невідповідності Конституції або законам України визнаються незаконними в судовому порядку.

Територіальним громадам сіл, селищ, міст, районів у містах належить **право комунальної власності** на рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, землю, природні ресурси, підприємства, установи та організації, в тому числі банки, страхові товариства, а також пенсійні фонди, частку в майні підприємств, житловий фонд, нежитлові приміщення, заклади культури, освіти, спорту, охорони здоров'я, науки, соціального обслуговування та інше майно і майнові права, рухомі та нерухомі об'єкти, визначені відповідно до закону як об'єкти права комунальної власності, а також кошти, отримані від їх відчуження. Підставою для набуття права комунальної власності є передача майна територіальним громадам безоплатно державою, іншими суб'єктами права власності, а також майнових прав, створення, придбання майна органами місцевого самоврядування в порядку, встановленому законом. Територіальні громади сіл, селищ, міст, районів у містах безпосередньо або через органи місцевого самоврядування можуть об'єднувати на договірних засадах на праві спільної власності об'єкти права комунальної власності, а також кошти місцевих бюджетів для виконання спільних проектів або для спільного фінансування (утримання) комунальних підприємств, установ та організацій і створювати для цього відповідні органи і служби. Районні та обласні ради від імені територіальних громад сіл, селищ, міст здійснюють управління об'єктами їхньої спільної власності, що задовольняють спільні потреби територіальних громад.

Органи та посадові особи місцевого самоврядування є підзвітними, підконтрольними і відповідальними перед територіальними громадами. Вони періодично, але не менш як два рази на рік, інформують населення про виконання програм соціально-економічного та культурного розвитку, місцевого бюджету, з інших питань місцевого значення, звітують перед територіальними громадами про свою діяльність.

Повноваження сільської, селищної, міської, районної в місті, **районної, обласної ради можуть бути достроково припинені у випадках:**

- якщо рада прийняла рішення з порушенням Конституції України, законів, прав і свобод громадян, ігноруючи при цьому вимоги компетентних органів про приведення цих рішень у відповідність із законом;
- якщо сесії ради не проводяться без поважних причин у строки, встановлені законом, або рада не вирішує питань, віднесених до її відання.

Повноваження сільської, селищної, міської, районної в місті ради можуть бути припинені достроково за рішенням місцевого референдуму. Порядок проведення місцевого референдуму щодо дострокового припинення повноважень ради визначається законом про місцеві референдуми. Питання про дострокове припинення повноважень сільської, селищної, міської, районної в місті ради за рішенням місцевого референдуму може бути порушене сільським, селищним, міським головою, а також не менш як однією десятою частиною громадян, що проживають на відповідній території і мають право голосу. Сільська, селищна, міська, районна в місті рада, повноваження якої достроково припинено за рішенням місцевого референдуму, а також рада, щодо якої Верховна Рада Украї-

ни прийняла рішення про проведення позачергових виборів, продовжує діяти до обрання нового складу відповідної ради.

Повноваження сільського, селищного, міського голови, голови районної у місті, районної, обласної ради **вважаються достроково припиненими у разі:**

- його звернення з особистою заявою до відповідної ради про складення ним повноважень голови;
- припинення його громадянства;
- набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;
- порушення ним вимог щодо обмеження сумісності його діяльності з іншою роботою (діяльністю), встановлених законодавством;
- визнання його судом недієздатним, безвісно відсутнім або оголошення таким, що помер;
- його смерті.

Рішення про проведення місцевого референдуму щодо дострокового припинення повноважень сільського, селищного, міського голови приймається сільською, селищною, міською радою як за власною ініціативою, так і на вимогу не менш як однієї десятої частини громадян, що проживають на відповідній території і мають право голосу.

Конституція України та Закон «Про місцеве самоврядування в Україні» містять норми, які розмежовують компетенцію держави та місцевого самоврядування та регулюють відносини, що виникають між ними.

Одним з аспектів правовідносин між органами місцевого самоврядування та державою є взаємне делегування повноважень.

Делеговані повноваження - повноваження органів виконавчої влади, надані органам місцевого самоврядування законом, а також повноваження органів місцевого самоврядування, які передаються відповідним місцевим державним адміністраціям за рішенням районних, обласних рад.

Державний контроль за діяльністю органів і посадових осіб місцевого самоврядування може здійснюватися лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України, і не повинен призводити до втручання органів державної влади чи їх посадових осіб у здійснення органами місцевого самоврядування наданих їм власних повноважень.

3. Система та принципи виборів, їх роль у політичному житті України (вибори депутатів усіх рівнів, вибори президента України; пропорційна, мажоритарна та змішана системи їх сутність)

ВИБОРИ — спосіб формування представницьких органів (органів державної влади та самоврядування) та обрання посадових осіб.

ВИДИ ВИБОРІВ — в Україні проводяться такі види виборів:

- ✓ чергові;
- ✓ позачергові (дострокові);

- ✓ повторні;
- ✓ проміжні;
- ✓ замість вибулого депутата або голови;
- ✓ у зв'язку з утворенням нової адміністративно-територіальної одиниці (місцеві вибори).

Для проведення виборів територія держави ділиться на певні територіальні одиниці - виборчі округи. Виборчі округи бувають:

- ✓ *одномандатні*, від яких обирається тільки один депутат;
- ✓ *багатомандатні*, від яких обираються два і більше депутатів.

Шляхом виборів в Україні формуються:

- ✓ Верховна Рада України;
- ✓ Верховна Рада Автономної Республіки Крим;
- ✓ місцеві ради (обласні, районні, міські, районні у містах, селищні, сільські).

Обираються на свої посади Президент України, міські, селищні та сільські голови.

Як правило, в Україні день виборів призначається на вихідний день.

ВИБОРИ ДЕПУТАТІВ. Верховна Рада України (*далі*- ВРУ) формується шляхом виборів народних депутатів. Порядок проведення виборів регулюється законом «Про вибори народних депутатів» від 18 жовтня 2001 р.

Вибори депутатів можуть бути:

✓ *черговими*, які проводяться у зв'язку з закінченням конституційного строку повноважень ВРУ і не потребують окремого рішення про їх призначення. Чергові вибори депутатів відбуваються в останню неділю березня четвертого року повноважень ВРУ;

✓ *позачерговими*, які призначаються Президентом України в порядку, встановленому Конституцією України;

✓ *повторними*, які призначаються в одномандатному окрузі Центральною виборчою комісією (*далі* - ЦВК) у разі визнання виборів депутатів у цьому окрузі недійсними або такими, що не відбулися, або у разі визнання особи такою, яка відмовилася від депутатського мандата;

✓ *проміжними*, які призначаються в одномандатному окрузі ЦВК у разі вибуття депутата, обраного в цьому окрузі.

Повторні та проміжні вибори депутата в одномандатному окрузі протягом одного року до дня проведення чергових виборів не проводяться.

Право голосу мають громадяни України, яким на день виборів виповнилося вісімнадцять років. Кожний виборець на виборах депутатів має один голос у багатомандатному окрузі та один голос - в одномандатному окрузі. Кожний виборець голосує на виборах особисто. Голосування за інших осіб чи передача виборцем права голосу будь-якій іншій особі забороняється.

Не має права голосу громадянин, визнаний судом недієздатним. Участь громадян України у виборах депутатів є добровільною. Ніхто не може бути примушений до участі чи неучасті у виборах.

Депутатом може бути обраний громадянин України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років.

Проживання в Україні за законом «Про вибори народних депутатів» означає проживання на території, яка включає: територію в межах державного кордону України, морські судна, що перебувають у плаванні під Державним Прапором України, а також перебування громадян України у встановленому законодавством порядку у відрядженні за межами України, в дипломатичних та інших офіційних представництвах і консульських установах України, міжнародних організаціях та їх органах, на полярних станціях України, а так само перебування громадян України за її межами відповідно до чинних міжнародних договорів України.

Не може бути включеним у виборчий список, висунутим в одномандатному окрузі і обраним депутатом громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку.

ВИБОРИ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ — Порядок виборів Президента України регулює Конституція України та Закон «Про вибори Президента України» від 5 березня 1999 р.

Президент обирається строком на п'ять років на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Право обирати Президента України мають громадяни України, яким на день виборів виповнилося вісімнадцять років. Не мають права голосу громадяни, визнані судом недієздатними.

Конституція України передбачає певні умови, яким має відповідати кандидат на пост Президента України.

Президентом України може бути громадянин України, який відповідає таким вимогам:

- ✓ досяг тридцяти п'яти років на день виборів;
- ✓ має право голосу;
- ✓ проживає в Україні протягом останніх десяти років перед днем виборів;
- ✓ володіє державною мовою.

Одна й та ж сама особа не може бути Президентом більше ніж два строки підряд.

Не можуть бути висунуті претендентами на кандидатів у Президенти України громадяни, які перебувають у місцях позбавлення волі або мають судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку.

Право висування претендента на кандидата у Президенти України належить громадянам України, які мають право голосу. Це право реалізується ними через політичні партії та їх виборчі блоки, а також через збори виборців, в тому

числі шляхом самовисування. Партія (блок), збори виборців можуть висунути лише одного претендента на кандидата в Президенти України.

Вибори Президента бувають:

- ✓ черговими;
- ✓ позачерговими;
- ✓ повторними.

Призначаються вибори Президента Верховною Радою України.

Чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень Президента України. Постанова Верховної Ради України про призначення чергових виборів приймається не пізніше як за 180 днів до дня виборів.

Позачергові вибори Президента України проводяться в разі дострокового припинення повноважень Президента України в період 90 днів з дня припинення повноважень. Рішення про призначення позачергових виборів приймається не пізніше як на п'ятий день після припинення повноважень Президента України.

Повторні вибори Президента України призначаються Верховною Радою України в місячний строк з дня одержання подання Центральної виборчої комісії (далі - ЦВК).

Вибори Президента України проводяться по єдиному загальнодержавному одномандатному виборчому округу, який включає в себе всю територію України.

Вибори Президента України організовують і проводять:

- ✓ ЦВК;
- ✓ територіальні виборчі комісії;
- ✓ дільничні виборчі комісії.
- ✓

ОСНОВНІ ВИДИ ВИБОРЧИХ СИСТЕМ.

Виборча система - це встановлений законодавством порядок формування представницьких органів держави.

Виборча система визначає правила, за якими результати голосування виборців за ту чи іншу партію трансформуються у певну кількість місць, які одержує ця партія в парламенті. Можна виділити три види виборчих систем: **мажоритарна, пропорційна і змішана.**

СУТЬ МАЖОРИТАРНОЇ СИСТЕМИ — у мажоритарній системі територія країни поділяється на округи із приблизно однаковою кількістю населення. Виборці кожного округу обирають одного депутата більшістю голосів (простою чи абсолютною, коли для перемоги необхідно більше 50% голосів виборців). При цьому кожен кандидат, як правило, представляє певну партію.

Плюси:

- ✓ при мажоритарній системі простим і очевидним є підрахунок голосів - виграє кандидат, що набрав більшість голосів виборців;
- ✓ мажоритарна система забезпечує **зв'язок парламентарія з певною місцевістю і виборцями**, що дозволяє краще враховувати інтереси регіонів у

партійних програмах і стимулювати партії до створення низових партійних організацій у всіх регіонах країни;

✓ мажоритарна система **дозволяє** депутатаві бути досить незалежним і йти врозріз з партійною лінією, **відстоюючи інтереси своїх виборців**.

Мінуси:

✓ мажоритарна система **непропорційно відображає результати голосування виборців** (іншими словами, не враховує голоси людей, що проголосували проти переможця). Таким чином, парламентська більшість і сформований на її основі уряд можуть не спиратися на більшість голосів виборців (Нова Зеландія, Великобританія);

✓ мажоритарна система **дискримінує на виборах невеликі партії** (хоча при невеликому ступені фрагментованості суспільства їхня присутність у парламенті корисна);

✓ при мажоритарній системі в цілому відзначається **менший рівень явки** на вибори, оскільки виборці, що представляють меншість у даному окрузі, не мають достатньої мотивації для голосування (їхній кандидат у будь-якому випадку не переможе);

✓ при мажоритарних виборах предметом обговорення в передвиборній кампанії можуть бути персональні характеристики кандидата або ті блага, що він створив в окрузі, а не партійна виборча програма (Японія).

СУТЬ ПРОПОРЦІЙНОЇ СИСТЕМИ — за пропорційної виборчої системи суб'єктом виборів є політична партія або блок партій. Вони формують партійний список кандидатів. Територія країни поділяється на один або кілька технологічних округів. Із партійного списку до парламенту потрапляють кандидати, кількість яких приблизно пропорційна результатам партії на виборах.

Плюси:

Пропорційна система

✓ надає політичним силам кількість мандатів, пропорційну до наданої ними підтримки на виборах, тим самим враховуючи голоси більшої кількості людей і стимулюючи виборчу активність;

✓ породжує багатопартійну партійну систему, що дозволяє враховувати при розробці державної політики інтереси ширших верств населення;

✓ робить депутатів більш дисциплінованими і підзвітними партійній лінії;

✓ при пропорційній системі депутати більше зацікавлені в побудові партійної, а не власної репутації, що сприяє створенню "сильних партій".

Мінуси:

✓ складна система підрахунку. При пропорційній системі кількість партій, що пройшли в парламент, залежить від:

— устанавленого мінімального прохідного відсотка;

— прийнятих правил підрахунку результатів (до "кого" і "як" відходять голоси людей, які голосували за партії, що не пройшли в парламент);

— існування або відсутності регіональних списків (при їхньому існуванні більший шанс потрапити в парламент буде у невеликих партій, у той час як один загальнонаціональний список дає їм менше шансів);

✓ при пропорційній системі часто вибори не визначають склад парламентської більшості. Тому склад коаліції, яка створить більшість і сформує уряд, формується вже після виборів шляхом міжпартійних переговорів (*Ізраїль, Італія*). Таким чином, виборець виключається з цього процесу, і **відповідальність членів коаліції за проведену політику буде розмита**;

✓ такі коаліції мають тенденцію до нестабільності, що може призвести до встановлення нестабільної виконавчої влади (цього можна уникнути при використанні продуманих механізмів формування виконавчої влади парламентською більшістю, як наприклад, правило "конструктивного вотуму недовіри" у Німеччині);

✓ **пропорційна система позбавляє парламентарія зв'язку з певною місцевістю і виборцями.** У членів списку партії менше мотивів з'ясувати, чого хочуть пересічні виборці, в них відсутні стимули для побудови сильних партійних осередків з авторитетними представниками на низовому рівні (*Венесуела*).

У разі використання пропорційної системи з закритими партійними списками, велика імовірність попадання в парламент "випадкових людей", які мають мало відносин до діяльності регіональних партійних організацій і формування партійної платформи (наприклад, "грошових мішків" партії).

СУТЬ ЗМІШАНОЇ СИСТЕМИ — змішана система визначається як певна суміш пропорційного і мажоритарного принципів на виборах у законодавчий орган. При цьому один з цих принципів залишається домінуючим, тому можна виділити **змішану мажоритарну і змішану пропорційну** виборчі системи. Прийняття таких систем є результатом політичного компромісу або спробою об'єднати переваги обох "чистих" виборчих систем і обіграти їхні недоліки в специфічних умовах окремої країни.

При створенні змішаних виборчих систем за основу зазвичай береться мажоритарний або пропорційний принцип.

Для забезпечення зв'язку між парламентаріями і виборцями, а також для посилення відповідальності партії за здійснювану нею політику пропорційна система може змінюватися в такий спосіб:

✓ можуть існувати відкриті списки (виборці самі їх формують);
 ✓ можуть існувати кілька окремих регіональних списків;
 ✓ виборці можуть мати більш ніж один голос (один голос за партію, один за кандидата).

Для більш пропорційного представництва інтересів мажоритарна система може модифікуватися.

25 березня 2004 р. Верховна Рада ухвалила Закон України "Про вибори народних депутатів", який має набути чинності з 1 жовтня 2005 року. За цей закон проголосували 255 із 305 народних депутатів, "проти" - 4. Його підтримали фракції КПУ, СПУ, СДПУ(о), АПУ, "Регіони України", ПППУ-ТУ, НДП, групи "Демініціативи", "Народовладдя", один депутат з групи "Народний вибір" і три

позафракційних депутати. Фракції "Наша Україна" і БЮТ участі в голосуванні не брали.

Отже, по-перше, закон передбачає вибори парламенту на пропорційній (партійній) основі (досі парламент обирався на "змішаній" основі: половина - за партійними списками, половина - у мажоритарних округах). Суб'єктом виборів буде лише політична партія або блок партій. Формується закритий партійний список кандидатів, із якого до парламенту потрапляють ті кандидати, кількість яких приблизно пропорційна результатам партії на виборах.

По-друге, прохідний бар'єр для партій і блоків встановлено в розмірі 3% голосів виборців, які взяли участь у голосуванні (за попередньою нормою прохідний бар'єр був вищим — 4%). Вибори будуть проходити в 225 територіальних виборчих округах.

По-третє, виборчий процес збільшено до 120 днів (досі було 90 днів). Грошова застава для партій 512,5 тис. грн. Раніше було 255 тис. грн. (15 тис. неоподатковуваних мінімумів). Передвиборна агітація за Законом починається за 70 днів до дня виборів і закінчується о 24.00 в останню п'ятницю перед днем виборів.

4. Система органів державної влади України, принципи її формування та діяльності

КОНСТИТУЦІЙНЕ ВИЗНАЧЕННЯ — «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава» (ст. 1). Демократичний характер української держави конституційне закріплюється через республіканську форму правління і принципи народного суверенітету: «Україна є республікою. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ» (ст. 5) та поділу влади: «Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову» (ст. 6).

ВИЩІ ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ:

- ✓ глава держави — Президент;
- ✓ загальнонаціональний представницький орган законодавчої влади — Верховна Рада;
- ✓ колегіальний орган виконавчої влади — Кабінет Міністрів;
- ✓ вищі суди — Конституційний Суд, Верховний Суд і Вищий Господарський Суд

ФОРМА ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ — Конституція України визначає її лише у найбільш загальній формі, проголошуючи нашу державу республікою. Та чи інша форма республіканського правління — президентська, парламентарна чи змішана — в Конституції конкретно не визначається. Висновок про неї можна зробити на основі аналізу повноважень вищих органів державної влади та їх співвідношення, передусім стосовно такої важливої ознаки форми держави, як спосіб формування і функціонування уряду.

СПОСІБ ФОРМУВАННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ УРЯДУ — Україна в роки незалежності еволюціонувала спочатку від парламентарно-президентської до президентської, а потім — до президентсько-парламентарної форми правління. Якщо в перші роки незалежності основний склад уряду визначався парламентом, то Конституційний Договір між Верховною Радою та Президентом від 8 червня 1995 р. запровадив президентську форму республіканського правління, проголосивши Президента «главою держави і главою державної виконавчої влади України» (це головна ознака президентської республіки) й визначивши, що він «як глава державної виконавчої влади здійснює цю владу через очолювані ним Уряд — Кабінет Міністрів України — та систему центральних і місцевих органів державної виконавчої влади» (ст. 19) і «призначає Прем'єр-міністра України, формує новий склад Уряду України — Кабінет Міністрів України» (ст. 22)".

ПОВНОВАЖЕННЯ ПРЕЗИДЕНТА — згідно з чинною Конституцією, «Президент України є главою держави...» (ст. 102) і не тільки «призначає за згодою Верховної Ради України Прем'єр-міністра України; припиняє повноваження Прем'єр-міністра України та приймає рішення про його відставку» (ст. 106, ч. 9), а й «призначає за поданням Прем'єр-міністра України членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також голів місцевих державних адміністрацій та припиняє їхні повноваження на цих посадах» (ст. 106, ч. 10), «утворює, реорганізовує та ліквідує за поданням Прем'єр-міністра України міністерства та інші центральні органи виконавчої влади...» (ст. 106, ч. 15).

Такі повноваження Президента свідчать про те, що він фактично є главою державної виконавчої влади, хоча формально Конституція цього не визнає. Реально в Україні існує дуалізм виконавчої влади, який виявляється у її поділі між Президентом і Прем'єр-міністром за домінуючої ролі глави держави.

За Конституцією, «єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України» (ст. 75).

ПОВНОВАЖЕННЯ ВЕРХОВНОЇ РАДИ — щодо формування і функціонування уряду належать: «розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України», «надання згоди на призначення Президентом України Прем'єр-міністра України», «здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України» (ст. 85, ч. 11, 12, 13). Верховна Рада також «може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри Кабінетові Міністрів України» (ст. 87), а «прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінетові Міністрів України має наслідком відставку Кабінету Міністрів України» (ст. 115).

ФОРМА ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ — розподіл повноважень щодо Кабінету Міністрів між Президентом і Верховною Радою, за якого уряд формується главою держави, а участь парламенту в цьому процесі зводиться до надання згоди на призначення Президентом Прем'єр-міністра, визначає впрова-

джену в Україні форму державного правління як змішану, причому саме як президентсько-парламентарну, а не навпаки — парламентарно-президентську.

Відповідно до цієї форми правління в Україні впроваджена подвійна політична відповідальність уряду: Кабінет Міністрів несе політичну відповідальність і перед Президентом, і перед Верховною Радою, які можуть відправити його у відставку. Проте Президент ніяким чином не відповідає за дії виконавчої влади, оскільки формально не визнається її главою, а Кабінет Міністрів не має ніяких засобів впливу на Верховну Раду, оскільки формується позапарламентським шляхом і не спирається на партійну більшість у парламенті.

Завдяки змішаній формі правління Президент України має досить широкі повноваження. Крім наявних у глави держави в президентській республіці повноважень, Конституція надала йому право законодавчої ініціативи у Верховній Раді, причому «законопроекти, визначені Президентом України як невідкладні, розглядаються Верховною Радою України позачергово» (ст. 93), а також право розпуску парламенту: «Президент України може достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися» (ст. 90).

ФОРМА ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ — Україна є унітарною державою. Систему її адміністративно-територіального устрою складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища й села. Міста Київ та Севастополь мають спеціальний статус, який визначається законами України. Автономна Республіка Крим є невід'ємною складовою України і в межах повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання, що належать до її відання. АРК має власну Конституцію, яку приймає Верховна Рада АРК та затверджує Верховна Рада України. Нормативно-правові акти Верховної Ради АРК та рішення Ради Міністрів АРК не можуть суперечити Конституції і законам України та приймаються відповідно до Конституції України, законів України, актів Президента України і Кабінету Міністрів України та на їх виконання.

ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ УКРАЇНИ — вважається проміжним, він поєднує риси:

— тоталітарного режиму у вигляді деяких рис політичної культури (ідеологічна мобілізація мас на підтримку чи опротестування того чи іншого політичного рішення, імітація бурхливої політичної діяльності серед політичної еліти);

— авторитарного режиму у вигляді відчуженості влади від громадян, адміністративно-командних механізмів управління, примату адміністративно-владних відносин над правовими, особливою концентрацією влади у керівної особи порівняно з підлеглими;

— анархо-демократичного і охлократичного режимів у вигляді широких повноважень представницьких радянських органів, відсутності жорсткої виконавчої вертикалі, некомпетентності політичного керівництва і адміністративного управ-

ління, використання популістських настроїв певних соціальних груп для реалізації вузькокорпоративних інтересів;

— олігархічно-кланового режиму у вигляді домінування у структурах влади потужних політико-бізнесових і мас-медіа угруповань, об'єднаних принципами кланово-мафіозної солідарності.

Після підписання Конституційного договору і прийняття нової Конституції в Україні переважав авторитарно-демократичний режим зі створеними конституційними передумовами для трансформації у демократичний.

На сучасному етапі для політичного режиму України характерні такі ознаки:

1. громіздка структура установ державної влади з недиференційованими і неспеціалізованими функціями відповідно до розв'язання сучасних модернізаційних завдань, слаборозвинені громадські інститути впливу на владу;

2. патерналістські, опікунські функції держави не тільки у соціально-економічній сфері, а й у сприянні розвитку елементів громадянського суспільства;

3. малоефективний механізм стримування і протипаги як між найвищими органами державної влади, так і регіональним й місцевим самоврядуванням внаслідок незавершеності юридичного оформлення меж їхньої компетенції, процедури прийняття рішень, мотиваційних механізмів висококваліфікованої праці;

4. політична неструктурованість державної влади, зумовлена не тільки слабкістю політичного потенціалу громадськості, а й свідомим гальмуванням владними структурами цього процесу через зволікання у прийнятті нового партійного і виборчого законодавства;

5. партійна система фінансово, матеріально залежна від влади та фінансове домінуючих соціальних груп і часто стає виразником їхніх інтересів всупереч декларованій програмній меті;

6. домінуючий вплив на формування політичної влади і політичний курс олігархічно-кланових угруповань;

7. слабка взаємодія між партіями і групами тиску на основі взаєморозуміння стратегічної перспективи суспільного розвитку і групової взаємовигоди, а не на основі тимчасових кон'юнктурних ситуацій;

8. виборча система не стимулює партійну конкуренцію, а закріплює корпоративно-кланові засади формування політичної влади через відсталі механізми висування кандидатів та голосування;

9. сильні рецидиви єдиної державної ідеології, відсутність чітко оформлених ідеологічних орієнтацій, цивілізованих форм ідеологічного плюралізму, цивілізованого централізму в політиці; досить міцні позиції крайніх ідеологій

(особливо комуністичної). Політичний режим України можна назвати *опікунською демократією*, де державна влада перебуває в парадоксальній ситуації: з одного боку, покликана розвивати законодавство, громадські інститути, з іншого — об'єктивно їх гальмує в силу інерції збереження бюрократичних структур.

5. Судова влада в Україні її структура, функції, порядок формування

КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД УКРАЇНИ — спеціальний орган, який вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції та законів України. Він не входить до системи судів загальної юрисдикції і стосовно цього є незалежним від законодавчої, виконавчої та судової влади.

Основна мета діяльності Конституційного Суду — гарантувати верховенство Конституції як Основного Закону держави.

Конституційний Суд України складається з 18 суддів. По шість суддів до складу Конституційного Суду призначають Президент, Верховна Рада та з'їзд суддів України.

Суддя Конституційного Суду повинен відповідати таким вимогам:

- ✓ бути громадянином України;
- ✓ досягти віку 40 років на день призначення;
- ✓ мати вищу юридичну освіту;
- ✓ мати стаж роботи за фахом не менше 10 років;
- ✓ проживати в Україні протягом останніх 20 років;
- ✓ володіти державною мовою.
- ✓ Суддя Конституційного Суду призначається строком на 9 років без права бути переобраним повторно.
- ✓

Голова Конституційного Суду обирається на спеціальному пленарному засіданні Конституційного Суду зі складу суддів Конституційного Суду України шляхом таємного голосування лише на один трирічний термін. Щоб кандидат був обраним, за нього повинно проголосувати більше половини конституційного складу суддів Конституційного Суду України.

Повноваження судді Конституційного Суду **припиняються у разі:**

- ✓ закінчення строку призначення;
- ✓ досягнення суддею 65-річного віку;
- ✓ неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- ✓ порушення суддею вимог щодо несумісності;
- ✓ порушення суддею присяги;
- ✓ набрання законної сили обвинувальним вироком щодо судді;
- ✓ припинення громадянства судді;
- ✓ визнання судді безвісно відсутнім або оголошення його померлим;

✓ подання суддею заяви про відставку або звільнення з посади за власним бажанням.

Повноваження судді припиняються також у разі його смерті.

Конституційний Суд приймає рішення і дає висновки у справах щодо:

✓ конституційності (відповідності Конституції) законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента, актів Кабінету Міністрів, актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

✓ відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради для ратифікації;

✓ додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста шляхом імпичменту;

✓ офіційного тлумачення Конституції та законів України.

СИСТЕМА СУДІВ ЗАГАЛЬНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ — складають судову систему України і діють відповідно до Конституції та Закону України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р. Система судів загальної юрисдикції будується за принципами територіальності і спеціалізації.

Систему судів загальної юрисдикції складають:

- ✓ місцеві суди;
- ✓ апеляційні суди, Апеляційний суд України;
- ✓ Касаційний суд України;
- ✓ вищі спеціалізовані суди;
- ✓ Верховний Суд України.

Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України.

Вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі спеціалізовані суди.

Місцевими загальними судами є районні, районні у містах, міські та міськрайонні суди, а також військові суди гарнізонів. Місцевими

господарськими судами є господарські суди Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя, а місцевими адміністративними судами є окружні суди, що утворюються в округах відповідно до указу Президента України.

Місцевий суд складається з суддів місцевого суду, голови та заступника голови суду. У місцевому суді, в якому кількість суддів перевищує п'ятнадцять, може бути призначено більше одного заступника голови суду.

Місцевий суд є судом першої інстанції і розглядає справи, віднесені процесуальним законом до його підсудності. Місцеві *загальні суди* розглядають кримінальні та цивільні справи, а також справи про адміністративні правопорушення. Місцеві *господарські суди* розглядають справи, що виникають з господарських правовідносин, а також інші справи, віднесені процесуальним зако-

ном до їх підсудності. Місцеві *адміністративні суди* розглядають адміністративні справи, пов'язані з правовідносинами у сфері державного управління та місцевого самоврядування (справи адміністративної юрисдикції), крім справ адміністративної юрисдикції у сфері військового управління, розгляд яких здійснюють військові суди.

Голова суду, заступник голови суду призначаються на посаду строком на п'ять років з числа суддів та звільняються з посади Президентом України за поданням Голови Верховного Суду України (а щодо спеціалізованих судів - голови відповідного вищого спеціалізованого суду) на підставі рекомендації Ради суддів України (щодо спеціалізованих судів - рекомендації відповідної ради суддів).

У системі судів загальної юрисдикції в Україні діють загальні та спеціалізовані апеляційні суди.

Апеляційними загальними судами є:

- ✓ апеляційні суди областей (у разі необхідності замість апеляційного суду області можуть утворюватися апеляційні загальні
- ✓ суди, територіальна юрисдикція яких поширюється на декілька районів області);
- ✓ апеляційні суди міст Києва та Севастополя;
- ✓ Апеляційний суд Автономної Республіки Крим;
- ✓ військові апеляційні суди регіонів та апеляційний суд Військово-Морських Сил України;
- ✓ Апеляційний суд України.

Апеляційними спеціалізованими судами є:

- ✓ апеляційні господарські суди;
- ✓ апеляційні адміністративні суди.

Апеляційні спеціалізовані суди утворюються в апеляційних округах відповідно до указу Президента. До їх складу входять судді, як правило, обрані на посаду судді безстрокове, голова суду та його заступники. В апеляційних судах утворюються судові палати. У складі загального апеляційного суду утворюються судова палата у цивільних справах та судова палата у кримінальних справах. У складі спеціалізованого апеляційного суду можуть утворюватися судові палати з розгляду окремих категорій справ за встановленою спеціалізацією в межах відповідної спеціальної судової юрисдикції.

Апеляційні суди здійснюють такі повноваження:

- ✓ розглядають справи в апеляційному порядку відповідно до процесуального закону;
- ✓ розглядають по першій інстанції справи, визначені законом (крім апеляційних господарських судів);
- ✓ ведуть та аналізують судову статистику, вивчають і узагальнюють судову практику;

- ✓ надають методичну допомогу у застосуванні законодавства місцевим судам;
- ✓ здійснюють інші повноваження, передбачені законом.

Апеляційний суд України діє у складі:

- ✓ судової палати у цивільних справах;
- ✓ судової палати у кримінальних справах;
- ✓ військової судової палати.

Апеляційний суд України розглядає справи, віднесені до його підсудності, в апеляційному порядку відповідно до вимог процесуального закону.

Голова апеляційного суду та його заступники призначаються на посаду строком на п'ять років з числа суддів та звільняються з посади Президентом України на підставі рекомендації Ради суддів України (щодо спеціалізованих судів - рекомендації відповідної ради суддів). Голова апеляційного суду може бути призначений на цю посаду повторно.

Судді апеляційного суду призначаються до складу відповідної палати розпорядженням голови апеляційного суду.

В апеляційних судах для вирішення організаційних питань діє президія апеляційного суду.

Для розгляду справ, визначених процесуальним законом, у загальних апеляційних судах (крім апеляційного суду України) діють суди присяжних. Порядок формування складу присяжних встановлюється спеціальним законом, а порядок участі їх у здійсненні правосуддя - процесуальним законом.

Касаційний суд України діє у складі суддів, обраних на посаду безстрокове, голови суду та його заступників,

У складі Касаційного суду діють:

- ✓ судова палата у цивільних справах;
- ✓ судова палата у кримінальних справах;
- ✓ військова судова палата.

Касаційний суд України здійснює такі повноваження:

- ✓ розглядає в касаційному порядку справи, віднесені до його підсудності, а також інші справи у випадках, визначених процесуальним законом;
- ✓ веде та аналізує судову статистику, вивчає й узагальнює судову практику;
- ✓ надає методичну допомогу у застосуванні законодавства судам нижчого рівня;
- ✓ здійснює інші повноваження, передбачені законом.

Розгляд справ у Касаційному суді України здійснюється колегіями у складі не менше трьох суддів.

Голова Касаційного суду України та його заступники призначаються на посаду строком на п'ять років і звільняються з посади Президентом України на підставі рекомендації Ради суддів України. Голова Касаційного суду України та його заступники можуть бути призначені на цю посаду повторно.

У Касаційному суді України для вирішення організаційних питань

діє президія.

У системі судів загальної юрисдикції діють **вищі спеціалізовані суди**:

- ✓ Вищий господарський суд України;
- ✓ Вищий адміністративний суд України;
- ✓ інші вищі спеціалізовані суди, що утворюються Президентом України в порядку, встановленому цим Законом.

Вищі спеціалізовані суди складаються з суддів, обраних на посаду безстроково, голови суду та його заступників.

У вищому спеціалізованому суді можуть утворюватися судові палати з розгляду окремих категорій справ за визначеною спеціалізацією в межах відповідної спеціальної судової юрисдикції.

Вищий спеціалізований суд здійснює такі повноваження:

- ✓ розглядає в касаційному порядку справи відповідної судової юрисдикції, а також інші справи у випадках, визначених процесуальним законом;
- ✓ веде та аналізує судову статистику, вивчає й узагальнює судову практику;
- ✓ надає методичну допомогу судам нижчого рівня з метою однакового застосування норм Конституції України та законів у судовій практиці на основі її узагальнення та аналізу судової статистики;
- ✓ дає спеціалізованим судам нижчого рівня рекомендаційні роз'яснення з питань застосування законодавства щодо вирішення справ відповідної юрисдикції.

У вищому спеціалізованому суді для вирішення організаційних питань діє президія суду у складі голови суду, його заступників, заступників голів палат, а також суддів даного суду, обраних до складу президії відповідно до закону.

Для вирішення загальних питань у діяльності відповідних спеціалізованих судів у вищому спеціалізованому суді діє Пленум вищого спеціалізованого суду.

Верховний Суд України є найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції. Він здійснює правосуддя і забезпечує однакове застосування законодавства усіма судами загальної юрисдикції.

Повноваження Верховного Суду України:

- ✓ розглядає у касаційному порядку рішення загальних судів у справах, віднесених до його підсудності процесуальним законом;
- ✓ переглядає в порядку повторної касації усі інші справи, розглянуті судами загальної юрисдикції в касаційному порядку;
- ✓ у випадках, передбачених законом, розглядає інші справи, пов'язані з важливими обставинами;
- ✓ дає судам роз'яснення з питань застосування законодавства на основі узагальнення судової практики та аналізу судової статистики;
- ✓ дає висновок щодо наявності чи відсутності в діяннях, у яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину;

✓ надає за зверненням Верховної Ради України письмове подання про неможливість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я;

✓ звертається до Конституційного Суду України у випадках виникнення у судів загальної юрисдикції при здійсненні ними правосуддя сумнівів щодо конституційності законів, інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції України та законів;

✓ веде та аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику, знайомиться в судах з практикою застосування законодавства;

✓ у межах своїх повноважень вирішує питання, що впливають з міжнародних договорів України;

✓ представляє суди загальної юрисдикції у зносинах з судами інших держав;

✓ здійснює інші повноваження, передбачені законом.

До складу Верховного Суду України входять судді Верховного Суду України, обрані на посаду безстрокове, їх кількість встановлюється указом Президента України за поданням Голови Верховного Суду України, погодженим з Радою суддів України.

У складі Верховного Суду України діють:

- ✓ Судова палата у цивільних справах;
- ✓ Судова палата у кримінальних справах;
- ✓ Судова палата у господарських справах;
- ✓ Судова палата в адміністративних справах;
- ✓ Військова судова колегія.

До складу судових палат, що здійснюють розгляд справ з питань юрисдикції спеціалізованих судів, призначаються судді, які мають стаж суддівської діяльності у відповідному вищому суді не менше трьох років, або відповідному апеляційному спеціалізованому суді не менше п'яти років.

У Верховному Суді України діє Пленум Верховного Суду України для вирішення питань, визначених Конституцією України та Законом «Про судоустрій України».

Голова Верховного Суду та його заступники обираються Пленумом Верховного Суду України строком на п'ять років шляхом таємного голосування. Голова Верховного Суду України не може бути обраний на цю посаду більш як на два строки підряд.

Суди загальної юрисдикції утворюються і ліквідуються Президентом України відповідно до Закону «Про судоустрій України» за поданням Міністра юстиції України, погодженим з Головою Верховного Суду України або головою відповідного вищого спеціалізованого суду.

6. Конституційний статус та місце Верховної Ради України в політичному житті українського суспільства

ВЕРХОВНА РАДА — є загальнонаціональним постійнодіючим однопалатним парламентом.

Верховна Рада України здійснює ряд функцій і наділена для цього відповідними повноваженнями.

Основними функціями Верховної Ради є:

- законодавча функція;
- установча, яка полягає у тому, що ВРУ бере участь у формуванні інших органів влади;
- функція парламентського контролю.

Повноваження Верховної Ради України визначаються Конституцією України, зокрема статтями 85, 87, 88, 89.

Основними повноваженнями Верховної Ради є:

- внесення змін до Конституції України в межах і порядку, передбачених розділом XIII Конституції;
- призначення всеукраїнського референдуму з питань, визначених статтею 73 Конституції України;
- прийняття законів;
- затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього; контроль за виконанням Державного бюджету України, прийняття рішення щодо звіту про його виконання;
- визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики;
- затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля;
- призначення виборів Президента України у строки, передбачені Конституцією України;
- заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України;
- оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру, схвалення рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України;
- усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпичменту);
- розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України;
- надання згоди на призначення Президентом України Прем'єр-міністра України;
- призначення на посади та звільнення з посад Голови та інших членів Рахункової палати;

- призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; заслуховування його щорічних доповідей про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні;
- призначення на посаду та звільнення з посади Голови Національного банку України за поданням Президента України;
- призначення та звільнення половини складу Ради Національного банку України;
- призначення половини складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;
- призначення на посаду та припинення повноважень членів Центральної виборчої комісії за поданням Президента України;
- затвердження загальної структури, чисельності, визначення функцій Збройних Сил України, Служби безпеки України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ України;
- схвалення рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних Сил України до іншої держави чи про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України;
- надання згоди на призначення на посади та звільнення з посад Президентом України Голови Антимонопольного комітету України, Голови Фонду державного майна України, Голови Державного комітету телебачення і радіомовлення України;
- надання згоди на призначення Президентом України на посаду Генерального прокурора України; висловлення недовіри Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади;
- призначення третини складу Конституційного Суду України;
- обрання суддів безстроково;
- дострокове припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим за наявності висновку Конституційного Суду України про порушення нею Конституції України або законів України; призначення позачергових виборів до Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- утворення і ліквідація районів, встановлення і зміна меж районів і міст, віднесення населених пунктів до категорії міст, найменування і перейменування населених пунктів і районів;
- призначення чергових та позачергових виборів до органів місцевого самоврядування;
- затвердження протягом двох днів з моменту звернення Президента України указів про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації;
- надання у встановлений законом строк згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсація міжнародних договорів України;
- затвердження переліку об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації; визначення правових засад вилучення об'єктів права приватної власності.

Верховна Рада України здійснює інші повноваження, які відповідно до Конституції України віднесені до її відання.

У повному (конституційному) складі Верховна Рада України має 450 народних депутатів. Зі свого складу Верховна Рада обирає Голову, першого заступника та заступника Голови, комітети, тимчасові спеціальні комісії та тимчасові слідчі комісії.

Голова Верховної Ради:

- веде її засідання;
- організовує підготовку питань на розгляд Верховної Ради;
- керує діяльністю апарату Верховної Ради;
- представляє парламент у зовнішніх зносинах;
- підписує акти Верховної Ради.

Перший заступник і заступник Голови Верховної Ради виконують за уповноваженням Голови окремі його функції і заміщають його в разі відсутності або неможливості здійснення ним своїх обов'язків.

Комітети Верховної Ради - це внутрішні підрозділи парламенту, які ведуть законопроектну роботу та здійснюють попередній розгляд і підготовку питань, які належать до повноважень Верховної Ради. Верховна Рада затверджує перелік парламентських комітетів та обирає їх голів.

Тимчасові спеціальні комісії - підрозділи парламенту, що утворюються для підготовки і попереднього розгляду питань, що входять до повноважень Верховної Ради, але мають тимчасовий характер або не потрапляють в коло питань, що підлягають розгляду в уже існуючих комітетах.

Тимчасові слідчі комісії - підрозділи парламенту, що створюються для проведення розслідування з питань, що становлять суспільний інтерес. Рішення тимчасових слідчих комісій не є обов'язковими для судових та правоохоронних органів.

За рішення про створення тимчасової спеціальної або тимчасової слідчої комісії повинні проголосувати 150 народних депутатів.

Секретаріат Верховної Ради - це апарат, робочий орган парламенту, який забезпечує організаційне, правове, технічне, інформаційне, методичне та інше обслуговування діяльності Верховної Ради та її органів, народних депутатів України.

ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ — порядок роботи Верховної Ради України, її органів та посадових осіб визначається Конституцією України, Регламентом Верховної Ради, законами «Про комітети Верховної Ради» від 4 квітня 1995 р. та «Про статус народного депутата» від 17 листопада 1992 р. в редакції закону від 22 березня 2001 р.

Верховна Рада України є правомочною за умови обрання не менше 2/3 від її конституційного складу, тобто 300 народних депутатів. На першу сесію новообрана Верховна Рада збирається не пізніше як на тридцятий день після офіційного оголошення результатів виборів. Перше її засідання відкриває найстарший за віком народний депутат. Для ведення першої сесії Верховна Рада обирає Президію сесії, тимчасову лічильну і мандатну комісії.

Президія сесії визначає головуючого на кожне засідання Верховної Ради, організовує роботу парламенту та підписує прийняті акти до обрання Голови Верховної Ради. З обранням Голови Верховної Ради Президія сесії припиняє свою діяльність.

Лічильна комісія організовує підведення підсумків голосування.

Мандатна комісія перевіряє законність повноважень народних депутатів. Повноваження народних депутатів визнаються шляхом голосування.

Верховна Рада України працює сесійно, тобто основними організаційно-правовими формами діяльності Верховної Ради є сесії та засідання.

Сесії Верховної Ради можуть бути:

— *чергові*, які починаються першого вівторка лютого і першого вівторка вересня кожного року;

— *позачергові*, які скликаються Головою Верховної Ради на вимогу не менш як третини народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради або на вимогу Президента України;

— у разі введення воєнного або надзвичайного стану Верховна Рада збирається у дводенний строк без скликання.

Сесії проводяться у формі пленарних засідань Верховної Ради, засідань комітетів, тимчасових спеціальних та тимчасових слідчих комісій. Засідання Верховної Ради проводяться, як правило, відкрито. За рішенням більшості від конституційного складу Верховна Рада може проводити закриті засідання. Рішення Верховної Ради приймаються виключно на її пленарних засіданнях шляхом особистого голосування народних депутатів у звичайному чи поіменному режимі.

7. Конституційний статус та місце Президента України в політичному житті українського суспільства

ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ — є главою держави. Статус Президента, його повноваження та місце, яке він посідає в системі державних органів, визначаються, насамперед, нормами Конституції України. Як глава держави Президент виступає гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності держави, додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина.

Основні внутрідержавні повноваження Президента:

— призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України;

— призначає позачергові вибори до Верховної Ради;

— призначає за згодою Верховної Ради Прем'єр-міністра України;

— припиняє повноваження Прем'єр-міністра та приймає рішення про його відставку;

— призначає за поданням Прем'єр-міністра членів Кабінету Міністрів, керівників інших центральних органів виконавчої влади, голів місцевих державних адміністрацій та припиняє їх повноваження на цих посадах;

- призначає за згодою Верховної Ради на посаду Генерального прокурора та звільняє його з посади;
- призначає половину складу Ради Національного банку України та половину складу Національної Ради України з питань телебачення і радіомовлення;
- утворює, реорганізовує та ліквідує за поданням Прем'єр-міністра міністерства та інші центральні органи виконавчої влади;
- призначає третину складу Конституційного Суду;
- утворює суди у встановленому законом порядку;
- є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України, призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил, інших військових формувань;
- здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави, очолює Раду національної безпеки та оборони, присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання та класні чини;
- підписує закони, прийняті Верховною Радою України;
- приймає рішення про прийняття до громадянства України та втрату громадянства, про надання притулку;
- нагороджує державними нагородами, встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними;
- здійснює помилування.

Основні зовнішньополітичні повноваження Президента:

- представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України;
- приймає рішення про визнання іноземних держав, призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах та при міжнародних організаціях;
- приймає вірчі та відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав і т. д.

Президент має певні можливості впливати на інші органи державної влади:

- *припиняє повноваження* Верховної Ради України, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися;
- скасовує *акти* Кабінету Міністрів України та акти Ради Міністрів Автономної Республіки Крим;
- *має право вето* щодо прийнятих Верховною Радою законів з наступним поверненням їх на повторний розгляд до ВРУ.

Здійснюючи свої повноваження, Президент видає укази та розпорядження, які є обов'язковими до виконання на всій території України. Окремі акти Президента скріплюються підписами Прем'єр-міністра та міністра, що відповідає за підготовку акта та його виконання.

За посягання на життя, честь, гідність Президента встановлена окрема відповідальність.

Президент не може мати будь-якого іншого представницького мандата та не має права обіймати посаду в органах державної влади або об'єднаннях громадян, а також займатися іншою оплачуваною чи підприємницькою діяльністю. Звання Президента зберігається за ним довічно, якщо тільки він не був усунутий з поста в порядку імпичменту.

Президент не може передавати свої повноваження іншим особам або органам.

Для здійснення своїх повноважень Президент України утворює консультативні, дорадчі та інші органи і служби, які називаються Адміністрацією Президента. Повноваження Президента України **можуть припинятися достроково** у таких випадках:

- якщо задоволене його прохання про відставку. Президент повинен особисто проголосити заяву про відставку на засіданні Верховної Ради;
- при неможливості виконання своїх повноважень за станом здоров'я. Таке рішення приймає конституційна більшість Верховної Ради на підставі письмового подання Верховного Суду України і на основі медичного висновку;
- усунення з поста в порядку імпичменту;
- у випадку смерті.

Імпічмент - це особлива процедура обвинувачення вищих посадових осіб держави у вчиненні злочинів та службових порушень.

За Конституцією України підставою для порушення питання про імпичмент Президента і для його усунення з поста є вчинення ним державної зради або іншого злочину.

Конституція передбачає такі **стадії, які має пройти процедура імпичменту Президента:**

- питання про усунення Президента в порядку імпичменту ініціюється більшістю від конституційного складу Верховної Ради, тобто 226 народними депутатами;
- для проведення розслідування Верховна Рада створює спеціальну тимчасову слідчу комісію, до складу якої входять спеціальний прокурор і спеціальні слідчі;
- висновки і пропозиції даної комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради. За наявності підстав Верховна Рада не менш як двома третинами від її конституційного складу приймає рішення про звинувачення Президента України;
- справу перевіряє Конституційний Суд на предмет дотримання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпичмент;
- Верховний Суд України розглядає справу про імпичмент і дає висновок про те, що діяння, у яких обвинувачено Президента, містять ознаки державної зради або іншого злочину;
- після цього Верховна Рада приймає рішення про усунення Президента з поста в порядку імпичменту. Рішення приймається, якщо за нього проголосува-

ло 3/4 народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради (338 народних депутатів).

У разі дострокового припинення повноважень Президента виконання його обов'язків на період до обрання і вступу на пост нового Президента покладається на Прем'єр-міністра. Ці обов'язки Прем'єр-міністр може виконувати до 90 днів. Але при цьому Прем'єр-міністр не може виконувати ряд повноважень, які є винятковою компетенцією Президента, в т. ч. призначати всеукраїнський референдум, припиняти повноваження Верховної Ради, здійснювати помилування і т. д.

РЕЗУЛЬТАТИ ПРОВЕДЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ РЕФОРМИ.

- Термін депутатських повноважень становитиме 5 років.
- Парламентські комітети отримують право здійснювати контрольні функції за роботою міністерств.
- У разі несумісності статусу народного депутата з іншою діяльністю депутат зобов'язаний у 20-денний термін зробити вибір.
- Достроково припиняються повноваження народного депутата, якщо він не ввійде у фракції тієї партії, за списком якої його було обрано (або вийде з неї).
- Парламент розпускається, якщо він через місяць не здатен утворити більшість. Тобто набирає ваги принцип коаліційності.
- Склад уряду і прем'єр-міністра призначатиме парламент. За президентом тільки міністри оборони та закордонних справ, а також голова СБУ, та навіть на них потрібна згода парламенту.
- Більш вагомою фігурою стає Голова Верховної Ради.

ПОВНОВАЖЕННЯ ПРЕЗИДЕНТА ДО І ПІСЛЯ ПОЛІТИЧНОЇ РЕФОРМИ

ДО	ПІСЛЯ
У разі дострокового припинення повноважень Президента його пост займає Прем'єр-міністр.	У разі дострокового припинення повноважень Президента його пост займає Голова Верховної Ради.
Кабінет Міністрів відповідальний перед Президентом.	Кабінет Міністрів відповідальний перед Президентом і Верховною Радою України (раніше ВРУ впливала лише частково на формування КМУ).
Прем'єр-міністр призначається президентом за згодою більш ніж 226 народних депутатів.	Прем'єр-міністр призначається Верховною Радою за поданням Президента. Кандидатуру на Прем'єра Президентіві подає коаліція депутатських фракцій (парламентська більшість) або фракція, до якої входить більшість депутатів.
Персональний склад уряду призначається Президентом за поданням Прем'єра.	Члени уряду призначаються Верховною Радою за поданням Прем'єра. Міністр оборони і міністр закордонних справ призначаються Верховною Ра-

	дою за поданням Президента.
Кабінет міністрів складає повноваження перед новообраним Президентом.	Кабінет Міністрів складає повноваження перед новообраною Верховною Радою.
При обранні нового Президента уряд продовжує працювати до "формування нового уряду, але не довше 60 днів. Те ж саме відбувається при висловленні вотуму недовіри уряду Верховною Радою. Відставку уряду приймає Президент,	При обранні нової Верховної Ради уряд продовжує працювати до формування Верховною Радою нового уряду. Не обумовлено терміну формування нового уряду.
Не потрібна згода Верховної Ради на звільнення Генпрокурора.	Потрібна згода Верховної Ради на звільнення Генпрокурора.
Президент за згодою Верховної Ради призначає та звільняє голову СБУ, голову Антимонопольного комітету, голову Держкомтелебачення та радіомовлення України і голову Фонду держмайна.	Верховна Рада за поданням Прем'єра призначає та звільняє голову СБУ, голову Антимонопольного комітету, голову Держкомтелебачення та радіомовлення України і голову Фонду держмайна.

8. Місцеве самоврядування в Україні, його структура, повноваження та порядок формування

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ — це право територіальної громади (жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста) самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України.

Обмеження прав територіальних громад на місцеве самоврядування може бути застосоване лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану.

ПРИНЦИПИ — Закон «Про місцеве самоврядування» від 27 травня 1997 р. проголосив, що самоврядування в Україні здійснюється на принципах народовладдя, законності, гласності, колегіальності, поєднання державних і місцевих інтересів, виборності тощо.

СТРУКТУРА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Територіальна громада

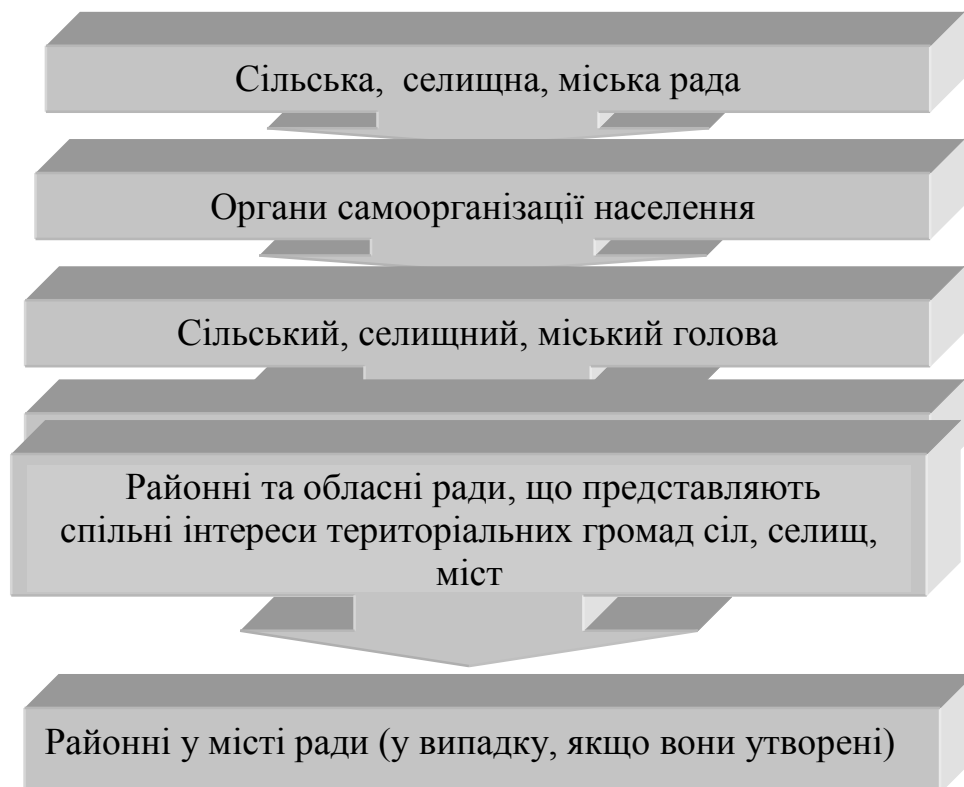

Рис. 6.3 Структура місцевого самоврядування

Територіальна громада — первинний суб'єкт місцевого самоврядування.

Це жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр.

Територіальні громади сусідніх сіл можуть об'єднуватися в одну територіальну громаду, створювати єдині органи місцевого самоврядування та обирати єдиного сільського голову. Добровільне об'єднання територіальних громад відбувається за рішенням місцевих референдумів відповідних територіальних громад сіл. Таке рішення є наданням згоди на створення спільних органів місцевого самоврядування, формування спільного бюджету, об'єднання комунального майна. Вихід зі складу сільської громади здійснюється за рішенням референдуму відповідної територіальної громади.

Територіальні громади здійснюють такі повноваження:

- управляють майном, що є в комунальній власності;
- затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку і контролюють їх виконання;
- затверджують бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролюють їх виконання;
- встановлюють місцеві податки і збори відповідно до закону;
- забезпечують проведення місцевих референдумів та реалізацію їх результатів;

— утворюють, реорганізують та ліквідовують комунальні підприємства та здійснюють контроль за їх діяльністю;

— вирішують інші питання місцевого значення, віднесені законом до їх компетенції.

Формою безпосередньої участі громадян у вирішенні питань місцевого значення є **загальні збори громадян** за місцем проживання. Рішення загальних зборів громадян враховуються органами місцевого самоврядування в їх діяльності.

Члени територіальної громади мають також право ініціювати розгляд у раді в порядку місцевої ініціативи будь-якого питання, віднесеного до відання місцевого самоврядування. Місцева ініціатива, внесена на розгляд ради у встановленому порядку, підлягає обов'язковому розгляду на відкритому засіданні ради за участю членів ініціативної групи з питань місцевої ініціативи.

Територіальна громада має право проводити **громадські слухання** - зустрічатися з депутатами відповідної ради та посадовими особами місцевого самоврядування, під час яких члени територіальної громади можуть заслуховувати їх, порушувати питання та вносити пропозиції щодо питань місцевого значення, що належать до відання місцевого самоврядування. Громадські слухання проводяться не рідше одного разу на рік. Пропозиції, які вносяться за результатами громадських слухань, підлягають обов'язковому розгляду органами місцевого самоврядування.

До органів місцевого самоврядування Конституція України відносить:

- сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи - виконавчі комітети, районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст;

- будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення, що наділені частиною компетенції, майна та фінансів даної ради.

Сільські, селищні, міські ради є органами місцевого самоврядування, що представляють відповідні територіальні громади та здійснюють від їх імені та в їх інтересах функції і повноваження місцевого самоврядування, визначені Конституцією та законами України.

Сільські, селищні, міські, районні в місті (у разі їх створення) ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна. Органи самоорганізації населення створюються частиною жителів, які тимчасово або постійно проживають на відповідній території в межах села, селища, міста.

Порядок утворення та діяльності органів самоорганізації населення регулюється Законом «Про органи самоорганізації населення» від 11 липня 2001 р.

Виконавчі органи рад - органи, які створюються сільськими, селищними, міськими, районними в містах (у разі їх створення) радами для здійснення виконавчих функцій і повноважень місцевого самоврядування у межах, визначених законами.

Виконавчими органами сільських, селищних, міських, районних у містах (у разі їх створення) рад є їх виконавчі комітети, відділи, управління та інші створювані радами виконавчі органи. Виконавчі органи сільських, селищних, міських, районних у містах рад є підконтрольними і підзвітними відповідним радам, а з питань здійснення делегованих їм повноважень органів виконавчої влади - також підконтрольними відповідним органам виконавчої влади. У сільських радах, що представляють територіальні громади, які налічують до 500 жителів, за рішенням відповідної територіальної громади або сільської ради виконавчий орган ради може не створюватися. У цьому випадку функції виконавчого органу ради (крім розпорядження земельними та природними ресурсами) здійснює сільський голова одноособово.

Сільський, селищний, міський голова є головною посадовою особою територіальної громади відповідно села (добровільного об'єднання в одну територіальну громаду жителів кількох сіл), селища, міста. Голова очолює виконавчий комітет відповідної сільської, селищної, міської ради, головує на її засіданнях. Він не може бути депутатом будь-якої ради, суміщати свою службу з діяльністю з іншою посадою, в тому числі на громадських засадах (крім викладацької, наукової та творчої роботи у позаробочий час), займатися підприємницькою діяльністю, одержувати, від цього прибуток.

Повноваження сільського, селищного, міського голови починаються з моменту оголошення відповідною сільською, селищною, міською виборчою комісією на пленарному засіданні ради рішення про його обрання і закінчуються в момент вступу на цю посаду іншої обраної відповідно до закону особи, крім випадків дострокового припинення його повноважень.

Сільський, селищний, міський голова несе персональну відповідальність за здійснення наданих йому законом повноважень.

При здійсненні наданих повноважень сільський, селищний, міський голова є підзвітним, підконтрольним і відповідальним перед територіальною громадою, відповідальним - перед відповідною радою, а з питань здійснення виконавчими органами ради повноважень органів виконавчої влади - також підконтрольним відповідним органам виконавчої влади.

Сільський, селищний, міський голова не рідше одного разу на рік звітує про свою роботу перед територіальною громадою на відкритій зустрічі з громадянами. На вимогу не менше половини депутатів відповідної ради сільський, селищний, міський голова зобов'язаний прозвітувати перед радою про роботу виконавчих органів ради у будь-який визначений ними термін.

Секретар сільської, селищної, міської ради обирається за пропозицією сільського, селищного, міського голови відповідною радою з числа її депутатів на строк повноважень ради та працює в раді на постійній основі.

Рішення сільської, селищної, міської ради у п'ятиденний строк з моменту його прийняття може бути зупинено сільським, селищним, міським головою і внесено на повторний розгляд відповідної ради із обґрунтуванням зауважень. Рада зобов'язана у двотижневий строк повторно розглянути рішення. Якщо рада відхилила зауваження сільського, селищного, міського голови і підтвердила

попереднє рішення двома третинами депутатів від загального складу ради, воно набирає чинності.

Обласні та районні ради є органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст, у межах повноважень, визначених Конституцією України та законами, а також повноважень, переданих їм сільськими, селищними, міськими радами. Голова районної, обласної, районної у місті (у разі її створення) ради обирається відповідною радою з числа її депутатів у межах строку повноважень ради таємним голосуванням. У своїй діяльності голова районної, обласної, районної у місті ради є підзвітним раді і може бути звільнений з посади радою, якщо за його звільнення проголосувало не менш як дві третини депутатів від загального складу ради шляхом таємного голосування. Питання про звільнення голови ради може бути внесено на розгляд ради на вимогу не менше третини депутатів від загального складу ради.

Строк повноважень місцевих рад - чотири роки. Місцева рада вважається правомочною за умови обрання не менш як двох третин депутатів від загального складу ради. У разі якщо до ради обрано менше двох третин її складу, до обрання необхідної кількості депутатів продовжує здійснювати повноваження рада попереднього скликання. У разі дострокового припинення повноважень деяких депутатів, внаслідок чого до складу ради входить менш як дві третини депутатів, до обрання необхідної кількості депутатів така рада вважається правомочною за наявності більше половини депутатів від загального складу ради.

Місцева рада проводить свою роботу сесійно. Сесія складається з пленарних засідань ради, а також засідань постійних комісій ради. Сесія ради скликається в міру необхідності, але не менше одного разу на квартал. Сесія ради є правомочною, якщо в її пленарному засіданні бере участь більше половини депутатів від загального складу ради.

Повноваження депутата ради починаються з моменту офіційного оголошення відповідною територіальною виборчою комісією на сесії ради рішення про підсумки виборів та визнання повноважень депутатів і закінчуються в день першої сесії ради нового скликання. Акти органів та посадових осіб місцевого самоврядування з мотивів їхньої невідповідності Конституції або законам України визнаються незаконними в судовому порядку.

Територіальним громадам сіл, селищ, міст, районів у містах належить **право комунальної власності** на рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, землю, природні ресурси, підприємства, установи та організації, в тому числі банки, страхові товариства, а також пенсійні фонди, частку в майні підприємств, житловий фонд, нежитлові приміщення, заклади культури, освіти, спорту, охорони здоров'я, науки, соціального обслуговування та інше майно і майнові права, рухомі та нерухомі об'єкти, визначені відповідно до закону як об'єкти права комунальної власності, а також кошти, отримані від їх відчуження. Підставою для набуття права комунальної власності є передача майна територіальним громадам безоплатно державою, іншими суб'єктами права власності, а також майнових прав, створення, придбання майна органами місцевого самоврядування в порядку, встановленому законом. Територіальні гро-

мади сіл, селищ, міст, районів у містах безпосередньо або через органи місцевого самоврядування можуть об'єднувати на договірних засадах на праві спільної власності об'єкти права комунальної власності, а також кошти місцевих бюджетів для виконання спільних проектів або для спільного фінансування (утримання) комунальних підприємств, установ та організацій і створювати для цього відповідні органи і служби. Районні та обласні ради від імені територіальних громад сіл, селищ, міст здійснюють управління об'єктами їхньої спільної власності, що задовольняють спільні потреби територіальних громад.

Органи та посадові особи місцевого самоврядування є підзвітними, підконтрольними і відповідальними перед територіальними громадами. Вони періодично, але не менш як два рази на рік, інформують населення про виконання програм соціально-економічного та культурного розвитку, місцевого бюджету, з інших питань місцевого значення, звітують перед територіальними громадами про свою діяльність.

Повноваження сільської, селищної, міської, районної в місті, **районної, обласної ради можуть бути достроково припинені у випадках:**

— якщо рада прийняла рішення з порушенням Конституції України, законів, прав і свобод громадян, ігноруючи при цьому вимоги компетентних органів про приведення цих рішень у відповідність із законом;

— якщо сесії ради не проводяться без поважних причин у строки, встановлені законом, або рада не вирішує питань, віднесених до її відання.

Повноваження сільської, селищної, міської, районної в місті ради можуть бути припинені достроково за рішенням місцевого референдуму. Порядок проведення місцевого референдуму щодо дострокового припинення повноважень ради визначається законом про місцеві референдуми. Питання про дострокове припинення повноважень сільської, селищної, міської, районної в місті ради за рішенням місцевого референдуму може бути порушене сільським, селищним, міським головою, а також не менш як однією десятою частиною громадян, що проживають на відповідній території і мають право голосу. Сільська, селищна, міська, районна в місті рада, повноваження якої достроково припинено за рішенням місцевого референдуму, а також рада, щодо якої Верховна Рада України прийняла рішення про проведення позачергових виборів, продовжує діяти до обрання нового складу відповідної ради.

Повноваження сільського, селищного, міського голови, голови районної у місті, районної, обласної ради **вважаються достроково припиненими у разі:**

— його звернення з особистою заявою до відповідної ради про складення ним повноважень голови;

— припинення його громадянства;

— набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;

— порушення ним вимог щодо обмеження сумісності його діяльності з іншою роботою (діяльністю), встановлених законодавством;

— визнання його судом недієздатним, безвісно відсутнім або оголошення таким, що помер;

— його смерті.

Рішення про проведення місцевого референдуму щодо дострокового припинення повноважень сільського, селищного, міського голови приймається сільською, селищною, міською радою як за власною ініціативою, так і на вимогу не менш як однієї десятої частини громадян, що проживають на відповідній території і мають право голосу.

Конституція України та Закон «Про місцеве самоврядування в Україні» містять норми, які розмежовують компетенцію держави та місцевого самоврядування та регулюють відносини, що виникають між ними.

Одним з аспектів правовідносин між органами місцевого самоврядування та державою є взаємне делегування повноважень.

Делеговані повноваження - повноваження органів виконавчої влади, надані органам місцевого самоврядування законом, а також повноваження органів місцевого самоврядування, які передаються відповідним місцевим державним адміністраціям за рішенням районних, обласних рад.

Державний контроль за діяльністю органів і посадових осіб місцевого самоврядування може здійснюватися лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України, і не повинен призводити до втручання органів державної влади чи їх посадових осіб у здійснення органами місцевого самоврядування наданих їм власних повноважень.

Питання для самостійного опрацювання

1. Пригадайте сутність основних етапів становлення української державності.
2. Визначте основні елементи Державного устрою України на сучасному етапі її розвитку
3. Охарактеризуйте статус Виконавчої влади в Україні
4. Які види виборів Вам відомі?
5. Які органи формуються шляхом виборів в Україні?
6. Які основні види виборчих систем Ви знаєте? Визначте плюси і мінуси кожної системи.
7. В чому полягає сутність пропорційної системи виборів?
8. Які Вищі органи державної влади в Україні Ви знаєте?
9. Порівняйте повноваження Президента України і Верховної ради.
10. Охарактеризуйте сучасний політичний режим України.
11. Визначте основні повноваження Конституційного суду України.
12. Що входить в систему судів загальної юрисдикції?
13. Перелічіть основні функції та повноваження Верховної ради України.
14. Які функції притаманні голові Верховної ради?
15. Які загальні повноваження Президента України Ви знаєте?
16. У яких випадках повноваження Президента України припиняються достроково?
17. На яких принципах здійснюється місцеве самоврядування в Україні?
18. Які організації відносяться до органів місцевого самоврядування?

19. Які Ви знаєте форми безпосередньої участі громадян у вирішенні питань місцевого значення?

Бібліографія

1. Бондар В.І., Буртяк Г.Я. Особливості структури і функціонування політичної системи України.- Вінниця: ВДТУ.1998.
2. Геєць В. М. Державність України: на шляху до громадянського суспільства // Віче. — 1995. — № 5.
3. Державне управління: теорія і практика. — К., 1998.
4. Кисіль С. П. Центральні органи виконавчої влади України: стан і розвиток. — К., 1999.
5. Михальченко М., Самчук З. Україна доби межичасся: Блиск та убозтво куртизанів. — Дрогобич, 1998.
6. Ніколаєва М. І. Трансформація політичної системи України: Інституціональний аспект // Політологічний вісник: Збірник наукових праць, Вип. 6. — К., 2000.
7. Паніна Н. В., Головаха Є. І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994—1998): соціологічні показники. — К., 1999.
8. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. — К., 1998.
9. Політичні структури та процеси в сучасній Україні: Політологічний аналіз. — К., 1995.
10. Політологія: підручник / За ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка .- К.: Академія, 2001.- 528 с.
11. Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи. — К., 1998.
12. Рудич Ф. М. Чи багато влади потрібно владі? (Україна в контексті трансформацій політичних структур у країнах СНД і Балтії, Центральної і Східної Європи). — К., 1998.
13. Рудич Ф.М. Політологія: курс лекцій.- К., 2000.

ЛЕКЦІЯ 7 ОСОБА В СФЕРІ ПОЛІТИКИ (2)

Визначаючи сутність людини, Аристотель назвав її „політичною твариною”, оскільки тільки людина „здатна до чуттєвого сприйняття таких понять, як добро і зло, справедливість і несправедливість тощо. А сукупність всього цього і створює основу сім’ї і держави” В політиці індивід виступає в якості громадянина. Стати ним він може тільки в процесі спілкування з іншими людьми, політичними і неполітичними інститутами, з суспільством в цілому.

Психологічно політична активність особи зумовлена людською потребою належати соціуму, ідентифікувати себе зі своєю нацією, певною групою, партією чи організацією. Часто людина прилучається до політики, щоб стати частиною групи, досягнути почуття включеності в життя цілого суспільства.

1. Політична соціалізація, її сутність, шляхи реалізації

ПОЛІТИЧНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ — процес засвоєння індивідом упродовж життя політичних знань, норм і цінностей суспільства, до якого він належить

Вперше цей термін застосували у XIX ст. американський соціолог Ф. Гіддінс і французький соціопсихолог Г. Тард.

Високий рівень політичної соціалізації індивідів є передумовою високого рівня розвитку суспільних відносин та їх стабільності.

КОНЦЕПЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

Умовна назва	Зміст
ЕЛІТАРИСТСЬКА	Громадянин повинен довірити політичній еліті керування суспільством. Еліта повинна довести свою компетентність у керуванні. Д.Белл, У.Мурр.
КОНЦЕПЦІЯ ІНТЕРЕСУ	Громадянське суспільство — це сума індивідів, інтересам яких протистоїть держава; треба охороняти індивіда від влади держави і її інститутів.
КОНЦЕПЦІЯ РОЛЬОВОГО ТРЕНІНГУ	Сприйняття політичного процесу як гри, в якій учасники дотримуються певних правил, завдяки яким добре засвоїли свою роль шляхом тренувань та добре застосовують свою роль у тренуванні. С.Верба, С. Ліпсет, С.Ханкінтон.
КОНЦЕПЦІЯ ПІДКОРЕННЯ	Вимога перейти від рівності можливостей до рівності результатів як засада підкорення людини існуючим нормам і правилам. І.Репсе.
КОНЦЕПЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПІДТРИМКИ	Добровільне прийняття людьми цілей політичної системи, реальність вимог громадян до влади, їх лояльність. Д.Істон, Д.Деніс, Ф.Грінстайн.

МЕТА ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ:

— прищеплення новим членам суспільства основних елементів політичної культури і свідомості;

— створення сприятливих умов для накопичення членами суспільства політичного досвіду, що його потребує політична діяльність і творчість усіх бажаючих;

— якісне перетворення відповідних елементів політичної культури — необхідної умови суспільних змін.

ОЗНАКИ:

1. Процес політичної соціалізації триває неперервно впродовж усього життя індивіда, має історичний характер, що визначається специфікою цивілізаційного розвитку, розміщенням соціальних і політичних сил, особливостями політичної системи, а також своєрідністю сприймання всіх цих чинників кожним індивідом.

2. Політична соціалізація, скерована державними органами і партіями, має певну класову, політичну, моральну, естетичну та етичну спрямованість, покликана формувати «політичну людину» з певними громадянськими якостями.

3. Процес політичної соціалізації є накопиченням соціально-політичного досвіду відбувається постійне видозмінювання або закріплення відповідних позицій у діяльності людини.

ФОРМИ — може набувати форми відвертого або прихованого передавання досвіду:

— *відверта форма* — містить безпосереднє передавання інформації, почуттів або цінностей. Наприклад, вивчення суспільних дисциплін;

— *прихована форма* — це передавання неполітичних настанов, які впливають на політичні відносини, на винесення політичних рішень, поведінку.

ФУНКЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ:

**Інформаційна
функція**

Процес політичної соціалізації не можливий без інформації, без передавання знань про владу й політику, форми і способи участі в управлінні суспільством, у вирішенні політичних питань; без знань і певного досвіду індивіда про його політичне виправдану поведінку через участь у виборах, референдумах, суспільних акціях, політичних партіях, громадських організаціях та ін.

**Ціннісно-орієнтована
функція**

У процесі її реалізації людина залучається до системи історично сформованих у даному суспільстві політичних відносин, цінностей та орієнтацій, у неї виробляються певний апарат політичного мислення, власна система ціннісних орієнтацій

**Установчо-нормативна
функція**

Охоплює процес, спрямований на вироблення в особи певних настанов на сприйняття і споживання політичної інформації, певного ставлення до політичних подій і явищ, до дій інших осіб у сфері політики; на вибір свого стилю, поведінки в політичних відносинах.

Рис. 7.1 Функції політичної соціалізації

ЕТАПИ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ.

1-Й ЕТАП

Починається вже у віці 3—4 років, коли через сім'ю, засоби масової інформації, найближче оточення дитина набуває перших знань про політику. На етапі первісної соціалізації діти одержують різні уявлення про правильну або неправильну поведінку, вчинки. Під впливом настроїв і поглядів, що панують у сім'ї, часто «закладаються» політичні норми й цінності на все життя, які відзначаються неабиякою стійкістю. Політичне виховання і навчання дітей значною мірою відбувається в школі, період перебування в якій становить вторинну політичну соціалізацію. За цей час дитина вивчає основні, загально визнані в суспільстві цінності й погляди, набуває початкового досвіду соціальної практики, особливо через участь у діяльності дитячих організацій.

2-Й ЕТАП

Період життя від 16—18 до 40 років. У 16-річному віці люди одержують паспорт, а з 18 — юридичне право на участь у політичній діяльності. Водночас вони здобувають ґрунтовні знання в суспільній сфері завдяки навчанню й роботі.

3-Й ЕТАП

Політична соціалізація триває з досягненням людьми зрілого віку (40—60 років). На їхню політичну поведінку значною мірою впливають життєвий досвід, наявність дорослих дітей, сталість поглядів. Проте і в цей період люди вдосконалюються в політиці, краще й глибше оцінюють суспільно-політичні події, завдяки чому можуть вносити корективи у свої політичні погляди й поведінку.

ЧИННИКИ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ — основні фактори, які впливають на процес соціалізації («агенти соціалізації»):

- ✓ **стихійні чинники** — війни, революції, політичні та економічні кризи;
- ✓ **політичні чинники** — характер і тип державного ладу, політичний режим, політичні інститути, партії, організації, рухи;
- ✓ **неполітичні чинники** — сім'я, формальні й неформальні групи, навчальні заклади, виробничі колективи, культура, засоби масової інформації, національні традиції.

ТИПИ ОСОБИСТОСТІ ПО ВІДНОШЕННЮ ДО ПОЛІТИКИ — активісти, компетентні спостерігачі, компетентні критики, пасивні громадяни, аполітичні й відчужені (класифікація польського політолога Єжи Вятра)

1. Активісти

Особи, позиція яких стосовно політики і влади як центральної категорії політики є активною. Вони не обов'язково схвалюють чи підтримують існуючу владу в даний момент. Впевнені в тому, що влада є важливою цінністю, благом, а самі активно прагнуть до неї — для себе і для групи, членами якої вони є.

2. Компетентні спостерігачі

Тип людей, які цікавляться політикою, розуміють її значення, але не бажають брати в ній участі. Такий тип людей часто зустрічається серед учених, письменників.

3. Компетентні критики

Їхнє ставлення до здійснення влади чи загалом до політики є категорично негативним; інтерес до політики тісно пов'язаний саме з відразою до політичної діяльності. Вони інформовані про неї саме завдяки своїй негативній позиції.

4. Пасивні громадяни

До влади ставляться негативно або нейтрально і не цікавляться політичними справами, хоча іноді про них добре інформовані, їхня інформованість може ґрунтуватися на тому, що як громадяни вони вважають своїм обов'язком бути обізнаними щодо політичного життя. По суті, це аполітичні громадяни країни, хоч і не відчужені.

5. Аполітичні й відчужені

Тип людей, які категорично не беруть участі в політиці, не цікавляться політикою і мало про неї знають. Вони живуть наче за межами політичної системи.

ТИПИ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ.

1. Гармонійний тип політичної соціалізації — відображає психологічно нормальну взаємодію людини та інститутів влади, раціональне й шанобливе

ставлення індивіда до правопорядку, держави, усвідомлення ним своїх громадянських обов'язків.

2. Гегемоністський тип — відображає негативне ставлення людини до будь-яких соціальних і політичних систем, крім «своєї».

3. Плюралістичний тип — свідчить про визнання людиною рівноправності з іншими громадянами, їхніх прав і свобод, про її здатність змінювати свої політичні пристрасті й переходити на нові позиції, до нових ціннісних орієнтацій.

4. Конфліктний тип — формується на основі міжгрупової боротьби, протистояння взаємозалежних інтересів і тому вбачає мету політичної участі в збереженні лояльності до своєї групи та підтримці її в боротьбі з політичними супротивниками.

2. Місце і роль особи у сфері політичних процесів. Політична участь і політичне функціонування, як особливі сфери її політичної діяльності

ЛЮДИНА — це жива система, що являє собою єдність фізичного і духовного, природного і соціального, спадкового і набутого за життя. Як живий організм людина включена в природний зв'язок явищ і підпорядковується біологічним закономірностям, на рівні свідомої психіки вона звернута до соціального буття з його специфічними закономірностями.

ІНДИВІД — це окрема людина, на відміну від колективу, соціальної спільності, суспільства в цілому. Індивід, який розглядається через його специфічні особливості, що не зводяться до яких-небудь родових і всезагальних характеристик, це *індивідуальність*.

«ОСОБА» — (лат. *persona*) та «особистість» (лат. *personalitas*) позначають відповідно індивіда як суб'єкта відносин і свідомої діяльності та його соціальне і психологічне обличчя і можуть вживатися як синоніми.

Отже, особистість — це людина зі своїми індивідуально вираженими й соціальне зумовленими рисами. Це стійка система соціальне значущих рис, які характеризують індивіда як члена того чи іншого суспільства чи спільноти. Як особистість людина виступає тоді, коли досягає самоусвідомлення, розуміння своїх соціальних функцій, усвідомлення себе як суб'єкта історичного процесу.

З метою задоволення своїх соціальних інтересів особа стає членом певних об'єднань — політичних партій, громадських організацій, долучається до суспільно-політичних рухів тощо. Беручи участь у їх діяльності, вона виступає суб'єктом політики також на інституціональному рівні. Крім того, кожна особа є громадянином якоїсь держави і як така має виконувати певні обов'язки, реалізувати свої громадянські права — брати участь у виборах, референдумах, демонстраціях, мітингах тощо. У цьому проявляється безпосередня, спільна для всіх осіб їхня політична роль.

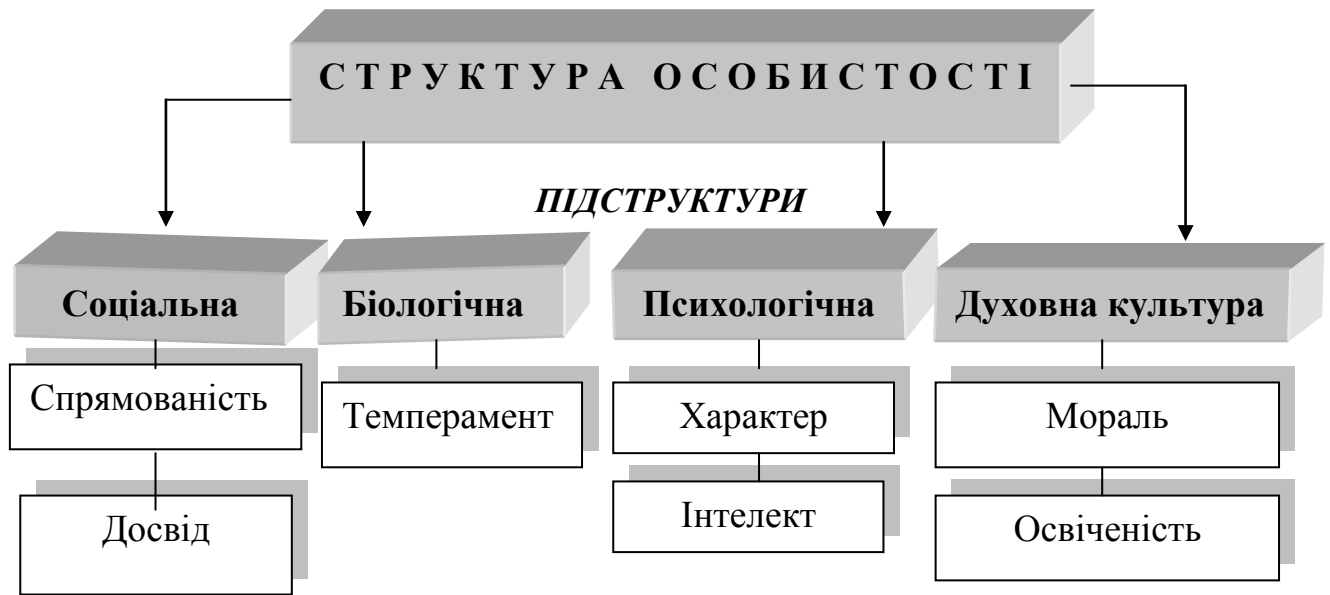

Рис. 7.2 Структура особистості

РОЛЬ ОСОБИ ЯК СУБ'ЄКТА ПОЛІТИКИ визначається і виявляється на соціальному, інституційному і персоніфікованому рівні.

Соціальний рівень

Кожна особа є передусім членом певних соціальних спільностей — класових, етнічних, демографічних, професійних тощо. Соціальна приналежність особи впливає на її політичну поведінку, спонукає до поведінки як представника тих чи інших соціальних спільностей. Ця об'єктивна соціальна приналежність детермінує умови індивідуального існування особи, а значить, ту чи іншу її політичну поведінку.

Інституційний рівень

З метою задоволення своїх соціальних інтересів особа стає членом певних об'єднань — політичних партій, громадських організацій, долучається до суспільно-політичних рухів тощо. Беручи участь у їх діяльності, вона виступає суб'єктом політики також на інституційному рівні. І тут її політична діяльність може зумовлюватись самим фактом приналежності до цієї інституції, що, в свою чергу, має свої політичні інтереси та ідеологію, а також тим місцем або посадою, яку вона в ній займає.

Персоніфікований рівень

Кожна особа є громадянином якоїсь держави і як така має виконувати певні обов'язки, реалізувати свої громадянські права — брати участь у виборах, референдумах, демонстраціях, мітингах тощо. На цьому рівні особа є безпосереднім суб'єктом політичної практики.

Тут найяскравіше проявляється природа політики, яка здійснюється звичайними людьми і для людей.

ПРИНЦИПИ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ — політична діяльність людини по узгодженню інтересів здійснюється за наступними принципами:

Принцип	Сутність принципу
Толерантність	➤ терпимість до інтересів та позицій інших сторін при загальній незгоді з ними
Компроміс	➤ готовність поступатися у чомусь заради досягнення згоди з контрагентом, взаємної прийнятності намірів
Консенсус	➤ згода у головному при збереженні розбіжностей у другорядних питаннях, готовність до взаємних поступок
Плюралізм	➤ існування декількох незалежних начал політичних знань і розуміння буття

Політична діяльність індивідів здійснюється у формі як політичної участі (участь громадян у політичному житті суспільства) так і політичного функціонування. Спектр їх дуже значний, що є суттєвим показником розвитку самоврядувальних засад демократії, громадянського суспільства. Можна стверджувати, що чим досконаліший та універсальніший механізм включення людини в політику, тим демократичнішим є суспільство.

ПОЛІТИЧНЕ ФУНКЦІОНУВАННЯ — забезпечення участі політичних інституцій (державних установ, політичних партій, громадських організацій) в управлінні спільними справами.

ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ — добровільна діяльність, завдяки якій члени суспільства беруть участь у виборі правителів і, прямо чи опосередковано, у формуванні державної політики.

РІВНІ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ.

1— реакція

(позитивна або негативна) на імпульси, що надходять із політичної системи чи з її інституцій, не пов'язана з необхідністю високої активності людини; епізодична участь у політиці;

2 — діяльність, пов'язана з делегуванням повноважень

участь у виборах (місцевих або державного рівня), референдумах тощо;

3 — участь у діяльності політичних і громадських організацій

(партій, груп тиску, профспілок, молодіжних політичних об'єднань тощо);

4 — виконання політичних функцій

у межах державних інституцій, у т.ч. із засобами масової інформації.

5 — професійна, керівна політико-ідеологічна діяльність**6 — участь у позаінституціональних політичних рухах і акціях**

(спрямованих на докорінну перебудову існуючої політичної системи).

ТИПОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ (за американським соціологом Л. Мілбретом):

— демонстрація плакатів і афіш, оформлення політичних стендів, епізодична участь у політичних дискусіях (навчальна діяльність);

— участь у політичних зборах або мітингах, підтримка грошовими жертвами, контакти з офіційними особами або політичними лідерами (проміжна діяльність);

— керівництво державними або партійними закладами, забезпечення партійних фондів;

— участь у закритих або таких, що виробляють стратегію, засіданнях;

— постійна участь у проведенні політичних кампаній і виборів (активна діяльність).

Розрізняють також індивідуальну й колективну, добровільну і примусову, активну й пасивну, традиційну й альтернативну, революційну та охоронну політичну участь.

МЕХАНІЗМ ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ ЛЮДИНИ — пов'язаний із багатьма системоутворюючими факторами, зумовленими людською потребою належати до соціуму, ідентифікувати себе та свою націю з певною соціальною групою, партією, організацією тощо.

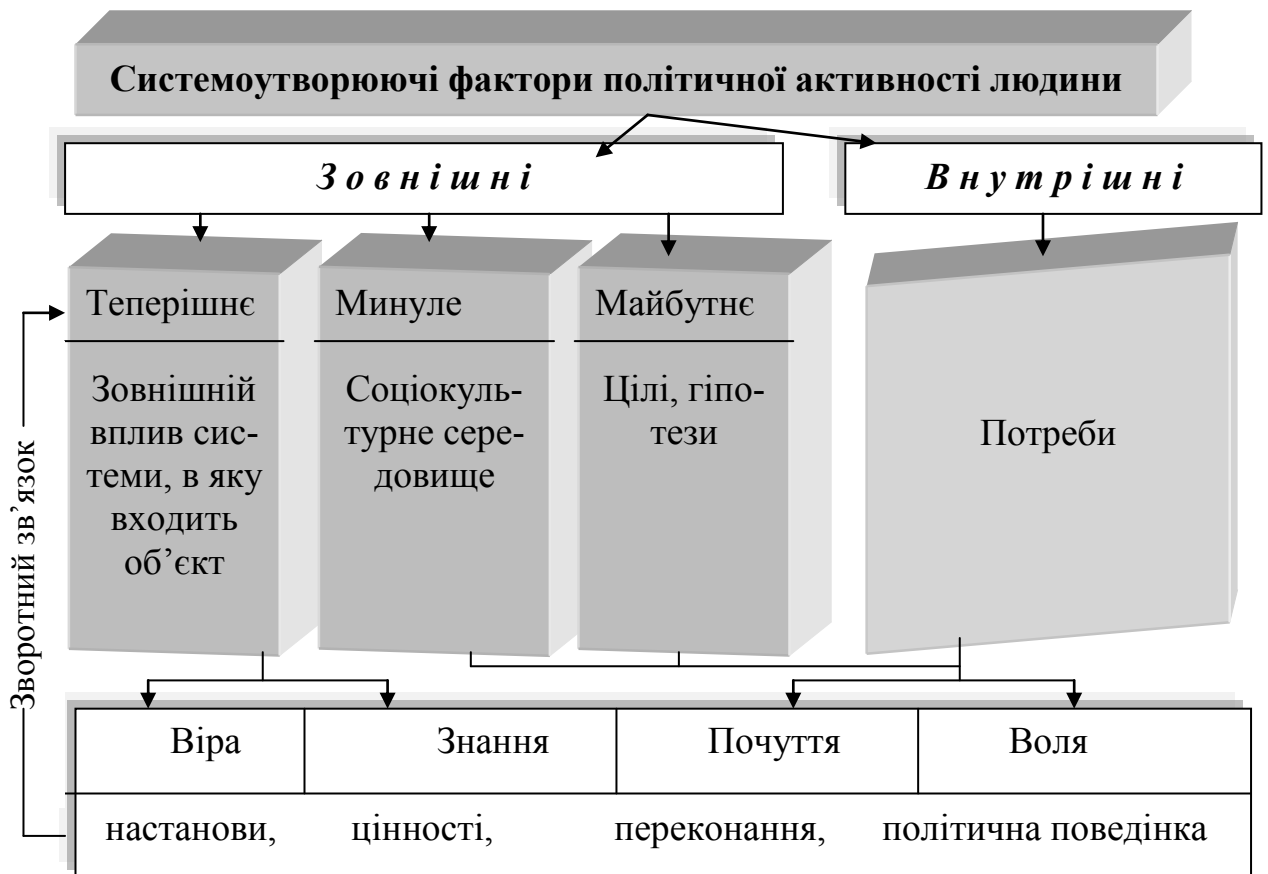

Рис. 7.3 Механізм політичної активності людини

Разом з тим нині простежується тенденція, пов'язана зі зростанням політичної іммобільності, індиферентності людей, станом політичного відчуження, або аномії.

ПОЛІТИЧНЕ ВІДЧУЖЕННЯ — процес, який характеризується сприйняттям політики, держави, влади як сторонніх, чужих сил, які панують над людиною, пригнічують її.

1. Політичне відчуження виявляється в безсиллі індивіда впливати на перебіг політичних подій, відчутті ізоляції, у сприйманні індивідом соціальних і політичних інститутів, встановлених ними норм, як ворожих інтересам людини.

2. Відчуження може бути наслідком впливу об'єктивних умов політичного життя, політичної системи, політичного режиму.

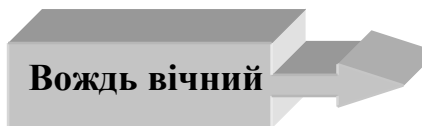
3. Політичне відчуження зумовлене й такими причинами, як втрата соціальних ідеалів, зневіра в будь-яких владних структурах, психологічна втома від нескінченного потоку політичної демагогії, непродуманих рішень та відверто цинічної брехні.

3. Культ особи, як антипод політичного лідера, його характерні особливості

КУЛЬТ — (від лат. „cultus” - шанування) надмірне звеличання чого-небудь або кого-небудь (культ особистості).

МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУ ОСОБИСТОСТІ — полягає в тому, що підлеглі починають вихваляти свого начальника перед іншими. Керівник, що не здатний здійснювати управління на тому рівні, за який хвалять його підлеглі (але є бажання, щоб люди вважали, що він керівник саме такого рівня), у цьому випадку стає залежним від своїх підлеглих, які в результаті створення такого культу одержують можливість здійснювати управління (а через нього й свої мрії й устремління) від імені свого начальника, при цьому не несучи за це відповідальності. Отже, культ особистості — *це інструмент підпорядкування керівника волі інших людей, що стоять нижче керівника за ієрархією, це характерна якість толпо-«елітарного» суспільства, інструмент управління ним.*

ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУ ОСОБИСТОСТІ — це фактично зафіксована трансформація переходу лідера у „вождя нації” в якості кінцевого результату, з наступними ознаками:

На відміну від лідерів найвищої ланки, вождь незмінюваний. Близькість до вождя може забезпечити одержання дохідного місця, але не захищає від можливих репресій. Справа навіть не тільки в тому, що тіло його може спочивати в мавзолеї, а дух навічно залишається в народній пам'яті. Він може навіть формально залишатися вищим керівником країни навіть після своєї смерті (як це було відповідно до конституції КНДР, прийнятої через якийсь час після смерті Кім Ир Сена). У середині 90-х років у дипломатичній практиці був цікавий курйоз, коли новий північнокорейський посол привіз в одну зі східноєвропейських країн вірчі грамоти за факсимільним підписом Кім Ир Сена, який до цього моменту вже помер.

**Вождь
всемогутній**

Він є харизматичним джерелом легітимності й ідеології. У цьому плані цікавою є ідея про те, що у людини є "два тіла" — фізичне, котре він одержує від батьків, і соціально-політичне, котре він одержує від вождя. Таким чином, вождь ніби стає духівником всіх громадян. Народ запевняють, що інтереси вождя й народу завжди збігаються, і саме існування народу й країни без вождя неможливо. Централізація країни навколо образу вождя, знайома нам по образу Сталіна, Кім Ир Сена, а сьогодні, у певній мірі, по образу О. Лукашенка. Даний образ, як правило, завжди оточується ореолом міфів.

**Вождь завжди
правий**

Його провідні вказівки торкаються всіх сфер діяльності або всіх боків суспільного й культурного життя. Він вирішує нерозв'язні проблеми й дає мудрі поради. Будь-яка тема повинна бути освячена його авторитетом. Звідси — ще більш сильний культ "цитати із класика". Для людей, що виростили в Радянському Союзі, початок будь-якого тексту із цитати з Маркса або Енгельса, часом досить далекої від його змісту, було звичним.

Наприклад, при корейському дворі існувала спеціальна посада історика (так званий сагван), який повинен був записувати всі висловлення правителя, навіть фрази типу "Ти що, і це записуєш?". Серед них попадаються й такі: "Ах, які красиві гори!" або "Тут треба було б побудувати корівник". Звичайно цитати вириваються з контексту й завчаються напам'ять. Звичайним лідерам, які вождями не є, рекомендується час від часу виступати перед трудящими із самокритикою. Це й цілий ряд інших елементів системи спрямовані на те, щоб керівники середньої й вищої ланки не намагалися думати й діяти самостійно. Можна сказати, що чиновникам дозволено думати тільки в одному напрямку — як щонайкраще виконати вказівки вождя.

Разом з тим, проблема полягає в тому, що всі вказівки вождя є ніби то "священними істинами" і тому не можуть ураховувати вимоги часу. Доти, поки вождь не висловив нову точку зору за даного питання, стара автоматично є обов'язковою до виконання поза залежністю від того, що за цей час ситуація могла кілька разів змінитися. Між тим, нова сентенція по старому питанню може сприйматися як ознака того, що великий вождь раніше був неправий, а вождь не має права на помилку.

Його портрети постійно дивляться на країну, а сам він досить часто подорожує по ній, займаючись керівництвом на місці, а не намагається "ізолювати себе від народу й вести розкішне життя". Портрет вождя висить у кожному будинку, у кожній квартирі, на кожному робочому місці. Причому на ту стіну, де висить портрет, заборонено вішати що-небудь ще.

Вождь, що володіє такими ознаками, вимагає відповідних форм звертання. Наприклад, „Наш дорогий товаришу Сталін!”, „дорогий і улюблений” (Брежнєв). У навчальних закладах КНДР існують курси "вождезнавства" в яких розглядається суть явища й місце вождя в історії. Існують спеціалізовані форми граматики для звертання до вищого за рангом, більша частина яких була відроджена й уживається в КНДР тільки стосовно найвищих лідерів. Кожний з них має набір почесних титулів, занадто численних. Наприклад, Кім Ир Сен - Великий Вождь, Легендарний герой-сонце націй, Непереможний сталевий полководець, Сонце нашого народу, Маршал-батько (Тато-маршал - для дитячої аудиторії), Найбільший герой ХХ сторіччя, Светоч об'єднання, політичний діяч світового масштабу, геній ідей, теорії й практики керівництва тощо.

ОСНОВА КУЛЬТУ ОСОБИСТОСТІ — лежить у співвідношенні моральності й професіоналізму керівника й підлеглого йому колективу. У толпо-«елітарному» суспільстві, коли панує моральність, що затверджує систему взаємин «пан-раб», у носіїв такої «моральності» існує бажання підкорити собі не

тільки того, хто перебуває в ієрархії нижче його по положенню, але й того, хто перебуває вище. Співвідношення морально-ділових якостей керівника й підлеглих йому людей має 3 рівні:

- ✓ Керівник за своїми якостями нижче своїх підлеглих.
- ✓ Керівник має рівні якості зі своїми підлеглими.
- ✓ Керівник за всіма своїми якостями вище за підлеглих йому людей.

Кілька прикладів цього з історії.

Міра розуміння Хрущева була набагато нижче його «команди» (яка й улаштувала йому «культ» особистості), тому він був повністю залежний від її. І як наслідок - швидкий і безславний кінець. Брежнєв був «розумніше» (якщо можна так сказати) Хрущева, був «на рівні» своєї команди, тому й пробув на чолі країни довго, і похований з почестями. Сталін був неспівмірно вищим за кожного зі своїх підлеглих і тому, як би троцькісти не «підвищували планку», Сталін легко брав пропоновану йому висоту.

Саме в особистості «культури» і лежить рівень культу в суспільстві. У Хрущева був один, у Брежнєва — інший, а в Сталіна — третій.

Б. Єльцин, російська демократія не мали імунітету від культу особистості, який особливо розвивається в умовах боротьби за близькість до президента декількох груп впливу. В результаті, під кінець 90х років Б. Єльцин став цілком керований групою Дяченко-Юмашев-Березовський-Абрамович – причому керований за допомогою проявів людської любові. Хворому президенту просто демонстрували, наскільки більше народ любить його від тих чи інших дій, і наскільки поганими для країни є дії суперників. Кінець цієї історії відомий усім.

РОЛЬ ІМІДЖУ У ФОРМУВАННІ КУЛЬТУ ОСОБИСТОСТІ.

Взагалі прийнято вважати, що президент країни – це надлюдина, яка завдяки своїм здібностям добивається абсолютного лідерства. Однак численні дослідження свідчать про те, що президенти є звичайними людьми, для яких збіг обставин, досвід, величезні амбіції та хороші організаторські (або ораторські) здібності стали визначальними в кар'єрі.

Лише деякі з обраних лідерів країн вирізнялися серед подібних за психотипом людей (наприклад, топ-менеджерів) якимись надзвичайними здібностями. І частіше за все такі люди ставали диктаторами.

Втім, прихід до влади можливий лише за рахунок створення іміджу надзвичайності навколо кандидата – точніше, це є найлегший шлях для отримання влади. Лідер як феномен – це той, хто вирізняється з-поміж маси: або харизматик, або надраціональна людина (тобто справиться з економічними проблемами), або вірний традиціям (і тому буде захищати свою країну). Імідж – це більш точне слово для означення суті політика.

Кеннеді всю президентську кар'єру боровся з болем у спині, але мав імідж завжди усміхненого молодого впевненого політика. Рузвельт не міг встати з інвалідного крісла, але про це громадяни дізналися під кінець його четвертого президентського строку (втім, Рузвельт все ж був надзвичайною людиною – в хвилину афекту він знаходив сили підвестися на зведені від поліомієліту ноги,

чим вражав свій генеральний штаб). Сухорукість Сталіна, закомплексованість Гітлера – це теж вдало скривалося за їх іміджами.

Водночас імідж несе в собі не тільки можливість приходу до влади, але й небезпеку. Політик, граючи певну роль, поступово починає нею жити. І якщо суттєва ознака цієї ролі – це популярність, любов мас, то політик з часом починає насолоджуватися роллю, вимагати її задоволення і підкріплення.

Годі й казати, що в усі часи найближчі люди керівників держав сприяли такій ситуації, прививаючи лідеру думку про його особливість. Самокритика, а тим більше критика з боку – рідкі гості "при дворі", тому більшість президентів закінчують свої строки у блаженному стані самозакоханості. Культ особистості став логічним продовженням цього стану у країнах, де механізмів розділення декількох центрів (гілок) влади просто не існує.

МОЖЛИВОСТІ ЗАПОБІГАННЯ КУЛЬТУ ОСОБИСТОСТІ.

Західна модель президентства довела свою надзвичайну ефективність у боротьбі з культом особистості. Справа в тім, що в Європі та США президент (або канцлер, прем'єр-міністр) – це не казковий "гарант Конституції", "лідер нації", але конкретний лідер партії, який втілює її принципи в життя, і зазвичай керівник виконавчої гілки влади. Маючи навіть такі самі потужні функції, як український президент, закордонний колега вимушений стикатися з двома важливими відмінностями.

Перша – це відповідальність. Президент США чи канцлер Німеччини особисто несе відповідальність за дії уряду, за власні рішення чи події в країні. Це відповідальність політична і чисто психологічна, оскільки саме його/її команда не справилася з поставленими задачами. Джон Кеннеді після невдачі в Затоці свиней на Кубі (коли заслані американським урядом антикастровські партизани були розбиті у взяті в полон) надзвичайно переживав і намагався залагодити ситуацію – хоча особисто він не був винний у ситуації (вина лежала на ЦРУ). Обвинувачення Йошки Фішера щодо проблем з українськими мігрантами автоматично перекидаються на Герхарда Шрьодера – як лідера команди.

В Україні з відповідальністю президента складніше. Його уряд – це всього лише механізм. Якщо механізм ламається, то отримуємо новий уряд. Сам президент хоча і є натхненником ідей уряду, відповідальності не несе. Вирішуючи все в державі, президент залишається поза реальним полем битви і не відповідає за наслідки. Так, Л. Кучма дуже любив обвинувачувати парламент у всіх проблемах. Можливо, що коли Віктор Ющенко вперше в проблемі обвинуватити когось іншого, а не визнає, що провинив сам – як лідер нації – це вперше свідчитиме про зародок культу особистості.

Друга відмінність західної системи урядування – це конкуренція гілок влади. Президент, яким би улюбленим, загальнообраним і харизматичним не був, все одно буде стикатися з діями опозиції, з незгодою парламенту, з демаршами місцевих органів влади. Робота президента в США чи Італії – це постійно доводити свою правоту, боротися за ухвалення тих чи інших рішень. Тільки в кризових ситуаціях президент отримує право наказувати.

В Україні і Росії президент – це верховне начало. При формальному розділенні влади він залишається вершителем дум. Якщо він захоче поздоровити громадян з 8 березня ринок має "нагнутися" і зробити це. Але це не є проблемою окремого президента – він навіть не знає, що таке відбувається, проблема в системі, яка культивує подібні рецидиви. Якби подібне відбулося в США, то президенту прийшлося б довго виправдовуватися.

Очевидно, що ці дві умови – відповідальність і система управління просто так в Україні не з'являться. За нормальних умов вони довго розвиваються в результаті політичних реформ, розвитку громадянського суспільства, ефективних механізмів самозахисту територіальних громад тощо. Це шлях довгий – бо він є культурним, політичним і системним одночасно.

Однак для України цей шлях може бути перерваний за рахунок рецидиву всенародної любові до президента, якому навряд чи вийде надзусиллям волі подолати культ власної особистості (втім, поки що силами сім'ї вдалося побороти ефект дня народження президента – може, і надалі буде так само?).

Єдина можливість для нормалізації цієї ситуації – це створення конкурентноспроможного середовища всередині владної вертикалі. А за відсутності критики, як відомо, істина народитися не може.

Питання для самостійного опрацювання

1. Що розуміється під політичною соціалізацією і в чому полягає важливість цього процесу?
2. Які ознаки та форми політичної соціалізації?
3. Що розуміється під терміном “агенти соціалізації”?
4. Чому політична соціалізація людини загострюється під час переходу суспільства від одного стану до іншого? Обґрунтувати на прикладі українського суспільства.
5. Чим відрізняються одне від одного поняття “людина”, “індивід”, “особистість”?
6. Політична діяльність і політичне функціонування: в чому різниця і співпадіння?
7. Перерахуйте системоутворюючі фактори, які лежать в основі механізму політичної діяльності особистості?
8. Як Ви вважаєте, з чим пов'язаний процес політичного відчуження громадян (проаналізуйте на прикладі України)?
9. Як впливають політичні інтереси суб'єктів політики на прийняття відповідних рішень? Які існують особливості формування культу особистості?
10. Яку роль відіграє формування іміджу на культ особистості?
11. Які, на Ваш розсуд, можуть бути запобіжні заходи щодо недопущення формування культу особистості?

Бібліографія

1. Бебик З.М. Політологія. Теорія, методологія, практика. - К.. 1997. Політологія/ За ред. О.В.Бабкіної. В.П.Горбатенка. - К.,1998.
2. Выдрин Д.И. Очерки практической политологии.- К.. 1991.
3. Зущик Ю.. Кривошеєнко О.. Яблонський В. Фігури. Політичне лідерство в сучасній Україні.-К.. 1999.
4. Корнієнко В.О. Людина і громадянське суспільство: транзит ідеалів // Дослідження світової політики: Збірник наукових праць,- К.,2001. -№13.
5. Корнієнко В.О. Політичний ідеал як проблема вибору //Людина і політика.-2001.-№6.
6. Кремень З., Ткаченко В. Україна: Шляхи до себе. Проблеми суспільної трансформації.-К., 1999.
7. Кулібабчук В.В. Особа з сфери політики.-Вінниця. 1998.
8. Кухта Б.Л.Теплоухова Н.Г. Політичні еліти і лідерство-Львів. 1995. Конституція України.-К.. 1996.
9. Малькова Т.П.. Фролова М.А. Массы. Элита. Лидер. -М..1992. Політологія /За ред. О.І. Семківа,-Львів, 1994.
10. Основы политологии и наука о политике. /Под ред./ А. Боднара. - К., 1991.
11. Павленко Ю. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства. -К.,2000.
12. Федірко І. Політичний процес і політична соціалізація особистості // Політологічний Вісник,-Вип.5.-К.. 1995.

ЛЕКЦІЯ 8

ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ ТА ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО (2)

Терміном "еліта" позначають провідні верстви у суспільстві, які здійснюють керівництво у певних сферах суспільного життя. Залежно від того, які функції виконує еліта в суспільстві, її поділяють на економічну, духовно-інтелектуальну, політичну. Політична еліта – це організаційна група, яка здійснює владу в суспільстві і бере участь безпосередньо чи опосередковано у прийнятті та організації виконання політичних рішень. На основі позиційного підходу до політичної еліти сюди включають осіб, які займають посади, що передбачають прийняття рішень загальнодержавного значення, а саме Президент і його найближче оточення, депутати Верховної Ради, члени уряду та інші.

1. Політичні еліти: сутність, типологія та механізм формування

ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА (франц. elite — краще, відібране, вибране) — **самостійна, вища, відносно привілейована група людей, наділена особливими психологічними, соціальними і політичними якостями, яка бере безпосередню участь у затвердженні і здійсненні рішень, пов'язаних з використанням державної влади або впливом на неї.**

ЗНАЧЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ — відіграє надзвичайно важливу роль у досягненні політичного успіху і соціально позитивної спрямованості політичних процесів. Зумовлено це тим, що вона уособлює найважливіші риси політики: владу, авторитет, вплив, керівництво, представництво і відображення суспільно-політичних інтересів.

З точки зору суспільного управління, будь-яке суспільство може бути поділене на два основні стани: **більшість, якою керують, і меншість, що керує**. Відносини між ними є стрижнем усієї політичної історії. В цілому до характерних рис політичної еліти слід віднести наступні:

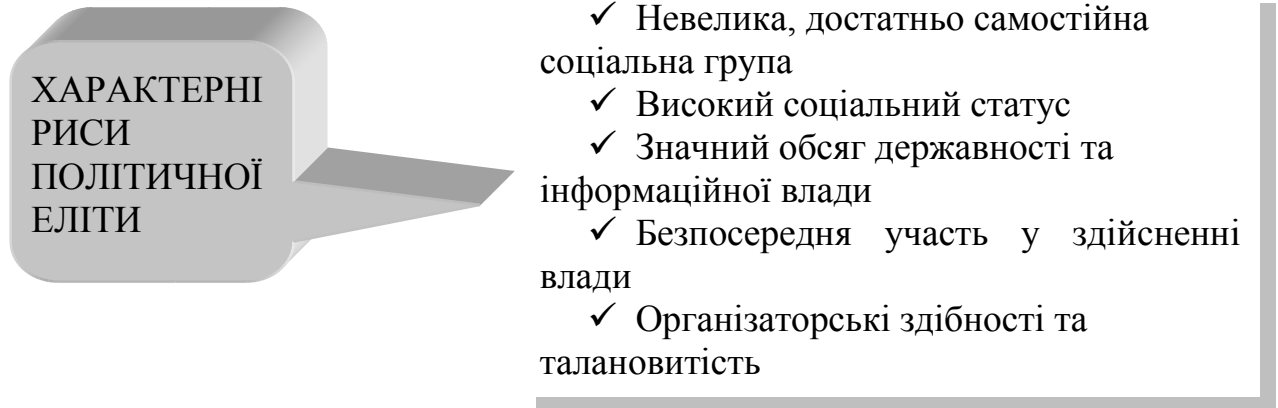

Рис. 8.1 Характерні риси політичної еліти

ОСНОВНІ КОНЦЕПЦІЇ ЕЛІТ відображають певні аспекти політичної діяльності, орієнтуються на конкретні історичні періоди та країни. Однак, попри ці розбіжності, найважливіші риси й аспекти суспільно-політичного змісту даного феномену дають змогу в найзагальнішому зрозуміти сутність політичної еліти.

Основні концепції еліти	
Платон	Пояснював необхідність і природність існування еліти з огляду на своє вчення про душу, яка начебто складається з трьох частин: розумової, вольової (афективної) та чуттєвої. Вирізняв три своєрідні соціальні групи: правителів-філософів, воїнів-охоронців і простих громадян, що становлять керовану більшість.
Ж.Боден	Творча меншість суспільства
М.Вебер	Особистості, наділені харизмою
В.Парето	Еліта — люди, що досягли найбільших висот у сфері своєї діяльності

Г. Моска	Найактивніші в політичному відношенні люди, орієнтовані на владу
Х. Ортега-і-Гассет	Особи, що інтелектуально чи морально стоять над масою, з розвинутим почуттям відповідальності
Г. Лассуел	Особи, які отримали матеріальні і нематеріальні цінності в максимальному розмірі
«Національної аристократії» (В. Липинський)	Обґрунтовував існування еліти відповідно до потреб національного відродження, вважав, що ні етнографічна маса людей, ні окрема територія та мова не створять нації автоматично. Щоб сформувалася нація, потрібна активна група людей, здатна лідирувати в розвитку та пропагуванні сутнісних для нації політичних, державних, культурних цінностей.
Біологічна	Представники її вмотивовують необхідність поділу суспільства на еліту і масу, спираючись на твердження, що відмінність між ними є генетичною: люди, які належать до еліти, володіють ціннішим, вищим біологічним, а відповідно — фізичним і розумовим потенціалами.
Психологічна (З. Фройд)	Диференціація суспільства на еліту і масу виникла з родового авторитету. Людській масі та окремій людині властива потреба в авторитетові як втіленню батьківської опіки, що існувала в дитинстві. У дорослої людини це існує у сфері підсвідомого та виявляється в потребі підкорятися встановленим владою нормам і правилам. Зовнішні протиріччя — це вияв внутрішніх. І в кожній людині, за Фройдом, є два начала — бажання життя (ерос) та бажання смерті (танатос). В еліти переважає перше, а в маси — друге.
Функціонально-технократична (Дж. Бернхем, А. Фріш)	Пояснюють існування еліти як функції соціальних відносин, забезпечення потреб суспільства в управлінні. Згідно з функціонально-технократичними конкуренціями нині відбувається процес відчуження управління від власності, нова еліта рекрутується з усіх категорій та верств населення, розвиток НТР створює умови для утвердження інтелектуальної еліти. Влада тепер — це доступ до знань та інформації. Так відбувається перехід влади від еліти власників до еліти професіоналів, спеціалістів виробництва.

Ціннісна	Еліта — найцінніший елемент суспільства, наділений високими здібностями в найважливіших для держави сферах діяльності; панівне становище еліти відповідає інтересам усього населення; формування еліти є наслідком природного добору суспільством найцінніших своїх представників; елітарність — закономірний наслідок рівності можливостей, вона не суперечить сучасній представницькій демократії.
Демократичного елітизму	Керівна група не лише наділена певними якостями, а й здатна виконувати функцію захисту демократичних цінностей (свободи особистості, слова, друку, політичної конкуренції).
Плюралізму	Передбачає визнання наявності багатьох еліт одночасно, вплив яких обмежений певними сферами діяльності; перебування еліт під постійним впливом мас; наявність демократичної конкуренції еліт; мінливість і нестійкість відносин влади і як наслідок — відсутність стійких позицій панівного класу; умовність відмінностей між елітою та масою з огляду на широкі можливості доступу до лідерства.
Ліволіберальна (Ч. Мілс)	Базується на критиці елітарності суспільства з демократичних позицій, структурно-функціональному підході до еліти; визнанні глибоких відмінностей між елітою та масою, складності структури панівної еліти.
Партократична	Йдеться про авангардну партію робітничого класу. Згідно з ленінським вченням про партію нового типу ця партія покликана очолити робітничий клас у його боротьбі за перемогу соціалістичної революції і побудову соціалізму й комунізму. Найважливішою ознакою, що зумовлює керівну роль політичної партії, є те, що вона виступає носієм революційної — комуністичної ідеології. Саме озброєність цією «єдино вірною» ідеологією визначає передові якості членів партії та слугує гарантією успішного керівництва нею суспільством.

ФУНКЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ — є багатоманітними й тісно переплітаються з тими, які виконують політична система суспільства в цілому, її підсистеми та окремі інститути. Головними функціями політичної системи є політичне цілепокладання, владно-політична інтеграція суспільства і регулювання ре-

жиму соціально-політичної діяльності. На персоналізованому рівні ці функції виконує політична еліта.

полягає в розробці стратегії і тактики розвитку суспільства, визначенні політичної програми дій. Ця функція повною мірою може бути реалізованою лише на вищому рівні політичної еліти (главою держави, парламентаріями, міністрами) з використанням фахівців і результатів наукових досліджень.

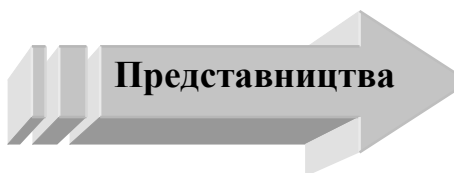
полягає в забезпеченні цілісності і єдності суспільства, стійкості його політичної та економічної систем, уникненні соціально-політичних конфліктів, знаходженні оптимальних варіантів їх розв'язання в разі виникнення.

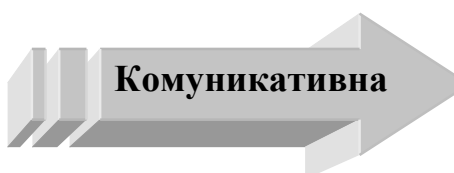
спрямована на регулювання суспільних відносин, розв'язання назрілих суспільних проблем і завдань, здійснює розподіл і перерозподіл матеріальних, фінансових, людських та інших ресур-

полягає в необхідності мобілізації мас для виконання прийнятих рішень і поставлених завдань, практичного здійснення визначеного політичного курсу.

насамперед, соціальних інтересів. На інституціональному рівні ця функція найповніше проявляється в діяльності політичних партій і груп інтересів, а на персоналізованому — в політичному лідерстві.

еліта виступає тією ланкою, яка не тільки забезпечує горизонтальні зв'язки в суспільстві, а й здійснює вертикальну комунікацію між владою і масами.

Рис. 8.2 Функції політичної еліти

ТИПОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ — політична еліта є внутрішньо диференційована і має складну структуру, яку складають різні типи й види еліт.

Ознака	Тип	Характеристика
1. За місцем в політичній системі	Правляча	Належать усі ті, хто прямо чи опосередковано бере участь в управлінні суспільством.
	Неправляча (контреліта)	Особи, які наділені характерними для еліти якостями, але внаслідок свого соціального статусу чи різних перешкод не мають доступу до управління. Контрелітою може виступати політична опозиція, що прагне послабити владу правлячої еліти і взяти на себе частину її повноважень
2. За часом і засобами утвердження панування	Традиційна	Спирається на традиційні цінності: звичаї, традиції, знатність походження, власність на землю, військова доблесть, релігійні заслуги тощо. Відповідно до цих цінностей виокремлюються такі складові політичної еліти, як родова знать, земельна аристократія, воєнна еліта, релігійні ієрархи тощо.
	Сучасна	Базується на сучасних цінностях, до яких належать промисловий (особливо фінансовий) капітал, освіченість, професійні досягнення та ін. До сучасних еліт належать підприємці, освічені політичні лідери, представники науково-технічної інтелігенції, мистецтв тощо, але не всі, а лише ті, хто безпосередньо чи опосередковано займає владні позиції або має можливість істотно впливати на прийняття політичних рішень.
3. За основою формування	Крові	Формується еліта доіндустріального суспільства.
	Власності	Формується еліта індустріального суспільства.

	Інтелектуальної продуктивності	Формується еліта постіндустріального суспільства.
4. За обсягом владних повноважень	Вища	Належать ті, хто приймає найбільш значущі для всього суспільства політичні рішення. Це провідні політичні керівники — глава держави, голова парламенту, прем'єр-міністр, голова Верховного суду, а також ті, хто обіймає високі пости в законодавчій, виконавчій та судовій гілках влади (безпосереднє оточення глави держави, голови парламенту, прем'єр-міністра, керівники центральних органів виконавчої влади, провідних політичних партій, політичних фракцій у парламенті).
	Середня	Формується з великої кількості виборних посадових осіб. Це члени парламенту, губернатори, мери великих міст, лідери різних політичних партій і провідних груп інтересів тощо. В її середовищі є своя досить значна диференціація. Об'єднує представників середньої політичної еліти хіба що те, що вони є виборними, а не призначуваними особами.
	Адміністративна	Складає вищий прошарок державних службовців (чиновництва), які займають вищі позиції в міністерствах, департаментах, комітетах та інших органах державного управління. На посади вони не обираються, а призначаються.
5. За способом формування	Закрита	Відтворюються на власній основі. Вони максимально утруднюють проникнення до своїх лав нових членів, застосовуючи жорсткі критерії відбору.
	Відкрита	Відтворюються із залученням до свого складу представників нижчих верств населення, наділених елітарними рисами. Ці еліти оновлюються більш інтенсивно, ніж закриті, вміло використовують свіжі сили у своїх цілях, гнучко пристосовуються до політичних змін.

6. За масштабами діяльності	Загальнонаціональна	Керівний склад представників вищої державної влади
	Регіональна	Відіграють особливо важливу роль у федеративних державах, де організація влади в суб'єктах федерації, як правило, повторює організацію влади в державі в цілому. За таких умов політична еліта суб'єктів федерації має таку ж структуру, як і загальнонаціональна еліта. В унітарних державах до регіональних політичних еліт належать керівний склад органів державного управління вищих адміністративно-територіальних одиниць, депутати органів місцевого самоврядування цих одиниць. Окремі еліти формуються в автономних утвореннях.
1. За стилем правління (В. Парето)	«Левів»	Належать консервативно налаштовані прихильники силових методів правління, які виступають проти радикальних суспільних змін. В умовах політичної стабільності переважають керівники «леви».
	«Лисів»	Належать люди динамічні, майстри обману й політичних комбінацій, прихильники радикальних перетворень у суспільстві, які під час їх здійснення спираються не на силу, а на переконання. Нестабільність політичної системи вимагає правління еліти «лисів». Рівновага в суспільстві дотримується за умови пропорційного притоку до еліти представників обох типів еліт.

ВІДБІР ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ — виокремлюються дві основних системи відбору політичних еліт: антрепренерська і система гільдій.

Антрепренерська система (від франц. *entrepreneur* — підприємець) відбору еліт характеризується відкритістю, широкими можливостями для представників будь-яких суспільних груп претендувати на керівні посади. Відбір здійснюється на конкурентній основі за невеликої кількості формальних вимог широким колом електорату, яким можуть виступати всі виборці країни.

Система гільдій (від нім. *Gilde* — корпорація, об'єднання). Вона характеризується закритістю, відбором претендентів на більш високі посади головним чином із нижчих прошарків самої еліти, поступовим і повільним просуванням по службі. Відбір здійснюється на основі численних формальних вимог не-

великим і відносно закритим колом селекторату, до якого входять, як правило, лише члени вищого керівного органу чи навіть один перший керівник. Головним засобом відбору до еліти в системі гільдій є призначення. Обидві системи відбору еліт у чистому вигляді трапляються рідко. В цілому антрепренерська система переважає в демократичних державах, а система гільдій — за авторитарних і тоталітарних політичних режимів (рис. 8.3).

Рис. 8.3 Відбір політичних еліт
Кожна з цих систем має свої переваги й недоліки:

Антрепренерська система добре пристосована до динамізму сучасного життя, вона більш відкрита для молодих лідерів і сприятлива для нововведень. Водночас із нею пов'язані велика ймовірність ризику в політиці, відносно слабка передбачуваність, схильність лідерів до популізму, надмірного захоплення зовнішнім ефектом, впливом на виборців.

Система гільдій характеризується виваженістю політичних рішень, передбачуваністю політики. Вона забезпечує наступництво в політиці, консенсус її суб'єктів. Однак ця система породжує бюрократизм та масовий конформізм і за відсутності конкурентних механізмів веде до поступової дегенерації еліти, її відриву від суспільства та перетворення у вузьку привілейовану групу.

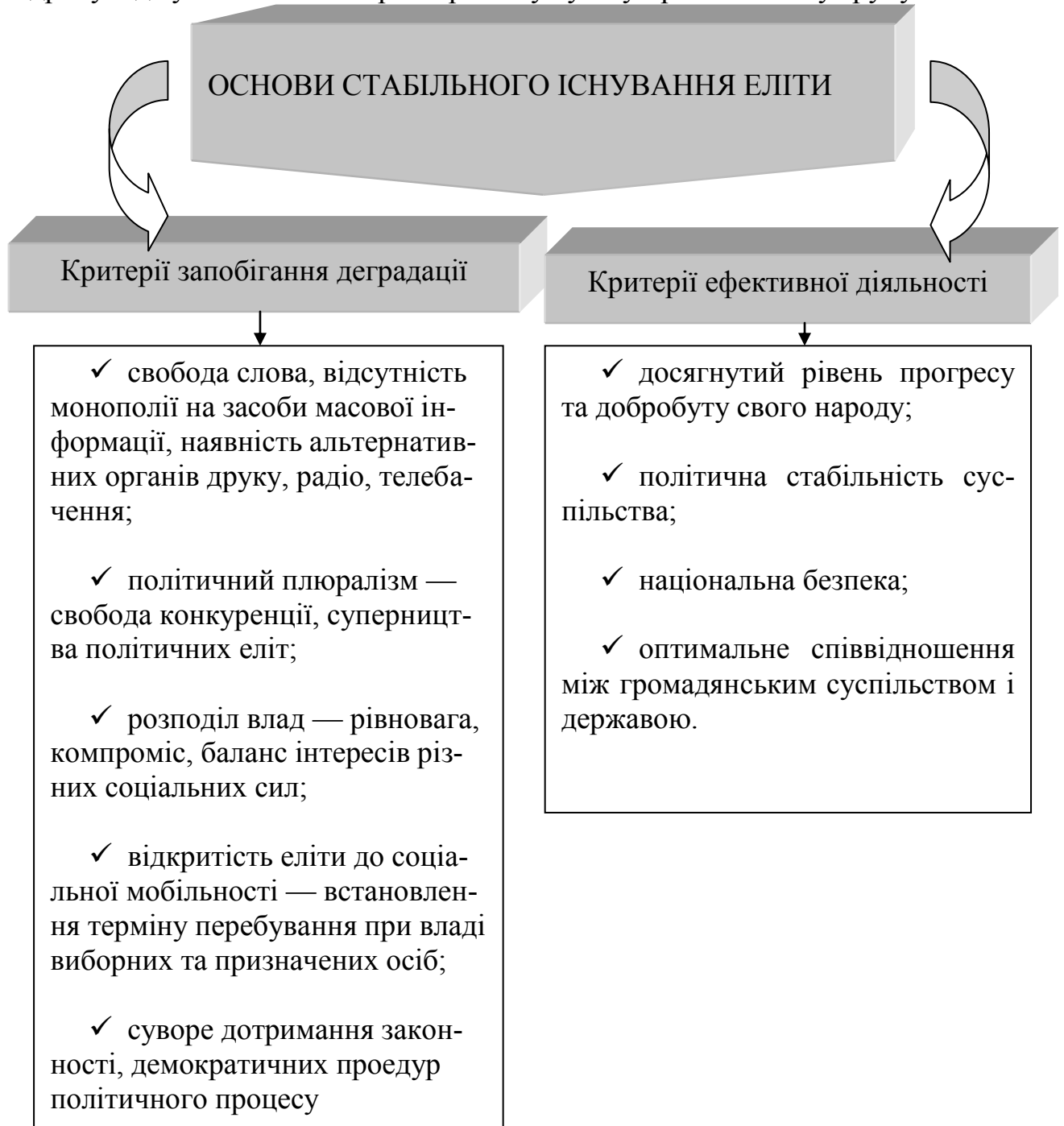

Рис. 8.4 Основи стабільного існування еліти

2. Політичне лідерство: сутність, ключові якості та типи поведінки

ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО — (англ. leader — ведучий, керівник) процес міжособистісної взаємодії, в ході якого авторитетні люди, наділені реальною владою, здійснюють легітимний вплив на все суспільство, чи певну його частину, котра добровільно віддає їм частину своїх політико-владних повноважень і прав.

Політичне лідерство є вищим рівнем лідерства взагалі, оскільки воно відображає владні відносини в суспільстві на найвищому — державному рівні.

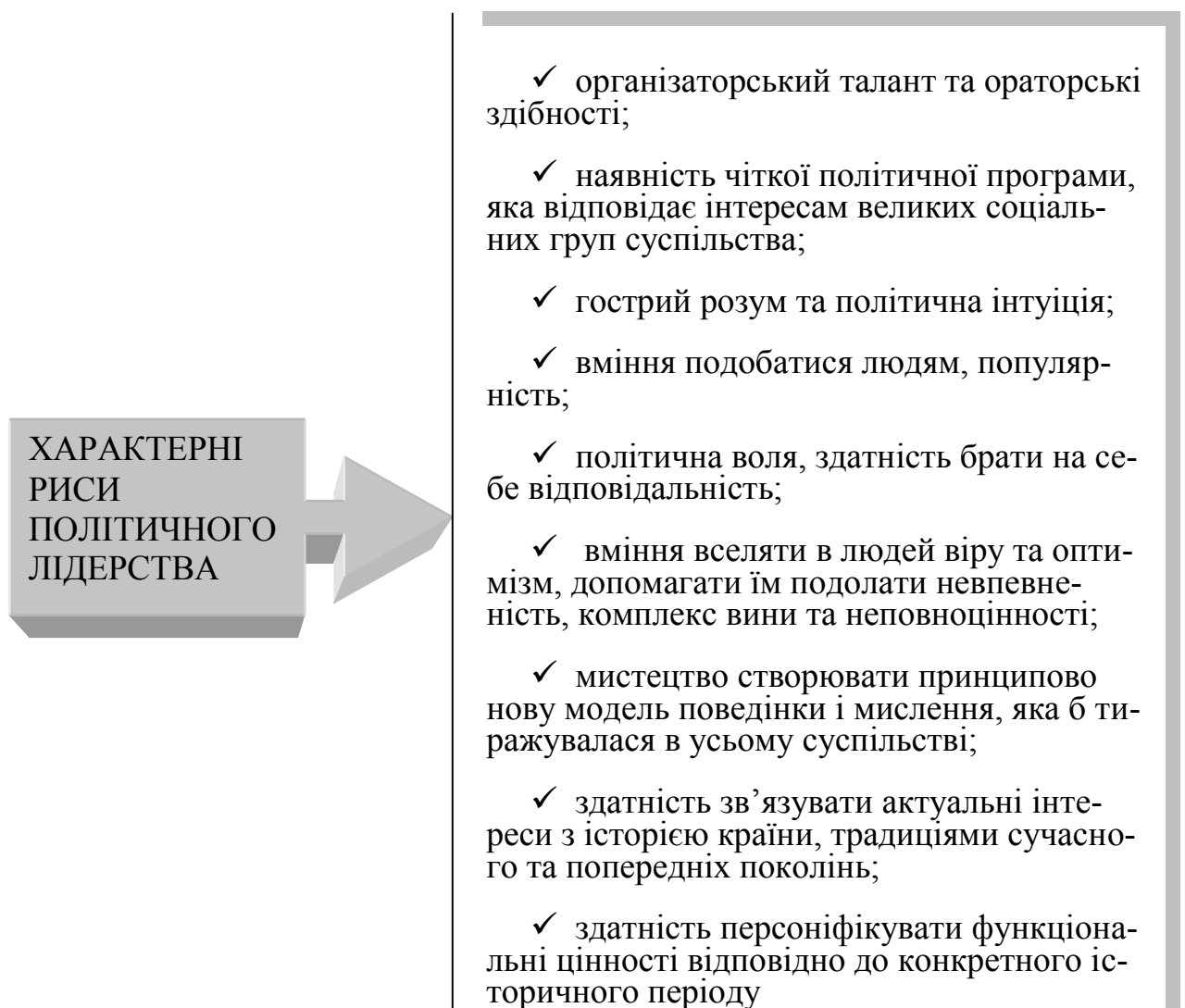

Рис. 8.5 Характерні риси політичного лідерства

КОНЦЕПЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА вказують на витoki політичного лідерства та причини, що його породжують.

Концепція	Сутність
<p>1. Концепція (теорія) рис</p>	<p>Лідерство є результатом наявності у лідера певних психологічних і соціальних рис:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ гострий розум, ✓ тверда воля, ✓ енергійність, ✓ компетентність, ✓ організаторські та ораторські здібності, ✓ готовність брати на себе відповідальність тощо. <p>Усього в тих чи інших комбінаціях фахівці нарахували біля 80 рис. Проте з'ясувалося, що таких рис, які були б притаманними лише політичним лідерам, немає. З'ясувалося, що різним лідерам можуть бути властиві й протилежні риси.</p> <p>Деякі вчені доводили, що лідерами стають не волюві й принципові особистості, здатні протистояти швидкоплинним масовим настроям, а ті, хто потакає масам, йде у них на поводу.</p> <p>Набір рис лідера значно відрізняється залежно від історичних епох та особливостей конкретних держав.</p>
<p>2. Ситуативна концепція</p>	<p>Виходить з ідеї відносної множинності явищ лідерства і трактує його як функцію ситуації. За цією концепцією причина лідерства полягає не в індивіді та притаманних йому рисах, а в тій ролі, яку він має виконувати за конкретних обставин.</p> <p>Позиції і дії лідера, прийнятні в одних ситуаціях, є непридатними для інших ситуацій.</p> <p>У межах ситуативної концепції деякі вчені доходять висновку про те, що в сучасному суспільстві лідером може виступати безпринципна людина, яка є функцією ситуації, керівником, що підкоряється обставинам.</p>
<p>3. Конституентальна концепція (чи</p>	<p>Трактує лідерство як особливий тип стосунків між керівником і послідовниками. Феномен лідерства пояснюється наявністю у лідера послідовників, а в ширшому плані — конституентів, тобто всіх суб'єктів політики, які взаємодіють з одним лідером і впливають на нього: активістів, прихильників, виборців тощо. На перший план концепція послідовників висуває аналіз не самих лідерів чи об'єктивної ситуації, а потреб та інтересів оточення лідера, його послідовників.</p> <p>Сприймаючи лідера й ситуацію, послідовники в кінцевому підсумку визначають, або заперечують саме</p>

концепція визначальної ролі послідовників)	лідерство, група сама вибирає такого лідера, який її влаштовує. Причина лідерства, отже, корениться не в самому лідері, а в психології і запитах його послідовників. Концепція послідовників визначає лідерство через ставлення оточення до самого лідера. Вона розглядає лідера та його конституентів як єдину систему.
4. Психологічна концепція	<p>В основу сутності лідерства кладеться людська психіка. Людина за своєю природою є егоїстичною і владолюбною істотою, прагне до панування над іншими людьми, її дії визначаються волею до влади (Ф. Ніцше), підсвідомими сексуальними інстинктами (З. Фройд) або іншими психічними мотивами.</p> <p>Деякі дослідники вважають лідерство виявом невротичного стану особи лідера і навіть певним видом божевілля (Ламброзо). Вони посилаються на те, що невротиками були такі відомі політичні діячі, як Наполеон, Робесп'єр, Лінкольн, Рузвельт, Гітлер, Сталін та ін.</p> <p>Послідовники З. Фройда поділяють суспільство на психічно нормальних людей, буцімто не здатних до творчості, і маніяків, психопатів, які нібито стають лідерами.</p> <p>Лідери є в основному людьми з підвищеною самооцінкою. Для багатьох із них характерне відчуття необхідності власного керівництва іншими людьми. Вони прагнуть завжди бути попереду, брати на себе функції лідерства з власної ініціативи.</p>

Кожна з концепцій витоків політичного лідерства не заперечує, а доповнює інші, розкриває якусь сторону цього суспільного феномену. Лідерство є одночасно і функцією ситуації, і породженням послідовників, і результатом наявності у особи лідера певних соціальних і психологічних рис. Роль кожного з цих чинників у породженні лідерства в різних умовах неоднакова.

ФУНКЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА — визначаються цілями, які ставлять перед собою політичні лідери, та ситуацією, в якій вони діють. Найбільш загальними з них є функції вираження соціальних інтересів, новаторська, інтегративна, організаторська й комунікативна.

1. Вираження соціальних інтересів

Особа може стати політичним лідером лише тоді, коли виражає інтереси тієї спільності людей, на лідерство в якій вона претендує. Це може бути як відносно невелика група людей, так і соціальна спільність — класова, етнічна, де-

мографічна, професійна, територіальна, а також виборці певного округу чи країни в цілому.

2. Новаторська функція

Для того щоб стати лідером, обійняти певну керівну посаду, претендент на лідерство має запропонувати щось нове порівняно з попереднім керівником.

Ця функція означає, що політичний лідер свідомо вносить нові, конструктивні ідеї соціального устрою. Він формулює нові соціальні цілі й завдання, обґрунтовує стратегічні пріоритети й тактичні засоби їх досягнення і розв'язання.

3. Інтегративна функція

Підтримка соціальної цілісності суспільства неможлива без цілеспрямованих зусиль щодо згуртування всіх соціальних спільностей. Інтегративна функція спрямована на підтримку цілісності і стабільності суспільства, громадянського миру і злагоди. Подолання кризових явищ і своєчасне розв'язання суперечностей сприяють розвитку інтегративних суспільних процесів і підтримці цілісності соціальної системи.

4. Організаторська функція

Полягає у втіленні цілей і завдань, які стоять перед суспільством і відображені у програмі лідера, в конкретні дії. Йдеться про мобілізацію народних мас на втілення політичних програм і рішень у життя.

5. Комунікативна функція

Полягає в забезпеченні лідерами зв'язку як між масами й політичними інститутами, так і між самими політичними інститутами, у тому числі між очолюваними лідерами вищими органами держави — парламентом, урядом, главою держави, вищими судами. Завдяки лідерам відбувається координація та узгодження дій усіх суб'єктів політики.

КЛАСИФІКАЦІЯ (ТИПОЛОГІЯ) ПОЛІТИЧНИХ ЛІДЕРІВ може здійснюватись за різними ознаками:

Підстави	Зміст	Характеристика
1. За видами	Формальне	Це керівництво як реалізація інституціоналізованих владних повноважень. Воно пов'язане зі встановленими правилами призначення керівника й передбачає функціональні відносини.
	Неформальне	Базується не на формальних повноваженнях, а на авторитеті лідера, його визнанні оточенням.
2. Відношення лідера до підлеглих	Авторитарний	<p>Передбачає одноособовий спрямовуючий вплив, який спирається на загрозу застосування примусу. Для цього стилю характерні жорсткість мислення лідера, ігнорування інформації або аргументів, що не збігаються з його власною позицією, одноособовий вибір напрямів і цілей діяльності. Зв'язки між членами найближчого оточення лідера зведені до мінімуму і проходять через лідера й під його контролем.</p> <p>Авторитарний стиль лідерства є домінуючим за авторитарних і тоталітарних політичних режимів.</p> <p>Лідери авторитарного типу не прагнуть до поглиблення демократії і дотримуються апаратного способу висунення на керівні пости в ієрархії влади.</p>
	Демократичний	<p>Характеризується гнучкістю мислення лідера, його схильністю до отримання якнайповнішої інформації, увагою до тих аргументів, що суперечать його власній позиції. Цілі й напрями діяльності лідер визначає не одноособово, а спільно з оточенням.</p> <p>Повага до оточення, об'єктивність у спілкуванні активізують участь кожного у спільній діяльності, делегують відповідальність, розподіляють її між усіма і створюють атмосферу співробітництва.</p> <p>Демократичний стиль лідерства притаманний тим політичним діячам, які спочатку завойовують громадське визнання, а вже потім обіймають керівні посади.</p>

3. Масштаб и лідерства	Загально- національ- ний	<p>Характеризується низкою особливостей:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ це лідерство дистанційне, бо відсутні безпосередні контакти лідера з його конституентами. Спілкування лідера з масами опосередковується засобами масової комунікації, організаціями та посадовими особами державного апарату; ✓ розрив між іміджем загальнонаціонального політичного лідера й реальністю залежить від рівня розвитку демократії, особливо політичної культури суспільства. ✓ загальнонаціональне політичне лідерство є багаторолевым. <p>Прагнучи мати всебічну підтримку, лідер орієнтується на різноманітні соціальні інтереси: найближчого оточення, соціальних спільностей, виборців, політичних партій, громадських організацій тощо.</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ має корпоративний характер. Лідер такого масштабу ніколи не виконує свої численні ролі сам. На нього працює ціла корпорація, яка складається з найближчого оточення, чиновників, апарату та активістів політичних партій, працівників підконтрольних засобів масової інформації тощо. Загальнонаціональний політичний лідер є тією чи іншою мірою символічною фігурою. ✓ нормативно-правова обмеженість. Лідер такого масштабу, як державний діяч, діє у чітко визначеному нормативно-правовому просторі, який визначає реальні масштаби його влади та шляхи її здійснення. <p>Дії лідера докладно регламентуються нормативними актами, протоколами, правовими традиціями, звичаями тощо.</p>
------------------------------	--------------------------------	--

	Соціальних груп, верств, класів	<p>Тут лідерство має індивідуальний характер і виступає як механізм інтеграції групової діяльності, в якому лідер спрямовує та організовує дії групи. Важливу роль відіграють особисті риси лідера, особливо його здатність приймати рішення, брати на себе відповідальність, знаходити оптимальні шляхи й засоби задоволення групових інтересів.</p> <p>На рівні соціальної спільності принципове значення мають не стільки особисті риси лідера, скільки його здатність адекватно виражати інтереси тієї чи іншої спільності.</p> <p>Лідерство на цьому рівні може мати як індивідуальний, так і колективний характер, коли виразником інтересів соціальної спільності виступає політична партія чи громадська організація. Лідер на рівні соціальної спільності найчастіше є керівником партії чи громадської організації.</p>
4.Стиль лідерства	Лідер-прапоронець	<p>Має власне бачення дійсності. У нього є ідея, заради здійснення якої він нерідко прагне змінити політичну систему. Такий лідер визначає характер того, що відбувається, його темп, формує політичну проблематику.</p>
	Лідер-службовець	<p>Той, який прагне виступати в ролі виразника інтересів своїх прихильників. Саме їхнє бажання виражає лідер і діє від їхнього імені. На практиці лідери такого типу керуються тим, чого очікують, у що вірять і чого потребують їхні виборці. Виборці формулюють ті завдання, які стають центральними для лідера.</p>
	Лідер-торговець	<p>Для нього важливою є здатність переконати. Завдяки їй конституенти «купують» його плани або ідеї, залучаються до їх здійснення. У цьому разі лідерство ґрунтується на взаємовідносинах, які лідер встановлює зі своїми виборцями. Особливого значення при цьому набувають здібності самого лідера і та стратегія, до якої він вдається, щоб домогтися підтримки своєї політики та її здійснення.</p>

	Лідер-пожежник	Він «гасить пожежу», тобто реагує на ті проблеми, які навколишнє середовище пред'являє їх конституентам. Подібні лідери відгукуються на породжені ситуацією події і проблеми, їхні дії визначають нагальні вимоги моменту.
	Лідер-цезарист	Характеризується зосередженням усієї повноти влади в руках лідера (як було за Юлія Цезаря). Лідер цього типу має необмежену свободу прийняття рішень, широкі можливості для здійснення величезного впливу на оточення. Такий тип лідерства може бути виправданий в екстремальних умовах, але неприйнятний у демократичному суспільстві.
	Лідер-плутократ	Цей тип політичного лідерства ґрунтується на багатстві і представляє інтереси найзаможніших суспільних верств (звідси і його назва: грецьк. <i>plutos</i> означає «багатство»). Він також передбачає користування лідером усією повнотою влади. Притаманний усім етапам суспільно-історичного розвитку, але найбільш характерний для індустріального суспільства.
	Лідер-популіст	<p>Термін «популізм» (від лат. <i>populus</i> — народ) означає боротьбу за права та інтереси народу. Згодом противники популізму надали цьому термінові негативного значення: ним стали позначати діяльність, спрямовану на досягнення популярності в масах ціною необґрунтованих обіцянок, демагогічних гасел тощо.</p> <p>Сучасне розуміння — це діяч, який грає з масами. У контексті теорії політичного лідерства лідер-популіст виступає як харизматичний лідер демагогічного толку. Для нього характерні: ставка на прості політичні рішення, які ґрунтуються на низькій загальній культурі учасників політичного процесу; наголошення на значущості малих, але конкретних політичних справ, яке зводить всю політику до безлічі конкретних дрібниць; навішування ярликів політичним противникам; загравання з масами, роздавання необґрунтованих обіцянок; експлуатація політичних почуттів простих людей у власних інтересах тощо.</p>

	Лідер-професіонал	<p>Це лідер доби постіндустріального суспільства, повага й довіра до якого базуються на його компетентності та особистій поведінці. Він органічно поєднує в собі високий інтелект, вольове устремління, розвинену здатність генерувати оригінальні свої і сприймати чужі ідеї, високу моральність.</p> <p>Такий лідер вміє визначати пріоритетні цілі, проводити науковий аналіз тих чи інших проблем та визначати способи їх вирішення. Іноді він використовує харизматичні риси для того, щоб привабливо викласти свої ідеї і плани, переконати оточення в їх перевагах та залучити його до реалізації цих ідей і планів. Лідер-професіонал не тільки покладається на свої здібності, а й охоче радиться з підлеглими, створюючи атмосферу співробітництва.</p>
5. Відношення до існуючої політичної системи	Лідер-консерватор	Виступає за збереження існуючих суспільних порядків, допускаючи лише мінімальні зміни.
	Лідер-реформатор	Орієнтується на істотні зміни лише деяких із суспільних порядків зі збереженням основ суспільного ладу.
	Лідер-революціонер	Налаштований на радикальні і всеосяжні зміни в суспільстві аж до зміни основ суспільного ладу.
6. Соціальна природа авторитету	Традиційний	<p>Ґрунтується на авторитеті звичаїв. Лідер цього типу отримує і здійснює владу не завдяки власним достоїнствам і заслугам, а відповідно до традицій і звичаїв. Традиційне лідерство характерне для доіндустріального, тобто рабовласницькою і феодалного, суспільства.</p> <p>Влада традиційних лідерів — це насамперед влада аристократичної знаті. У сучасних суспільствах традиційне лідерство виявляється, наприклад, у наслідуванні престолу в країнах з монархічною нормою державного правління.</p> <p>Яскравим прикладом лідерства цього типу є членство у верхній палаті парламенту Великобританії довічних і спадкових лордів.</p>

	Харизматичний	<p>Ґрунтується на вірі в незвичайні якості і здібності лідера, його винятковість. Грецьке слово «харизма» (charisma) означає «милість», «благодать», «божий дар». Щоб стати харизматичним лідером, політичний діяч має бути наділений особливими психологічними й соціальними якостями: яскраво вираженим вольовим характером, цілеспрямованістю, здатністю справляти значний вплив на великі групи людей, умінням вселяти людям надію на краще майбутнє, чутливо вловлювати настрої мас та виражати спільну волю.</p> <p>Харизматичне лідерство виникає в суспільстві, як правило, в кризові періоди. За М. Вебером, харизмою володіють великі полководці, пророки, видатні політики; харизматичними лідерами були засновники світових релігій — Будда, Христос, Магомет, великі завойовники — Македонський, Цезар, Наполеон. У ХХ ст. — Ленін, Сталін, Гітлер, Муссоліні, Ш. де Голль, Мао Цзедун, Кім Ір Сен, Кастро та ін.</p>
	Бюрократичний (раціонально-легальний)	<p>Базується на переконанні в законності й раціональності встановлених порядків та у праві на панування органів, які здійснюють владу. Ці органи і їхні керівники — політичні лідери — обираються через демократичні процедури, їм надаються повноваження, за зловживання якими вони несуть відповідальність перед виборцями.</p> <p>Раціонально-легальне лідерство, яке ґрунтується на законі й називається іноді ще бюрократичним, є основним типом лідерства в сучасних демократичних державах. Лідери цього типу здобувають політичну владу, як правило, на основі виборів.</p>

МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА.

Вибори

Є головним із таких механізмів у сучасному демократичному суспільстві. Реальні особисті якості кандидата відіграють у його перемозі на виборах вирішальну роль в межах територіальних громад — села, селища, невеликого міста тощо, де наявні безпосередні контакти кандидата з виборцями.

Партійно-політична діяльність

Сьогодні політичні партії виступають головними суб'єктами виборчого процесу. Вони складають списки кандидатів у депутати на виборах за пропорційною виборчою системою, ведуть передвиборчу агітацію, надають кандидатам фінансову підтримку тощо. Лідерство формується також всередині політичних партій. Вони мають змогу просувати своїх представників на керівні посади в державному апараті навіть тоді, коли не представлені в парламенті, але підтримують високих посадових осіб — главу держави чи прем'єр-міністра.

Засоби масової інформації

Вони формують імідж лідера, через них ведеться передвиборча агітація, боротьба між різними політичними силами.

Політичні технології

Політичні технології включають як кінцеві цілі, на досягнення яких вони спрямовані, так і методи й засоби досягнення цих цілей. Існує багато різновидів політичних технологій: прийняття політичних рішень, вибори, лобювання, розподіл влади, формування іміджу, комунікативні тощо. Найбільшу роль у формуванні політичного лідерства відіграють технології виборів і формування іміджу.

Питання для самостійного опрацювання

1. В середовищі нашого сучасного суспільства з'явилися і "нові українці". Чи можна їх характеризувати як еліту?
2. Яке місце і роль політичної еліти в українському суспільстві?
3. З'ясуйте такі категорії і поняття: політична еліта, політична елітарність, "відкриті політичні еліти", "закриті політичні еліти".
4. Дайте визначення типів політичних еліт. З якими типами політичних еліт Ви зустрічаєтесь у політичному житті України?
5. Які особливості психологічної, біологічної, функціонально-технократичної і ціннісної теорії еліт?
6. Чи сумісне загальнонаціональне лідерство з популізмом?
7. Яка з концепцій політичного лідерства видається Вам найбільш реальною? Обґрунтуйте свою позицію.
8. В діяльності політичного лідера виділяються певні функції: новаторська, інтегративна, організаторська, комунікативна. Охарактеризуйте вказані функції.

Бібліографія

1. Алифанов С. Основные направления анализа лидеров // Вопросы психологии. — 1991. — № 3.
2. Ашин Г. К. Политическое лидерство: оптимальный стиль // Общественные науки и современность. — 1993. — № 2.
3. Бебик В. М. Еліта, елітарність, лідерство // Віче. — 1993. — № 7.
4. Блондель М. Политическое лидерство. — М., 1992.
5. Вебер М. Политика как призвание и профессия. Избр. произв -М., 1990.
6. Вовканич С. Еліта — найбільш конвертована валюта // Віче. — 1997. — № 5.
7. Выдрин Д.И. Политический лидер и проблемы его формирования. - К., 1990.
8. Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і політичне лідерство. -Львів, 1995.
9. Малахов В. Інтелігенція та еліта: становлення в сучасній Україні // Політична думка. — 1994. — № 3.
10. Малькова Т., Фролова М. Массы. Элита. Лидер. - М., 1992.
11. Політологія: підручник / За ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка .- К.: Академія, 2001.
12. Полохало В. Правляча еліта та контреліта в сучасній Україні //Демократія в Україні. Минуле і майбутнє. - К., 1993.
13. Рудич Ф.М. Політологія: курс лекцій.- К., 2000.
14. Скуратівський В. Исторична ритміка українських еліт // Політична думка. — 1994. — № 3.
15. Херлианк М. Дж. Стили лидерства и формирование внешней политики // Политические исследования. — 1991. — № 1.

ЛЕКЦІЯ 9

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ ТА ДЕМОГРАФІЧНА ПОЛІТИКА У СУЧАСНОМУ СВІТІ (2)

Демографічна проблема — сукупність соціально-демографічних проблем сучасності, що зачіпають інтереси всього людства. Найважливіші проблеми народонаселення, які загрожують Україні негативними наслідками: стрімке зростання населення, або демографічний вибух, у країнах, що розвиваються, і загроза депопуляції, або демографічна криза, в економічно розвинених країнах. До проблем народонаселення слід віднести також неконтрольовану урбанізацію в країнах, що розвиваються, кризу великих міст у деяких розвинених країнах, стихійну внутрішню й зовнішню міграцію, яка ускладнює політичні відносини між державами.

1. Демографічні процеси та демографічна політика в сучасному світі, основні тенденції їх розвитку

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ДЕМОГРАФІЇ — дослідження відтворення населення, зміни у його чисельності, розміщення під впливом як природного руху (народжуваності, смертності), так і міграцій, переміщень.

Термін "демографія" було введено в середині XIX ст. французьким вченим А. Гийяром. Він походить від двох грецьких слів -"демос" - народ, та "графо" - пишу, що дослівно означав — народоописування.

МАЛЬТУС Т. (1766-1834) — сформулював "закон народонаселення", що фіксує диспропорції між "швидкістю розмноження живих істот", включаючи і людину, і кількістю їжі, одержуваної в процесі виробничо-господарської діяльності. Виявив реальні суперечності між ростом населення, особливо його найменш забезпечених верств населення, і можливостями продовольчого забезпечення в умовах ринкового господарства, що формується.

СПЕНСЕР Г. (1820-1903) — англійський соціолог вказав на рівновагу в природі факторів, що сприяють як збереженню видів, так і їхній деградації. Вивів т.з. "органічну теорію", яка виходить з того, що технічний прогрес створює передумови для звільнення "життєвих сил" людини, поліпшення умов його життєдіяльності; у результаті повинно відбуватися зниження рівня смертності, збільшення середньої тривалості життя.

НОУТСТАЙН Ф. — розробив у загальних рисах теорію демографічних змін, що зв'язала воєдино зростання населення, економічний розвиток і соціальний прогрес. Ця концепція, відома як теорія «демографічного переходу», підрозділяє всі суспільства на три типи.

Згідно з цією концепцією, для суспільств *перехідного типу*, що знаходяться на першому етапі демографічного розвитку, характерні високі показники народжуваності і смертності, зростання населення незначне, а то й зовсім відсутнє.

У межах цього типу демографічного розвитку, що характеризується залежністю відтворення від зовнішніх факторів, первісне суспільство пододало "риффи" можливого вимирання, не допускаючи водночас надмірного зростання населення, не забезпеченого від повідними матеріальними умовами (необхідна кількість продовольства, енергії тощо). Такі суспільства привласнюючої економіки.

Друге принципове видозмінення демографічних процесів відбулося в період "*неолітичної революції*", коли перехід від привласнюючого до відтворюючого господарства (одомашнення диких тварин, штучне розведення злаків) забезпечив небувалий раніше приріст сільськогосподарської продукції.

Нарешті, на *третьому етапі* світового демографічного розвитку, звично, датується серединою ХХ століття, у розвинутих країнах стала домінувати тенденція стагнації демографічного зросту. Загалом, для суспільств цього типу характерне приблизне урівнення показників народжуваності і смертності, за значно нижчих їхніх рівнів порівняно із суспільствами першого типу.

ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ У СВІТІ.

Протягом багатьох тисячоліть народонаселення світу росло надзвичайно повільно. Вважається, що до початку IV тисячоліття до н. е. воно становило близько 100 млн., до 1000 року н. е. ледь досягало 300 млн., а до 1500 року збільшилося до 425 млн. Такі темпи відповідають річному приросту максимум до 0,7% за рік.

Починаючи з епохи Великих географічних відкриттів темпи зростання народонаселення помітно збільшилися і наблизилися до 1 млрд. у 1830 році. Ще через 100 років (у 1930 році) воно становило 2 млрд., у 1960 році - 3 млрд., а у 2000 - 6 млрд. осіб. Середнє зростання чисельності наблизилося до лінійного із середнім значенням абсолютного приросту близько 85 млн. чоловік за рік. На 2000 рік загальний коефіцієнт народжуваності у світі становив до 24,6%, загальний коефіцієнт смертності - 9,8%, коефіцієнт природного приросту - 14,8%.

Це означає, що в середньому щохвилини на Землі з'являються 270 дітей, умирають 110 чоловік різного віку, населення світу збільшується загалом на 160 чоловік. Щодоби кількість землян зростає на 230 тисяч, що і становить 85 млн. осіб на рік

Прогноз на 2025 рік - більше 8 млрд. чол. За прогнозами учених Земля може прогнудувати до 20 млрд. чол.

Більша частина (близько 80%) населення Земної кулі нині проживає в регіонах, що розвиваються, а менша - у розвинутих.

Якщо у 1960 році населення Півночі і Півдня співвідносилось як 1:2,1 (відповідно у мільйонах осіб 950 і 2070), то у 2000 році вже 1:4 (відповідно 1270 і 4980). Тобто, відбувся колосальний зсув демографічного балансу на Південь. Ще рельєфніше виглядає народжуваність на Півночі і Півдні: відповідно 1:7,9 (у 1960 році було 1:4,4) на 2000 рік.

Соціально-демографічна ситуація в розвинутому і світі, що розвивається, носить діаметрально протилежний характер. Так, у розвинутих країнах після періоду високих темпів зростання чисельності населення (XIX століття) на початку 70-х років (XX століття) відповідні показники стабілізувалися на рівні 0,9% у рік. У 80-х роках у цілому фіксувалося зниження до 0,6%, що продовжувалося й у 90-х роках. Утім, і в розвинутому світі демографічна ситуація не настільки однозначна, як могло б здатися.

В одних країнах (Австрія, Бельгія, Швеція й ін.) спостерігалось абсолютне зменшення чисельності населення; в інших, наприклад у США, зберігалися порівняно стійкі демографічні показники (близько 1,0%); для третіх (Австралія, Нова Зеландія) були характерні досить високі, як для промислових країн, темпи приросту населення (1,4%).

Держави СНГ не є винятком з загальної демографічної ситуації на планеті. Так, за переписом населення у 1887 році у Російській імперії проживало 126,6 млн. чол. В канун Вітчизняної війни в 1940 році - 194 млн., у 1959 - 208,8 млн., через 20 років - 269,4 млн., в 1990 - 290 млн. чол. З цього видно, що за останні 1000 років населення землі збільшилося у 15 разів.

Демографічні процеси у сучасному світі йдуть бурхливо і їм не можна дати однозначну оцінку. Так, а 60-х років почався "демографічний вибух". П'яти-мільйонна мешканець планети з'явився на світ у 1987 році. Подвоєння населення сталося за 37 років.

Отже, світова демографічна статистика свідчить, що на початок тисячоліття переважна більшість населення розвинутого світу проживає в країнах, де зафіксований зменшуваний коефіцієнт приросту населення, і навпаки, у світі, що розвивається, зберігаються високі темпи приросту населення. Так, якщо в

50-х роках (до "демографічного вибуху") щорічний приріст становив 1,3%, а наприкінці 60-х років (апогей "демографічного вибуху") - 2,5%, то до середини 80-х років відповідні показники перевищували 2%.

Однак соціально-демографічна ситуація усередині світу, що розвивається, надзвичайно диференційована: на Африканському континенті темпи приросту населення становили в середині 80-х років 3%, у Латинській Америці - 2,2, а в Азії (без Японії) - 1,94%. Внесок різних країн і континентів у загальну картину зростання народонаселення різний. В абсолютній чисельності найбільший приріст дали великі азіатські країни - Китай, Індія, Індонезія; натомість найбільша швидкість зростання спостерігалася в Африці і Латинській Америці. У деяких африканських країнах відносний приріст доходив до 4% у рік. У більшості значно розвинутих країн і регіонів (Західна Європа, Північна Америка) ситуація демографічного вибуху спостерігалася набагато раніше - у ХІХ столітті. Для багатьох з них нині характерний **розвиток демографічного переходу до стабілізації чисельності населення**.

Підвищені темпи приросту населення в цих регіонах зумовлені пониженням рівня смертності, особливо дитячої, збільшенням тривалості життя при забезпеченні високої народженості.

МІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ. ПРИЧИНИ І НАПРЯМКИ ЗОВНІШНІХ МІГРАЦІЙ В ОСТАННІ ДЕСЯТИЛІТТЯ

Міграції населення — це переміщення людей по території, пов'язані зі зміною місця проживання. За напрямом міграційні потоки поділяються на внутрішні (міжрайонні і внутрішньорайонні) і зовнішні (міждержавні і міжконтинентальні). Щодо даної країни зовнішні міграції діляться на еміграцію (виїзд за межі держави), імміграцію (в'їзд у державу) і рееміграцію (повернення на батьківщину). За термінами міграції бувають постійні і тимчасові (у т. ч. сезонні), за формою — добровільні (стихийні чи організовані) і примусові, за причинами (рушійними мотивами) — економічні, політичні, етнонаціональні, сімейно-побутові та ін.

Зовнішні міграції населення започаткувалися в стародавні часи, продовжувалися в середні віки, у періоди нової і новітньої історії. Від початку Великих географічних відкриттів і до середини ХХ ст. головним вогнищем масової еміграції була Європа (загалом виїхало 60 млн. чол.), другим — Азія. Щонайменше 10–12 млн. чол. втратила Африка під час примусового вивезення рабів. Вогнищами імміграції були Північна і Латинська Америка, Австралія, Південна Африка, де з нащадків осіб, що вселилися, і при взаємодії з місцевим населенням склалися нові етноси і нації (наприклад англо- і франко-канадці, американці США, кубинці, бразильці, англо-австралійці, англо-новозеландці, бури тощо).

Після Другої світової війни зменшилися міжконтинентальні і зросли внутрішньоконтинентальні міграції. В останні десятиліття у структурі й характері міжнародних міграцій відбулися наступні зміни:

1) поряд із традиційними економічними міграціями (тобто в пошуках кращих умов життя) широко поширилися трудові, що розпочалися в 60-х рр. Сформувалися великі міжнародні ринки робочої сили в Західній Європі (в Німеччині, Франції, Великобританії, Бельгії, Нідерландах, Швейцарії та ін. країнах працює 12–13 млн. іноземних робітників — із сусідніх держав, країн Південної Європи, Західної Азії і Північної Африки; зростає наплив робочої сили із Центральної і Східної Європи); нафтодобувних країнах Перської затоки (іммігранти — мусульмани з країн Північно-Східної Африки, Південної і Південно-Східної Азії); Північній Америці (дешева робоча сила з Мексики). Формуються такі ринки в Південній Африці (ПАР, Зімбабве), Південній Америці (на стику кордонів Аргентини, Бразилії, Уругваю). У 1995 р. у світі було понад 30 млн. робітників-іммігрантів, разом з якими в інших країнах проживало не менше 90 млн. членів їх сімей;

2) різко зріс т. з. «відплив умів» — міжнародна міграція висококваліфікованих спеціалістів у розвинені країни (спочатку в США і Канаду, а далі — західноєвропейські) з країн, що розвиваються (Латинської Америки, Індії та ін.). Зараз зросла кількість країн, що «переманюють розум» (Ізраїль, ПАР, Ірак, нафтодобувні Перської затоки), як і тих, що його «віддають» (країни Центральної і Східної Європи, колишнього СРСР). Всього ж після війни «відплив умів» охопив понад 5 млн. чол.;

3) надзвичайно великих розмірів досягли міграції як наслідок етнічних, релігійних конфліктів, громадянських воєн, інших збройних зіткнень, репресій тоталітарних режимів тощо. Вони охопили багато країн Середнього і Близького Сходу, Південно-Східної Азії, Індію, Пакистан, Афганістан, деякі країни Африки (Руанда, Судан), країни колишньої Югославії (Боснія і Герцеговина, Хорватія), колишнього СРСР (Закавказзя, Таджикистан, Молдова). У 1996 р. у світі нараховувалося понад 30 млн. біженців і стільки ж осіб, переміщених у межах своїх країн.

Міжнародні міграції помітно змінюють — особливо в країнах імміграції — чисельність населення, його розміщення (насамперед в містах), демографічну структуру, етнічний і релігійний склад, якість населення. Часто наплив іммігрантів створює у країнах нові соціальні проблеми.

Великих розмірів у світі набуває нелегальна міграція, особливо з країн Азії в Західну Європу. Вона стала проблемою для транзитних країн, у т. ч. і для України.

Найхарактернішими внутрішніми міграціями є: а) переселення із сільської місцевості в міста (найбільш поширене в країнах, що розвиваються, які переживають т. з. «урбанізаційний вибух», і в ряді постсоціалістичних країн); б) переселення між містами різної величини і типу, а також з великих міст у приміську зону і навіть у сільську місцевість (у розвинених країнах Заходу, де склалися дуже високі рівні урбанізації і підвищені вимоги населення до якості умов проживання); в) переїзд на освоєвані землі (у країнах з великими територіями і цілеспрямованою урядовою політикою щодо господарського залучення нових районів — Канада, Бразилія, Аргентина, Австралія, Китай, Росія, Казахстан та ін.).

Таким чином, демографічні процеси, що проходять у світі, торкнулися всіх народів та держав. Тому особливу увагу сьогодні держави приділяють демографічній політиці.

ДЕМОГРАФІЧНА ПОЛІТИКА — сукупність програмних настанов, соціально-значимих цілей, рішень тих чи інших суб'єктів політичної діяльності, направленої на регулювання чисельності обумовлених соціальних спільностей людей, того чи іншого економічно-географічного регіону.

Демографічна політика може мати ряд аспектів: вона може бути направленою на охорону стабільної чисельності народонаселення, на його ріст, чи на запобігання значного збільшення чисельності народонаселення.

Демографічна політика, в зв'язку з цим, включає засоби, що стимулюють народжуваність тими чи іншими соціально-економічними факторами, чи направлені на скорочення народжуваності.

РОЗВИНУТІ ДЕРЖАВИ в силу особливостей їх соціально-економічного розвитку раніше інших зіткнулися з рішенням демографічних проблем, викликаних, в першу чергу, тривалим падінням народжуваності їх населення. Так, США займають одне з перших місць по наявності бездітних сімей. У скандинавських державах також відмічається падіння народжуваності. На кожну жінку в розвинутих державах припадає у середньому 1,9 дитини / нульовий приріст/, в той час як у 1970 році було 2,5 дитини. В Англії, Швеції, Норвегії, Фінляндії він дорівнює 0.2%. В Австрії, Данії, Італії цей коефіцієнт дорівнює 0.

Тому саме в цих державах вперше було вироблено засоби, призначені подіяти на розвиток процесів народонаселення. Паралельно з падінням народжуваності тут відбувалися глибокі соціальні зміни, в контексті яких переглядалися минулі уявлення про демографічний розвиток.

Сьогодні розвинуті держави розробляють політику *соціальної адаптації*, що визнається західними вченими найбільш перспективною формою демографічної політики. Ідея соціальної адаптації, тобто, пристосування до змін у демографічних тенденціях, має сьогодні багато прихильників у Німеччині, Нідерландах, Швеції. Соціально-економічні фактори, що впливають на рівень народжуваності, існують в багатьох державах. У розвитку системи таких заходів держави Західної Європи значно випереджають Північну Америку.

В структурі соціально-економічних заходів найбільш розповсюджені *допомоги та надбавки*, а також *податкові пільги*, причому останні все більше уступають першість допомогам та надбавкам, список яких дуже різноманітний. До економічних засобів відносяться також різні *непрямі пільги* - транспортні, житлові тощо.

Найбільш розповсюдженим засобом боротьби з падінням народжуваності, особливо в державах з розвинутою системою сімейного страхування, стало підвищення рівня матеріальної допомоги сім'ям. Але при цьому уряди, як правило, заперечують суцільно демографічні цілі, а мотивують цей крок чисто соціальними причинами.

Для держав Західної Європи найбільш характерна система *сімейних надбавок*, що виплачуються по прогресивній шкалі, причому об'єми їх досить значні.

Не менш важливим засобом, спрямованим на подолання протиріч між материнством і домашньою зайнятістю жінки, є оплачувана *відпустка за вагітністю та доглядом за дитиною*. Так, у Франції та Швеції післяродова відпустка сплачується в розмірі 90% від річної заробітної плати. Однак, в Швеції це правило розповсюджується лише на першу половину відпускнуго післяродового періоду. У другій його половині жінка отримує фіксовану суму, що не залежить від її доходу.

Найбільш тривала післяродова відпустка надається у Швеції - 26 тижнів, Австрії - 17, Фінляндії - 13 тижнів. Найменш тривала - в державах, що не реалізують офіційно демографічну політику, наприклад, у Великобританії, Бельгії та Нідерландах - 6 тижнів.

В той же час у розвинутих державах відсутній єдиний погляд на наслідки низької народжуваності в сполученні з переважаючою у свідомості громадян установкою на неутручання держави в процес прийняття рішень. Однак, засоби впливу на демографічну поведінку закладені у комплексі конкретних законодавчих, економічних, соціальних інститутів та факторів, розвиток системи яких продовжується.

Ряд учених визнає за потрібне засоби, які можна використовувати для впливу на поточний рівень народжуваності: можливість неповної трудової зайнятості жінки, гарантоване поновлення жінки на роботі, збільшення тривалості оплачуваних відпусток та інш.

ДЕРЖАВИ, ЩО РОЗВИВАЮТЬСЯ У зв'язку з нерівномірністю соціально-економічного росту, опинились у скрутному становищі в області демографії. Феномен демографічного вибуху загострив й притаманні цим державам соціально-економічні протиріччя, зігравши роль каталізатора у процесі розробки та реалізації їх демографічної політики.

Протидія інтенсивному підвищенню народжуваності стає головним її змістом, перетворившись в об'єктивну суспільну потребу.

Особливості нерівномірного економічного розвитку із всією очевидністю проявились у держав Азії, Африки та Латинської Америки. Серед них виділяється група так званих нових індустріальних держав, які показали іклюдно швидкі темпи соціально-економічного росту /Сінгапур, Малайзія, Південна Корея/, де пройшли кардинальні демографічні зміни у напрямку до раціонального типу репродуктивності населення.

Наприклад, дуже скрутна ситуація у двох мусульманських державах Південної Азії - *Бангладеш* та *Пакистані*. Багато з демографічних показників цих держав схожі: народжуваність - 42 і 40%, смертність - 16 та 14%, дитяча смертність - 120 і 115%. Історично усталені традиції, закріплені у релігійних догмах та міцних етнокультурних стереотипах, до цих пір сприяють збереженні в цих державах активної популяціоністської політики.

От найбільш характерні цифри для держав так званого "третього світу": голодуючі, коли голод постійний і має характер захворювання - 600 млн.чол; кількість людей з очікуваною тривалістю життя менше 60 років - 1 млрд. 700 млн. чол.; населення країн, де діти вмирають частіше, ніж дорослі - 1 млрд.400 млн. чол.; люди, які ніколи не бачили лікаря - 1 млрд.500 млн. чол.; люди, чій життєві потреби залежать від використання дров -1,5 млрд. чол.; повністю неграмотне доросле населення - 814 млн.

У *Південній Кореї*, на *Тайвані та Сінгапурі* демографічна політика почала розвиватися вже в першій половині 60-х років, а в решті держав - практично у першій половині 70-х років. Лише чотири держави цього регіону - *Бруней, Кампучія, Лаос, М'янма* - до цих пір не мають її і не реалізують. Демографічний "безтурботності" цих держав сприяє великий дохід від експорту цінних копалин та нерозвинутість соціальних відносин.

В *Лаосі*, наприклад, ще в 1972 році було сформульовано державну програму демографічних заходів, та однак практичного розвитку вона до цього часу не отримала.

Разом з тим, в цьому регіоні існує чотири держави, де проблема надмірного росту народонаселення вже вирішена чи близька до цього - *Сінгапур* / коефіцієнт сумарної народжуваності у 1987 р. -1,5/, *Сянган* - 1,4, *Тайвань* - 2,3, та *Південна Корея* -2,1. Ці держави мають найбільший показник активності в сфері демографічної політики, її результативність була великою вже на початку 60-х років і в результаті за 1972-1982 роки падіння загального коефіцієнту народжуваності склало тут у середньому 34%.

Демографічна політика *Індонезії* головний упор робить на малодітну сім'ю. В результаті вже в першій половині 80-х років почалося різке зниження дітонародження без шкоди для національної економіки, традиціям та культурі. Так, у 1988 р. чисельність населення Індонезії перевищила 17 млн. чол. при валовому національному продукті на душу 500 дол. на рік.

Історичний досвід по регулюванню (у розумінні зниження) дітонароджуваності значний. У цьому плані можна виділити кілька його найбільш поширених тенденцій (форм):

- стерилізація (добровільна і вимушена);
- економічні санкції;
- стимулювання, пільги;
- розповсюдження контрацептивів;
- зростання якості життя.

Показна в цьому зв'язку ситуація в одній з ведучих держав світу, що розвиваються, - *Індії*, де демографічна політика почала проводитися з 1952 року.

Якщо населення Індії в 1947 р. становило 343 млн. чол., то до 1981 р. воно подвоїлось, а в 1990 р. - це 840 млн. чол., щільність населення -256 чол. на квадратний кілометр.

У 1975—1977 роках насильницькій стерилізації було піддано значну кількість індійців, головним чином представників менш забезпечених верств населення; тільки за квітень 1976 року - січень 1977 року, за деякими даними,

близько 8 млн. чоловік було піддано цій процедурі. Гострота соціально-політичної ситуації, що виникла, призвела до відставки уряду І. Ганді. Нове керівництво проголосило принцип відмови від будь-якого насильства чи примусу при здійсненні політики планування родини. З 1976 році уряд прийняв нову програму під назвою "Національна політика населення", що також не дала радикальних змін. І в наш час Індія веде демографічну політику, яка поки що не приводить до суттєвих змін на краще, тому що головний наголос в ній робиться на стерилізацію, а це, звичайно, лякає населення своєю необоротністю.

В *ісламізованих державах* для проведення демографічної політики найбільші труднощі являє дуже пригнічене становище жінки, що веде до її обмеження в культурному, економічному та соціально-політичному відношеннях. Тому ефективність цієї політики в значній мірі залежить від позиції чоловіків, а традиційний ідеал цих держав - багатодітна сім'я.

Тільки в державі *Туніс* можна говорити про помірно-активну демографічну політику, в останніх же ефективність її проведення дуже слабка. Деякі держави /Лівія, Об'єднані Арабські Емірати, Саудівська Аравія/, не зважаючи на гостру проблему перенаселення, майже не роблять спроби проводити демографічну політику.

Держави *Тропічної Африки* є місцем самої найвищої в світі народжуваності. Максимальний приріст населення тут припадає на 90-ті роки ХХ ст., а деяке його зниження очікується лише в перші десятиріччя ХХІ ст.

В основі ставлення народів Африки до дітородіння лежить незмінне уявлення в їх свідомості про те, що кількість дітей - головне багатство та соціальний престиж, а бездітність - хай навіть вимушена - соціальне зло, що підлягає покаранню.

Тому для успішного проведення демографічної політики в цьому регіоні повинна вестись широка роз'яснювальна робота. Тропічна Африка набагато відстає в плані усвідомлення власними структурами необхідності ведення засобів по стриманню росту народонаселення.

Деяких успіхів в проведенні демографічної політики вдалося досягти лише двом африканським державам, що вирівнюються від інших значною специфікою, - *Маврікії* та *Кенії*, навіть при умові, що в останній спостерігається один з найвищих приростів населення.

Латинська Америка також має свою специфіку, передусім в плані значної нерівномірності демографічного розвитку. В державах цього регіону відносні показники соціально-економічного розвитку, однак, відсталий характер репродуктивності населення. В деяких державах цієї групи /*Пуерто-Ріко, Барбадос, Тобаго*/ демографічна політика почала проводитися з 60-х років, а в деяких практично не проводилась і у другій половині 80-х років.

Уряд *Мексики* вперше в 1973 р. почав впроваджувати програму по бажаному зниженню рівня народжуваності, включивши демографічні фактори у всі аспекти політики. Це привело до того, що вже в другій половині 80-х років по ефективності проведення демографічної політики держава вийшла на друге місце серед всієї групи держав Латинської Америки. Якщо у 70-ті роки приріст

населення в державі досягав 3,5% у рік, то сьогодні він знизився до 2,1. Мета, що ставлять перед собою мексиканці - довести цей показник до 1% у 2005 році.

В 1977 р. у Мексиці було прийнято "Національну програму планування сім'ї". Суть її в тому, що на кожний шестирічний строк, коли при владі знаходиться черговий уряд, ставляться чіткі завдання по зниженню народжуваності. Наприклад, уряд, що керує державою сьогодні, повинен добитися зниження приросту населення до 1,4%.

Дуже цікавий досвід по проблемах народонаселення застосовано у *Китайі*. Уряд цієї держави веде активну боротьбу за радикальне зниження народжуваності та стабілізацію чисельності населення. В 1979 році була прийнята виключна міра - політика заохочування одnodітних сімей.

Розвиток та реалізація демографічної політики в Китаї проходив три етапи. Перший і другий / відповідно 1956-1958 і 1961-1965 рр/ не дали очікуваних результатів в силу рекомендаційного характеру. Третій етап почався в 1970 році. В 1978 р. відповідне положення про планування народжуваності було введено у Конституцію Китаю, що обумовило підготовку радикальних змін у соціально-економічних основах демографічної політики. Дуло введено правило, що на четверту, народжену у китайській сім'ї дитину, батьки не одержують продовольчу картку і така дитина не заноситься у домову книгу, а його мати позбавляється декретних пілг.

Після 1987 року починається четвертий етап реалізації політики планування народжуваності у Китаї, котра вперте в історії цієї держави отримала законодавче оформлення. З 1979 р. починається політика одnodітної китайської сім'ї.

Але перед Китаєм виникає ще одна проблема. Як свідчать соціологічні дослідження, до 2025 року 40% населення Китаю буде мати більше 65 років, а це вік, коли людини обмежена у своїх продуктивних можливостях і не може дати суспільству більше, ніж воно дає йому.

Становлення демографічної політики у державах *Східної Європи* на протязі післявоєного періоду, розробка їх принципів, вдосконалення форм та засобів було нерозривно пов'язано з тенденціями народжуваності та їх конкретними соціально-економічними наслідками.

На початку 90-х років уряди *Болгарії, Угорщини, Румунії, Німеччини* оцінювали свій рівень народження дітей у країнах, як дуже низький і намагалися проводити таку політику, котра сприяла б його підвищенню. Уряди ж інших держав / *Албанії, Польщі, Чехії та Словаччини*/ були задоволені рівнем народжуваності і бачили своїм завданням забезпечення його збереження. Уряд *Югославії* вважав за доцільне в деяких районах сприяти підвищенню, а в деяких - зниженню рівня народжуваності.

Польський уряд традиційно намагався розглядати демографічну політику як складову частину загальної соціальної політики, він активно шукає нові підходи до визначення її мети в умовах радикальних реформ.

У *Чехії та Словаччині* ще в кінці 80-х років урядом було прийнято документи, де пріоритетами визнавалися - створення умов для допомоги матерям, та підвищення самого престижу материнства, допомога у вихованні підростаю-

чого покоління, всебічна підготовка молоді до майбутнього самостійного життя.

Таким чином, очевидна необхідність наукової розробки нової демографічної політики в цих, тепер вже самостійних, незалежних державах.

2. Демографічна ситуація та демографічна політика в сучасній Україні: досвід, проблеми, прогнози

СИТУАЦІЯ — територія України становить 603,7 тис. квадратних км. За чисельністю населення Україна займає 5 місце в Європі після Німеччини, Італії, Великобританії, Франції.

За останні 30 років середньорічні темпи приросту населення в державі систематично скорочувались. Якщо в 1959-1969 рр. приріст населення становив 478 тис. чол. на рік, то в 1970-1979 рр. - 292 тис. чол. , а в 1979-1990 - 195 тис. чол.

КІЛЬКІСТЬ НАСЕЛЕННЯ — за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року, станом на 5 грудня 2001 року становила 48 млн. 457 тис. осіб. Загальна кількість постійного населення України становила 48 млн. 241 тис. осіб, серед яких громадян України 47 млн. 950 тис. осіб, 168 тис. осіб - громадяни інших країн, 83 тисячі осіб без громадянства та 40 тис. осіб, які свого громадянства не вказали. В цілому загальна картина України виглядає так:

	Кількість наявного населення, тис. осіб		2001 рік у % до 1989 року
	2001	1989	
Автономна Республіка Крим	2033.7	2063.6	99
Вінницька	1772.4	1932.6	92
Волинська	1060.7	1061.2	100
Дніпропетровська	3567.6	3881.2	92
Донецька	4841.1	5332.4	91
Житомирська	1389.5	1545.4	90
Закарпатська	1258.3	1252.3	100
Запорізька	1929.2	2081.8	93
Івано-Франківська	1409.8	1423.5	99
Київська	1827.9	1940.0	94
Кіровоградська	1133.1	1239.4	91
Луганська	2546.2	2862.7	89
Львівська	2626.5	2747.7	96
Миколаївська	1264.7	1330.6	95
Одеська	2469.0	2642.6	93
Полтавська	1630.1	1753.0	93
Рівненська	1173.3	1169.7	100
Сумська	1299.7	1432.7	91
Тернопільська	1142.4	1168.9	98

Харківська	2914.2	3195.0	91
Херсонська	1175.1	1240.0	95
Хмельницька	1430.8	1527.1	94
Черкаська	1402.9	1531.5	92
Чернівецька	922.8	938.0	98
Чернігівська	1245.3	1415.9	88
м. Київ	2611.3	2602.8	100
м. Севастополь	379.5	395.0	96

ЩІЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ — Аналітики насамперед відзначають досить високу щільність населення в Україні. В цілому по державі вона становила 80 осіб на квадратний кілометр, на Чернігівщині цей показник найнижчий — 39, а в Донецькій області найвищий — 183. Співвідношення міського і сільського населення в Україні залишалось без істотних змін: 67,2% до 32,8%.

Для Вінницької області характерна невисока щільність населення. Згідно з даними Всеукраїнського перепису населення, в цілому в Україні вона складала 80 осіб / км², у Вінницькій області - 67 осіб / км².

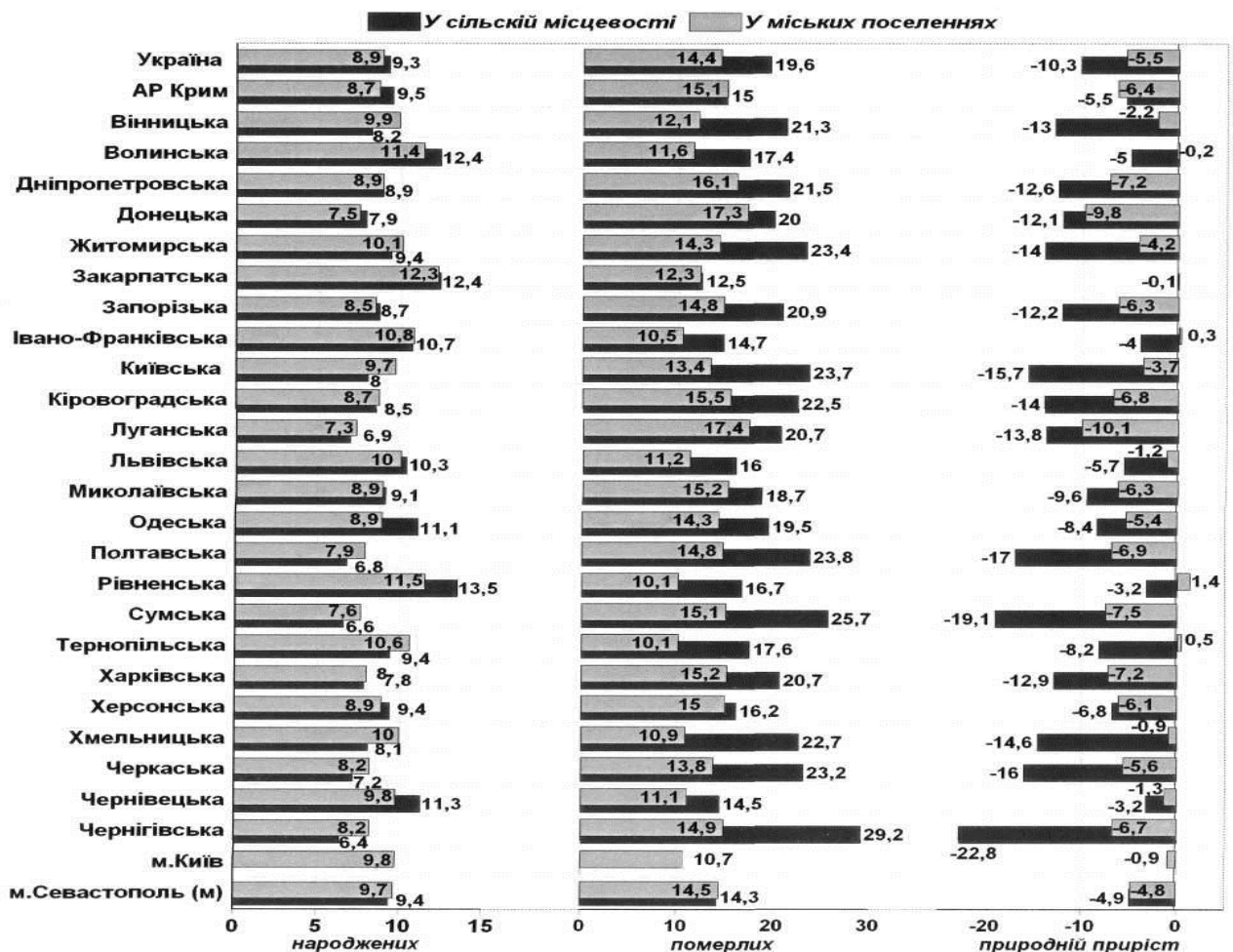
Вінницька область залишається переважно селянською, тут проживає 54% населення, хоч це на 2% менше у порівнянні з попереднім переписом, Більш селянськими, аніж наша, залишаються Закарпатська, Івано-Франківська, Тернопільська та Чернівецька області. Тим часом кількість міст в Україні збільшилася на 20 і на дату перепису складала 454 міста. У Вінниці на дату перепису проживало 357 тисяч осіб, що на 17 тисяч менше, ніж у 1989 році. Нині на Вінниччині тільки наш обласний центр входить до переліку міст з числом жителів більше 50 тисяч.

Найменша щільність населення в Погребищенському (31), Оратівському і Чечельницькому (34), Мурованокуролю-велькому (36) районах; найвища - у Вінницькому (83), Тростянецькому (73), Жмеринському і Козятинському (68) районах.

Зменшення кількості населення мало місце у переважній більшості районів, за винятком Вінницького району та міста обласного підпорядкування Ладжина (міська рада). Кількість міського населення за результатами перепису складала 818,9 тис. осіб або 46%, сільського - 953,5 тис. осіб, або 54%. Порівняно із 1989 роком міське населення зменшилось на 38,3, тис. осіб, сільське - на 121,9 тис. осіб. Проти попереднього перепису співвідношення між ними в цілому по області зменшилося несуттєво: міського населення збільшилося на 2 відсоткових пункти, а сільського - на стільки же зменшилося.

Найбільші частки громадян інших країн, які постійно проживали в області, були в складі населення наступних районів: Козятинського (0,9%), Іллінецького (0,6%), м. Вінниці (1,2%). Найменша частка громадян інших країн спостерігалася серед постійного населення у районах: Барському, Літинському, Липовецькому, Могилів-Подільському, Мурованокуролюве-цькому, Погребищенському, Тростянецькому, Хмельницькому (0,2%), Чернівецькому (0,1%).

ОСОБЛИВОСТІ ДЕМОГРАФІЧНОЇ СИТУАЦІЇ у міських поселеннях та сільській місцевості регіонів України у 2005 р. (на 1000 населення):

ОСНОВНІ ПОКАЗНИКИ ПРИРОДНИХ ЗМІН НАСЕЛЕННЯ — статистичні порівняння з іншими країнами свідчать, що за основними показниками природних змін населення — народжуваності, смертності, природного приросту — Україна стоїть не тільки після країн Заходу, але й республік колишнього СРСР. За рівнем народжуваності (9,6%) вона посідає передостаннє місце серед них та країн Європи, за смертністю населення (15,4%) — друге місце серед країн континенту, за рівнем дитячої смертності (14,4 дитини на 1000 новонароджених) її показники входять у першу сумну десятку показників для європейських країн, за очікуваною тривалістю життя (67 років) - 109 місце у світі, коли ще у 1994 році посідала 87.

Вже протягом 20 років в Україні забезпечується лише проста репродукція населення, особливо у місті, де середня цифра народжуваних дітей на одну сім'ю становить 1,2 - 1,9 дитини, при "потребі" 2,2.

Низька народжуваність обумовлена насамперед:

- а/ високим рівнем зайнятості жінок суспільною працею;
- б/ відставанням у розвитку соціальної інфраструктури;
- в/ падінням життєвого рівня;

Частка осіб похилого віку в Україні становить понад 20%, а в селах - понад 33%. Відсоток осіб непрацездатного віку, що збільшується, зростання безробіття вимагають уваги до системи захисту населення, прогресу в області охорони здоров'я і т. п. Утім, необхідні соціальні програми в останнє десятиліття не отримували належної підтримки.

Головною причиною природного скорочення населення в Україні залишається невпинне падіння народжуваності: з 13,3% у 1998 році до 7,8% у 1999 році. При цьому смертність немовлят становить 12,6%, при світовому еталоні - 8%. Перед нами негативний приклад демографічного регулювання. Відомо, що немало країн горді довголіттям своїх громадян (до слова, категорія людей, старших 50 років, становить нині 17% населення світу - понад 1 млрд. чоловік). В Україні людей похилого віку понад 25%. Але більшість людей похилого віку страждає тими чи іншими хронічними недугами. За даними ВОЗ, середній рівень хронічної захворюваності людей, старших 60 років, становить близько 80%.

СТАН ЗДОРОВ'Я НАСЕЛЕННЯ — постійне спостереження за показниками здоров'я населення України свідчить про його погіршення внаслідок поширення деяких класів хвороб. Передусім про це свідчить підвищення показників загальної захворюваності. З 1988 року до 1999 року загальна захворюваність зросла зі 113701,2 випадків на 100000 населення до 141186,3, або на 24,2%, а з 1998 року до 1999 року - на 6,8%. Основне зростання загальної захворюваності за період 1988-1999 років відбулося за рахунок хвороб крові та кровотворних органів (у 3,4 раза), хвороб системи кровообігу (у 2,5 раза), новоутворень (на 20%).

У регіонах відбулися значні проти минулих років зміни у поширенні хвороб ендокринної системи, розладу травлення, порушення обміну речовин. Так 1999 року проти 1998 року значно зросла кількість захворювань ендокринної системи (з 3861,1 до 7035,9 на 100 тис. населення, або в 1,8 раза). Це викликано переходом медичної статистики на міжнародну статистичну класифікацію хвороб (зокрема, гіперплазія щитовидної залози тепер шифрується як дифузний зоб і входить до класу ендокринної патології тощо).

І світовий, і український досвід свідчить, що з погляду еволюційної екології людини якість людей за критеріями здоров'я дуже низька і продовжує знижуватися. Людство стає все залежнішим від медичної допомоги і застосування, по суті, протиприродних засобів підтримання і продовження життя, які, на жаль, не в змозі зменшити загальну захворюваність людей. І, певно, недалеко від істини ті автори, які стверджують, "що ми, *Homo sapiens*, - хворий вид і потребуємо тотальної диспансеризації".

ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ ДЕМОГРАФІЧНИХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ.

Перший з них пов'язаний зі стратегією планування, у рамках якої з різним ступенем жорсткості регулюються кількісні показники дітонароджуваності (приклад Китаю, Індії). Його ефективність очевидна, однак, це суперечить основним нормам демократичної держави, правам людини, волі її вибору.

Другий шлях виходить із уявлень, згідно з якими економічне зростання автоматично приведе до зниження демографічних показників, як це притаманне розвинутому світу. На жаль, цей варіант не може бути прийнятий через його довготривалість і, особливо, через його неекологічність. Адже існуючий індустріальний тип виробництва є ресурсовитратним і екологоруйнівним. Якщо його візьмуть на озброєння слаборозвинуті країни і спробують досягти існуючого нині рівня виробництва і статків в індустріальне розвинутих країнах, то киснева оболонка планети, не кажучи вже про вичерпність ресурсів, буде спалена за наступні півстоліття.

Третій шлях конкретизує попередній: розвинутий світ повинен сприяти економічному прогресу "третього світу" через розповсюдження і запровадження нових ресурсо- і енергоємних, біосумісних технологій. Шлях цей досить прогресивний, але поки що дорогий для втілення.

На початок XXI тисячоліття стало зрозумілим, людство не може розраховувати на автоматичну регуляцію світових демографічних процесів. Чекання демографічної стабільності "природним шляхом" загрожує безпеці цивілізації.

3. Роль і місце сім'ї у демографічній політиці

СІМ'Я — важливий осередок суспільства, заснований на шлюбі чи кровному родстві, члени якого зв'язані побутом та взаємною відповідальністю.

ЕВОЛЮЦІЯ СІМ'Ї — сім'я - продукт довготривалого історичного розвитку суспільства. Ф.Енгельс у роботі "Походження сім'ї, приватної власності та держави" визначає три головні форми шлюбу: "Дикості відповідав груповий шлюб, варварству - парний, цивілізації - моногамія".

Сім'я XX сторіччя - моногамна (від 'монос' - один, 'гамос' - шлюб) при якому кожний чоловік одружений тільки на одній жінці, а жінка заміжня тільки за одним чоловіком. Однак, існує і полігамія, але як виключення. Моногамна сім'я пройшла тривалий шлях розвитку.

В 60-ті роки XX ст. у багатьох державах створилася нуклеарна сім'я (від лат. "нуклеус" - ядро). Така сім'я сформована тільки із самих необхідних для її утворення членів - чоловіка, жінки, дітей.

Нуклеарна сім'я може бути і без дітей, але в ній, як правило, інших родичів не існує. Така сім'я найкращим чином пристосована до сучасного індустріального суспільства. Це обумовлено цілим рядом обставин:

- а/ сім'я у своїй більшості перестала бути продуктивною одиницею;
- б/ члени сім'ї здобули можливість мати різні професії;
- в/ розвиток системи соціального забезпечення, сфери послуг знижують необхідність у літніх людей шукати підтримку у дітей, знижують потребу у близьких стосунках з великою кількістю родичів;

г/ суспільне виробництво все більше виставляє на перший план особисті заслуги людини, а не сподівання на допомогу родичів. Все це обумовлює доцільність саме нуклеарної сім'ї.

СИТУАЦІЯ У ВІННИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ — щодо кількості шлюбів і розлучень, народжуваності, смертності та природного руху населення відображено у наступних таблицях:

Шлюби і розлучення

	1997	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Кількість зареєстрованих шлюбів,	13370	13056	10422	11220	11676	13333	9922
на 1000 населення	7,2	7,2	5,8	6,3	6,6	7,6	5,7
Кількість зареєстрованих розлучень,	5949	5615	5971	5871	6273	6148	6118
на 1000 населення	3,2	3,1	3,3	3,3	3,6	3,5	3,5

Народжуваність, смертність та природний приріст (скорочення) населення

(осіб)

	1997	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Кількість народжених	18281	15859	15093	14563	15077	15048	15525
у тому числі у сільській місцевості	9646	8667	8256	7628	7826	7485	7503
Кількість померлих	31249	29872	30340	29334	29378	29865	29283
у тому числі у сільській місцевості	21571	20303	20316	19600	19674	19967	19434
Природний приріст	-12968	-14013	-15247	-14771	-14301	-14817	-13758
у тому числі у сільській місцевості	-11925	-11636	-120600	-11972	-11848	-12482	-11931

Коефіцієнти природного руху населення

(на 1000 населення)

	1997	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Кількість народжених	9,9	8,7	8,4	8,2	8,6	8,6	9,0
Кількість померлих	16,9	16,4	16,8	16,5	16,7	17,1	16,9

Природний приріст населення	-7,0	-7,7	-8,4	-8,3	-8,1	-8,5	-8.0
Дитяча смертність							
(померло дітей віком до 1 року							
на 1000 народжених)	10,2	10,3	9,9	9,1	9,4	7,0	8.0

СТРУКТУРА СІМ'Ї — за своєю структурою сім'ї можуть бути *авторитарними* та *демократичними*.

Авторитарна сім'я характерна суворим, безперечним підпорядкуванням жінки чоловіку, чи чоловіка - жінці і дітей - батькам.

Демократична сім'я характерна взаємною повагою членів сім'ї один до одного, розподіленням сімейних ролей відповідно потребам конкретних обставин. В авторитарній сім'ї жінка, або чоловік є монопольним хазяїном. В демократичній є лідер, авторитет.

ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ СІМ'Ї — можна визначити такі закономірності у розвитку сім'ї у XXI сторіччі:

І в нашій, і в інших країнах сьогодні відбуваються схожі процеси еволюції сім'ї та її місця і ролі в суспільстві. Ця подібність зумовлена переходом посткомуністичних країн від тоталітарних до демократичних форм соціально-політичного устрою, від «закритого» до «відкритого» типу суспільств. Сім'я все більше незалежнюється від держави і суспільства в цілому. Ставлення держави до сім'ї поступово перестає бути суто споживацьким та інструменталістським. Держава позбавляється функцій контролю і застосування каральних санкцій по відношенню до сімей та їх членів, перш за все підлітків і неповнолітніх. На перший план виступає забезпечення державою сприятливих умов для утворення та існування сімей, особливо молодих, і відображення цих процесів в державній сімейній політиці (відповідному законодавстві та конкретних заходах типу пільгового кредитування, пайової допомоги у будівництві житла, випуску спеціальних груп недорогих товарів для молодих сімей та їх дітей тощо).

В західній соціології існує спеціальний напрямок — історична соціологія, яка займається порівняльним аналізом еволюції сім'ї в історичній перспективі. Один з її представників, Дж.Голдторп, вважає, що сім'ю і сімейне життя слід розглядати в динаміці, а не у статичі. Він вирізняє декілька етапів розвитку сім'ї в англосаксонському середовищі:

➤ сім'я у дохристиянському суспільстві (з домінацією парної сім'ї, пізніх шлюбів, великою кількістю одиноких людей);

➤ сім'я в християнському суспільстві (з великим впливом церкви на сімейне життя і шлюб, заборонаю шлюбів між кровними родичами, з добровіль-

ним вступом до шлюбу, практичною неможливістю розлучень, заборонаю абортів тощо);

➤ сім'я в індустріальному суспільстві (з початком в кінці XVIII ст. промислового перевороту відбувається перша революція в сімейному житті: зниження віку вступу до шлюбу, збільшення народжуваності, широке розповсюдження жіночої праці, дозвіл розлучень за судовим рішенням і т.ін.).

➤ Сучасний етап розвитку західного суспільства приніс другу революцію в сімейному житті, яка не лише докорінним чином змінила сім'ю і сімейні стосунки, але, на думку багатьох дослідників, поставила під сумнів саме існування сім'ї. Це зумовлене цілою низкою обставин економічного і культурного характеру. Соціологи називають серед них:

➤ зростання економічної незалежності жінок та їх активне включення в трудову діяльність (а це викликає прагнення жінок до більшої самостійності, перегляду традиційної структури сімейних відносин, до змін традиційних функцій сім'ї, рівноправ'я з чоловіками у прийнятті рішень, у контролі над видатками та майном сім'ї тощо. Недарма німецькому філософу Ф.Ніцше належать слова: «Коли чоловік і жінка стануть рівноправними, сім'я загине»);

➤ утворення двох центрів життя — праці і дому (раніше професійна діяльність і домашнє господарство існували в єдності, в межах однієї сім'ї);

➤ еволюція поглядів на сексуальну мораль (або сексуальна революція з послабленням соціального контролю, зростанням анонімності сексуальної поведінки, збереженням секретності позашлюбних зв'язків, діяльністю широкої мережі засобів масової інформації, які проголошують вільне статеве кохання ледве не основним мірилом рівня цивілізованості сучасних мужчин і жінок, зміною загального ставлення суспільства до сексуальної поведінки в бік пом'якшення традиційних уявлень про дозволене і недозволене тощо);

➤ винахід надійних контрацептивних засобів проти запліднення (вперше в історії людства за допомогою таких засобів вдалося відокремити сексуальність від зачаття).

Ці та інші причини викликали появу різного роду тенденцій розвитку сучасної сім'ї, які нині широко розповсюджені як у розвинутих західних, так і у посткомуністичних країнах. До них належать:

- зростання розлучень (абсолютне і відносне);
- зростання кількості неповних сімей і дітей, народжених поза шлюбом;
- зменшення середньої тривалості шлюбу;
- відтермінування часу вступу до шлюбу;
- проживання подружніх пар без оформлення шлюбу;
- зменшення розмірів сім'ї і народжуваності дітей з наступним постарінням населення та навіть його депопуляцією;
- збільшення кількості одиноких людей, які не беруть шлюб;
- зменшення кількості повторних шлюбів тощо.

ФУНКЦІЇ СІМ'Ї.

1. Репродуктивна функція

Однією з соціальних функцій сім'ї є дітонародження, чи репродукція населення як один з головних процесів відтворення суспільства. В цьому процесі сім'я виконує головну роль.

Дослідники виділяють три типи репродуктивності сім'ї:

- ✓ багатодітна (п'ять та більше дітей),
- ✓ середньодітна (від трьох до п'яти),
- ✓ малодітна (до двох дітей).

Чим характерна ця функція в нашому суспільстві? Намітилась стійка тенденція до малодітного типу відтворення населення, у тому числі в Україні, що було вже зазначено. Наприклад, сьогодні в кожному п'ятому селі в Україні не народилося жодної дитини, бо до того ж і молоді залишилося там дуже мало.

2. Господарсько-економічна функція

Вона виявляється у виробничій діяльності сім'ї (власно-трудова діяльність, аренда, фермерське господарство, приготування їжі, придбання продуктів, господарських речей та інш.)

Головними моментами, що обумовлюють господарсько-економічну функцію є: час, витрачений на домашню працю, поділ цієї праці між членами сім'ї та міра використання сім'ями суспільних побутових закладів / пралень, перукарень тощо/

Домашнє господарство завжди вважалось "природним" заняттям тільки жінки. І сьогодні, не зважаючи на великі зміни, котрі відбулися у суспільстві, лівова доля домашніх турбот лежить на плечах жінки.

Так, за даними дослідження бюджету часу, ведення домашнього господарства в робочий час займають у чоловіків в середньому біля 1 години 44 хвилини, у жінки - 3 години 13 хвилин. У вихідний день у чоловіків - 2 години 44 хвилини, у жінок - 6 годин 18 хвилин.

Подвійне навантаження, що несе жінка на виробництві та в побуті обмежує її можливості у культурному розвитку, виховній діяльності. В Україні працююча жінка в день має 2 години 16 хвилин вільного часу.

3. Виховна (функція сім'ї)

Виявляється, насамперед, в емоційній формі відношень між батьками та дітьми, в відношеннях любові.

Сімейне виховання засновано на прикладі дорослих, в першу чергу батьків. Важливе значення у формуванні соціальної поведінки та установок моралі грає мотивація батьків, що виявляється у ставленні до людей, речей, власної діяльності та інш.

Дитина, що отримала у сім'ї правильне виховання, і надалі з великим успіхом буде проводити і свою спеціальну підготовку. Діти, що не придбали у сім'ї трудового досвіду, не можуть отримати і високої кваліфікації, з них виходять погані працівники.

Вплив сім'ї на дитину — багатоплановий. Він формує моральні та політичні якості дитини, виховує громадянина. Формує такі риси характеру як чесність, працелюбство, сумлінність та інші.

Сімейна політика сьогодні повинна бути направленою на визначення того, яку сім'ю — однодітну, дводітну, чи трьохдітну вибере собі людина. Сімейна політика повинна яскравіше підкреслювати бажаність другого, третього і т.д. новонародженого. В нас така політика тільки ще складається. Це повинно виявлятися:

- ✓ в підвищенні престижу сімейних відносин в суспільній свідомості;
- ✓ у рості престижу сім'ї, що повинно знайти своє відображення і в державних документах. Сьогодні створені комісії по сім'ї при парламентах держав;
- ✓ в складанні особливого напрямку соціальної політики, завдання якої полягає в підтримці, укріпленні інституту сім'ї та шлюбу;
- ✓ у сфері практичної діяльності - у розширенні допомоги сім'ям - економічної, правової та інших.

Таким чином, нашій державі ще тільки треба буде розробити і впровадити сімейну політику, щоб змогла укріпити сім'ю і державу.

Питання для самостійного опрацювання

1. Який внесок зробили в розробку проблем демографії Г. Спенсер, Т. Мальтус, Ф. Ноутстайн? Охарактеризуйте їх погляди.
2. Дайте загальну оцінку сучасної демографічної ситуації у світі.
3. В чому полягає сутність демографічної політики в сучасному світі?
4. Що означає термін “демографічний вибух”?
5. Охарактеризуйте коротко демографічну ситуацію в Україні.
6. Які основні показники природних змін населення в Україні?
7. Які шляхи подолання демографічних суперечностей Ви вважаєте найголовнішими?
8. Пригадайте основні історичні форми сім'ї.
9. Охарактеризуйте демографічну ситуацію у Вінницькій області.
10. Що таке авторитарна і демократична сім'я?

Бібліографія

1. Крисаченко В.С., Мостяєв О.І. Україна: природа і люди.- К.: Інститут філософії НАН України, 2000.- 492 с.
2. Медоуз Д.Х., Медоуз Д.Л. Рэндерс Й., Бернс В.В. Пределы роста. Доклад по проекту Римського клубу „Сложное положение человечества”.- М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1991.
3. Піскун О., Прибиткова І., Волович В. Міграційна ситуація в Україні // Політична думка.- 1996.- №3-4.
4. Ушкалов И. Демографическое настоящее и будущее Европы // Мировая экономика и международные отношения.- 1988.- №8.
5. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства.- Соч.- Т.21.

ЛЕКЦІЯ 10. ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ У ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА (2)

Одержання Україною незалежності поставило перед вітчизняною наукою завдання глибокого обґрунтування етнонаціональної політики у всіх сферах суспільства. Перехід до результативних реформ соціального розвитку є неможливим без розробки такої політики, яка має враховувати всі реалії етнічних процесів у державі. Наукове обґрунтування цієї політики повинно базуватися на комплексному міждисциплінарному підході, котрий вимагає історичного, демографічного, етнографічного, економічного та соціального вивчення етнонаціональних процесів.

1. Етнонаціональні процеси в сучасному світі: тенденції, проблеми, перспективи

Етнічні форми існування людства подані у наступній схемі:

Рис. 10.1 Етнічні форми існування людства

При з'ясуванні сутності етнонаціональних відносин найчастіше вживають поняття, пов'язані з їхнім розвитком: «народ», «нація», «етнос». Нерідко їх трактують як синоніми, хоч вони мають істотні відмінності. Уже в античності намітилося розрізнення цих понять. У давньогрецькій мові, наприклад, для позначення поняття “народ” використовувалися два терміни: “етнос” (племінна спільнота) і “демос” (цивільна, політико-правова спільнота). У Стародавньому Римі поняття “римський громадянин” мало не племінний, а політико-правовий зміст.

У середньовічній Європі термін “нація” спочатку (з XV ст.) означав “земляцтво”. До XIX ст. він набув сенсу, близького до сучасного. “Нація” стала трактуватися як альтернатива феодально-династичної і племінної роз'єднаності.

НАРОД — біологічна єдність, група, поєднана кровними, біологічними зв'язками. Схематично діалектику його формування можна змодельювати у такий спосіб:

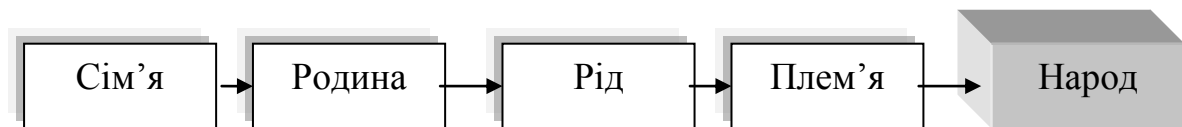

Рис. 10.2 Діалектика формування сутнісного поняття „народ”

Вчені довели, що французький народ — наслідок змішання римлян, кельтів і германців; український — слов'янських і тюркських племен Київської Русі; завдяки змішанню слов'ян, угро-фінських племен, гунів, монголів і татар постав російський (московський) народ. Та сутність народу не вичерпується біологічним походженням, оскільки він живе в певному просторі. Колективними зусиллями народу облаштувалася певна територія. Народжувалося поняття «батьківщина». До цього прилучився ще один важливий компонент — мова. З її допомогою люди спілкувалися між собою, завдяки їй починалося духовне життя народу. Кожне соціальне явище — це явище народне: народна культура, народне мистецтво, народна релігія тощо.

ЕТНОС — формується здебільшого на основі єдності території та економічного життя, але в процесі історичного розвитку багато які етноси втрачають спільність території. Наприклад, українці живуть зараз у багатьох країнах близького й далекого зарубіжжя. Там вони утворюють етнічні групи (національні меншини), що належать до єдиної нації певної країни. Протягом писаної історії етноси розвивалися в кількох формах, головними з яких вважаються: рід — плем'я — народ — нація. Як феномен, кожний етнос - це специфічна форма існування людського роду, соціокультурний організм на певній стадії цивілізаційної зрілості цих щаблів, тобто: нації, народності, племені, роду. Тому його можна визначити як **стійку, історично усталену на певній території сукупність людей, що мають спільні риси (серед них і расові), стабільні особли-**

вості культури (включаючи й мову) та психологічний склад, свідомі своєї єдності та відмінності від інших подібних утворень (мають самосвідомість).

Отже, до рис, які становлять якісні ознаки етносу, належать мова, народне мистецтво, звичаї, обряди, традиції, норми поведінки, звички тощо. Зауважимо, що жодна з названих рис не є детермінантно етнознаковою. Саме в сукупності вони становлять певну етнічну культуру, формування етносу відбувається на основі єдності способу буття певних спільнот.

НАЦІЯ — політично, державно організований народ. Нація утворюється на основі певного етносу, до якого приєднуються представники інших етносів, що живуть на певній території та пов'язані між собою певним типом соціально-економічних відносин.

МЕЖА МІЖ ЕТНОСОМ І НАЦІЄЮ — пролягає між тим, що не залежить від людини, не є її особистою заслугою і зумовлена лише фактом її народження і тим, що потребує від неї певного особистого зусилля й усвідомленого вибору. Якщо до етнічної культури люди прилучаються колективно, з причини своєї належності до певного етносу (внаслідок традиційного, локального, анонімного характеру цієї культури), то до національної культури вони прилучаються здебільшого індивідуально, а інколи — всупереч своєму етнічному походженню. У цьому розумінні нація протистоїть кровноспорідненій і буттєвій визначеності людей, їхньому існуванню як гомогенних колективів з невірідненністю індивіда з певного способу життєвиявлення.

Так, у Франції живуть французи, британці, фламандці, німці, баски, корсиканці; в Англії — англійці, шотландці, ірландці, валлійці. Всі вони окремо «народи-етноси». А всі разом є представниками французької чи англійської (державної) нації, оскільки нація — це сукупність громадян країни. Та найчіткіше цей процес простежується на прикладі сучасних США, де з іммігрантів різного етнічного й расового походження сформовано єдину американську націю. У кожній з названих країн живуть також українці, які, з позиції цих держав, — американці, англійці, французи українського походження, хоча суб'єктивно (етнічно) ці люди вважають себе представниками української нації. Схематично діалектику формування сутнісного поняття „нація” представлено у наступних схемі:

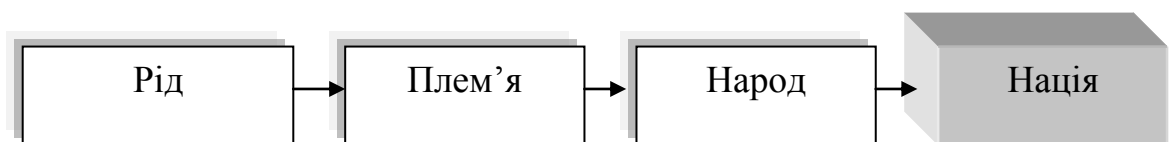

Рис. 10.3 Діалектика формування сунісного поняття „нація”

Нації викристалізувалися лише в XVII—XVIII ст. (німці стали нацією в XIX ст.). На відміну від народу, нація не є витвором природи, а народжується історично. Процес переростання народу в націю — це повільна кристалізація

національної свідомості, збереження свого етносу перед нищівними силами ззовні. З огляду на взаємозв'язок з етнічними утвореннями, нація немовби переводить їх існування на новий ступінь, певною мірою “знімаючи” такі чинники етнічної ідентифікації, як територія проживання, кровна спорідненість, мова спілкування, певний культурно-господарський тип, символічна визначеність тощо. Цей процес може прискорюватись (екстремальні умови - визвольна боротьба, війна, революція тощо) або гальмуватись.

Так, корінні жителі Франції навіть після Великої революції не усвідомлювали себе французами і так не називалися. У їхній свідомості вони були “пейзан”, тобто “селянин, мешканець певної території”. У багатьох народів Середньої Азії та Казахстану ще в 20-х роках ХХ ст. переважали локальні або рододоплемінні назви. Незалежно від мови - таджицької чи узбецької - жителі середньоазіатських оазисів та Південного Казахстану вважали себе таджиками. Існували й більш локальні назви на кшталт: “бухарець”, “ташкентець”, “самарканді”, “пухорі”. Азербайджанці донедавна йменували себе “тюрками”. Згадаймо й дотепер відомих в Україні слобожан, поліщуків, галичан або (ця назва актуальна і в мові населення північно-західних областей України) забужан. Такі приклади є в історії будь-якого народу.

Сьогодні існують два поняття нації. Перше: це **нація-держав**, яка з етносом не має нічого спільного. До нації належать усі, хто є громадянами держави (а не тільки громадяни, які становлять етнічну більшість).

Друге: **нація як народ**, етнос, який переріс у націю. До нації належать тільки всі споріднені з певним етносом (так, до української нації належать тільки українці, але ніколи — поляки, євреї, німці, навіть якби вони були б громадянами України). Отже, нація-етнос може існувати у своїй державі, може бути розкиданою по різних державах (діаспора) або жити в чужій національній державі. Наприклад, до німецької нації-етносу належать німці з Німеччини, Австрії, Швейцарії, Росії, України. До єврейської — євреї в усьому світі.

Отже, нація формується з етносу. Разом з тим, не всі народності обов'язково трансформуються в нації. З понад 4 тисяч етносів, які існують в світі, лише близько 800 “досягли”, за даними ЮНЕСКО, стадії нації. Решта перебуває на донаціональному рівні розвитку - у формі народностей і племен. Ці спільноти досить сильно розрізняються за чисельністю, ступенем консолідованості та чіткістю етнічної самосвідомості, характером розселення, наявністю чи відсутністю у них форм політичної організації.

ТЕОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ НАЦІЇ.

Політична теорія нації (засновник голландський вчений Гуго Гроцій, початок XVII ст.). Нація — це політична (соціальна) спільнота, яка об'єднує громадян якоїсь однієї держави незалежно від їх етнічного та соціального походження, культурно-мовних та інших особливостей (громадянська нація, політична нація). Більшість західних вчених є прихильниками політичної теорії нації (“статистами”) - оскільки вони визнають націю як територіально-політичне утворення.

Психологічна теорія нації — (Є. Ренар, О. Бауер, Р. Емерсон). Нація - це перш за все, велика група людей, об'єднаних духовним принципом, великою солідарністю, моральною свідомістю, психологічними особливостями, національним характером, свідомістю.

Культурологічна теорія нації — (К. Реннер, Ф. Гертцель, Т. Сетон-Уотсон). Нація — це культурне співтовариство зі спільною літературою, мовою, національно-духовною культурою.

Історико-економічна теорія "нації" — (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін, К. Каутський). Нація - спільнота людей, яка склалася історично, виникла на базі спільної мови, території, економічного життя та психічного складу.

Етнічна теорія нації — (Т. Пільсон, Є. Сміт). Нація — велика етнічна група, яка характеризується спільною культурою та спільним походженням.

Примордіалістська теорія нації (В. Карлов, М. Шульга) виходить з об'єктивного існування нації як соціальної спільноти. Це соціально-політичне утворення формаційного характеру, яке поєднує через ринкові відносини більшість членів етнічної спільноти, має самосвідомість і сформувалося в надрах цієї спільноти. Нація розглядається винятково як сукупність людей, що солідаризуються на загальній платформі. Нації беруть початок у рефлексивному історичному часі і мають сталі ледь не споконвічні характеристики.

Конструктивістська теорія нації (В. Тишков, О. Здравомислов, Б. Капустін). Вони доводять, що нація — це політичне гасло, засіб мобілізації народу, а не наукова категорія. Конструктивісти вважають, що нації є феноменом дуже пізньої, сучасної історії. Більшість сучасних націй, за конструктивістами, сформувалася протягом ХІХ чи навіть на початку ХХ ст.

Сталінська теорія нації — була тривалий час досить поширеною. Націю визначають: спільність людей, що має спільні мову, територію, культуру; єдність економічних, соціально-політичних і духовних інтересів.

Що ж до теоретичної моделі нації, то, як вважає, наприклад, А. Сміт, сім характерних рис детермінують націю і водночас відтворюють зв'язок між нею й історично "нижчими" спільнотами:

- 1) культурна і мовна диференціація;
- 2) територія і мобільність;
- 3) великі розміри;
- 4) зовнішні відносини;
- 5) групові відчуття і лояльність;

- б) громадянські права, тобто ступінь політизації;
- 7) економічна інтеграція.

На його думку, перші дві ознаки визначають плем'я, перші п'ять - етнічну групу, всі сім - націю.

Схематично це виглядає наступним чином:

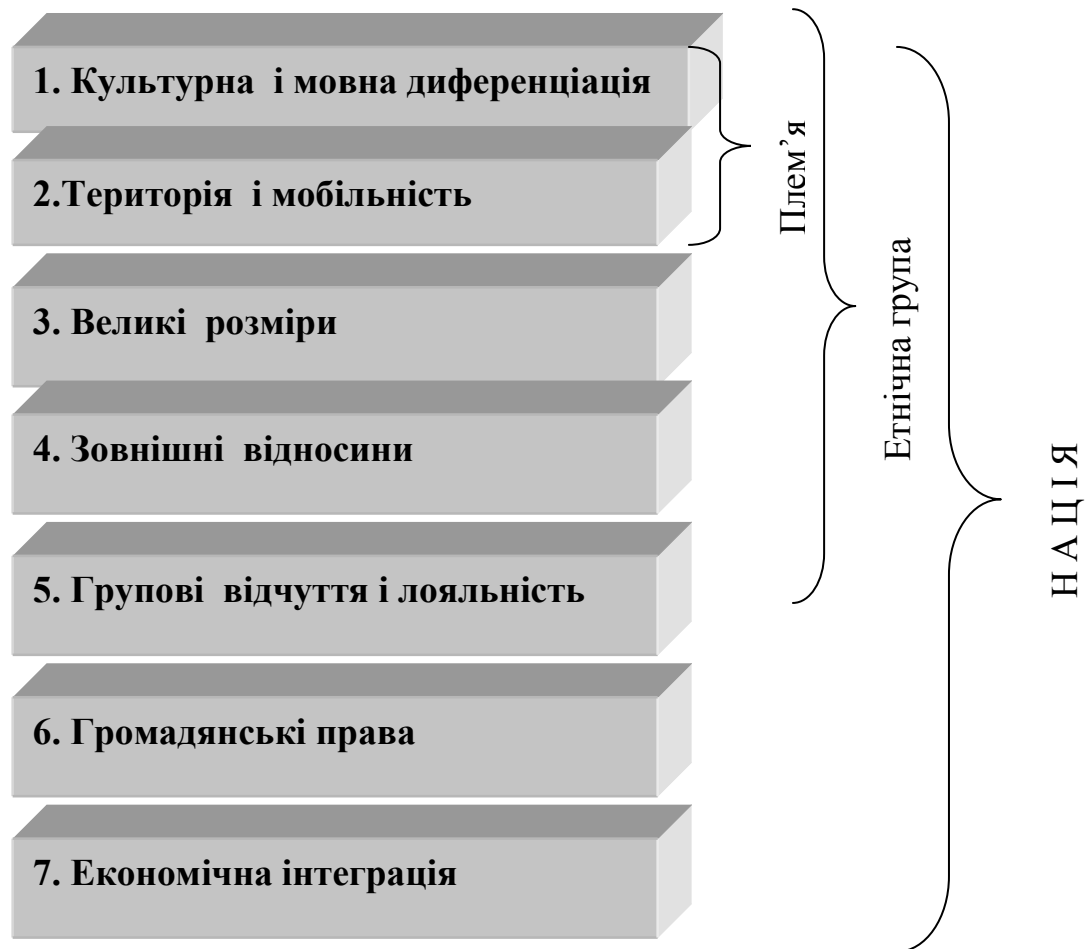

Рис. 10.4 Теоретична модель нації

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ — відносини між суб'єктами національно-етнічного розвитку — націями, народностями, національними групами та їх державними утвореннями.

Ці відносини бувають трьох типів:

- 1) рівноправні;
- 2) відносини панування й підлеглості;
- 3) відносини, що передбачають знищення інших суб'єктів.

В етнонаціональних відносинах відображена сукупність соціальних відносин. Визначальний вплив на них справляють економічні й політичні чинни-

ки, причому політичні частіше стають ключовими, вирішальними. Це зумовлено насамперед значенням держави як важливого чинника розвитку нації.

СУТНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ — полягає в тому, щоб нація не лише самовизначилась, а й дала можливість рівномірно й вільно розвиватися всім спільнотам.

Національне питання завжди має конкретно-історичний зміст, що охоплює сукупність національних проблем на даному етапі розвитку країни. А конкретні обставини завжди вимагають від держави певної національної політики.

Саме в цьому розумінні національне питання існуватиме завжди, бо з точки зору діалектики не може бути повного й остаточного його розв'язання:

Рис. 10.5 Структура національного питання

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА — науково обґрунтована система заходів, спрямована на реалізацію національних інтересів, розв'язання суперечностей у сфері етнопонаціональних відносин.

Основні сферивиникнення суперечностей і конфліктів, пов'язаних із національними проблемами:

1. *Відносини між центральними органами та республіками (землями, штатами, кантонами).* Наприклад, лише на останньому етапі існування СРСР законодавчі акти, ухвалені вищими органами Литви, Латвії, Естонії, Азербайджану та Вірменії, було скасовано чи визнано недійсними в Москві. А респуб-

ліки ігнорували союзні постанови, документи. Подібна ситуація простежується у відносинах Квебеку з канадським центральним урядом, Північної Ірландії — з англійським.

2. *Відносини між союзними (автономними) республіками (штатами, кантонами).* У колишньому СРСР національні проблеми призвели до загострення відносин між Азербайджаном і Вірменією, Узбекистаном і Киргизстаном, Росією та Україною. Напруженість у відносинах Азербайджану та Вірменії переросла у справжню війну.

3. *Відносини всередині союзних республік.* У пострадянських республіках найбільшої гостроти суперечності досягли в Азербайджані (Нагірний Карабах), Таджикистані (громадянська війна), Грузії (Південна Осетія, Абхазія), Молдові (Придністров'я), Росії (Чечня), Україні (Крим). Подолання цих проблем можливе лише за умови забезпечення права всіх народів на вибір форми національної державності відповідно до реальних можливостей кожного етносу. Цим правом скористалися у Нагірному Карабаху і Південній Осетії, проголосувавши на референдумах за свою незалежність.

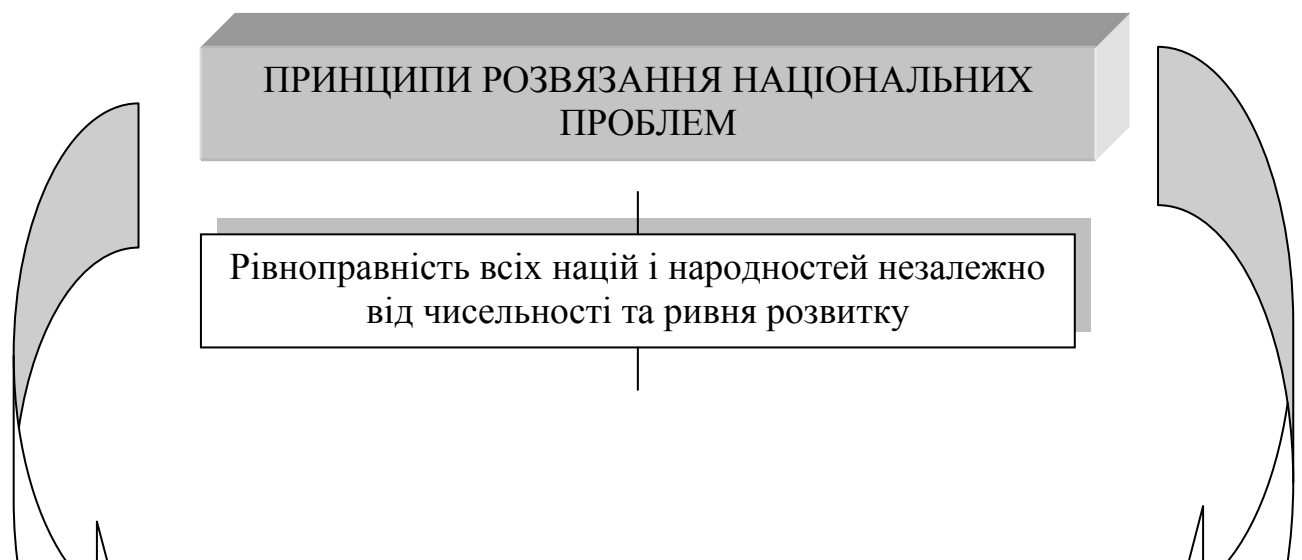
4. *Проблеми національних груп у республіках (штатах), а також національностей, які не мають власних національно-державних утворень.* Це стосується насамперед росіян, які проживають за межами Росії (25 млн). Гостро постала проблема російських німців (понад 2 млн), яких сталінський режим огульно звинуватив у підтримці фашистської Німеччини та застосував до них масові репресії, ліквідувавши національну автономію.

Хоча звинувачення було знято 1964 р., однак загалом проблема російських німців залишається нерозв'язаною. Триває масовий виїзд німців до ФРН. У складній національно-державній структурі Російської Федерації існують й інші національні тертя: у Башкирстані — між башкирами й татарами; Татарстані — між татарами й чувашами; Дагестані — між аварцями, кумиками і лезгинами; Північній Осетії — між осетинами та інгушами.

5. *Проблеми розділених народів.* Наприклад, азербайджанці (Азербайджан — Іран), таджики (Таджикистан — Афганістан); курди (Туреччина — Ірак — Іран); корейці (північні — південні) та ін.

Усі ці суперечності можуть вирішуватися чи загострюватися, переростати в конфлікти в процесі проведення певної національної політики.

ПРИНЦИПИ РОЗВ'ЯЗАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ — подано на рис. 10.6.

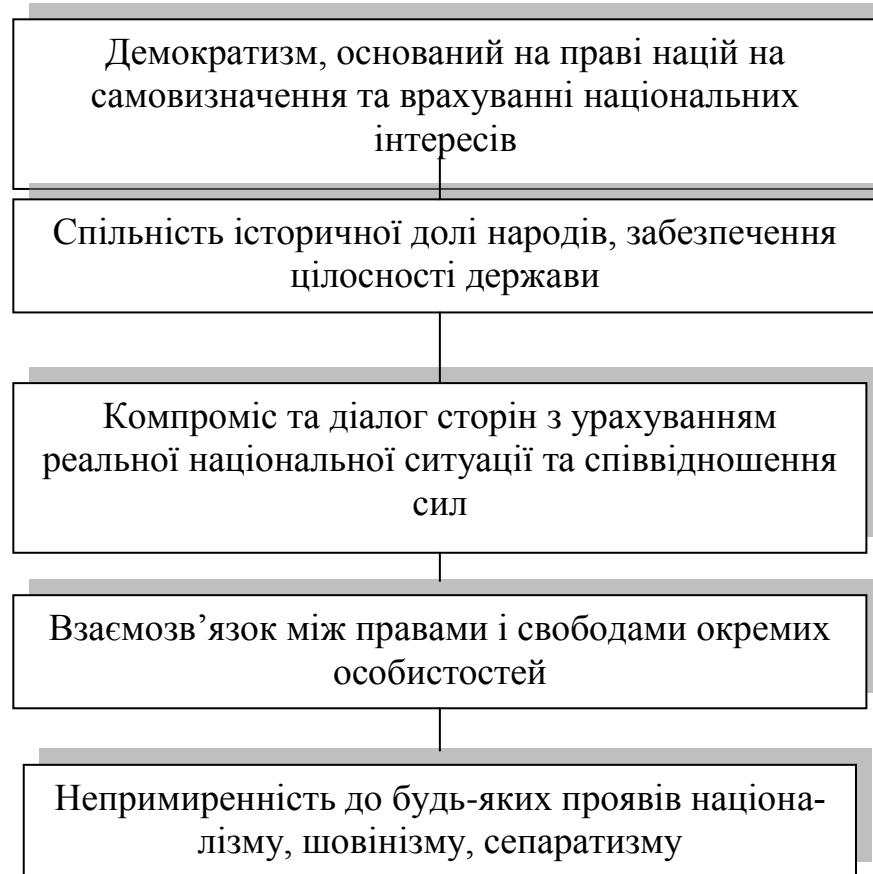

Рис. 10.6 Основні принципи розв'язання національних проблем

2. Особливості етнонаціональних відносин в сучасній Україні

ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ. Український етнос один з найчисельніших в Європі, другий у Слов'янському світі (Етнічних українців 40 млн.). На території України згідно з даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. проживає 48,2 млн. чол., які відповідно до Конституції України являють собою Український народ. Він складається з представників понад 130 національностей, у т.ч. з ряду етнічних спільнот.

Найбільшою етнічною спільнотою є етнічні українці (37,5 млн. чол.). Вони являють собою титульний етнос, (народ, що дав назву державі, або українську етнічну націю), який є провідним суб'єктом державотворення. Питома вага корінних народів становить в населенні України 0,5%, а в населенні Криму, де мешкає переважна більшість їх представників, 12,3%.

Інші етнічні спільноти відносяться до категорії національних меншин. Особливе місце в силу своєї чисельності і в силу своєї особливої ролі в українській історії посідають серед національних меншин етнічні росіяни — 17,3% всього населення, або 77,9% усіх етнічних не українців. Росіяни дисперсно розселені по всій території України, але найбільше їх мешкає в Східних та Південних областях: у Луганській, Донецькій, Харківській, Запорізькій, Одеській,

Дніпропетровській, Херсонській областях, у Республіці Крим, де вони складають 67% населення, та у великих містах, в Києві вони складають 20,9% населення міста.

Крім того, в Україні протягом останніх п'ятнадцяти років утворилися етнічні групи, які складаються з іммігрантів (від 2-х до 3-х% населення).

Наступна за величиною національна група євреї. Близько 70% євреїв мешкають в Одеській, Чернівецькій, Харківській, Житомирській і Дніпропетровській областях, 99% євреїв проживають у містах, у Києві чисельність євреїв становить 100,6 тис. чоловік, або 3,9% населення міста.

Білоруси розселені дисперсно, але найбільше їх серед мешканців АРК, Донецької, Рівненської, Дніпропетровської, І Луганської, Миколаївської, Харківської, та Запорізької областей.

У Житомирській, Хмельницькій та Львівській областях проживає близько 250 тисяч поляків. Крім того, до складу населення України входять також національні групи, чисельність яких становить близько 100 тис. чоловік і які компактно розселені у певних регіонах. Це угорці, румуни, греки, гагаузи, болгары, татари. Найкомпактніше розміщені угорці - 90% їх проживає в Закарпатській області, гагаузи - 86% в Одеській, греки - 86% у Донецькій, румуни - 74% у Чернівецькій і 22% у Закарпатській області.

В Україні мешкають також групи етносів, чисельність яких становить від 10 до 100 тис. чоловік. Це вірмени, азербайджанці, цигани, грузини, казахи, та ін. Є також етнічні групи, які нараховують по кілька тисяч чоловік: це представники деяких народів Півночі, ассирійці, албанці, корейці, удмурти, карели та ін. Переважна більшість їх розселена на території України дисперсно і не має чітко визначених етнічних або адміністративно-територіальних меж.

Національний склад населення Вінницької області: проживають представники понад 91 національності: українців - 91,5%, росіян - 5,9%, євреїв - 1,4%, поляків - 0,4%, білорусів - 0,3%, молдаван - 0,2%, інші - 0,2% від загальної кількості населення (1 млн. 911 тис. чол.).

Таким чином, незважаючи на різноманітність національностей, майже у всіх областях значну більшість разом з українцями складають гне одна-дві, інколи три національності, питома вага інших не перевищує 1%. Найбільш різноманітні за національним складом східні і південні області, менше - західні.

Поліетнічність України супроводжується двомовністю її населення, причому мовні уподобання громадян України не співпадають з їх етнічною самоідентифікацією. Згідно з даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року українська мова є рідною для 67,5% жителів країни, в т.ч. для 85% етнічних українців, 4% росіян і 11% представників інших національних меншин. Для 29,6% жителів, в т.ч. 15% українців, 96% росіян і 31% представників інших національних меншин, рідною є російська мова. Серед етнічних неукраїнців (крім росіян) лише 57% вважають рідною мову свого народу. Причому майже всі громадяни України вільно володіють російською і розуміють українську мову.

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ. В Основному Законі держава встановила гарантії мирного співіснування та розвитку громадян Укра-

їни всіх національностей шляхом сприяння консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин.

До законодавчих актів, що забезпечують реалізацію державної етнополітики, належать Закон Української РСР „Про мови в Українській РСР”, Декларація про державний суверенітет України, Декларація прав національностей України, Закон України „Про національні меншини в Україні”, „Про громадянство України”, „Про освіту”, „Про свободу совісті та релігійні організації”, „Про біженців”, „Про правовий статус іноземців”, Рамкова конвенція про захист національних меншин, Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, інші нормативно-правові акти та міжнародні договори, згода на обов’язковість яких надано Верховною Радою України.

Законодавство України у питаннях збереження ідентичності та культурної самобутності національних меншин загалом відповідає кращим світовим і європейським стандартам. Разом з тим, поряд з нормами законодавства щодо розвитку українського етносу, захисту національних меншин, залишаються не-реалізованими Конституційні положення щодо корінних народів.

ПРИНЦИПИ ДЕРЖАВНОЇ ЕТНОПОЛІТИКИ — враховують наявний в Україні позитивний досвід розв’язання етнополітичних питань та необхідність розвитку цієї сфери відносин з урахуванням особливостей:

Рис. 10.7 Принципи державної етнополітики

ПРОБЛЕМИ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ СФЕРИ:

Стихійність становлення української поліетнічної (політичної) нації, що поглиблює етнорегіональні відмінності, заважає становленню спільної загальнонаціональної свідомості, утвердженню української національної ідеї.

1. Відсутність ефективної, з урахуванням регіональних особливостей, політики підтримки української мови та культури, яка була б із розумінням сприйнята більшістю російськомовного населення. Результатом є подальша мовна деукраїнізація населення.

2. Збереження високих темпів асиміляції переважної більшості національних спільнот, як правило (за винятком польської меншини) російськомовного напрямку.

3. Відсутність постійного системного моніторингу політичного, соціально-економічного та культурного стану, у якому перебувають етнічні спільноти, що заважає виявленню реального рівня задоволення їхніх інтересів і потреб і налагодженню між ними діалогу для обговорення протиріч, що виникають на ґрунті розбіжностей інтересів.

4. Висока присутність еміграційних настроїв в середовищі етнічних неукраїнців, що має наслідком пасивність значної їх частини в участі у створенні в Україні громадянського суспільства.

5. Незавершеність процесу облаштування депортованих у минулому за етнічною ознакою народів, насамперед кримських татар. Нині в складі населення Автономної Республіки Крим кримські татари становлять 12,1 %. У порівнянні з 1989 роком їхня кількість на півострові зросла в 6,4 рази. Сьогодні складнощі процесів репатріації та інтеграції кримських татар обумовлені негативними стереотипами щодо них, впровадженими радянською владою, труднощами реформування сфери економічних відносин, пов'язаних, зокрема, із зе-

мельною приватизацією, що призводить до ускладнень у взаєминах репатріантів з решта населенням Автономії і владою.

6. Неувага та неефективна політика щодо зникаючих народів. Насамперед, це стосується кримчаків, кількість яких (близько 400 чол.) перейшла позначку, за якою процес демографічного самовідтворення стає неможливим. Обов'язком суспільства залишається збереження пам'яті про їхню культурну спадщину. Подібна небезпека стає дедалі більш реальною для караїмів, чисельність яких з кожним переписом скорочується. Зараз вона становить менше 1200 чол.

7. Наявність соціально неадаптованих меншин. В першу чергу це роми, рисами життя яких є хронічне безробіття, висока дитяча смертність, високий рівень захворювань, антисанітарні умови проживання. Аналогічні проблеми притаманні й новим іммігрантським групам.

8. Посилення процесів міграції до України представників тих громад, які не проживали традиційно на її території, та нелегальної міграції. Більшість нелегалів прагне потрапити до країн Західної Європи, а відтак розглядає Україну як транзитну територію. Це призводить до утворення в Україні новітніх етнічних груп.

9. Недостатня залученість національних меншин (крім росіян) і корінних народів у процес прийняття життєво важливих для них рішень.

10. Низька політична активність держави по відношенню до закордонних українців, української діаспори та трудових мігрантів з числа громадян України.

11. Незадовільний рівень державного етнополітичного менеджменту, фахової підготовки службовців органів місцевої влади і місцевого самоврядування, відповідальних за здійснення державної етнополітики.

12. Неефективність і непрозорість використання бюджетних коштів, що виділяються на реалізацію заходів державної етнополітики.

Відсутність ефективної координації реалізації державної етнополітики в системі органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

МЕТА ДЕРЖАВНОЇ ЕТНОПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ:

- ✓ удосконалення наявної в Україні системи етнополітичних відносин;
- ✓ повна реалізація гарантованих Конституцією України прав і свобод громадян, які належать до етнічних спільнот з урахуванням кращого національного та зарубіжного досвіду;

- ✓ вироблення нових підходів до співіснування і взаємодії етнічних спільнот між собою та до відносин етнічних спільнот та етнічних груп з державою;
- ✓ підвищення ефективності державного та громадського регулювання етнополітичної сфери;
- ✓ оптимальне врахування інтересів усіх етнічних спільнот та етнічних груп.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДЕРЖАВНОЇ ЕТНОПОЛІТИКИ

У сфері збереження загальнонаціональної єдності:

1. Формування, впровадження і зміцнення загальнонаціональної свідомості українського суспільства.
2. Виховання поваги всього українського суспільства до культури, релігії, традицій і звичаїв усіх етнічних спільнот, що проживають в Україні.
3. Створення сприятливих умов для забезпечення внеску усіх етнічних спільнот, громадян, що до них належать, у розвиток українського суспільства.
4. Створення умов для всебічного розвитку національної більшості, формування її повноцінної самосвідомості як державотворчої української поліетнічної нації.
5. Сприяння підтримання постійного діалогу між етнічними спільнотами України для забезпечення атмосфери взаєморозуміння і для заохочення співпраці між ними.

У політико-правовій сфері:

1. Забезпечення рівності етнічних спільнот та громадян, що до них належать, у праві на соціальний і культурний розвиток та всебічне сприяння у реалізації цього права.
2. Надання рівного доступу громадян до соціальних і культурних благ незалежно від їх етнічної і конфесійної приналежності.
3. Активна державна підтримка органів, організацій та заходів, які забезпечують постійний діалог між етнічними спільнотами.
4. Захист громадян від дискримінації за етнічною, мовною, расовою, конфесійною ознаками, від проявів ксенофобії, расової та релігійної нетерпимості, зокрема, шляхом вдосконалення відповідної законодавчої бази, та її неухильного застосування.

5. Забезпечення рівної участі громадян у формуванні та діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування незалежно від їх етнічної і конфесійної приналежності.

У гуманітарній (мовно-культурно-освітній) сфері:

1. Забезпечення всебічного розвитку та функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя, створення сприятливих умов для опанування нею всім населенням, підвищення її суспільного престижу, подолання негативних соціально-психологічних стереотипів і деформацій у мовній сфері.

2. Створення умов для вивчення громадянами України, які належать до національних меншин та корінних народів, їхніх рідних мов, історії, культури, а також для навчання рідною мовою національних меншин.

3. Забезпечення права громадян на створення та одержання інформації рідною мовою.

4. Збереження історичної спадщини, виховання поваги до культури, історії, мови, національних звичаїв, традицій та обрядів різних етнічних спільнот, а також до надбань світової цивілізації.

У сфері зовнішніх зносин:

1. Сприяння закордонним українцям у збереженні та розвитку етнічної культури, мови, традицій та звичаїв із дотриманням національного законодавства країн їх постійного проживання.

2. Заохочення закордонних українців до здійснення функції зв'язуючої ланки між країнами їх проживання та Україною.

3. Заохочення національних меншин України до здійснення функції зв'язуючої ланки між Україною та їхніми історичними батьківщинами.

У сфері міграції:

1. Надання правової, фінансової та матеріальної підтримки репатріантам та реемігрантам.

2. Здійснення довгострокового квотування і вибіркового заохочення імміграції в Україну.

3. Забезпечення умов для органічної інтеграції представників етнічних груп в українське суспільство з урахуванням потреб народного господарства та їхніх етнокультурних традицій.

Питання для самостійного опрацювання

1. Які етнічні форми існування людства Вам відомі? Дайте їм характеристику.
2. В чому полягає різниця між етносом і нацією?
3. Які теорії походження нації Вам відомі?
4. В чому полягає суть сучасних етнонаціональних відносин?
5. Які основні проблеми в проведенні національної політики на сучасному етапі Ви вважаєте найбільш суттєвими?
6. Розкрийте своє бачення розв'язання національних проблем у сучасному світі.
7. Дайте загальну характеристику етнополітичного розвитку України.
8. Назвіть основні принципи державної етнополітики.
9. Які найголовніші проблеми етнонаціональної сфери Ви можете визначити?

Бібліографія

1. Білінський А. Народ, нація, держава // Віче.- 1994. - На 9.
2. Етнонаціональний розвиток України. Термін виникнення, персоналії. - К., 1993.
3. Жмир В. На шляху до себе (етно-соціологічна розвідка). - К., 1995.
4. Картунов О.В. Етнополітологія: данина моді чи вимога часу? // Віче.-1994.-№1.
5. Майборода А. Теория этнополитики в западном обществоведении. - К., 1993.
6. Мокляк Н.Н., Перепелица Г.Н., Фарсник С.А. Феномен военно-политического конфликта в современной этнополитической ситуации.-К., 1995.
7. Плахотнюк С.С. Нації і національні відносини в політичному житті сучасного суспільства: Методичні вказівки.- Вінниця.: Континент-Прим. 1998 - 57 с.
8. Поздняков Э.А. Нация Национализм. Национальные интересы.-М. 1994
9. Права человека и межнациональные отношения. - М.. 1994.
10. Римаренко Ю.І. Національний розвій України. - К., 1995.
11. Сміт Ентоні. Національна ідентичність. - К.. 1994.
12. Шкляр Л.Є. Українці: етногенез, етнос, етнонімія //Генега. -1994.-№2.

ЛЕКЦІЯ 11.

МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА І МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ В СУЧАСНОМУ СВІТІ (2)

На порозі ХХІ століття світ навально мінє облік. Розпадаються геополітичні простори і блоки, народжуються нові держави, політичні та економічні союзи. На політичній карті світу появилася і поступово, але впевнено утверджується суверенна держава Україна. На шляху її утвердження у світовому співтоваристві вже зроблено конкретні кроки: визначено комплекс національних пріоритетів у сфері зовнішньої політики. Україна входить до Міжнародного валютного фонду, Міжнародного банку реконструкції та розвитку, розвивається тісне співробітництво з країнами всередині Європейського Союзу та ін.

1. Природа, місце і роль міжнародної політики та міжнародних відносин у житті сучасного суспільства

МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА — вся сукупність дій політичних суб'єктів у відносинах між державами на міжнародній арені в цілому

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА — визначається через діяльність держави на міжнародній арені, яка регулює відносини з іншими суб'єктами зовнішньополітичної діяльності: державами, зарубіжними партіями та іншими громадськими організаціями, всесвітніми і регіональними міжнародними організаціями. Таким чином, *зовнішня політика* — це *закордонна діяльність держави*.

ОСОБЛИВОСТІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ

1. *не має владного характеру.* Якщо внутрішня політика є діяльністю щодо здійснення влади, то суб'єктами та об'єктами зовнішньої політики виступають держави як суверенні утворення, жодне з яких не може (не повинно) нав'язувати свою волю іншому. Звичайно, у реальних міжнародних відносинах трапляється домінування одних держав над іншими, проте воно визнається не нормою міжнародних відносин, а її порушенням.

2. *зумовлена певним етапом розвитку міжнародних відносин і конкретною ситуацією на міжнародній арені.*

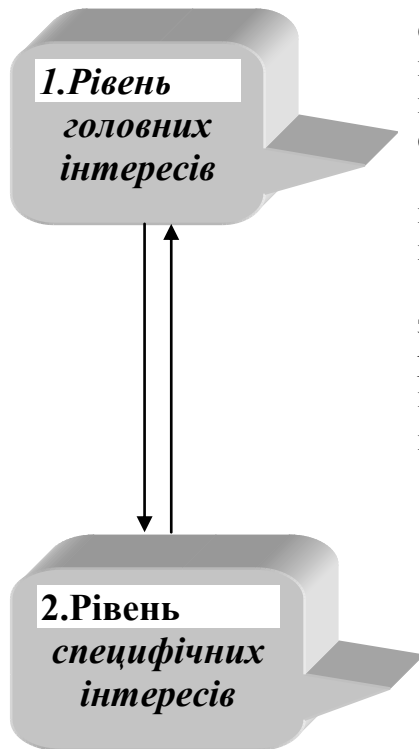
Визначення й реалізація державою цілей у зовнішній політиці, особливо формування програм та організація дій, мають здійснюватися з урахуванням дій і цілей інших суверенних держав. Внутрішня політика має відносну автономію стосовно зовнішніх чинників.

3. *залежна не тільки від держави, що її здійснює, а й від ступеня погодженості або конфлікту інтересів даної держави з інтересами та устремліннями інших держав; залежно від ступеня узгодженості цих інтересів проведення зовнішньої політики полегшується або утруднюється.*

4. *вона має власне інституціональне забезпечення.* Повноваженнями щодо здійснення зовнішньої політики наділяються вищі органи законодавчої і виконавчої влади. Найбільше таких реальних повноважень залежно від форми державного правління є у глави держави або прем'єр-міністра. Водночас у державі існують і спеціальні інститути, призначення яких полягає в безпосередній реалізації зовнішньої політики. Головним таким інститутом є міністерство закордонних справ з мережею закордонних дипломатичних представництв. Спеціальними зовнішньополітичними інститутами виступають органи зовніш-

ньої розвідки, міністерства зовнішньої торгівлі чи зовнішньоекономічної діяльності тощо.

РІВНІ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ІНТЕРЕСІВ — рівень головних інтересів і рівень специфічних інтересів.

охоплює зовнішньополітичні інтереси, пов'язані із забезпеченням безпеки й цілісності держави як певної соціально-економічної, політичної, національно-історичної і культурної спільності, захистом економічної і політичної незалежності держави, утриманням і зміцненням її авторитету в системі міжнародних відносин.

Інтереси цього рівня забезпечуються й захищаються нею на світовій арені всіма наявними засобами — дипломатичними, економічними, ідеологічними, воєнними.

Протягом усього часу існування держави ці інтереси залишаються практично незмінними. Змінюються лише форма їх вираження і засоби реалізації. З приводу своїх головних інтересів держава найменш схильна йти на компроміси й поступки в міжнародних відносинах.

містить окремі, часткові інтереси держави в системі міжнародних відносин. Це, наприклад, прагнення держави утвердити свій вплив у тих чи інших міжнародних організаціях, брати участь у розв'язанні регіональних конфліктів, розвивати культурні зв'язки з іншими державами тощо.

Специфічні інтереси є більш динамічними; вони змінюються під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників. В різних історичних умовах одні інтереси зникають, інші — з'являються. За певних обставин специфічний інтерес приноситься в жертву головному, але буває й так, що специфічний інтерес переростає у головний, стає визначальним у всій зовнішній політиці держави.

Рис. 11.1 Рівні зовнішньополітичних інтересів держави

ЦІЛІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ — зумовлюються суспільно-політичним ладом, формою державного правління, типом політичного режиму, історичними особливостями, геополітичними умовами та іншими чинниками. Найголовніші:

1. Національна безпека — стан держави, який дає їй можливість зберегти свою цілісність і виступати самостійним суб'єктом системи міжнародних відносин. Національна безпека означає захищеність життєво важливих інтересів особи, держави й суспільства, державних кордонів, територіальної ціліс-

ності, суспільно-політичного ладу, економіки, культури країни від внутрішньої і зовнішньої загрози. Вона має, отже, внутрішній і зовнішній аспекти.

Національна безпека проявляється на трьох рівнях:

1-й рівень — *безпека особи*: полягає у формуванні комплексу таких правових і моральних норм та суспільних інститутів, які б надавали їй можливість розвивати й реалізовувати соціальне значущі здібності й потреби, не зазнаючи протидії з боку суспільства і держави. Проявляється в забезпеченні її прав і свобод.

2-й рівень — *безпека суспільства*: передбачає наявність суспільних інститутів, норм і відносин, які дають можливість реалізувати права і свободи всіх соціальних груп і протистояти діям, що ведуть до розколу суспільства.

3-й рівень — *безпека держави*: досягається наявністю ефективного механізму управління суспільством, координації діяльності соціальних груп і політичних сил, а також дійових інститутів їх захисту.

У демократичних країнах пріоритетною є безпека особи. Безпека держави й суспільства тут не самоціль, а умова забезпечення безпеки особи. У критичні для країни періоди може домінувати безпека суспільства або держави.

2. **Збільшення сили держави** — покращення її економічного, політичного, воєнного, інтелектуального і морального потенціалу. Одним із вирішальних чинників — є авторитет держави, для якого найважливішим є професіоналізм зовнішньої політики. Правильна оцінка співвідношення сил, уміння точно визначити позицію у складних ситуаціях, розпізнати друзів і противників можуть частково компенсувати нестачу сили. Велике значення має моральний потенціал держави, який у міжнародних відносинах виступає і як чинник реальної політики. Високий моральний престиж визначає високий рівень довіри з боку союзників і можливих партнерів, допомагає зміцнювати безпеку, забезпечує в критичні моменти не тільки моральну, а й матеріальну підтримку.

3. **Зростання престижу держави і зміцнення міжнародних позицій** — умовою реалізації цієї мети є суспільне виконання двох інших важливих цілей зовнішньої політики. Усі три цілі тісно взаємопов'язані. Так, престиж і міжнародні позиції держави безпосередньо залежать від її сили. Сила й безпека держави значною мірою визначаються її міжнародними позиціями.

ФУНКЦІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ — три основних: захисна, позиціонувальна і прагматична, які є конкретизацією зовнішніх функцій держави: оборонної, дипломатичної і співробітництва.

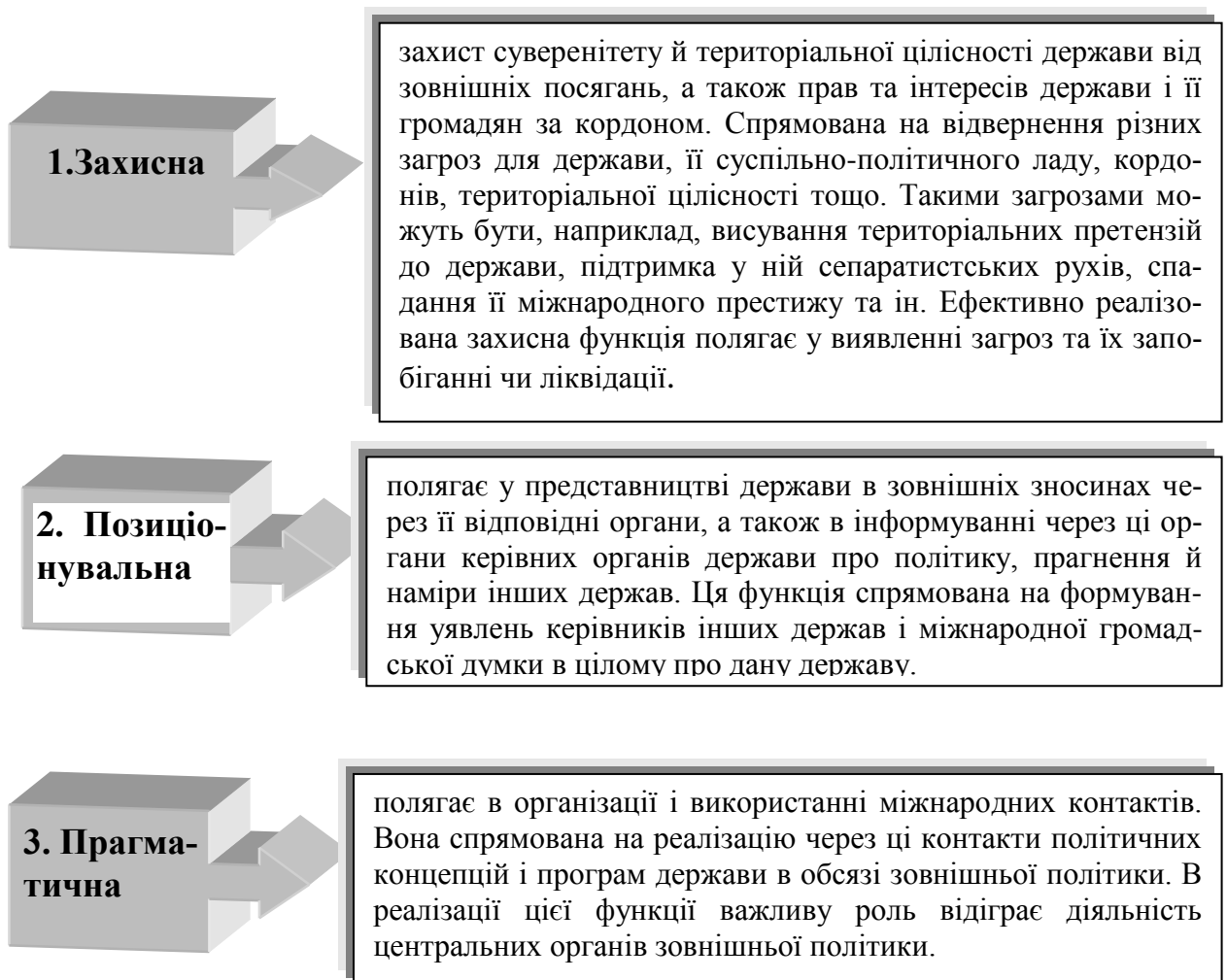

Рис. 11.2 Функції зовнішньої політики

СПОСІБ ЗДІЙСНЕННЯ ФУНКЦІЙ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ — найважливіший спосіб здійснення зазначених функцій зовнішньої політики держави — **дипломатія**, під якою розуміють контакти між державами і засоби їх реалізації:

Рис. 11.3 Дипломатія, як спосіб здійснення зовнішньої політики

ЗАСОБИ ЗДІЙСНЕННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ — мають важливе значення для досягнення цілей зовнішньої політики. Залежно від сфер суспільного життя вони поділяються на:

Засоби	Характеристика
<p>1. Політичні засоби</p> <div data-bbox="252 763 643 1155" style="border: 1px solid black; padding: 10px; margin: 10px 0;"> <p>а) Війни</p> <p style="text-align: center;">↓</p> <div style="display: flex; justify-content: center; gap: 20px;"> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px;">Справедливі</div> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px;">Несправедливі</div> </div> </div> <div data-bbox="277 1576 643 1742" style="border: 1px solid black; padding: 10px; margin: 10px 0;"> <p>б) Воєнний тиск</p> </div>	<p>є найбагатоманітнішими й охоплюють передусім сферу дипломатичних відносин — від традиційних форм дипломатії (посольства, консульства) до дипломатії на рівні глав держав. Ці засоби можуть використовуватись у формі переговорів, зустрічей, участі в міжнародних організаціях тощо.</p> <p>Під війною у міжнародному праві розуміють воєнні дії між державами, а також між державами й національно-визвольними рухами, які супроводжуються повним розривом між ними мирних відносин. До середини ХХ ст. застосування воєнної сили розглядалось як законний засіб розв'язання спорів між державами. Анексії і контрибуції вважались прийнятними способами розширення територій і державного збагачення.</p> <p>Розрізняються війни справедливі, або правомірні, і несправедливі, неправомірні. До перших належать індивідуальна або колективна самооборона проти агресії і національно-визвольні війни за здійснення права на самовизначення, до других — агресія і колоніальні війни.</p> <p>Статутом ООН визнається правомірність використання воєнної сили у двох випадках: з метою самооборони від збройного нападу на державу і за рішенням Ради Безпеки ООН як примусові збройні санкції проти агресора. Несправедливі, неправомірні війни визнаються міжнародним злочином, який тягне за собою міжнародну відповідальність держави-агресора і кримінальну відповідальність осіб, визнаних воєнними злочинцями.</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ маневри; ✓ навчання; ✓ паради; ✓ демонстрації зброї; ✓ концентрація військ та провокації на кордонах; <p>участь у миротворчих операціях</p>
	<p>означають використання економічного потенціалу держави для впливу на економіку й політику інших держав.</p> <p>Економічний потенціал є особливо важли-</p>

<p>2. Економічні засоби</p>	<p>вим засобом зовнішньої політики, оскільки в кінцевому підсумку саме він визначає позицію держави в міжнародних відносинах. Держава з потужним економічним потенціалом займає впливові позиції у світі.</p> <p>До економічного потенціалу держави належать її <i>промисловість, сировинні ресурси, стан робочої сили</i> та ін.</p> <p>Важливим економічним засобом зовнішньої політики є <i>зовнішня торгівля</i>, яка, з одного боку, сприяє збільшенню економічного потенціалу держави, а з другого — дає змогу впливати на політику інших держав через світові ціни, встановлення режиму найбільшого сприяння чи введення ембарго тощо.</p>
<p>3. Ідеологічні засоби</p>	<p>різноманітні форми й засоби пропаганди, інформації, культурної політики, які використовуються державою у відносинах з іншими державами передусім з метою формування позитивного зовнішнього іміджу і міжнародного престижу даної держави. З цією метою в зарубіжних країнах відкриваються культурні центри, влаштовуються різноманітні виставки, презентації тощо.</p>

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ — система політичних, економічних, соціальних, культурних, воєнних, правових та інших зв'язків між державами й народами

Міжнародні відносини виступають специфічним видом суспільних відносин. Як і суспільні відносини в цілому, вони є відносинами між людьми; в них чітко вирізняються економічний, соціальний, політичний і духовно-культурний аспекти.

ОСОБЛИВОСТІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН:

1. Невладний характер. У відносинах між державами владні відносини як відносини панування і підкорення є не правилом, а відхиленням від нього. Тут має бути рівність партнерів під кутом зору міжнародного права. Це відносини конкуренції, суперництва або співробітництва і лише як виняток — панування й підкорення.

2. Децентралізований характер. Якщо всередині держави є загальнодержавний центр прийняття рішень, яким виступає система владних органів, то в міжнародних відносинах таких керівних центрів, діяльність яких ґрунтувалася б на пануванні й підкоренні, немає.

3. Консенсус, як головних засіб розв'язання суперечностей в міжнародних відносинах — прийняття рішення на міжнародних конференціях, нарадах та в міжнародних організаціях на основі спільної згоди учасників без проведення формального голосування, якщо проти нього не виступає жоден з учасників. Він передбачає прийняття рішень усіма державами на основі добровільних компромісів, поваги суверенітету одна одної, рівності і взаємного визнання інтересів сторін, виключає диктат, тиск або прийняття рішення механічною більшістю голосів на міжнародній конференції чи в міжнародній організації.

4. Значна роль суб'єктивного чинника — у розв'язанні наявних суперечностей (особливо діяльність керівників держав і міжнародних організацій)

КЛАСИФІКАЦІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН — міжнародні відносини виявляють себе у різних типах, видах, станах.

Ознака	Характеристика
За типами міжнародних відносин	1) відносини, які ґрунтуються на балансі сил; 2) відносини, що спираються на баланс інтересів.
За сферами суспільного життя	<ul style="list-style-type: none"> ✓ економічні; ✓ політичні; ✓ військово-стратегічні; ✓ культурні; ✓ ідеологічні
За суб'єктами взаємодії	<ul style="list-style-type: none"> ✓ міжнародні; ✓ між партійні; ✓ відносини між різними неурядовими асоціаціями
За ступенем розвитку	<ul style="list-style-type: none"> ✓ високий; ✓ середній; ✓ низький
За рівнями розвитку	<ul style="list-style-type: none"> ✓ регіональні; ✓ субрегіональні; ✓ глобальні
За мірою напруженості	<ul style="list-style-type: none"> ✓ нестабільності; ✓ суперництва; ✓ ворожнечі; ✓ конфлікту; ✓ війни або мирного співіснування; ✓ довіри, співробітництва

2. Міжнародні організації (урядові, неурядові, глобальні, групові, регіональні) і рухи, їх функції, завдання та тенденції розвитку в сучасному світі

МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ — у сучасній літературі немає єдиної думки щодо визначення цього поняття. Загальні ознаки:

- ✓ договірна основа;
- ✓ наявність конкретних цілей та відповідних організаційних структур;
- ✓ самостійність прав та обов'язків;
- ✓ утворення згідно з міжнародним правом;
- ✓ відсутність суверенітету;
- ✓ відсутність власної території та населення.

ЕВОЛЮЦІЯ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ. Перші міжнародні організації виникли у середині XIX ст. і вже до його завершення вони стали важливими центрами міжнародного життя. Це були в основному організації неолітичного характеру. ("Міжнародна Санітарна Конвенція" (1853р.), "Міжнародна Телеграфна Спілка" (1865р.), "Всесвітня Поштова Спілка" (1874р.), "Спілка Захисту Промислової власності" (1883р.) та інші).

Першу ж помітну постійно діючу міжнародну політичну організацію Лігу Націй було засновано у 1919 р. Вона мала підтримувати у світі міжнародний мир та безпеку. Своє існування Ліга Націй припинила у 1946 р.

КЛАСИФІКАЦІЯ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ — міжнародні організації поділяються на:

- 1) **міжурядові** (угруповання держав, в основі яких лежать окремі угоди між ними з визначенням їх компетенції та наявності постійних органів);
- 2) **неурядові** (це, як правило, утворення, яким притаманний приватний спосіб засновництва, добровільний вид діяльності, міжнародний характер поставлених цілей).

КРИТЕРІЇ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Якщо виходити з самого визначення, а також з міжнародних юридичних норм, то належність до міжнародних організацій визначають такі критерії:

- об'єднання різнонаціональних сторін (держав, юридичних та фізичних осіб);
- погоджені, спільні, постійні цілі;
- наявність міжнародного установчого документа;
- постійні організаційні інституції;
- політико-організаційні норми;
- юридична рівність учасників;
- відповідність цілей створення та діяльності загальновизнаним принципам і нормам міжнародного права.

При цьому всі міжнародні організації є різними, а елементами, що відрізняють одну від одної, є: сфера діяльності, цілі, характер компетенції, організаційна структура, членство, процедурні аспекти.

ОЗНАКИ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА РУХІВ:

- ✓ ті, що виступають за мир, роззброєння та безпеку;
- ✓ за дотримання громадянських прав;
- ✓ проти безробіття, неписьменності;
- ✓ за розвиток культури, за демократію, розкріпачення жінки;
- ✓ проти забруднення навколишнього середовища;
- ✓ проти расової та національної дискримінації, расизму та апартеїду, за рівноправність всіх націй та народностей;
- ✓ проти фашистської диктатури, інших антидемократичних режимів.

Серед міжнародних організацій окремо виділяються глобальні, регіональні та групові об'єднання.

ООН (ОРГАНІЗАЦІЯ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ) — найбільш впливова міжнародна урядовою організацією глобального призначення. У квітні-червні 1945 р. на конференції в Сан-Франциско було вирішено чи не найголовніше питання повоєнного устрою світу - закладено фундамент організації з підтримання миру і міжнародної безпеки, яка отримала назву Організації Об'єднаних Націй.

ООН була створена у сприятливій політичній ситуації, що склалася у світі внаслідок історичної перемоги держав антигітлерівської коаліції у другій світовій війні.

25 червня 1945 р. дев'яте пленарне засідання конференції схвалило статут Організації Об'єднаних Націй, статут Міжнародного суду та угоду про Підготовчу комісію, а 26 червня відбулося підписання установчого акту - Статуту ООН. В числі перших його підписала і Україна.

Цілі ООН і принципи її діяльності відображено в преамбулі та ст. 1-2 Статуту. Ними є: підтримання міжнародного миру та безпеки, розвиток дружніх відносин між націями; розвиток міжнародного економічного, соціального, культурного й гуманітарного співробітництва; погодження дій держав у досягненні цих спільних цілей.

Членами Організації Об'єднаних Націй є суверенні держави, що її утворили, а також прийняті до неї згодом.

ООН виконує свої функції через створені нею органи: Генеральну Асамблею, Раду Безпеки, Економічну і Соціальну Ради, Раду з опіки, Секретаріат і Міжнародний Суд (ст.7).

До складу ООН нині входять 190 держав-членів.

Одночасно з ООН було утворено кілька міжнародних організацій, що одержали назву спеціалізованих установ, зв'язаних з нею спеціальними угодами. Це Продовольча й сільськогосподарська організація (ФАО), Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВОЗ) та інші.

До спеціалізованих установ ООН належать також Міжнародне агентство з питань атомної енергії (МАГАТЕ), Міжнародна організація праці (МОП), Організація з питань промислового розвитку (ЮНІДО), Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР), Міжнародний валютний фонд (МВФ).

Діяльність спеціалізованих установ ООН пов'язана насамперед із вирішенням таких глобальних проблем: встановлення рівноваги між національними, регіональними й загальнолюдськими інтересами, здійснення заходів довіри, постійне розширення міжнародного співробітництва.

ЮНЕСКО — Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури. Місце перебування— Париж. Завдання ЮНЕСКО — розвивати міжнародне співробітництво в царині освіти, науки і культури з метою сприяння досягненню міцного миру і підвищення добробуту народів.

Для виконання цих важливих завдань у межах ЮНЕСКО проводяться міжнародні конференції, наради, семінари, симпозіуми, надається допомога країнам у створенні навчальних і навчально-дослідних установ, ведеться інформаційна, видавнича діяльність, здійснюється співробітництво з сотнями міжнародних організацій.

Основні органи ЮНЕСКО — Генеральна конференція - вищий орган, що збирається на свої сесії один раз на два роки і визначає напрями й загальну лінію діяльності організації; Виконавчий комітет, до якого входить 45 держав-членів; Секретаріат на чолі з Генеральним директором.

СВІТОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ТОРГІВЛІ (СОТ) – це одна з наймолодших міжнародних організацій ГАТТ (Генеральної Угоди з тарифів і торгівлі), яка є її правонаступником, яку було засновано 1 січня 1995 року. Основними цілями цієї організації є підвищення рівня життя, забезпечення повної зайнятості та значного і постійного зростання реального доходу та ефективного попиту тощо. Бачите — злободенно і благородно. До того ж передбачається, що СОТ повинна виконувати чотири основні функції: сприяти втіленню, застосуванню і функціонуванню правових інструментів між членами організації та будь-яких майбутніх угод; забезпечувати проведення подальших переговорів між країнами-членами СОТ з питань подальшої лібералізації торгівлі; відповідати за регулювання розбіжностей і суперечок між країнами-членами; відповідати за проведення періодичних оглядів торговельної політики країн-членів.

На даний час СОТ налічує біля 150 членів, які охоплюють понад 95 відсотків світової торгівлі та понад 85 відсотків населення світу. У Новому Світі ні майже не лишилося жодної країни, яка б не входила до СОТ. У Старому Світі, Азії та Африці цю організацію принципово ігнорують Іран, Ірак, Афганістан, Сомалі та ще кілька держав. Решта або вже в СОТ (від країн Євросоюзу до слабкорозвинених азійських та африканських держав), або готуються до вступу в неї (деякі арабські та пострадянські країни).

РЕГІОНАЛЬНІ І ГРУПОВІ ОРГАНІЗАЦІЇ — посідають також помітне місце у системі міжнародних організацій. Це, зокрема, Організація солідарності

народів Азії та Африки (ОСНАА), Організація американських держав (ОАД), Ліга арабських держав (ЛАД), Організація африканської єдності (ОАЄ), Організація Північноатлантичного договору (НАТО), Організація договору Південно-Східної Азії (СЕАТО), Організація Центрального договору (СЕНТО) та інші.

Серед групових міжнародних впливових урядових організацій варто окремо виділити Організацію Північноатлантичного Блоку (НАТО), створену у 1949 р.

Як зазначається у Північноатлантичному договорі від 4 квітня 1949 р., підписаному країнами-учасницями альянсу, НАТО є міжурядовою організацією, у якій всі держави-члени повною мірою зберігають суверенність і незалежність. Вона виступає як інструмент гарантування безпеки, свободи та незалежності його членів, а також дійовий засіб сприяння розповсюдженню демократичних цінностей та виникненню європейських демократичних інститутів.

Виникнення та існування НАТО було пов'язане в першу чергу з військовим, ідеологічним та соціально-політичним протистоянням між Сходом і Заходом у повоєнні роки, яке продовжувалось декілька десятиліть.

Новітній етап розвитку Організації Північноатлантичного Договору бере свій початок з 1991 р., коли у Стратегічній концепції, прийнятій главами держав та урядів держав-членів НАТО в Римі (листопад 1991 р.), було представлено нові загальні підходи до безпеки на основі діалогу.

Одним з перехідних варіантів було, зокрема, створення у грудні 1991 р. Ради Північноатлантичного співробітництва (РПАС), завданням якої став нагляд за майбутнім розвитком такого партнерства.

У травні 1997 р. на зміну РПАС прийшла Рада євроатлантичного партнерства (РЕАП), яка започаткувала між членами альянсу і країнами-партнерами новий етап співробітництва, в ході якого забезпечувалась співпраця між її окремими членами та альянсом.

Важливою програмою, яка здійснюється НАТО з 1994р., по зростанню довіри та співпраці є програма "Партнерство заради миру" (ПЗМ), запрошення приєднатися до якої було надіслано усім державам-учасницям Ради Північноатлантичного співробітництва та тим, що брали участь у Нараді з безпеки та співробітництва в Європі.

Отже, сьогодні НАТО є більш відкритою для вступу інших європейських країн, ніж кілька років тому. З цього питання визначилась більшість держав колишнього соціалістичного табору, зокрема Словаччина, Румунія, Болгарія, а також балтійські держави - Литва, Латвія, Естонія. Ділові стосунки з НАТО підтримує нині також Росія.

Дружні відносини НАТО з Україною почали розвиватися невдовзі по отриманні у 1991 р. незалежності. Молода держава не забарилася з приєднанням до Ради Північноатлантичного співробітництва (РПАС) і залишалась активною учасницею протягом всього часу існування цього органу. Згодом у 1994 р. вона приєдналась до програми "Партнерство заради миру" і була серед засновників у 1997р. Ради євроатлантичного партнерства, яка замінила РПАС.

Під час липневого 1997 р. саміту глав держав та урядів НАТО у Мадриді керівники цієї організації та Президент України Л.Д.Кучма підписали "Хартію

про особливе партнерство між НАТО і Україною", яка була парафована кількома тижнями раніше в Сінтрі (Португалія).

В Хартії країни-члени НАТО підтвердили свою підтримку суверенітету та незалежності України, а також її територіальної цілісності, демократичного розвитку, статусу без'ядерної держави та принципу недоторканності кордонів.

В 1997 р. між НАТО на Україною був підписаний меморандум про домовленість з питань планування необхідних заходів на випадок надзвичайних ситуацій. У цьому ж році у Києві було відкрито Центр інформації і документації альянсу.

Військово-політичний блок НАТО об'єднує нині 19 країн-членів, а саме: Бельгію, Грецію, Данію, Ісландію, Італію, Канаду, Люксембург, Нідерланди, Німеччину, Норвегію, Португалію, Сполучене Королівство Британії, Сполучені Штати Америки, Туреччину, Францію. Польща, Чехія та Угорщина членами альянсу стали лише в 1999 р.

За офіційними даними, поточні витрати альянсу на оборону становлять нині 440 мільярдів доларів. Розширення НАТО, за різними підрахунками, коштуватиме від 1,5 до 6,1 мільярдів доларів, з яких 50 % мають сплатити Польща, Чехія та Угорщина. Цілком очевидно, Україна до цього ще не готова. За своїми можливостями і технологіями вона навіть найближчі 5-7 років не досягне потрібного для цього рівня.

Впливовою регіональною організацією у Європі є **Європейський Союз (ЄС)**. До його складу нині входять 15 країн: Австрія, Бельгія, Данія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Ірландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Португалія, Іспанія, Швеція та Об'єднане Королівство.

Європейський Союз базується на чотирьох угодах, основоположною метою яких є забезпечення миру та стабільності в післявоєнній Європі та спільний розвиток держав-членів шляхом економічної інтеграції.

Перша угода, Угода про Європейське Співтовариство Вугілля та Сталі (ЕСВС), була укладена у 1951 р. для єдиного наднаціонального керівництва виробництвом сталі та вугілля в післявоєнні роки з метою відновлення промислової потужності Європи. В 1957 р. укладено ще дві угоди: Угоду про Європейське Співтовариство Атомної Енергетики (Євроатом) та Угоду про Європейське Економічне Співтовариство (ЄЕС). Угода про ЄЕС з 1993 року перейшла в Єдиний Європейський ринок з єдиними правилами та законодавством у різних сферах економічного життя.

В 1980-их р. ЄЕС було організовано Європейське Політичне Співробітництво, затверджене Угодою 1992 року про Європейський Союз (УЄС), також відомою як "Маастріхтська Угода", завдяки якій було зроблено ще один крок до створення економічного та монетарного союзу - введено у 1999 р. єдину європейську валюту ("євро").

У 1997 році ЄС склав нову європейську угоду - Амстердамську, в основі якої лежать питання працевлаштування та права громадян, свобода пересування, розширення Союзу.

Окремо, існує список "безнадійних" пошукачів членства в євроспільності, яких з міркувань зовнішньополітичної етики в ЄС поблажливо готові також

тримати у полі свого зору. До цієї категорії належать такі держави, як Хорватія, Сербія, Македонія, Албанія, Україна, Росія. Окремо виділено Туреччину, яка ще з 1964 року всіляко прагне членства ЄС.

У 1994 р. між ЄС та Україною в Люксембурзі було підписано Угоду про Партнерство і Співробітництво, якою передбачалось розвивати між собою тісні політичні стосунки шляхом постійного діалогу; сприяти торгівлі та інвестиціям і гармонійним економічним стосункам; забезпечити основу для взаємовигідного економічного, соціального, фінансового та культурного співробітництва; підтримати Україну в її зусиллях зміцнювати демократію та завершити перехід до ринкової економіки.

Виконання цих заходів мало б наближати нас до здобуття нашою державою спочатку асоційованого, а згодом і повного члена Євросоюзу. Однак невиконання більшості умов Угоди призвело до закріплення за Києвом іміджу ненадійного партнера. Поки що можна зробити невтішний висновок: шанси України на вступ до ЄС без наполегливої праці на всіх рівнях її владних структур найближчим часом є незначними.

Найбільш представницькою міжурядовою організацією континенту є **Рада Європи (РЄ)**, яка була створена у 1949р. Нині її членами є понад 40 держав-учасниць. Штаб-квартира РЄ розташована у Страсбурзі (Франція).

Раду Європи було створено з метою захисту прав людини, сприяння збереженню і розвиткові культурної самобутності, пошуку шляхів вирішення соціальних проблем європейського суспільства (права меншин, захист довкілля, СНІД, наркотики), допомоги країнам Центральної та Східної Європи в проведенні та активізації політичних, законотворчих та конституційних реформ. РЄ займається усіма важливими питаннями, які виникають у Європейському суспільстві, за винятком питань оборони.

Основними органами Ради Європи є: Комітет Міністрів, виконавчо-розпорядчий орган, до складу якого входять міністри закордонних справ усіх держав-членів Ради Європи або їх постійні представники; Парламентська Асамблея, яка є дорадчим органом, її члени призначаються національними парламентами; Конгрес місцевих та регіональних влад Європи, що є консультативним органом, який представляє органи місцевої та регіональної влади.

Обслуговує ці структури Міжнародний Секретаріат, який має постійний штат, що складається з представників усіх держав членів РЄ. Його очолює Генеральний Секретар, який обирається Парламентською Асамблеєю на п'ятирічний строк.

Радою Європи розроблено чимало програм, спрямованих на сприяння демократичним і правовим реформам в країнах Центральної та Східної Європи. Окремі з них пов'язані з вирішенням питань у галузі місцевого самоврядування, судочинства, управління панітенціарною системою тощо.

Особливістю роботи РЄ є те, що з першого дня свого заснування вона активно співпрацює з міжнародними неурядовими організаціями, з яких 350 на сьогодні мають консультативний статус при Раді Європи.

Три міжнародні півзахисні організації - Міжнародна амністія, Міжнародна комісія правників і Міжнародна федерація за права людини - одержали статус спостерігачів у Постійному комітеті Ради Європи з прав людини.

Шляхом різноманітних консультацій, які відбуваються у формі колоквиумів чи обговорень важливих проблем суспільного життя, РЄ залучає неурядові організації до участі в міжурядовій діяльності та сприяє діалогові між парламентарями та членами громадських об'єднань.

У вересні 1992 р. Верховній Раді України було надано спеціальний гостювий статус у Парламентській Асамблеї з виділенням для наших парламентарів 12 місць. З листопада 1995 року Україна є повноправним членом РЄ. Однак відносини України з Радою Європи не є безхмарними. Для того, щоб вони були більш стабільними, необхідно чимало зробити для приведення національного законодавства у відповідність із вимогами і стандартами РЄ.

Наприкінці 1991 р. з'явилася нова міжнародна організація - **Співдружність Незалежних Держав (СНД)**.

Ініціаторами її утворення виступили Білорусь, Росія та Україна. 8 грудня вони уклали в Мінську договір про утворення СНД. 21 грудня в Алма-Аті 11 керівників колишніх радянських союзних республік підписали протокол до Договору, який зафіксував, що Азербайджан, Вірменія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Узбекистан, Молдова, Росія, Таджикистан, Туркменистан і Україна утворили Співдружність Незалежних Держав.

Одна з головних цілей СНД - збереження й подальше зміцнення відносин дружби, добросусідства та взаємовигідного співробітництва.

Вищим органом СНД є Рада глав держав, засідання якої проводяться двічі на рік. Рада глав урядів координує співробітництво органів виконавчої влади держав-учасниць. Вона збирається на засідання, як правило, 4 рази на рік.

Для вирішення питань співробітництва в окремих галузях і підготовки рекомендацій для Ради глав держав та Ради глав урядів створено: Координаційно-консультативний комітет, Раду міністрів закордонних справ, Раду міністрів оборони, Міждержавний економічний Комітет Економічного Союзу, Раду командуючих прикордонними військами, Економічний суд, Комісію з прав людини. Міжпарламентську асамблею, органи галузевого співробітництва.

Головним виконавчим органом Співдружності є Виконавчий Секретаріат СНД. Місце перебування Виконавчого Секретаріату - м. Мінськ.

Однак за час існування СНД більшість країн, що входять до цього об'єднання, не до кінця визначились у своїх пріоритетах. Лише Білорусія однозначно заявила про свою інтеграцію з Росією. Україна, Молдова, Грузія, Вірменія й Азербайджан намагаються знайти середню лінію між інтересами Росії та Європи. Йде інтенсивний пошук нових форм співробітництва між окремими членами СНД.

Так, у жовтні 2000 р. глави держав-учасниць Митного Союзу в СНД - Росія, Білорусія, Казахстан, Киргизія і Таджикистан підписали договір про заснування Євразійського економічного союзу (ЄАЕС). Центральним органом ново-

го співтовариства є Інтеграційний Комітет зі штаб-квартирами в Москві і Алма-Аті.

Метою заснування нового союзу є створення єдиного економічного простору на території п'яти країн. Мова йде про узгодженість проведення структурних реформ, побудову єдиної транспортної структури та єдиного транспортного ринку, вироблення спільного політичного курсу по відношенню до міжнародних економічних організацій.

Зразу ж після підписання ЄАЕС в киргизькій столиці Бішкек було прийнято рішення про формування засобів колективної безпеки за участю шести країн-членів СНД. (Росія, Білорусія, Казахстан, Киргизія, Таджикистан, Вірменія). Її свою чергу Грузія, Україна, Узбекистан, Азербайджан, Молдова (ГУУАМ) також створили неформальне об'єднання держав з метою створення режиму вільної торгівлі.

Важливими урядовими міжнародними організаціями, з якими плідно працює наша держава, є також Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), Центральноевропейська ініціатива (ЦЄІ), Західноєвропейський Союз (ЗСС), Міжнародний валютний фонд (МВФ), Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР) та інші, що нині є достатньо активними і впливовими на міжнародній арені.

НЕУРЯДОВІ МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ — відрізняються від перших тим, що вони не є територіальними утвореннями, оскільки їх учасники не є суверенними державами. Засновниками таких об'єднань найчастіше виступають профспілкові, релігійні, молодіжні, спортивні, жіночі організації, наукові заклади, інститут, підприємницькі об'єднання та різні приватні організації. Саме такий спосіб їх утворення дає їм можливість проводити діяльність, незалежну від своїх держав.

Головною метою громадських організацій у сфері міжнародної політики є створення певної суспільно-політичної думки навколо проблем, які є предметом їх інтересів, а засобом реалізації поставленої мети - відповідний тиск як на міжурядові організації, так і на окремі держави.

До найбільш масових і відомих у світі громадських неурядових міжнародних організацій належать: **Всесвітня федерація профспілок, Міжнародна демократична організація жінок, Всесвітня Рада миру, Всесвітня федерація демократичної молоді, Міжнародна спілка студентів** та інші.

Такі міжнародні організації носять свої статuti, керівні органи (асамблея, конгрес) та виконавчі органи (секретаріат, штаб-квартира, апарат). Їх рішення в основному мають рекомендаційний характер і підлягають ратифікації відповідними національними парламентами або ухваленню вищими органами національних громадських організацій. Однак невиконання їх рішень може зумовити певні санкції морально-політичного та фінансово-економічного характеру.

До неурядових організацій відносять також **громадські рухи**, які є структурно неформальними масовими об'єднаннями громадян і різних соціально-політичних організацій, діяльність яких, як правило, носить тимчасовий характер і найчастіше спрямована на виконання певних завдань. Після їх вирішення

вони або розпадаються, або консолідуються в нові політичні партії чи громадські організації.

Основними різновидами громадських рухів на сьогодні є масові демократичні рухи (рухи за демократичне перетворення, спрямовані на захист прав і свобод людини, антифашистські й антидиктаторські рухи, рухи проти расової та національної дискримінації та ін.); різноманітні соціальні (локальні) рухи; "нові соціальні рухи", які набули поширення упродовж останніх десятиліть (антивоєнний, екологічний неофеміністський та ін.), за закриття атомних електростанцій, "Грінпіс".

Одні з названих рухів керуються у своїй діяльності порівняно вузьким завданням, інші порушують питання загальнонаціонального і вселюдського характеру.

3. Організація Об'єднаних Націй (ООН): історія створення, структура, повноваження, роль у міжнародному житті. Україна і ООН

ООН (ОРГАНІЗАЦІЯ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ) — найбільш впливова міжнародна урядовою організацією глобального призначення, створена у 1945р.

У квітні-червні 1945 р. на конференції в Сан-Франциско було вирішено чи не найголовніше питання повоєнного устрою світу - закладено фундамент організації з підтримання миру і міжнародної безпеки, яка отримала назву Організації Об'єднаних Націй.

Для участі в конференції після довготривалої дискусії були запрошені, крім СРСР, ще й УРСР та БРСР, які, поряд з іншими учасниками, увійшли до числа держав-засновниць ООН. Це означало визнання вкладу українського і білоруського народів у розгром фашизму і зміцнення Загального миру.

25 червня 1945 р. дев'яте пленарне засідання конференції схвалило статут Організації Об'єднаних Націй, статут Міжнародного суду та угоду про Підготовчу комісію, а 26 червня відбулося підписання установчого акту - Статуту ООН. В числі перших його підписала і Україна.

Безперечно, досвід і знання, здобуті українськими представниками за час роботи в ООН, стали важливими підвалинами для подальшої розбудови української дипломатії після проголошення незалежності України.

ЕВОЛЮЦІЯ ФОРМ І МЕТОДІВ ДІЯЛЬНОСТІ ООН

Уся історія ООН є історією пошуків форм і методів боротьби за збереження і зміцнення миру. На шляху цієї боротьби виникли незліченні перешкоди, пов'язані з глобальним протистоянням Сходу із Заходом, розвинутих країн з країнами, що утворилися після розпаду колоніальної системи, і т.д.

Події в світі після другої світової війни розвивалися складно, суперечливо і далеко не завжди так, як це бачилося в період утворення ООН. "Холодна війна" серйозно паралізувала діяльність Ради Безпеки і заморозила втілення в життя механізму колективної безпеки, передбаченого Статутом ООН. У той самий час життя породжувало конфлікти, які не можна було вирішити лише шляхом переговорів, на основі глави VI Статуту. Це спонукало вдаватися до

кроків, які не були передбачені Статутом, забезпечуючи їх відповідність основному духу і змісту головного правового документа організації. Так був знайдений такий засіб миротворчої діяльності, як операції ООН з підтримання миру, котрі, як відомо, Статутом не передбачені і істотно відрізняються від дій, про які йдеться у главі VII.

Новий етап миротворчої діяльності ООН розпочався із закінченням "холодної війни". Докорінне оздоровлення політичної атмосфери у світі і в ООН створило умови для перегляду підходів до проблем дотримання міжнародного миру і безпеки. Виникли сприятливі умови для реалізації положень глави VII у повному обсязі. А еволюція змісту і характеру конфліктів вимагала відповідних змін у формах і методах операцій з підтримання миру.

Слід, однак, враховувати, що якісні зміни в світі на краще аж ніяк не означали усунення всіх фундаментальних суперечностей міжнародного розвитку. Загроза глобального конфлікту поступилася місцем загрози національних і регіональних конфліктів. Після розпаду СРСР і розпуску організації Варшавського Договору в Центральній і Східній Європі виникла зона нестабільності, спричинена низкою економічних, політичних та соціальних факторів і непередбаченим розвитком подій у нових стратегічних умовах.

Історичні зміни у сучасному світі супроводжуються надзвичайно суперечливими тенденціями. З одного боку, відбуваються інтеграційні процеси, що особливо рельєфно проявляється в розвитку Європейського Союзу, з іншого — вибух етнічних, соціальних та інших суперечностей, що поставили під загрозу міжнародний мир і безпеку (події в Югославії, на території колишнього СРСР та ін.). З одного боку, маємо практичні кроки великих ядерних держав (США, Росія) шляхом ядерного роззброєння, приклад України, яка проголосила і здійснює курс на перетворення в без'ядерну державу, з іншого — реальну загрозу поширення ядерної зброї в результаті гарячкових зусиль ряду країн будь-що оволодіти зброєю масового знищення.

Серйозну загрозу у міжнародному миру й стабільності створило загострення глобальних проблем і, насамперед, злидні, хвороби, голод, екологічна небезпека, порушення прав людини, утворення багатомільйонної маси біженців. Складна й небезпечна проблема виникла у світі з появою суперечності в реалізації двох принципів: принципу суверенітету й територіальної цілісності держав і принципу самовизначення народів.

ООН незмінно підтримує обидва принципи, але життя вимагає вдумливого, зваженого ставлення щодо їх здійснення. Як цілком правомірно підкреслив у своїй доповіді "Порядок денний для миру" Генеральний секретар ООН Бутрос Бутрос Галі, "якщо кожна етнічна, релігійна або мовна група буде претендувати на державність, то "не буде межі дробленню, а загальний мир, безпека, економічний добробут стануть ще більш важко досяжною метою". Курс ООН полягає в тому, щоб всебічно поліпшувати становище національних меншин, не порушуючи територіальної цілісності демократичних держав. Кордони не можна переглядати силою. Стосовно до загальних тенденцій світового розвитку і конкретно-історичної ситуації ООН розробляє оптимальні варіанти заходів із збереження, відновлення та зміцнення миру й міжнародної безпеки. Ці зусилля

нині здійснюються в чотирьох основних напрямках: превентивна дипломатія, миротворчість, підтримання миру і миробудівництво в постконфліктний період. Усі ці види діяльності щільно пов'язані, хоч і мають свої характерні особливості і відповідають певному етапу зусиль, спрямованих на збереження, відновлення чи зміцнення миру.

Превентивна дипломатія — це дії щодо запобігання виникненню спорів, їх переростанню у конфлікти і локалізації конфліктів у разі їх виникнення.

Миротворчість — це дії, спрямовані на досягнення угоди між конфліктуючими сторонами головним чином за допомогою мирних засобів, передбачених главою VI Статуту ООН. У міжнародному лексиконі усталилися два поняття, два визначення дій ООН щодо врегулювання конфліктів: "peacekeeping" і "peacemaking" ("підтримання миру" і "зміцнення миру"). Іноді ці поняття вживаються без необхідного врахування сутності миротворчої діяльності ООН. Деякі автори ототожнюють, змішують ці два поняття.

Підтримання миру — це дії, пов'язані з розгортанням у районі конфлікту груп спостерігачів, військових контингентів і/або поліцейського, а часто й цивільного персоналу ООН з метою сприяння додержанню досягнутих угод про припинення вогню. Головна мета підтримання — припинити кровопролиття, роз'єднати конфліктуючі сторони. Зміцнення миру спрямоване на остаточне врегулювання конфлікту політичними методами, шляхом переговорів та укладення відповідних угод.

Миробудівництво в постконфліктний період — це дії на підтримку владних структур у їх зусиллях, спрямованих на недопущення повторних вибухів конфлікту.

ЦІЛІ ООН І ПРИНЦИПИ ЇЇ ДІЯЛЬНОСТІ. Статутом ООН визначено такі цілі організації:

- підтримувати міжнародний мир та безпеку;
- розвивати дружні відносини між націями на основі поважання принципу рівноправ'я і самовизначення народів;
- здійснювати співробітництво для розв'язання міжнародних проблем економічного, соціального, культурного і гуманітарного характеру та для заохочення й розвитку поваги до прав людини й основних свобод;
- організовувати і погоджувати дії націй для досягнення цих спільних цілей.

Діяльність організації ґрунтується на таких принципах:

- суверенна рівність усіх держав-членів;
- вирішення країнами-членами своїх міжнародних спірних питань мирними засобами і так, щоб не загрожувати миру, безпеці та справедливості;
- утримання будь-якої держави від загрози силою або застосування сили проти інших держав;

— надання державами-членами допомоги ООН в усіх її діях, які здійснюються відповідно до Статуту, й утримання від допомоги будь-якій країні, проти якої ООН вживає заходів превентивного або примусового характеру;

— забезпечення дотримання країнами, які не є членами ООН, тих самих принципів, оскільки це необхідно для підтримання міжнародного миру і безпеки;

— невтручання у справи, які стосуються внутрішньої компетенції будь-якої держави.

На основі Статуту виникла розгалужена система багатосторонніх договорів. ООН розробляє рекомендації, конвенції, заходи, які пропонує прийняти своїм членам для подальшого включення в законодавство або введення нормативних актів.

ЧЛЕНАМИ ООН можуть бути всі миролюбні держави, які беруть на себе зобов'язання дотримуватися Статуту і, на думку ООН, можуть і прагнуть ці зобов'язання виконувати. Нових членів приймає Генеральна Асамблея за рекомендацією Ради Безпеки. Статутом передбачено також призупинення прав та привілеїв держави-члена або навіть виключення за недотримання принципів Статуту.

Хартія ООН зобов'язує країни-члени регулярно сплачувати членські внески. Згідно з існуючими правилами щорічні внески в основний (так званий регулярний) бюджет організації треба вносити до 31 грудня відповідного року. Статтею 19 Статуту ООН передбачено, що країни, які не сплачують внески, можуть бути позбавлені права голосу в Генеральній Асамблеї.

Розмір внесків визначається Асамблеєю за рекомендацією комітету з внесків (18 членів). Квоти внесків розраховуються відповідно до валового національного продукту і рівня доходів на душу населення країни-члена. Тому приблизно 75 відсотків коштів надходить від десяти найбагатших країн. Асамблея встановила максимум — 25 % бюджету і мінімум — 0,01 %. Так, США сплачують у регулярний бюджет ООН 25 % його суми, Японія — 11,38%, Німеччина — 8,9 %, Франція — 6,25 %, Великобританія — 4,86 %, Італія — 3,39%, Канада — 3,09%. Додатковим джерелом бюджету є добровільні внески.

Квота Радянського Союзу становила 9,99 %, України — 1,25 %, Білорусії — 0,33%. Після розпаду СРСР для Росії було встановлено квоту 5,68 % регулярного бюджету. В 1996 р. з урахуванням економічного стану квоту було перераховано і знижено до 4,45 %. Україна також через постійного представника при ООН звернулася до Генерального секретаря з проханням переглянути шкалу внесків та сприяти розв'язанню проблеми заборгованості. Українську квоту за період 1995-1997 рр. було знижено з 1,87% до 1,09% бюджету. У відповідному співвідношенні обчислюються і ставки внеску до всіх міжнародних організацій системи ООН — МОП, ЮНЕСКО та ін.

Крім відрахувань у регулярний бюджет для держав-членів встановлюються також розміри внесків відповідно до модифікованого варіанта основної шкали покриття витрат тимчасових Збройних Сил ООН. За станом на лютий 1996 р. держави-члени заборгували ООН 3,2 млрд. дол. США, з них 1,3 млрд.

дол. припадає на регулярний бюджет, 1,9 млрд. — на фінансування операцій для підтримання миру.

Маючи понад 70 інформаційних центрів на всіх континентах, ООН налічує 54 тис. службовців; 14 тис. співробітників працюють безпосередньо в штаб-квартирі організації у Нью-Йорку.

Офіційними мовами організації є англійська, іспанська, китайська, російська, французька. Арабська мова додана пізніше як офіційна мова Генеральної Асамблеї, Ради Безпеки і Економічної та Соціальної Ради.

Регулярний бюджет за програмами ООН затверджується Генеральною Асамблеєю один раз на два роки. У 1994 — 1995 рр. регулярний бюджет ООН становив майже 1,1 млрд., а бюджетний дефіцит — 300 млн. доларів.

Останні роки ООН переживає дві взаємопов'язані кризи — фінансову і бюджетну. Перша зумовлена тим, що деякі держави-члени не виконують своїх фінансових обов'язків згідно зі статутом, друга — з необхідністю суттєвого скорочення бюджету. Отже, на порядку денному ООН стоїть питання реформування цієї організації.

ГОЛОВНІ ОРГАНИ ТА СТРУКТУРА ООН

Організація Об'єднаних Націй має шість головних органів: Генеральну Асамблею, Раду Безпеки, Економічну і Соціальну Раду, Раду з Опіки, Міжнародний Суд і Секретаріат.

Генеральна Асамблея ООН (ГА ООН)

Генеральна Асамблея — ГА (General Assembly) — є головним політичним консультативним органом ООН. Кожна держава може бути представлена в ній делегацією щонайбільше з п'яти осіб. Одна держава має в Генеральній Асамблеї один голос. Кожна країна представлена в ГА дипломатом високого рангу, але час від часу міністри закордонних справ і навіть голови держав також відвідують сесії ГА. Рішення з таких важливих питань, як підтримання миру і безпеки, прийом нових членів і бюджетні питання, потребують більшості в дві третини голосів. Рішення з інших питань приймаються простою більшістю голосів. ГА, як правило, збирається у Нью-Йорку.

Рада Безпеки ООН

Рада Безпеки, згідно зі Статутом, несе головну відповідальність за підтримання міжнародного миру і безпеки.

У 1965 р. кількість її членів було збільшено з 11 до 15 (перша поправка до Статуту ООН): п'ять постійних членів — Великобританія, Китай, Росія, США, Франція — і десять членів, які обираються Генеральною Асамблеєю на два роки за географічною ознакою. П'ять з десяти членів переобираються щороку.

Кожен член Ради має один голос. Для прийняття рішень з питань діяльності ООН потрібно дев'ять голосів, включаючи голоси всіх п'яти постійних членів Ради. Це і є так зване правило одностайності великих держав, або право вето. Всі п'ять постійних членів вдавалися в різні часи до права вето. Якщо пос-

тійний член не підтримує рішення, але не хоче блокувати його прийняття, він не голосує проти, а утримується при голосуванні.

На відміну від інших органів ООН, тільки Рада Безпеки має право приймати рішення, обов'язкові для виконання всіма членами ООН.

Рада Безпеки проводить свої засідання у Нью-Йорку, коли в цьому виникає необхідність.

Економічна і Соціальна Рада (ЕКОСОР)

Економічна і Соціальна Рада (ЕКОСОР) — головний орган з координації економічної діяльності ООН та спеціалізованих установ, пов'язаних з ООН. Важливість цього органу засвідчує той факт, що на нього припадає майже 70 % всіх бюджетних ресурсів, а також персоналу ООН. У 1965 р. кількість членів Економічної і Соціальної Ради було збільшено з 18 до 27 і в 1973 р. — до 54 членів (друга і четверта поправки до Статуту). По регіонах представництво розподіляється так: 14 місць — квота Африки, 10 — Латинської Америки, 11 — Азії, ІЗ — Західної Європи й інших країн і 6 — країн Східної Європи. Членів ЕКОСОР обирають строком на три роки, щорічно по 18 членів. Кожен член Ради має один голос, рішення приймаються простою більшістю голосів.

ЕКОСОР проводить щорічно дві сесії тривалістю в один місяць: у Нью-Йорку і в Женеві. Як один із шести головних органів ООН Економічна і Соціальна Рада має такі функції і повноваження:

- обговорює міжнародні економічні й соціальні проблеми глобального і міжгалузевого характеру і розробляє рекомендації щодо політики з цих проблем для країн-членів і для системи ООН;

- проводить дослідження, складає доповіді, розробляє рекомендації з міжнародних проблем в економічній і соціальній сферах Генеральній Асамблеї, членам Організації та зацікавленим спеціалізованим установам;

- заохочує держави до дотримання прав людини і основних свобод для всіх;

- скликає міжнародні конференції і розробляє для подання Генеральній Асамблеї проекти конвенцій з питань, що входять до її компетенції;

- веде переговори зі спеціалізованими установами відносно домовленостей, угод, що стосуються взаємовідносин цих установ з ООН;

- погоджує діяльність спеціалізованих установ через консультації з ними і надання рекомендацій;

- надає послуги і допомогу (за ухвалою Генеральної Асамблеї) членам ООН, а також спеціалізованим установам на прохання останніх;

- консультує відповідні неурядові організації з питань, які входять до її компетенції.

Протягом року робота ЕКОСОР провадиться в її допоміжних органах: комісіях і комітетах, які регулярно збираються, і подають доповіді і звіти.

Механізм допоміжних органів ЕКОСОР складається з функціональних комісій, постійних комітетів, регіональних комісій, постійних експертних органів. Крім того, сімнадцять спеціалізованих установ, пов'язаних з ООН спеціальними угодами про співробітництво і координацію, взаємодіють з нею і одна з

одною через координуючий апарат ЕКОСОР. Це самостійні міжнародні організації, створені на основі міжурядових угод, які мають широку компетенцію і працюють у співробітництві з ООН. Спеціалізовані установи користуються самостійністю і мають повну юридичну правоспроможність. ЕКОСОР координує їхню діяльність.

Рада з Опіки ООН

Рада з Опіки — один із шести головних органів, на який покладено завдання спостереження за управлінням підопічними територіями (територіями, що були колоніями). Рада уповноважена вимагати і розглядати звіти держав, що управляють цими територіями відносно політичного, економічного, соціального прогресу підопічних територій, розглядати (консультуючись з місцевою владою) петиції з підопічних територій і направляти туди спеціальні місії. Остання з 11 таких територій, над якими була встановлена опіка, — Палаї (група островів у Мікронезії), отримала незалежність у листопаді 1994 р. і наступного місяця стала країною — членом ООН. З цього часу Рада з Опіки формально припинила своє існування.

Змінивши свої правила процедури, вона буде тепер проводити засідання тоді і там, коли і де того вимагатимуть обставини.

Міжнародний Суд

Міжнародний Суд — головний судовий орган ООН, до юрисдикції якого входять усі питання, що передаються йому державами, і всі питання, передбачені Статутом ООН і чинними договорами і конвенціями. Цей орган складається з 15 суддів, яких окремо обирають Генеральна Асамблея і Рада Безпеки на дев'ять років. Судді обираються за рівнем кваліфікації, а не за національною ознакою. Проте не може бути обрано двоє суддів з однієї країни. Місцезнаходження суду — Гаага (Нідерланди). Країни-члени можуть передавати на розгляд Міжнародного Суду справи про прикордонні суперечки, право на рибну ловлю, право на корисні копалини та інші спірні питання. Генеральна Асамблея або Рада Безпеки можуть консультуватися з Міжнародним Судом з будь-якого питання.

Секретаріат ООН

Секретаріат — адміністративний орган ООН, який обслуговує інші органи, виконує програми і втілює в життя політику, розроблену ними. Робота Секретаріату включає: керівництво операціями з підтримування миру; організацію міжнародних конференцій з проблем світового значення; підготовку оглядів світових економічних та соціальних тенденцій і проблем; здійснення досліджень; перекладання виступів, документів; забезпечення світових засобів масової інформації відомостями про діяльність ООН.

Міжнародний персонал Секретаріату налічує 15 тисяч співробітників з більш ніж 170 країн, що працюють як у центральних установах у Нью-Йорку, так і у відділеннях по всьому світові.

Секретаріат очолює Генеральний секретар, якого призначає Генеральна Асамблея за рекомендацією Ради Безпеки. Першим Генеральним секретарем був Трюгве Лі (Норвегія), який обіймав цю посаду до 1953 року. Даг Хаммаршельд (Швеція) був Генеральним секретарем з 1953 по 1961 рік. У Тан (Бірма, нині М'янма) очолював ООН до 1971 р., його змінив Курт Вальдхайм (Австрія), який перебував на цій посаді з 1972 по 1981 рік. Хав'єр Перес де Куельяр (Перу) вступив на посаду 1 січня 1982 року. 31992 р. Генеральним секретарем ООН був єгиптянин Бутрос Бутрос Галі. У грудні 1996 р. Секретаріат очолив представник Африканського континенту, дипломат з Гани Кофі Аннан.

ЮНЕСКО

16 листопада 1945 р. був підписаний, а 4 листопада 1946 р. офіційно набрав чинності Статут Організації ООН з питань освіти, науки та культури, ратифікований 20 країнами. Головною метою ЮНЕСКО було проголошено сприяння миру і безпечі у світі за допомогою співробітництва між народами в галузі освіти, науки, культури та комунікації. Цей політичний імператив — сприяння миру і взаєморозумінню між народами, — визначив усю подальшу історію ЮНЕСКО.

Створення ЮНЕСКО було об'єктивно необхідним і відповідало прагненню народів світу до співробітництва в мирних умовах. Нова геополітична ситуація вимагала об'єднання зусиль світового співтовариства для захисту прийдешніх поколінь від загрози спустошливих воєн. Для досягнення цієї мети істотного значення набувало налагодження міжнародного співробітництва в усіх галузях, в тому числі і в інтелектуальній.

У ст. 1 Статуту ЮНЕСКО записано, що організація стави 11. своїм завданням "сприяти зміцненню миру і безпеки, допомагаючи співробітництву народів у питаннях освіти, науки і культури в інтересах забезпечення загальної поваги до справедливості, законності прав і основних свобод, проголошених у Статуті Організації Об'єднаних Націй для всіх народів".

Сам факт надання питанням забезпечення миру і стабільності характеру імперативності в діяльності ЮНЕСКО є результатом напруженої боротьби двох підходів щодо змісту цієї діяльності. Активна дискусія була розгорнута навколо головного питання: чи повинна нова організація ставити перед собою завдання, сумірні з глобальними проблемами сучасності, і тим самим втручатися у сферу політичних та ідеологічних суперечок, чи з метою запобігання надмірній політизації їй слід обмежитися роллю Міжнародної організації праці в інтелектуальній галузі, тобто бути лише технічним посередником?

Обидва альтернативні підходи не позбавлені недоліків і можуть призвести, з одного боку, до блокування конструктивних каналів розвитку організації, з іншого — до нічим не обгрунтованої гіпотрофії, зведення її до рангу академічного клубу. Обоє цих загроз можна було уникнути, максимально наблизившись статус майбутньої організації до неурядової і тим самим зменшивши її залежність від офіційних позицій держав. Таку спробу зробила французька делегація, запропонувавши особливий порядок членства, який би будувався не на принципі представництва держави чи національності, а на принципі представництва

усього людства, тобто на індивідуальній основі: більшість членського корпусу згідно з французькою моделлю мали становити незалежні, міжнародно визнані експерти або видатні політичні діячі.

Французька модель була відкинута в основному зусиллями делегації США, яка наполягала на міжурядовому характері ЮНЕСКО. У Статуті було записано, що члени Виконавчої Ради ЮНЕСКО мають бути також членами урядових делегацій і обиратися на Генеральній конференції по змозі з-поміж видатних діячів мистецтва, науки та освіти. Останнє застереження мало лише присмак компромісу, але й таке формулювання не задовольнило США. Дискусія з приводу засад обрання Виконавчої ради тривала досить довго і припинилася лише в Монтевідео в 1954 р. на 8-й сесії Генеральної конференції, коли було остаточно вирішено, що кожний член Ради "представляє уряд тієї держави, громадянином якої він є" і що тільки делегат, кандидатура якого була запропонована відповідним урядом, може бути висунутим до виборів у Виконавчу раду.

СТАТУТНІ ОСНОВИ ТА МЕХАНІЗМ СИСТЕМИ КОЛЕКТИВНОЇ БЕЗПЕКИ ООН

Колективна безпека (КБ) – система співробітництва держав з метою спільної боротьби проти агресії.

Ознаки системи КБ:

1. Тверді зобов'язання учасників договору надавати взаємодопомогу жертві агресії за принципом "один за всіх і всі за одного"
2. Співробітництво держав з підтримання міжнародного миру, відвернення загрози агресії
3. Дотримання всіма учасниками принципу мирного співіснування
4. Надання допомоги в боротьбі проти будь-якої агресії як зовнішньої так і здійсненої проти іншого учасника договору
5. Відкритий характер системи – її доступність для всіх держав, що визнають її принципи
6. Існування механізмів введення в дію системи колективних засобів підтримання миру

КБ – відкрита система проти будь-якої агресії, тоді як Колективна оборона – закрита

Щоб система КБ діяла необхідно виконати 2 умови:

- а) світ має сприйматися усіма учасниками системи як неподільне ціле
- б) агресор має бути ідентифікованим

СТАТУТ ООН:

Ст. 1

Ст. 2, п. 4 – Статут зобов'язує всіх членів ООН утримуватись в їхніх МВ від погрози силою або її застосування як проти територіальної недоторканості або політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим шляхом.

Статут ООН забороняє війну. Порушення ст.2, п.4 веде за собою виникнення правових основ для відновлення миру

Ст. 41 – Засоби впливу – повний чи частковий розрив екон. відносин; залізничних, поштових, морських, повітряних, телеграфних засобів зв'язку; розрив дипломатичних відносин.

Засоби другої групи – дії із застосуванням збройних сил.

Ст. 42 – РБ уповноважена вжити такі дії повітряними, морськими та сухопутними силами, які необхідні для відновлення міжнародного миру та безпеки. (Демонстрація сили, блокада тощо).

Ст. 43 – Всі члени ООН зобов'язані виділити в розпорядження РБ на її вимогу і на основі спеціальної угоди необхідні збройні сили, надати допомогу і відповідні засоби ослугування.

Проблеми: Через те, що угоди між РБ і державами мають бути ратифіковані виникають наступні складності:

- досягнення згоди в питанні про наявність агресії чи загрози миру
- визнання певного учасника конфлікту агресором
- необхідність забезпечення єдності позицій усіх постійних членів РБ
- гарантії готовності членів ООН виступити проти будь-якого порушника миру, навіть якщо це твій союзник або торговельний партнер

4. Україна в системі сучасних міжнародних відносин та її місце в сучасному геополітичному просторі. (Україна – ООН; Україна – ЄС; Україна – Рада Європи; Україна – СНД; Україна - Росія)

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ визначені Декларацією про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., Актом проголошення її незалежності від 24 серпня 1991р., Основними напрямками зовнішньої політики, що схвалені Верховною Радою 2 липня 1993 р. та Конституцією України, прийнятою V сесією Верховної Ради 28 червня 1996р. Саме ці документи визначили **стратегічну спрямованість нашого зовнішньополітичного курсу.**

УКРАЇНА—ООН

Україна була однією з держав — засновниць Організації і стала повноправним членом ООН з дня її заснування. Велика роль у створенні ООН належить колишньому СРСР, який виніс на своїх плечах основний тягар Другої світової війни. У серпні — вересні 1944 р. на пропозицію СРСР відбулися попередні переговори представників Радянського Союзу, США та Великобританії, внаслідок яких було розроблено «Пропозиції щодо створення Всесвітньої міжнародної організації безпеки», які й стали основою Статуту ООН.

На Ялтинській конференції (7 лютого 1945 р.) радянська делегація внесла пропозицію, щоб кілька радянських республік були запрошені на конференцію Об'єднаних Націй як засновники міжнародної організації безпеки. Сторони під-

тримали цю пропозицію стосовно УРСР і БРСР, і було прийнято рішення, що установча конференція Об'єднаних Націй відкриється 25 квітня 1945 р. у Сан-Франциско.

Український уряд наполегливо і цілеспрямовано готувався до цієї конференції. Було складено меморандум, у якому всебічно висвітлювався історико-культурний розвиток українських земель, неспростовно, з посиланням на численні факти доводилось законне право України як однієї з держав, що найбільше потерпіли від фашистської агресії, брати участь у створенні нової міжнародної організації.

У перші дні роботи конференції у Сан-Франциско радянська делегація порушила питання про включення УРСР та БРСР до складу держав — засновниць ООН. Цю пропозицію було прийнято, і 6 травня 1945 р. українська делегація на чолі з народним комісаром закордонних справ УРСР Дмитром Мануїльським прибула до Сан-Франциско. Д. Мануїльський очолив на конференції комітет, де була сформульована преамбула, цілі й принципи Статуту ООН. З ініціативи УРСР до Статуту було включено ряд важливих положень, зокрема положення про сприяння міжнародному співробітництву у вирішенні економічних і соціальних проблем, про загальну повагу і дотримання прав та основних свобод людини незалежно від расової належності, статі, мови і релігії.

25 червня 1945 р. дев'яте пленарне засідання конференції схвалило Статут ООН, Статут Міжнародного Суду та Угоду про підготовчу комісію, а 26 червня відбулося підписання установчого акта цієї організації — Статуту ООН. 22 серпня 1945 р. Президія Верховної Ради Української РСР ратифікувала Статут ООН. З моменту створення ООН і до дня проголошення незалежності України ООН була фактично єдиною трибуною, через яку міжнародна громадськість отримувала інформацію про історію і культуру українського народу. Представників України не раз обирали на високі пости у різних органах ООН.

Новий етап участі незалежної України в міжнародних організаціях почався з 24 серпня 1991 року. Цього ж року, вперше за 45 років членства в ООН, делегація України брала участь у роботі сесії ГА ООН, керуючись тільки інтересами власної держави.

Сучасними пріоритетними сферами діяльності ООН для України є:

— розробка ефективних підходів до зміцнення міжнародної та регіональної безпеки;

— більш повне залучення ООН до процесу роззброєння, зокрема ядерного, зниження військового протистояння у різних регіонах світу, проведення конструктивного діалогу з проблем конверсії, участь у формуванні нових і зміцненні існуючих регіональних структур безпеки, налагодження співробітництва з ними;

— використання досвіду ООН для розв'язання соціально-еко-номічних проблем, експертної допомоги в інтересах державного будівництва України, сприяння переходу до ринкової економіки;

— використання унікальних можливостей ООН для ведення діалогу з представниками інших держав.

УКРАЇНА—МВФ

27 грудня 1991 року український уряд офіційно звернувся з проханням про надання членства у МВФ та СБ. Це прохання було задоволено у Резолюції про членство від 27 квітня 1992 року.

Червень 1992 р. – Закон України “Про вступ України до МВФ, МБРР...”

Статус члена МВФ Україна отримала 3 вересня 1992 р.

Квота України – 665 млн. прав запозичень. Це приблизно 800 млн. \$, з яких 180 необхідно було внести в твердій валюті.

Потім квоту було збільшено до 997,3 млн. прав запозичень (1 532 млн. баксів).

На 17 жовтня 2002 р. українська квота становила 1372 млн. СПЗ (0,65 %).

З 1994 р. розпочинається активна співпраця України та МВФ.

Основні види кредитів надаються за системами трансформаційної позики, резервним кредитуванням стенд-бай і в межах програми розширеного кредитування.

Загальна сума кредитів – 1935 млн. дол

4 вересня 1998 року – започаткована система розширеного фінансування.

Вересень 1999 р. – призупинення надання кредитів.

2002 р. – відновлено фінансування.

Міжнародний валютний фонд виділив для України системну трансформаційну позику (СТФ) та резервний кредит «стенд-бай».

Загальна сума позики STF, рішення про надання якої було прийнято Фондом 26 жовтня 1994 р., становить 498,65 млн СДР. Ще в 1994 р. Україна отримала перший транш (371 млн дол. США). За умовами МВФ кошти використовувались на збільшення офіційних резервів Національного банку, на проведення валютних інтервенцій для підтримки курсу національної валюти, а також для фінансування нестачі валютних коштів у економіці для покриття потреби в імпорті. Згідно з умовами надання Фондом системної трансформаційної позики строк боргового зобов'язання по ній становить 10 років, а термін відстрочки основних виплат (пільговий період, протягом якого необхідно сплачувати тільки відсотки) — 4,5 років.

Загальна сума резервного кредиту «стенд-бай», угода про надання якого укладена 7 квітня 1995 року, становить 997,3 млн СДР (100% квоти). Кошти цього кредиту спрямовуються у валютні резерви НБУ для створення стабільності валюти і покриття потреб платіжного балансу. Строк боргового зобов'язання — 5 років, термін відстрочки основних виплат — 3,25 року. Відсоткова ставка по кредитах МВФ становить 6—7 % на рік.

Крім фінансової, Україна отримує також консультативну і технічну допомогу, поточну інформацію і видання з міжнародних валютно-кредитних проблем.

УКРАЇНА —СВІТОВИЙ БАНК

3 вересня 1992 р. Україна стала 167-м членом МБРР. 1 листопада 1992 р. – представництво СБ розпочало свою роботу в Україні.

Діяльність Всесвітнього банку в Україні була започаткована 3 вересня 1992 р., коли міністр фінансів України Г. П'ятаченко підписав оригінал (від 1945 р.) Статуту МБРР на церемонії у Державному департаменті США. Україна підписалася на 908 акцій (1315,9 млн дол. США) і стала 167 членом Банку. Представництво Всесвітнього банку в Україні було відкрите 1 листопада 1992 року. Штат представництва складається з 45 спів-робітників.

Основні проекти Всесвітнього банку в Україні:

1. Проект інституціональної перебудови, на що була виділена Інституціональна позика, затверджена Радою директорів у червні 1993 р., загальним обсягом 40 млн дол. (з яких 27 млн — позика Банку, решта — кошти інших донорів). Основне призначення проекту — вдосконалення системи підготовки спеціалістів, придбання обладнання, надання консультативних послуг ключовим державним установам, відповідальним за впровадження основних економічних реформ (проекти допомоги Міністерству освіти. Фонду державного майна. Антимонопольному комітету та Національному банку).

2. Проект реабілітаційної позики загальним обсягом 500 млн дол. США почав впроваджуватись наприкінці 1994 року. Основне призначення проекту — підтримка реалізації основних економічних реформ (лібералізація цін та торгівлі, приватизація підприємств державної власності, реформи в сільському господарстві, енергетиці, підтримка макроекономічної стабілізації, фінансування критичного імпорту).

3. Проекти допомоги у проведенні галузевих реформ.

4. Фінансування установ фінансово-кредитної сфери. У 1996 р. була розроблена стратегія Всесвітнього банку в питаннях допомоги країні для України, основними завданнями якої були:

1. Досягнення макроекономічної стабільності.

2. Забезпечення економічного зростання за допомогою програми структурної реформи, яка включала такі напрями: а) сприяння діяльності приватного сектора; б) структурна перебудова державного сектора, спрямована на зміну ролі держави переважно у бік надання допомоги; в) забезпечення соціальної стабільності в перехідний період; г) забезпечення охорони навколишнього середовища.

До сфери діяльності Представництва Всесвітнього банку в Україні належить також координація співпраці з іншими донорами у розробці і впровадженні реформ в Україні. З цією метою організуються регулярні зустрічі галузевих груп. Штаб-квартира Банку спільно з Європейською комісією проводить періодичні конференції з питань координації допомоги донорів.

Сьогодні в кредитному портфелі Представництва Всесвітнього банку в Україні — приблизно 40 проектів, які перебувають у стадіях розробки та впровадження, іноді у співпраці з іншими багатосторонніми агенціями та донорами.

УКРАЇНА—ЮНЕСКО

Україна є членом ЮНЕСКО (Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури) з 12 травня 1954 року.

За період членства в ЮНЕСКО Україна виступала ініціатором започаткування багатьох міжнародних програм і проектів цієї Організації. Зокрема, в ході 26-ї сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО вона ініціювала розгортання масової міжнародної кампанії по викоріненню неписьменності. Ця кампанія набула широкого міжнародного визнання і лягла в основу багаторічної програмної діяльності ЮНЕСКО в цій галузі.

Україна висунула також пропозицію про використання засобів інформації з метою зміцнення миру, недопущення пропаганди війни, насильства і ненависті між народами, що дало поштовх до розробки і прийняття відповідної Декларації (1978 р.). Україна була серед ініціаторів розробки Декларації про раси і расові забобони, започаткування проектів стосовно ролі ЮНЕСКО у встановленні нового міжнародного економічного порядку, вивчення та поширення слов'янських культур та інш.

На 27-й сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО (1993 р.) Україна виступила з ініціативою розробки "Програми культури миру". Ця ініціатива лягла в основу переорієнтації діяльності ЮНЕСКО в напрямку зміцнення її етичної місії та ролі у формуванні психології культури миру, клімату довіри і толерантності. На підставі цієї пропозиції розроблено міждисциплінарний проект "На шляху до культури миру", який став складовою частиною всіх наступних дворічних програм та стратегічних напрямків діяльності Організації до 2001 року.

У рамках цього проекту у 1999 р. в Києві під егідою Президента України та за фінансовою участю ЮНЕСКО проведено Міжнародну конференцію "Демократичне врядування та культура миру в країнах Центральної, Східної та Південно-Східної Європи".

У ході 29-ї сесії Генконференції ЮНЕСКО Україна ініціювала звернення до ООН з метою проголошення ООН одного з років Міжнародним роком захисту, збереження та відродження культурної спадщини.

На 56-ї сесії Генеральної асамблеї ООН ця ініціатива знайшла своє відображення - 2002 рік проголошено ООН міжнародним роком із захисту світової культурної спадщини. З огляду на історичний характер 30-ї сесії Генеральної конференції (останньої у другому тисячолітті), Україна визначила такі найважливіші завдання ЮНЕСКО на нинішньому етапі входження людства у XXI століття: пошук формули гармонізації глобальних, регіональних і національних інтересів, нових форм співробітництва, зміцнення мандатної функції ЮНЕСКО та її ролі інтелектуального та морально-етичного центру як у системі ООН, так і на міждержавному рівні.

Україна також обиралась до Міжнародної координаційної ради програми "Людина і біосфера", Міжурядової ради Загальної програми з інформації, Міжурядового комітету Всесвітнього десятиріччя розвитку культури, Міжурядового комітету із сприяння поверненню культурних цінностей країнам їхнього походження, Комітету по штаб-квартирі.

Нині Україна є членом Виконавчої ради Міжурядової океанографічної комісії, Міжурядового комітету Міжурядової програми з інформатики, Міжурядової ради Міжнародної гідрологічної програми та Міжурядового комітету з авторського права.

Для реалізації деяких з довгострокових програм ЮНЕСКО в Україні створено і діють національні комітети, комісії та міжнародні центри.

Координацію діяльності національних інституцій в рамках Організації, покладено на міжвідомчу Комісію у справах ЮНЕСКО, яку було створено в 1956 р. У листопаді 1995 року Указом Президента України колишню Комісію було перетворено на Національну комісію України у справах ЮНЕСКО.

З 1970 року по 1990 рік видавався бюлетень Комісії. Наприкінці 1996 року поновлено його видання.

З грудня 1962 року в Парижі функціонує Постійне представництво України при ЮНЕСКО.

У вузах та наукових закладах України створено і діють 11 кафедр ЮНЕСКО в галузях лінгвістики, філософії людського спілкування, застосування інформаційних та комунікаційних технологій в освіті.

УКРАЇНА—ОБСЄ

Україна є учасницею ОБСЄ з 30 січня 1992 року. З цього часу вона бере активну участь у роботі всіх колективних керівних органів Організації (саміти держав-учасниць ОБСЄ, засідання Ради міністрів та Постійної ради ОБСЄ), виробленні та прийнятті ними рішень з різних аспектів її діяльності.

Україна активно співпрацює з інститутами Організації, у першу чергу, з Верховним комісаром ОБСЄ у справах національних меншин (ВКНМ), Бюро з демократичних інститутів і прав людини (БДІПЛ) та Представником ОБСЄ з питань свободи ЗМІ. Крім того, важливим напрямком спільної діяльності стало співробітництво з Місією ОБСЄ в Україні, а нині з Координатором проєктів ОБСЄ в нашій державі.

В Україні надається різного роду допомога у справі організації роботи офісу омбудсмена, реформування адміністративної структури Конституційного суду України, удосконалення виборчого законодавства, створення Національної ради із запобігання торгівлі жінками тощо.

За ініціативою Уряду України у серпні 1994 року була заснована Місія ОБСЄ в Україні. Основну увагу Місії було зосереджено на питаннях підтримки суверенітету, територіальної цілісності та непорушності кордонів України у відповідності до основоположних принципів ОБСЄ. Активно працюючи на цьому напрямі, Місія зробила позитивний внесок у справу стабілізації ситуації в АРК. Зокрема, її діяльність, як і активність ВКНМ, мала стримуючий вплив на сепаратистські настрої певних політичних кіл Криму та на спроби деяких політиків ззовні підігрівати сепаратистські тенденції в нашій державі.

Важливим напрямком співпраці України з інститутами ОБСЄ, у тому числі й через нову форму співробітництва, має стати сприяння здійсненню нашої державою реформ у різних сферах суспільного життя країни. У першу чергу це стосується вирішення таких завдань, як приведення чинного законодавства України у відповідність до законодавства ЄС, забезпечення законодавчої підтримки проведенню інституційних та економічних реформ.

Принципові підходи України з найбільш актуальних питань діяльності ОБСЄ послідовно реалізуються в ході Віденських переговорів, у яких делегація

нашої країни відіграє одну з провідних ролей. Зусилля делегації України послідовно спрямовуються на подальше забезпечення інтересів нашої держави в ОБСЄ, зміцнення її авторитету, підвищення ефективності взаємодії з делегаціями інших держав-учасниць Організації, у першу чергу ЄС.

Важливим напрямком діяльності делегації є оперативне інформування керівних органів ОБСЄ та представників інших держав-учасниць Організації про основні внутрішньополітичні події та зовнішньополітичні ініціативи нашої держави.

Належна увага у співробітництві України з ОБСЄ приділяється також сприянню у просуванні кандидатур від України для роботи у польових підрозділах ОБСЄ. Представники України працюють сьогодні у місіях ОБСЄ в Грузії (4), БіГ (2), Хорватії (2), Косово (3), групі помічників Особистого представника Діючого Голови ОБСЄ в Нагірному Карабасі (1), Місія ОБСЄ в Таджикистані (1) та центрі ОБСЄ в Бішкеку (1) - загалом 14 чол.

УКРАЇНА—РАДА ЄВРОПИ

Вступ країни до РЄ свідчить про її демократичний вибір, послідовність у проведенні реформ, спрямованих на захист прав людини та зміцнення демократичних інститутів. Саме тому 14 липня 1992 р. Україна заявила про своє бажання приєднатися до РЄ.

16 вересня 1992 р. Верховній Раді України було надано статус "спеціально запрошеного гостя" в Парламентській асамблеї (ПА) РЄ. З моменту проголошення Україною наміру набути членство в РЄ співробітництво між нашою державою та цією міжнародною організацією на урядовому та парламентському рівнях значно активізувалося. Депутати Верховної Ради України брали активну участь в роботі ПАРЄ. Основною формою співпраці на урядовому рівні стала участь представників України в робочих органах Комітету міністрів РЄ. Експерти України залучалися до розробки Рамкової конвенції про захист національних меншин та Європейської хартії регіональних мов або мов меншин.

У вересні 1995 р. Україна приєдналась до шести Конвенцій РЄ у галузі боротьби зі злочинністю. 15 вересня 1995 р. Україною була підписана Рамкова конвенція про захист національних меншин.

Визначною подією з точки зору завершення складної і тривалої (понад три роки) процедури вступу України до РЄ стало засідання Комітету міністрів РЄ, яке відбулося 19 жовтня 1995 р. На підставі винесеного 26 вересня 1995 р. ПА РЄ висновку Комітет міністрів РЄ одностайно ухвалив резолюцію про запрошення України стати 37-м членом організації і приєднатися до її Статуту.

Перспективи співробітництва з РЄ

Найбільш перспективними є такі напрями співробітництва України з РЄ:

➤ подальша участь України в реалізації програм співробітництва РЄ з державами Центральної та Східної Європи. Широке використання потенціалу РЄ шляхом імплементації цих програм має сприяти процесу реформування правової системи України;

- продовження роботи органів державної влади України, спрямованої на вивчення доцільності участі України в міжнародно-правових договорах РЄ, не передбачених Висновком ПА РЄ N 190 (1995);
- залучення українських фахівців та науковців в якості експертів РЄ до розробки та реалізації заходів, що проводяться в рамках згаданих програм співробітництва РЄ;
- значна активізація участі представників України в робочих органах Комітету міністрів РЄ, діяльність яких пов'язана з розробкою нових міжнародно-правових документів та спільних програм співробітництва, механізмів їх імплементації, системи моніторингу за виконанням державами положень конвенцій РЄ, виробленням рекомендацій країнам-членам РЄ з різного кола питань тощо. Участь представників України в робочих органах Комітету міністрів РЄ розглядається як суттєвий елемент належного забезпечення інтересів нашої держави в цій організації.

УКРАЇНА—НАТО

Стосунки України з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО) розвиваються в рамках багатостороннього форуму для консультацій і співробітництва з політичних питань та питань безпеки, яким є Рада євроатлантичного партнерства (до 30 травня 1997 року - РПАС), більш індивідуалізованого партнерства у сфері оборони, військового співробітництва та операцій на підтримання миру - Програми "Партнерство заради миру" (з травня 1997 року здійснюється під егідою РЄАП), а також відносин особливого партнерства Україна-НАТО у форматі "19+1" (до середини 1998 року "16+1"), формалізованих в Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО. Ці стосунки визначаються необхідністю налагодження конструктивного співробітництва України з НАТО як провідною структурою, що має тенденції і перспективи стати осередком нової загальноєвропейської системи безпеки, зокрема в контексті розширення на Схід.

Хартія про особливе партнерство між Україною і НАТО підписана від України Президентом України, від НАТО - Генеральним секретарем і главами держав та урядів держав-членів Альянсу під час Мадридського самміту 9 липня 1997 р. Її підписання стало важливим практичним кроком щодо забезпечення національних інтересів та національної безпеки нашої держави в контексті інтеграційних процесів в Європі, зокрема, у контексті розширення Альянсу.

В Хартії визнається, що незалежна, демократична та стабільна Україна є одним з ключових факторів забезпечення стабільності в Центрально-Східній Європі, та на континенті в цілому, а також відзначено, що держави-члени НАТО продовжуватимуть підтримувати суверенітет та незалежність України, її територіальну цілісність, принцип непорушності кордонів, демократичний розвиток, економічне процвітання та її статус без'ядерної держави, як ключові фактори стабільності та безпеки в Центрально-Східній Європі та на континенті в цілому.

У Хартії передбачено створення практичних механізмів двостороннього співробітництва Україна-НАТО, зокрема: Комісія Україна-НАТО (регулярні засідання на рівні послів, міністрів закордонних справ, міністрів оборони, глав держав у форматі "19+1"); спільні засідання з відповідними Комітетами НАТО у форматі "19+1"; спільні робочі групи; взаємні візити високого рівня та обмін експертами; кризовий консультативний механізм для проведення спільних консультацій у випадку, коли Україна вбачатиме пряму загрозу своїй територіальній цілісності, політичній незалежності або безпеці.

Важливим напрямом співробітництва залишаються політичні консультації, які проводяться в наступних галузях:

- (1) політичні питання та питання безпеки, зокрема розвитку євроатлантичної безпеки та стабільності, включаючи безпеку України;
- (2) запобігання конфліктам, подолання криз, підтримання миру, врегулювання конфліктів, гуманітарні операції, з урахуванням ролі ООН та ОБСЄ у цій галузі;
- (3) контроль над озброєннями та роззброєння, включаючи питання, що стосуються Договору про ЗЗСЄ, Договору про відкрите небо та заходів зміцнення довір'я і безпеки за Віденським документом 1994 року;
- (4) експорт озброєнь та передача супутніх технологій.

Співробітництво в рамках Програми "Партнерство заради миру"

Україна розцінює програму "Партнерство заради миру" (ПЗМ) як важливий елемент загальної структури європейської стабільності й безпеки, що спрямована на подальший розвиток і практичне поглиблення стосунків НАТО з країнами-членами РЄАП в галузі оборони, військово-цивільного співробітництва та миротворчих операцій.

8 лютого 1994 році Україна підписала Рамковий документ ПЗМ, а 25 травня передала керівництву НАТО свій Презентаційний документ. В ньому визначені політичні цілі участі України в ПЗМ, заходи, які планується здійснити для досягнення цих цілей, а також сили і засоби, що виділяються Україною для участі у ПЗМ.

В 1995 році Україна призначила своїх перших офіцерів зв'язку до штаб-квартири НАТО у Брюсселі та Координаційного центру партнерства (КЦП) у м.Монс (Бельгія). Весною того ж року між Україною і НАТО була укладена Угода з безпеки, на основі якої відкрито офіси зв'язку у штаб-квартирі НАТО та КЦП.

6 травня 1996 року від імені Уряду України були підписані важливі угоди в рамках ПЗМ, за якими регулюється статус військовослужбовців Збройних Сил України при перебуванні на навчаннях та інших заходах на території держав-членів НАТО або країн-партнерів і, навпаки, військовослужбовців інших держав, які беруть участь у навчаннях на території України, - "Угода між державами, які є сторонами Північноатлантичного договору, та іншими державами, які беруть участь у Партнерстві заради миру, щодо статусу їхніх збройних сил" (Угода СОФА), а також Додатковий протокол до цієї Угоди (ратифіковані Верховною Радою України 2 березня 2000 року).

Представництва НАТО в Україні

Для сприяння розвитку практичного співробітництва між Україною і НАТО, налагодження зв'язків міністерств та інших центральних органів виконавчої влади України з відповідними структурами НАТО, забезпечення проведення візитів представників НАТО в Україну, розповсюдження об'єктивної інформації про діяльність НАТО в 1997 році в Києві відкрито Центр інформації і документації НАТО в Україні, а в 1999 році засновано Офіс зв'язку НАТО в Україні (на основі Меморандумів про взаєморозуміння між Урядом України та НАТО, підписаних відповідно у травні 1997 р. та грудні 1998 р.).

Військове співробітництво Україна-НАТО

Співробітництво України з НАТО у військових галузях має на меті використання досвіду і допомоги НАТО, держав-членів і країн-партнерів Альянсу для реформування і розвитку ЗС України, вдосконалення механізмів соціального захисту військовослужбовців, підготовку військових контингентів і відповідної інфраструктури України для взаємодії з НАТО під час проведення спільних миротворчих, пошукових і рятувальних операцій.

Щорічно військовослужбовці України беруть участь у значній кількості заходів в рамках та "в дусі" Програми ПЗМ: засідання Комісії Україна-НАТО та РЄАП на рівні міністрів оборони, Військового комітету Україна-НАТО та РЄАП на рівні начальників штабів, засідання РЄАП на рівні командувачів родів і видів військ, семінари і конференції, навчальні курси, засідання в рамках Спільної робочої групи з питань воєнної реформи на експертному і високому рівнях, спільні військові навчання.

Важливою складовою співробітництва Україна-НАТО є участь України у миротворчих операціях під проводом НАТО, зокрема в операції сил КФОР. У складі КФОР з липня 2000 року перебуває Українсько-польський миротворчий батальйон, який був підготовлений і пройшов повну сертифікацію за стандартами НАТО. (Станом на серпень 2001 року до українського контингенту у складі КФОР входить українська частина Українсько-польського миротворчого батальйону - 267 осіб, а також 4 штабні офіцери.

Невійськові сфери співробітництва Україна-НАТО

Участь у засіданнях Конференції національних директорів з озброєнь (CNAD) і її груп, проектах Дорадчої групи з питань промисловості (NIAG), Агентства НАТО з питань постачання і забезпечення (NAMSA) та інших структур НАТО, які працюють у військово-технічній сфері, надають широкі можливості для цього.

Серед країн-членів РЄАП Україна визнається одним з лідерів співробітництва з питань планування на випадок надзвичайних ситуацій цивільного характеру (ПНС). Співробітництво з Альянсом в сфері ПНС дозволяє нашій країні отримувати відчутну технічну та методичну допомогу, зокрема, здійснювати підготовку особового складу сил цивільної оборони, використовувати досвід країн-членів НАТО та держав-партнерів для удосконалення національної нормативно-правової бази з захисту населення і територій.

Налагоджені контакти з керівництвом Міжнародного секретаріату НАТО, використання механізмів співробітництва Україна-НАТО та створеного у 1998 р. Євроатлантичного координаційного центру з реагування на катастрофи, неодноразово дозволяли нашій країні отримувати конкретну дієву допомогу з боку країн-членів НАТО та держав-партнерів під час ліквідації надзвичайних ситуацій та природних катастроф, зокрема, аварії на очисних спорудах у м. Харків у 1995 році, проведення пошуково-рятувальних робіт на місці катастрофи літака Як-42 в районі аеропорту м. Салоніки у 1997 році, подолання наслідків повеней у Закарпатті у 1998 та 2001 роках.

У 2000-2001 роках було проведено низку заходів з підготовки пілотного Проекту Україна-НАТО щодо скоординованого запобігання повеням та реагування на їх наслідки у Карпатському регіоні. Проектом передбачається здійснення комплексного аналізу ризиків небезпечних природних явищ у Закарпатті, сприяння налагодженню регіональних систем оповіщення про повені тощо. До перспективних напрямків співпраці України з НАТО в сфері ПНС можна віднести більш широке використання Україною досвіду країн-членів Альянсу для підготовки окремих галузей національної економіки до криз та надзвичайних ситуацій, адаптації вітчизняної нормативно-правової бази до норм ЄС.

Співробітництво України з НАТО в економічній сфері

Співробітництво з економічних питань координується Економічним комітетом (ЕК) НАТО. В рамках діяльності ЕК проводяться дослідження економічних тенденцій та економічних питань в галузі оборони; готуються економічні розрахунки щодо країн-членів НАТО для Комітету аналізу оборони у контексті оборонного планування НАТО; підтримуються контакти з міжнародними економічними організаціями, розробляються програми співробітництва НАТО і країн-партнерів в економічній галузі.

В рамках співробітництва України з НАТО в економічній сфері реалізується ряд важливих ініціатив та програм. Так, з жовтня 1999 року в Україні здійснюється спільний проект Україна-НАТО з мовної перепідготовки військовослужбовців, звільнених в запас або відставку. В ході цього проекту понад 100 українських військовослужбовців вже пройшли навчання англійській, французькій та німецькій мовам, а також отримали допомогу у подальшому працевлаштуванні у цивільному секторі економіки. Враховуючи успішний хід проекту (досвід України вважається в НАТО найбільш успішним та взятий за основу при реалізації аналогічних програм в країнах ПСЄ), Економічним директором НАТО запропоновано розширення проекту та проведення нових курсів у Донецьку, Севастополі, Одесі та Узині.

Важливою складовою економічного співробітництва України з НАТО в економічній галузі є діяльність Робочої групи відкритого складу з питань економічної безпеки. В ході щорічних засідань цієї Робочої групи обговорюються теоретичні та практичні питання економічної безпеки, розглядаються концепції забезпечення цієї важливої складової загальної безпеки держави. Наступне засідання РГ високого рівня планується провести восени ц.р.

Однією з нещодавніх спільних ініціатив України і НАТО у сфері економіки є організація курсу з питань формування та виконання військового бюджету для представників українських міністерств і відомств: Мінекономіки, Міноборони, Мінфіну. Перший курс проходив з вересня по грудень 2000 року на базі Національної академії оборони України. В цей час здійснюється підготовка нового циклу лекцій, який має пройти в Україні у другій половині 2001 року.

Співробітництво України з НАТО у науковій сфері

Під егідою НАТО здійснюється низка програм у сфері науки і охорони довкілля, в яких беруть активну участь українські науковці.

Наукова програма НАТО, що координується Науковим комітетом НАТО, є високоефективним інструментом, який сприяє розвитку міжнародного співробітництва в наукових дослідженнях, спрямованих на мирні цілі. Завдяки цій програмі вченим надається можливість активізувати контакти зі своїми колегами (візити, стажування, семінари, і конференції), зміцнюючи таким чином свій власний науковий потенціал. Протягом останніх років близько 500 українських вчених отримали гранти від НАТО в рамках цієї програми.

За сприяння НАТО в першій половині 2000 року в Україні розпочала роботу Інформаційна академічна мережа, за допомогою якої українські науково-дослідні інститути та університети можуть отримати доступ до інформаційної мережі Інтернет або покращити якість цього доступу. Зараз Альянсом вивчається можливість надання наступного гранту для розвитку зазначеної інформаційної мережі.

Низка проектів з проблем охорони довкілля, що здійснюються під егідою Комітету НАТО з викликів сучасному суспільству, також реалізується за участю українських науковців. Ряд таких проектів та семінарів було присвячено проблемам екологічного захисту Чорного моря, забезпечення охорони навколишнього середовища при проведенні військових навчань тощо.

З метою налагодження координації, підвищення ефективності участі українських представників у наукових та екологічних програмах НАТО у 2000 році було створено Спільну робочу групу (СРГ) Україна-НАТО з питань науки та захисту довкілля. Перше засідання цієї групи відбулося у жовтні 2000 року в Брюсселі, друге - у квітні ц.р. в Києві. З метою більш широкого ознайомлення української громадськості з діяльністю НАТО у науковій сфері, під час візиту делегації наукового директорату НАТО в Україну у квітні 2001 року в Національному авіаційному університеті України було організовано презентацію Наукової програми НАТО.

Співробітництва України з НАТО в інформаційній сфері

Протягом останніх дев'яти років відбулося понад 80 інформаційно-ознайомчих візитів українських делегацій (загальна кількість учасників - близько 1100 осіб) до штаб-квартири НАТО та штабу Верховного головнокомандувача Об'єднаних збройних сил НАТО в Європі. До складу груп входили представники Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, міністерств та

відомств, провідних засобів масової інформації, наукових установ, академій, університетів та шкіл.

Починаючи з 1997 року Центр інформації і документації НАТО провів в Україні понад 90 семінарів і "круглих столів", розповсюджує публіцистичну літературу та україномовні періодичні видання про діяльність Альянсу.

З іншого боку, Україна активно використовує різноманітні форуми співробітництва Україна-НАТО та РЄАП для доведення до представників країн-членів НАТО та держав-партнерів об'єктивної інформації про зовнішню та внутрішню політику нашої держави. В штаб-квартирі НАТО регулярно розповсюджуються відповідні прес-релізи, проводяться виставки, інтерв'ю та прес-конференції з офіційними делегаціями України.

УКРАЇНА — ЄС

Європейське співтовариство визнало Україну як незалежну державу у 1991 році. Україна відкрила представництво і посольство у Брюсселі, а Європейська комісія, відповідно, — представництво в Києві. Україна стала правонаступницею Угоди про торгівлю та комерційне й економічне співробітництво, укладеної між СРСР та Європейським співтовариством у грудні 1989 р. У Люксембурзі 14 червня 1994 р. була підписана Угода про партнерство і співробітництво між Україною і ЄС (УПС). Вона була ратифікована Верховною Радою України 10 листопада 1994 р. Процес ратифікації Угоди парламентами країн—членів ЄС тривав набагато довше, і тому вона набула чинності тільки 1 березня 1998 р. У зв'язку із затягуванням процесу ратифікації 1 червня 1995 р. сторони уклали Тимчасову угоду, що набула чинності 1 лютого 1996 р. і містила всі положення основної угоди щодо доступу на товарний ринок, правил конкуренції та розв'язання спорів. Уже в листопаді 1994 р. держави—члени ЄС погодили спільну позицію щодо України. З березня 1995 р. почав діяти спільний комітет, утворений сторонами і призначений для моніторингу економічного і торговельного співробітництва. 6 грудня 1996 р. Радою міністрів ЄС був прийнятий План дій щодо України. На зустрічі з членами Національної академії наук України комісар ЄК у Києві сер Бріттен, оцінюючи роль ЄС для реформ в Україні і роль України для ЄС, підкреслив: «Україна займає центральне місце між Європою і Росією, що надає їй великої значущості в очах ЄС... У розв'язанні складного завдання перетворення України Євросоюз відіграє лише роль «каталізатора», що сприяє здійсненню трансформації суспільства».

Цілями партнерства, проголошеними Угодою між Співтовариством і Україною, є:

—забезпечення у відповідних межах політичного діалогу між сторонами, який сприятиме розвитку тісних політичних відносин;

—сприяння розвитку торгівлі, інвестицій і гармонійних економічних відносин між сторонами;

—створення основ взаємовигідного економічного, соціального, фінансового, цивільного, науково-технічного та культурного співробітництва;

—підтримка зусиль України до зміцнення демократії й розвитку її економіки та завершення переходу до ринкової економіки.

В Угоді сформульовані положення щодо доступу на товарний ринок, правил конкуренції та розв'язання спорів. Вона визначає 28 напрямів розвитку співпраці, серед яких: сприяння інвестиціям та їх захист, державні закупівлі, видобувна промисловість і виробництво сировини, наука та технології, космічна промисловість, ядерна безпека, транспорт, фінансові послуги і грошово-кредитна політика, боротьба з відмиванням грошей, регіональний розвиток, малі та середні підприємства, освіта і професійна підготовка, захист споживачів, митна справа. Угода регламентує і поліпшує умови торгівлі товарами, визначає положення, що впливають на підприємницьку діяльність та інвестиції, зокрема створення і діяльність компаній, транскордонні послуги, рух капіталів, конкуренцію, захист інтелектуальної, промислової і комерційної власності тощо. Згідно з Угодою утворена Рада з питань співробітництва, засідання якої проводяться раз на рік або в разі потреби.

ЄС є найбільшим інвестором і другим після Росії торговельним партнером України, а також найбільшим донором безоплатної фінансової допомоги.

Значну матеріальну допомогу було надано Україні для підтримки перехідного періоду у вигляді макрофінансової допомоги (підтримка балансу платежів) шляхом надання позик. На 1998 р. сума допомоги становила 285 млн єкю. Вона спрямовувалась на впровадження заходів у межах економічних реформ, на вдосконалення ядерної політики, на гуманітарну допомогу, пов'язану з проблемами, які виникли внаслідок Чорнобильської катастрофи, на технічну допомогу всіх видів. Каналами надання допомоги слугували Програма TACIS та інші спеціальні програми.

Стратегія інтеграції України до ЄС була затверджена Указом Президента України від 11 червня 1998 року. Національна програма інтеграції України в ЄС передбачає 17 напрямів, які заплановано реалізувати в три етапи. Перший етап — 2000 р., другий — 2001—2003 рр., третій — 2004—2007 рр. Наріжним каменем програми є гармонізація українського та європейського законодавства. Економічна інтеграція та розвиток торговельних відносин між Україною та ЄС передбачають лібералізацію та синхронізоване відкриття ринків ЄС та України, взаємне збалансування торгівлі, надання на засадах взаємності режиму сприяння інвестиціям з ЄС в Україну та українським експортерам — на ринках ЄС, запровадження спільного правового поля і єдиних стандартів у сфері конкуренції та державної підтримки виробників, ліквідацію обмежень розвитку конкуренції та обмеження застосування засобів протекціонізму тощо. Пріоритет на найближчі роки в галузевій співпраці віддається сфері транс'європейських транспортних, електроенергетичних та інформаційних мереж, співробітництву в галузі юстиції, боротьбі з організованою злочинністю, митній справі, науково-дослідній сфері, промисловій і сільськогосподарській кооперації тощо.

Загальна стратегія ЄС щодо України ухвалена Європейською радою під час Гельсінського самміту 10—11 грудня 1999 р. Стратегія розрахована на чотири роки і є унікальним спеціальним документом, що закладає засади співпраці з державою, яка не є безпосереднім претендентом на вступ до Союзу. Основ-

ні положення Стратегії стосуються підтримки України з боку ЄС в економічній, політичній, культурній сферах, а також у галузі юстиції і внутрішніх справ. ЄС настійливо закликає Україну посилити заходи, спрямовані на побудову функціонуючої ринкової економіки шляхом потужніших структурних, економічних та адміністративних реформ у рамках комплексної програми реформування, узгодженої з Міжнародним валютним фондом. ЄС активізувати-ме діяльність у напрямку з'єднання українських транспортних систем із транс'європейськими мережами. Серед конкретних проектів: НОСАТЕ (міжнародний транзит нафти і газу в Європу) та ТКАСЕСА (транспортний коридор «Європа — Кавказ — Центральна Азія»).

УКРАЇНА — СНД

8 грудня 1991р. на зустрічі керівників Білорусі, Росії та України в Біловезькій пущі було прийнято рішення про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). 21 грудня у Алма-Аті до Співдружності приєдналося 11 з 15-ї колишніх республік СРСР. Чотири інші (країни Балтії та Грузія) фактично підтримали цей історичний факт.

До СНД в різних країнах поставились по-різному, але всі зазначили одне: мінсько-алма-атинський акт - це остаточний кінець СРСР старого зразка.

Виступаючи 4 квітня 1992р. на міжнародному Бертельс-манівському форумі (Німеччина), Л.М.Кравчук так охарактеризував позицію України щодо СНД: «СНД не є ані, державою, ані наддержавою. Вона не є суб'єктом міжнародного права і міжнародних відносин. СНД - це форма співробітництва незалежних держав, які самостійно відповідають за свій внутрішній розвиток і відносини з іншими країнами»

Організаційні основи СНД оформлено кількома документами, які називають установчими: Біловезькою угодою про створення СНД, Протоколом до неї, який учасники вирішили рахувати складовою частиною Угоди, і Алма-Атинською декларацією, а також Статутом, який прийнятий 22 січня 1993р.

Угоду про створення Співдружності незалежних держав було ратифіковано Верховною Радою України вже 12 грудня 1991 р. Така швидкість ратифікації зумовлювалася відповідними обставинами, в яких на той час опинилася Україна. Ратифікація цього документа відбувалася з відповідними застереженнями, що унеможливили перетворення України на частину нової союзної держави. Ці застереження мають винятково важливе значення для подальшої політики України та її ролі у СНД. Так, у п.3 Угоди наголошено, що держави - члени Співдружності, реформуючи розташовані на їхніх територіях угруповання збройних сил колишнього Союзу РСР і створюючи на їхній базі власні збройні сили, співпрацюватимуть у забезпеченні міжнародного миру та безпеки. У п.б Угоди читаємо, що кожна з високих Договірних сторін залишає за собою право призупинення або припинення дії цієї Угоди або окремих її статей, повідомивши про це учасників Угоди за рік. Одне із застережень -слово «Співдружність» писати з малої літери.

п.2 «Україна заперечує перетворення Співдружності незалежних держав на державне утворення із своїми органами влади і управління»;

п.3 «Україна заперечує надання Співдружності незалежних держав статусу суб'єкта міжнародного права».

Не менш важливим є п.б, який має безпосереднє відношення до сучасних територіальних претензій Росії щодо Криму: кордон між Україною, з одного боку, та Росією і Білорусією — з іншого, є державним кордоном України, який є недоторканим. Лінія його проходження, визначена догово-ром між Україною і Росією 1990р., лишається незмінною незалежно від того, чи є Україна стороною Угоди чи ні.

Це свідчило про те, що Україна почала виносити висновки з уроків історії. Досить сказати, що в період з 1921 по 1930р. довільне перекроювання кордонів союзних і автономних республік відбувалося 45 разів: у 1931-1940р. - 26 разів, 1941-1950 рр. - неодноразово у зв'язку із депортацією і позбавленням державності ряду малих народів. У 1951-1960 рр. кордони переглядалися і змінювалися сім разів, включаючи передачу Криму Україні. У 1961-1970 рр. - п'ять разів. У 1971-1980 рр. - тричі. За оцінкою доктора економічних наук Ю.Шишкова протягом 60-й років території у когось відбиралися і комусь передавалися близько 100 разів".

Аналіз підписаних у рамках СНД документів свідчить, що чимало порад було враховано: більшість документів СНД просякнуті ідеєю перетворення СНД на великодержавну структуру, новітню російську імперію. Ось чому такого значення надавалося підготовці проекту Статуту СНД".

Статут СНД прийнято 22 січня 1993р. і до цього часу не підписано Президентом України і не ратифіковано Верховною Радою. Зі створенням та функціонуванням Співдружності керівництво кожної держави-засновника вбачало вирішення різних завдань, часом протилежних. Якщо Президент та Верховна Рада України у Співдружності вбачали механізм цивілізованого розлучення, то для керівництва Російської Федерації Співдружність та її органи стали важелями інтеграції молодих держав та закріплення російських впливів на їхніх теренах.

Цей висновок підтверджує і Леонід Кравчук, на той час Президент України, а нині депутат Верховної Ради. У Статуті СНД (ст.9) записано, що «зобов'язання, які виникли за період участі в цьому Статуті, зв'язують відповідні держави до їх повного виконання». Інакше кажучи, якщо держава підписала Статут, а його виконання шкодить її національним інтересам, то все одно вона повинна його виконувати.

Є відомий принцип: держава тільки тоді незалежна, коли повністю контролює в першу чергу власний економічний простір. Не якийсь спільний, а власний, і на цій підставі встановлює контакти з будь-якою державою. «Статут СНД» пропонує у ст.19 «формування спільного економічного простору на базі ринкових відносин і вільного пересування товарів, послуг, капіталів та робочої сили».

Записано в Статуті й про «спільні координуючі інститути». Кількість таких «інститутів» тільки в галузі економіки: Рада глав держав, Рада глав урядів, Консультативна економічна робоча комісія при двох Радах, економічний суд, органи галузевого співробітництва та ще й Комісія постійних представників на

чолі з Координатором і зі своїм секретаріатом. Займається частина цих інститутів й політичними проблемами, в політиці їм допомагають Рада міністрів закордонних справ, Рада міністрів оборони, Головне командування об'єднаних збройних сил, Рада командувачів прикордонними військами, Комісія з прав людини, Міжпарламентська асамблея зі своєю Радою. Всі ці органи мають і свої права, і свої повноваження, а тому в компетенції національних керівництв незалежних держав нічого не залишається.

Для України були неприйнятливими і ряд інших статей, в тому числі ст.30, у якій йдеться про «Головне командування Об'єднаних збройних сил», а також ст.31, у якій констатується, що рада командувачів Прикордонними військами є органом Ради глав держав з питань охорони зовнішніх кордонів держав-членів і забезпечення стабільного положення в них.

Рішення про створення органів, які мають реальне значення для функціонування СНД, прийняті в травні 1993р. Цими органами стали Виконавчий секретаріат, який має організаційно-технічні функції, та Координаційно-консультативний комітет (ККК), що складається із замісників голів урядів, який повинен відповідати за виконання рішень центральних органів. Лише Україна наполягала на наданні ККК тільки координаційних функцій.

Договір про створення Економічного союзу, підписаний 24 вересня 1993р., який став закономірним і об'єктивним підсумком процесів, що відбуваються в країнах СНД, і заклав основи погодженої стратегії із усунення кризових явищ і реформування усєї економічної сфери СНД. Головною особливістю Договору є те, що він проголошує принцип поваги суверенітету кожної держави і невтручання в справи один одного, поваги прав і свобод людини, неприміненні будь-яких видів економічного тиску у відносинах між ними.

До основних цілей економічного союзу відносяться: формування умов стабільного розвитку економічних сторін, поетапне створення спільного економічного простору на базі ринкових відносин, створення рівних можливостей і гарантій для всіх господарських суб'єктів, вирішення різноманітних соціально-економічних завдань.

У розвиток положень договору 15 квітня 1994р. главами держав СНД підписано договір про створення міждержавної асоціації вільної торгівлі, яка у майбутньому передбачає досягнення «прозорості» кордонів.

З моменту заключення договору про створення Економічного Союзу в СНД розроблено і затверджено Перспективний план інтеграційного розвитку СНД на 1994-1995 і наступні роки". У відповідності з цим планом прийняті такі важливі документи, як договір про створення зони вільної торгівлі, про співробітництво в галузі інвестиційної діяльності, Концепція Платіжного союзу, проект основ митних законодавств СНД, а також Концепція взаємного правового врегулювання господарських відносин та ін.

З розвитком цих договорів 21 жовтня 1994р. створено Міждержавний економічний комітет (МЕК), до президії якого увійшли віце-прем'єри держав-учасниць СНД. Україна як асоційований член СНД і Економічного союзу також брала участь у роботі МЕК.

Україна після ратифікації Верховною Радою 24 жовтня 1995р., підписаної Л.Кучмою, Угоди про приєднання до Євразійського об'єднання вугілля та металу (ЄОВМ), стала членом цієї організації. На думку депутата Верховної Ради України, академіка І.Юхновського, ми зробили дуже нерозумно, що увійшли в організацію, яка накинє нам квоти на виробництво та експорт і зафіксує за нами стару радянську спеціалізацію, бо іншого не буде! Замість проривання до європейської модернізації ми безвольно скочуємося із роками у відсталу російську виробничу систему.

У більшості прийнятих документів відсутнє глибоке концептуальне опрацювання проблем інтеграції в рамках СНД, послідовність і ясність в становленні самої інтеграції. У концепції розвитку СНД також не визначені шляхи використання іноземного капіталу, відсутнє обґрунтування критеріїв співвідношення національних, інтеграційних чинників соціально-економічного розвитку, не обумовлюються умови переорієнтації країн СНД на міжнародні стандарти і світові ціни.

Можна стверджувати, роки існування СНД засвідчили, що як політики, так і вчені-практики у своїй більшості усвідомили, що позбутися розладу національних економік, отримати перевагу від їх інтеграції на новій основі допомогло б погодження новими незалежними державами політики на головних напрямках реформ, які в них проводяться. Важливу роль в цьому зв'язку повинні зіграти створені зони вільної торгівлі, митного і платіжного союзів та налагодження активних ділових зв'язків з новими торговельно-промисловими партнерами як на регіональній, так і на багатосторонній основі. Необхідне також далі звільнення від тарифних бар'єрів, ліцензій, квот, виключення прояву протекціонізму і торговельних обмежень.

Не обійшлося без складностей у відносинах України із СНД (хоч правильніше було б сказати - із Росією) і у військовій сфері. 15 травня 1992р. у Ташкенті в рамках СНД підписано договір про колективну безпеку. Незважаючи на тиск, Україна не поставила підпис під цим документом.

Проте російське керівництво добре усвідомлювало, що без інтеграції усіх держав-членів СНД у військовій сфері відновити єдиний державний організм буде неможливо. 20 липня 1994р. РКБ прийняла Концепцію колективної безпеки, яку підписали міністри закордонних справ і міністри оборони країн-учасниць. У забезпеченні колективної безпеки країн-учасниць важлива роль відводиться спільній (об'єднаній) системі ППО.

Прагнення Росії за будь-яку ціну перетворити СНД на єдину державу вступило в суперечність із прагненням України відстояти незалежність.

Росія вважає, що для повного втягнення України в політичний, економічний та військовий інтеграційний процес, підписаний Президентом України, угод явно замало, зокрема для політичної інтеграції, тому об'єктом нової атаки Москви стала обрана Верховна Рада України. Беручи участь у МПА СНД у статусі спостерігачів, українська делегація у складі Олега Дьо-міна, Євгена Мармазова і Юрія Болдирєва невдовзі стала ініціатором вступу України до есендівської асамблеї.

Проте керівництву Верховної Ради України, прокомуністичним і проросійським силам не вдалося зреалізувати політичну настанову Москви. Заява спікера Федеральних Зборів Російської Федерації Володимира Шумейка про те, що вступ України у МПА СНД вирішений, виявилася передчасною. Зауважимо, що цьому питанню присвячено чимало публікацій. Як відомо, з колишніх республік до МПА не приєдналися Україна, Туркменія і, звичайно, держави Балтії.

У 1995р. як в Україні, так і в Росії активізувалися дискусії з приводу вступу України повноправним членом до Міжпарламентської асамблеї СНД. Такого не було дотепер у нашому парламенті: 12 разів протягом неповних 3-х місяців кінця 1995р. комуно-соціалісти з допомогою свого керівництва у Верховній Раді намагалися проштовхнути приєднання до угоди про Міжпарламентську асамблею СНД.

На початку грудня 1995р. у Москві засновано постійнодіючий координаційний орган держав СНД під назвою «Рада генеральних прокурорів країн СНД». До неї увійшло 11 колишніх союзних республік. Григорій Ворсинов - єдиний, хто не підписав цієї угоди. У той же час українська сторона буде брати участь у роботі Ради, але лише з правом дорадчого голосу.

Вищим органом СНД є Рада глав держав, за нею йде Рада глав урядів, а далі координуючі інститути з окремих галузей діяльності Співдружності - Рада міністрів закордонних справ, Рада міністрів оборони, Рада по залізничному транспорту, Міждержавна рада по космосу, Електроенергетична рада, Міждержавна екологічна рада.

Для підготовки і проведення зустрічей глав держав і глав урядів сформовано Робочу групу.

Окремо стоїть Міжпарламентська асамблея, створена на засіданні голів Верховних Рад (парламентів) у Алма-Аті 27 березня 1992р. Делікатність стану є в тому, що до справ міжнародного міжурядового об'єднання, яке до того ж називає себе «ні державою, ні наддержавним об'єднанням», підключаються законотворці країн-учасниць.

Наміри асамблеї виходять за рамки звичайної міжнародної практики парламентських зв'язків. Відповідно до Угоди про створення Міжпарламентської асамблеї передбачається обговорення не тільки питань парламентського співробітництва, а й політичних, соціально-економічних проблем, а також направляти Верховним Радам, Раді глав держав і Раді глав урядів припущення по законодавству, а також модельні законопроекти.

Міжпарламентська асамблея не є органом СНД, і вона сама не вважає себе такою. Угода від 27 березня 1992р. визначає асамблею як постійний інститут «держав-членів СНД», а не Співдружності в цілому. Підкреслимо, що Угоду підписали 7 членів СНД (Молдова і Туркменистан були відсутні на зустрічі; Азербайджан та Україна виступили спостерігачами).

Таким чином, в правовій основі Співдружності закладено можливість вибіркової часткової участі його членів у діяльності організації. Практика використання такої можливості привела до цікавих результатів.

Не досягнуто консенсусу при розгляді положення про прапор і емблему Співдружності. Головним опонентом тих, хто запропонував обговорення атри-

бутики СНД, знову ж таки виступила Україна. Аргументи нашої делегації виглядали переконливо. У відповідності з національним законодавством Україна не розглядає СНД як суб'єкт міжнародного права і виступає проти перетворення її на наддержавну структуру конфедеративного чи федеративного характеру. Україна вважає Співдружність як міжнародний механізм багатосторонніх консультацій і переговорів, який доповнює процес формування якісно нових повномасштабних двосторонніх відносин між учасниками СНД. Тому прийняття Положення про прапор і емблему Співдружності означає визнання де-факто СНД як міжнародної організації і суперечить діючому законодавству Української держави.

Україна не підтримує ідеї створення військового блоку СНД, а відповідно не підписала 15 травня 1992р. в Ташкенті Договір про колективну безпеку (Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Росія, Таджикистан, Узбекистан). Договір передбачає утворення Ради колективної безпеки в складі керівників держав-учасників і Головнокомандувача Об'єднаними Силами СНД. Створення членами СНД поруч з Радою глав держав ще одного колективного органу неминуче підніме питання про розмежування їхніх повноважень, а таке розмежування може бути проведене на підставі консенсусу. Ще більш незрозумілим є участь в новому органі Головнокомандувача Об'єднаними Збройними Силами СНД, оскільки він підпорядковується Раді глав держав.

В сучасних умовах в державних, політичних та громадських колах України немає однастайності в підходах до функцій та перспектив розвитку СНД. Більшість політиків, які мають владні повноваження, розглядали СНД як засіб цивілізованого «розлучення» постсоюзних республік. Їх погляди образно висловив ДПавличко: «Для України СНД - це той баран, який під своїм животом виніс мудрого Одісея з печери людинопожирача. Ми вийшли на свободу, та Полідій чує нашу дорогу і вертає на неї скелями. Наша мета - відійти на безпечну відстань, сісти на корабель і крикнути велетові: «Прощай навіки!» .

Серед політичних партій погляди на СНД різко відмінні. Соціалістична партія та Громадський конгрес України - за конфедеративні відносини з республіками колишнього СРСР в межах СНД, зміцнення взаємовигідних зв'язків аж до утворення єдиного економічного простору. Об'єднання «Нова Україна» - за участь України в СНД як в механізмі демонтажу структур, розподілу майна колишнього СРСР, взаємного контролю за ядерною зброєю (її пізніше було вивезено з території України), а також багатостороннього переговорного процесу. НРУ, КНДС — за вихід України із СНД, орієнтацію на двосторонні міждержавні угоди з колишніми радянськими республіками.

Забезпечення національних інтересів України вимагає не лише ретельного опрацювання та дотримання концептуальних засад участі України в СНД, основою яких є відповідні рішення Верховної Ради. Важливого значення набуває необхідність їх практичної реалізації у повсякденній діяльності СНД. Це особливо важливо. Адже за період існування СНД до жовтня 1995р. було проведено 17 засідань Ради глав держав і 18 засідань Ради глав урядів, на яких розглянуто близько 600 багатосторонніх документів. Україна підписала близько 400 документів. За свідченням білоруських експертів, реальні практичні наслід-

ки має менш ніж кожний третій підписаний документ, всі інші просто недієві. При цьому слід виходити з того, що позиція України щодо Співдружності має бути активною, гнучкою та прагматичною.

На країни СНД припадає більш як 65% всього зовнішньоторговельного обороту України (експорт - понад 55, імпорт - близько 75%).

Слід зазначити, що певний вклад у реалізацію основних напрямків зовнішньої політики вносить Вінниччина.

Ось уже десятки років область співпрацює з Свентокшиським (Келецьким) воєводством Республіки Польща, Ясським повітом Румунії, Сорокським повітом Молдови, Придністров'ям. Ділові стосунки з м. Пітерборо (Великобританія) підтримує м. Вінниця.

Протягом лише останніх років область відвідали Надзвичайні і Повноважні послы США, Франції, ФРН, Японії, Польщі, Ізраїлю, Словаччини, Казахстану, Киргизії. Проведено засідання міжнародного Трейд-Клубу в Україні для ознайомлення іноземних дипломатів з економічним потенціалом області та зустрічей з місцевими товаровиробниками. Пожвавились технічні та економічні зв'язки із закордонними партнерами. Більш активними стали культурні та спортивні зв'язки із зарубіжними країнами.

Разом з тим слід підкреслити, що в області не все робиться щодо забезпечення цілісності зовнішньополітичного курсу держави, узгодженості дій органів виконавчої влади у сфері зовнішніх зносин, особливо в питаннях неухильного забезпечення її економічних інтересів.

Серед найбільш актуальних питань, які вимагають особливої уваги з боку української держави, назвемо такі:

а) втручання у внутрішні справи України з боку інших держав, висунення ними територіальних претензій до неї; воєнно-політична нестабільність і Конфлікти у сусідніх країнах;

б) наявність в Україні сепаратистських тенденцій в окремих регіонах і з боку певних політичних сил; прояви міжетнічних і міжконфесійних конфліктів; відсутність ефективної боротьби з корупцією та організованою злочинністю;

в) різке зниження життєвого рівня переважної частини населення, зростання кількості безробітних, їх соціальна незахищеність;

г) антропогенні порушення і техногенні перевантаження, негативні екологічні наслідки Чорнобильської катастрофи, неефективне використання природних ресурсів;

д) інформаційна експансія з боку інших держав та уповільнене входження України у світовий інформаційний простір;

е) неухильне зменшення населення внаслідок депопуляції (перевищення смертності над народжуваністю) і неконтрольованої міграції;

с) катастрофічне зменшення а часом і згортання дослідницьких робіт у галузі фундаментальних наук, масовий відплив з України її інтелектуальних сил та інші.

Основною передумовою забезпечення захисту національних інтересів та національної безпеки України є проведення збалансованої як зовнішньої, так і

внутрішньої політики, наявність відповідної військової доктрини та збройних сил.

Питання для самостійного опрацювання

1. В чому полягають особливості зовнішньої політики держави?
2. Які рівні зовнішньополітичних інтересів існують?
3. Назвіть універсальні для всіх держав основні цілі зовнішньої політики.
4. Які з функцій зовнішньої політики держави Ви вважаєте основними?
5. Які форми дипломатичної діяльності Вам відомі? Розкрийте їх зміст.
6. Охарактеризуйте відомі Вам засоби здійснення зовнішньої політики держави?
7. Визначте основну сутність міжнародних відносин і розкрийте їх особливості.
8. Наведіть відомі Вам ознаки класифікації міжнародних відносин і дайте їм відповідну характеристику.
9. Які типи міжнародних організацій Вам відомі? Розкрийте їх основні ознаки.
10. Перерахуйте основні міжнародні організації й дайте їм характеристику.
11. В чому полягає різниця між урядовими і неурядовими міжнародними організаціями? Назвіть найбільш масові і відомі у світі громадські неурядові міжнародні організації.
12. Коли було прийнято статут ООН?
13. Через які органи ООН виконує свої головні функції? Які основні повноваження даних органів?
14. В чому полягають основні завдання ЮНЕСКО?
15. Якими основними документами визначаються напрями зовнішньої політики України?
16. Які сфери зовнішньополітичної діяльності є головними для України сьогодні?
17. Який вклад у реалізацію основних напрямків зовнішньої політики України вносить Вінниччина?
18. Назвіть найбільш актуальні питання, які, на Ваш погляд, вимагають особливої уваги з боку української держави сьогодні?

Бібліографія

1. Буртяк Г.Я. Методичні рекомендації та матеріали до вивчення теми «Україна в системі сучасних міжнародних відносин» для студентів денної і заочної форми навчання. — Вінниця, 2001. — 30 с.
2. Буртяк Г.Я. Міжнародна політика та міжнародні відносини в сучасному світі. -Вінниця: ВДТУ. 2001.
3. Василенко С. Європейський вектор української геополітики // Людина і політика. - 2000. - №2..

4. Декларація про державний суверенітет України. - К.. 1990
5. Конституція (Основний Закон) України. - К..1996.
6. Кравчук Л.М. Виступ на 46 сесії Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй 1 жовтня 1991р. // Політика і час. -1991. -№ 15
7. Кудряченко А. Зовнішньополітичні засади незалежної України // Віче. -1996,-№8.
8. Мадісон В. Шахов В. Глобальні проблеми та національний інтерес у зовнішній політиці (Політологічні читання) 1993. -№ 4.
9. Основні напрями зовнішньої політики України, схвалені Верховною Радою України 2 липня 1993 р.// Політика і час - 1993.-№9.
10. Плахотнюк С.С. Україна в системі міжнародних відносин: Методичні вказівки.-Вінниця, ВДГУ. 1997.
11. Політологія: історія та методологія .- К.. 2000.
12. Україна в геополітичному інтер'єрі ХХ століття // Політична думка.-1994.-№3.
13. Україна в міжнародних відносинах // Політика і час. Спецвипуск. -2000. -№ 3-4.
14. Україна та Організація Об'єднаних Націй: 50 років співробітництва. -К..- 1995.

ЛЕКЦІЯ 12.

ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ І КРИЗИ, ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ (2)

Вивчення конфліктів є одним із головних завдань політології, оскільки сучасна епоха розглядається багатьма політологами як період загострення (з тенденцією до наростання) конфліктів, а управління ними — як одна з найважливіших умов підтримки соціально-політичної стабільності всередині країни та на міжнародній арені. Актуальність теоретичних і практичних аспектів цього поняття обумовлена загостренням різнопланових конфліктів в Україні та в інших посткомуністичних країнах.

1. Політичний конфлікт – постійно діюча форма боротьби за владу

"КОНФЛІКТ" (лат. conflictus) — у буквальному розумінні слова означає "зіткнення", це протиставлення сторін, коли обидві сторони здійснюють конкретні дії, спрямовані одне проти одного.

З протиставленням змішуються інші близькі явища, наприклад, *протиріччя*, однак між ними є різниця. Її можна побачити на ряді прикладів. Як ілюстрацію візьмемо Росію й Україну. Між ними, безсумнівно, є протиріччя, але конфлікту між ними немає.

Слід розрізняти також конфлікти й *однобічні дії*, що носять насильницький, агресивний або будь-який неприйнятний для іншої сторони характер, але не завжди стають конфліктом.

ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ — Впродовж тривалого часу у вітчизняній літературі практично було відсутнє висвітлення даної проблеми. Це пояснювалось тим, що довгий час у нас постійно-діючою була "концепція без-

конфліктності", яка вчинила негативний вплив на чимало сфер повсякденного життя.

Найбільший внесок у його теорії зробили Аристотель, Т. Гоббс, Н. Макіавеллі, Д. Віко, А. Токвіль, К. Маркс, М. Вебер. Проблематика конфліктів є визначальною в тлумаченні соціально-політичних явищ у працях В. Парето, Е. Дюркгейма.

Значний внесок у теорію конфліктів зробили соціологи кінця ХІХ-поч. ХХ ст., що належали до напряму соціального дарвінізму (Г. Спенсер, У. Самнер, Л. Гумплович). Саме в цей період німецький філософ і соціолог Г. Зіммель увів у науковий обіг термін "соціологія конфлікту".

З 1950-х років виникають сучасні теорії конфліктів: соціальних, політичних, а також конфліктів як усезагальноючого феномену, що характеризує світ живої і неживої природи, індивідуального і суспільного життя людини.

Л. Козер розробив концепцію "позитивного конфлікту", згідно з якою "чим більше є незалежних один від одного конфліктів, тим краще для єдності суспільства".

К. Боулдінг опрацював "загальну теорію конфлікту", формалізувавши це поняття, побудувавши моделі розвитку конфліктів на основі врахування спільності їх елементів у будь-якій сфері".

У сучасній літературі з історії конфлікту наукові напрями поділяють на дві групи залежно від того, яке місце відводять проблемі конфлікту. Ці два підходи визначені в роботах Т. Парсонса і Р. Дарендорфа.

Т. Парсонс:

- 1) кожне суспільство — відносно стійка й стабільна культура;
- 2) кожне суспільство — добре інтегрована структура;
- 3) кожний елемент суспільства має певну функцію, тобто щось вкладає для підтримання стійкості системи;
- 4) функціонування соціальної структури спирається на ціннісний консенсус членів суспільства, який забезпечує стабільність та інтеграцію.

Р. Дарендорф:

- 1) кожне суспільство змінюється в кожній своїй точці, соціальні зміни — постійні та наявні скрізь;
- 2) кожне суспільство в кожній своїй точці пронизане розбіжностями й конфліктами, конфлікт — постійний супутник суспільного розвитку;
- 3) кожний елемент суспільства робить свій внесок у його дезінтеграцію та зміни;
- 4) кожне суспільство засноване на тому, що одні члени суспільства змушують до підпорядкування інших.

Ці моделі різняться тим, що перша наголошує на співробітництві, а друга — на конфлікті та змінах. Але обидва компоненти взаємодії — співробітництво і конфлікт — постійно присутні в суспільному житті в певних поєднаннях.

ОСНОВИ РОЗВИТКУ КОНФЛІКТУ — для наявності конфлікту потрібні *три* умови:

1. Потрібна сама конфліктна ситуація.

2. Потрібні конфліктні особистості або групи, якщо мова йде про масове явище. Адже наявність однієї лише конфліктної ситуації часом недостатньо, якщо сторони миролюбні.

3. Потрібно мати привід для конфлікту, тобто таку зовнішню обставину, що є спусковим механізмом", що породжує розвиток подій.

ОСНОВНІ СТАДІЇ РОЗВИТКУ КОНФЛІКТУ — як правило, конфлікти виникають за умов, коли відсутні або блокуються можливості послаблення політичного напруження, а причиною їх виникнення можуть бути будь-які вчинки чи прийняті рішення різних сторін.

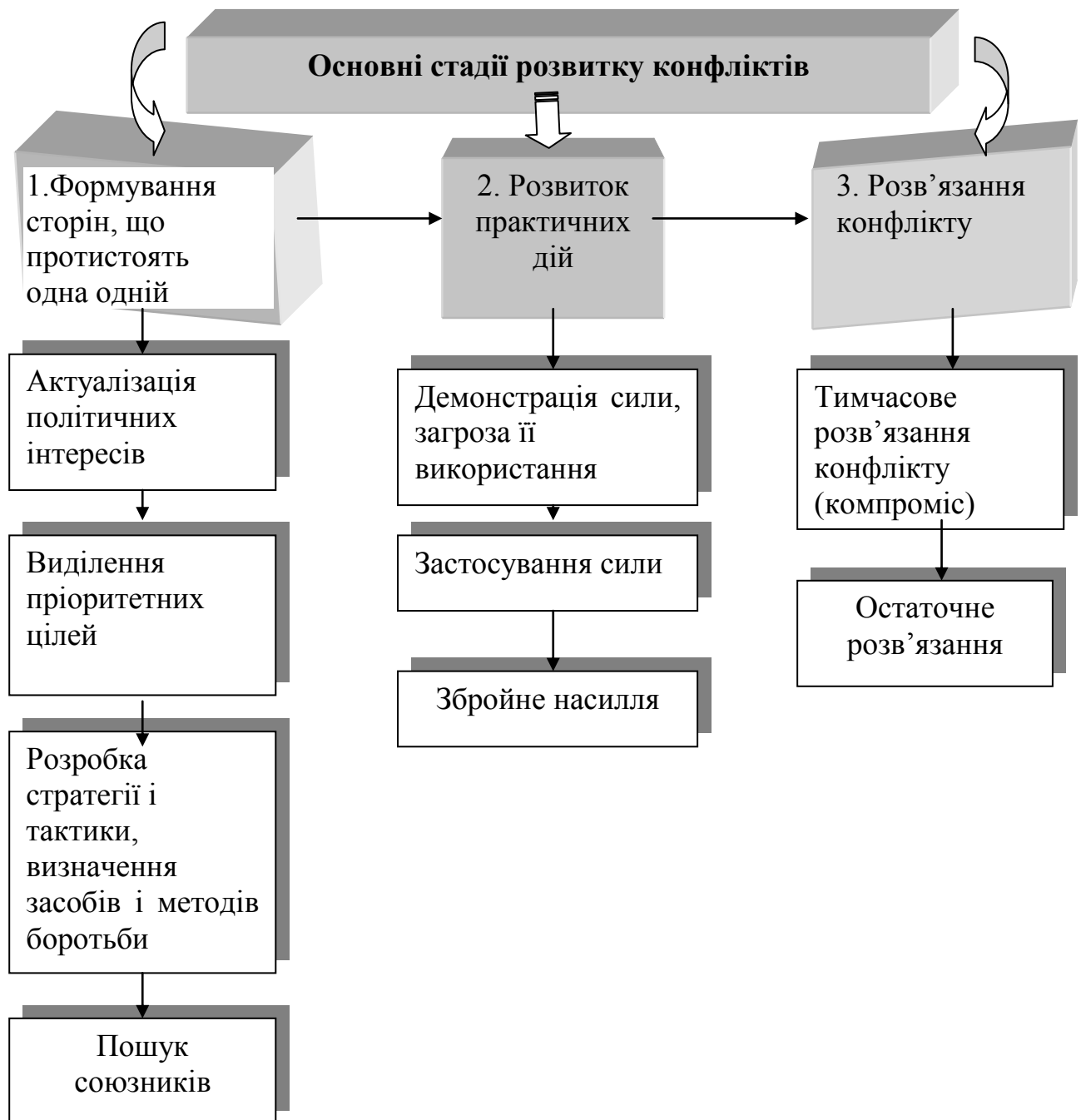

Рис. 12.1 Основні стадії розвитку конфлікту

ФУНКЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ

✓ **сигнальна** (характеризує конфлікт як показник певного стану суспільства. Там, де виникає конфлікт, у суспільних відносинах щось потребує серйозних змін. Тим самим конфлікт сприяє встановленню соціально необхідного стану рівноваги. Однак стан рівноваги - завжди відносний і тимчасовий, оскільки в ньому визрівають і чекають свого вирішення нові конфлікти);

✓ **інформаційна** (розгортання, перебіг, повороти конфліктної ситуації несуть певну інформацію про причини, що її породили та про

співвідношення сил у суспільстві. Вивчення цієї інформації - важливий засіб пізнання суспільних проблем і процесів);

✓ **диференціююча** (процес соціальної диференціації, що відбувається під впливом конфлікту, часто руйнує старі соціальні структури, змінює співвідношення їх елементів, визначає нові форми взаємозв'язку);

✓ **інтеграційна** (у протистоянні із іншими групами зростає консолідація усередині групи, підвищується ступінь групової ідентифікації усередині групи, підвищується ступінь групової ідентифікації її членів);

✓ **динамічна** (конфлікт відкриває дорогу змінам, примушує рухатися вперед, розвивати політичну систему).

ХАРАКТЕРИСТИКА ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ

Назва	Характеристика
Конфлікти міжсистемного характеру	являють собою суперечливі відносини між різними соціально-економічними, суспільно-політичними формаціями, системами розвитку суспільства, зокрема, між капіталістичною та соціалістичною. Якщо ці протиріччя довго не вирішуються, вони можуть призвести до виникнення соціальної катастрофи на планеті.
Міжрегіональні конфлікти	проявляються в гострій формі на регіональному рівні протиріччя політичного, економічного, ідеологічного характеру між окремими групами держав, їх небезпека полягає в тому, що вони можуть привести до нестабільності міжнародної ситуації у всьому світі.
Міждержавні конфлікти (озброєні і незброєні, митні та фінансові)	є конфліктами дещо менших розмірів, однак досить розповсюдженими. Причинами їх виникнення є порушення тих чи інших державних інтересів кожної із конфліктуючих сторін, які базуються на загальнонаціональній основі, а також інтересів правлячих кіл цих держав.
Внутрішньо-державні конфлікти	в результаті конфліктів між адміністративно-командними системами і широкими верствами народних мас відбулися відомі зміни в країнах Східної та Центральної Європи, а також в СРСР. Є чимало і інших прикладів. До непередбачених, трагічних наслідків приводять конфлікти, які виникають на <i>міжетнічній основі</i> , про що ми вже вели мову в ході вивчення цієї проблеми. Можна привести факти конфліктних ситуацій,

	зв'язаних з проблемою відносин на <i>релігійній основі</i> . Наприклад, конфлікт між православними церквами, православними і католицькими общинами.
Міжкласові конфлікти	до них належать: <i>повстання, політичний страйк, путч, громадянська непокоря, змова, переворот.</i>
а) Повстання	масовий відкритий збройний виступ певного класу або соціальної групи проти існуючої влади. Найбільш гостра форма повстання - збройне повстання, з якого частіше всього починається революція
б) Путч	специфічна форма збройної боротьби за владу, яка спирається на військових, частину армії, які виступають безпосереднім інструментом влади або засобом психологічного тиску на уряд. Путчі утверджують, як правило, тоталітарні режими. В ході і після путчу армія прагне поставити себе у привілейоване становище у суспільстві.
в) Заколот	збройний виступ ворожих державній владі сил, спрямованих на захоплення влади, або відокремленої частини території. Заколот може мати як прогресивну, так і консервативну спрямованість. Він має ширшу соціальну базу, ніж путч.
г) Переворот	насильницька форма зміни державної влади, в результаті якого політичне управління країною переходить до рук представників армії. Вони бувають як прогресивні, так і реакційні.
д) Змова	таємна угода вузького кола осіб про збройний виступ з метою послаблення або повалення влади. Демократичне суспільство виключає змову як форму боротьби за владу.
е) Громадянська непокоря	насильницький виступ певної соціальної групи, партії проти суспільно-політичного порядку. Непокоря дістає свій вияв у мітингах, демонстраціях, страйках, а також у протистоянні урядові.

ж) Політичний страйк	є найвищою формою страйкового руху, він проявляється у колективній відмові продовжувати роботу аж до висунутих ними політичних вимог. Політичний страйк може супроводжуватись демонстраціями, сутичками з урядовими військами, поліцією чи міліцією. Політичні страйки бувають локальними і загальними, національними і міжнародними.
Між політичними партіями, і в середині їх	багатопартійність як явище внутріполітичного життя суспільства і як прояв політичного плюралізму не тільки не виключає, а навіть передбачає ймовірність таких конфліктів. Однак при їх розв'язанні слід в першу чергу пам'ятати про необхідність додержуватись політичної культури, проявляти політичну терпимість до інших точок зору.
Міжособисті конфлікти	мають місце між представниками як різних політичних течій, так і між представниками однієї і тієї ж політичної партії. Ми знаємо чимало прикладів міжособистих конфліктів у політичній сфері, основою яких, як правило, є зіткнення власних амбіцій та політичного безкультур'я (Горбачов-Єльцин, Мороз-Вітренко) тощо.

2. Криза – вищий ступінь конфлікту: (політична, конституційна, урядова, внутріпартійна). Соціально – політична катастрофа, її наслідки, шляхи розв'язання

ПОЛІТИЧНА КРИЗА — (від грецького *krisis* - переломний момент) - **різкий, крутий перелом, важкий перехідний етап** — це такий стан політичної системи суспільства, коли поглиблюються помітні конфлікти та різко загострюються політична напруга, коли втрачається довіра мас до своїх політичних і державних лідерів, які неспроможні вирішувати поставлені перед країною проблеми, пов'язані з розвитком економіки, соціальної сфери та національної культури.

ЕТАПИ ПРОХОДЖЕННЯ КРИЗИ:

а) передкризовий стан суспільства або його політичної системи, який полягає у розвитку конфліктних ситуацій до такого ступеню, коли вони вже не можуть бути розв'язанні шляхом досягнення політичного компромісу;

б) виникнення кризи, яке виражається у неспроможності владних структур вирішувати проблеми, які стоять перед суспільством політичними методами, що характерні для нормального функціонування політичної системи;

в) розвиток і загострення кризи, яке включає в себе повний розпад відповідних політичних структур, посилення їх недієздатності, що приводить до повного безвладдя.

ТИПОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНИХ КРИЗ — в науковій літературі розглядаються різні види криз: *політичні, конституційні, парламентські, урядові, внутріпартійні, економічні, банківські, продовольчі тощо.*

Далеко не останню роль у визначенні політичної кризи громадськості відіграють такі фактори, як ступінь громадської самосвідомості мас, інформованість їх про реальний стан справ, ступінь активності опозиційних структур, позиція засобів масової інформації.

Розрізняють кілька типів (видів) політичних криз:

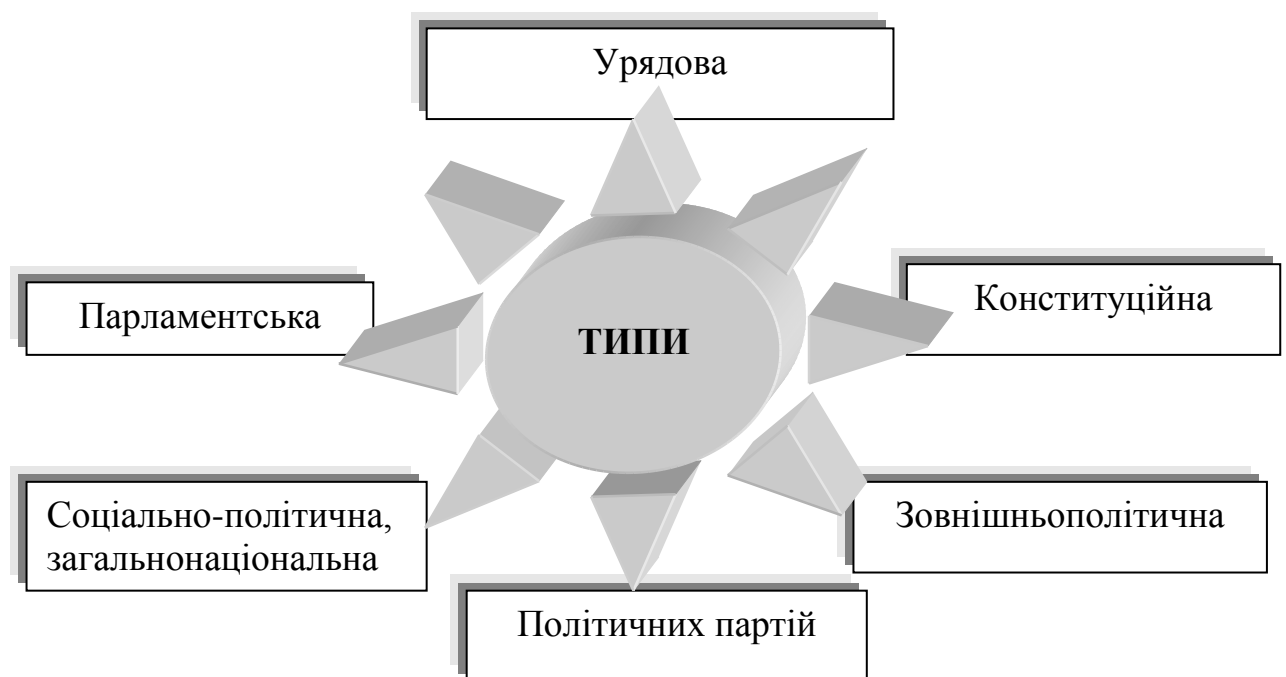

Рис. 12.2 Типологія політичних криз

Конституційна криза — це припинення дії основного закону країни - Конституції.

Парламентська, урядова криза — визначається ситуацією, коли даний парламент (уряд) за різних причин надалі неспроможний вирішувати ті питання, які перед ним визначені. В такому випадку шляхом вотуму недовіри з боку парламенту або за власною ініціативою (в залежності від конституційних норм країни) він подає у відставку.

Соціально-політична, загальнонаціональна криза — переломний момент у розвитку соціально-політичного процесу у країні, різкий перехід політичної ситуації з одного якісного стану в інший.

Зовнішньополітична криза — переломний стан у відносинах між певними країнами з приводу конкретних найважливіших політичних подій на основі розходження докорінних інтересів.

Криза політичної партії — ситуація, коли політична партія (як правляча, так і опозиційна) втрачає свої соціально-політичні ідеали, програмні цілі, орієнтири, авторитет і вплив серед мас. Вона настає при відриві партійних лідерів від реального життя та інтересів мас, при порушенні єдності членів партії з основних світоглядних питань, при відсутності партійної дисципліни, а також при компрометації партійних, моральних принципів окремими партійними лідерами. Будь-яка криза, як правило, веде до двох різних наслідків: *або до її послаблення, або до переходу кризи в соціально-політичну катастрофу.*

КАТАСТРОФА ПОЛІТИЧНА (грецькою *katastrophe* — переворот, загибель, кінець) — **екстремальна форма стану політичного життя суспільства, що являється результатом різкого загострення політичної і економічної кризи, розпаду і краху існуючих владних структур.**

Соціально-політична катастрофа тягне за собою вкрай важкі наслідки не тільки для політичного життя, але й для самого існування тієї чи іншої політичної системи.

ПРИЧИНАМИ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ КАТАСТРОФ є провали в політиці правлячих кіл, грубі помилки політиків, допущенні в процесі керівництва державою і суспільством, конфліктні і кризові ситуації у всьому суспільстві, викликані розвалом економіки, невтримним ростом вартості життя, міжнаціональними конфліктами, масовим ростом злочинності, правовим нігілізмом, соціальною беззахисністю громадян. При такій ситуації, як правило, правомірним є введення **надзвичайного стану**, головною метою якого є забезпечення громадського порядку і безпеки громадян шляхом запобігання масовим безпорядкам і актам насильства, посилення діяльності органів влади та громадськості по збереженню законності. Введення надзвичайного стану в кожній країні є прерогативою вищих державних органів (Президента або парламенту).

ШЛЯХИ ВИХОДУ З КРИЗОВОГО СТАНУ:

Типи (види)	Наслідки	Спосіб виходу
Урядовий	Влада втрачає контроль над ситуацією в країні	Реорганізація уряду або його повна відставка
Парламентський	Парламент нездатний приймати рішення або вони не відповідають волі більшості громадян	Розпуск парламенту, призначення нових виборів
Конституційний	Припинення дії Основного Закону через втрату його легітимності	Оновлення або прийняття нової конституції

Зовнішньополітичний, міжнародний	Розладнання системи відносин держави з іншою чи декількома внаслідок загострення суперечностей або загрози переростання у відкритий конфлікт	Неможливість розв'язання конфлікту шляхом переговорів і взаємних поступок може перерости у війну
Соціально-політичний, загальнонаціональний	Поворотний момент у розвитку соціально-політичного процесу, що не обов'язково веде до зміни владної еліти чи панівної групи.	Через нездатність знайти вихід із нього— може перерости в революційну ситуацію

3. Міжнародні конфлікти, причини їх виникнення та шляхи вирішення

МІЖНАРОДНІ КОНФЛІКТИ — можна поділити на наступні види:

1. Міжсистемні (суперечливі відносини в гострій формі між різними соціально-економічними, соціально-політичними формами, системами у розвитку суспільства (між капіталістичною і соціалістичною); небезпека цього конфлікту полягає в тому, що його історична тривалість неодноразово ставила світ на межу знищення всього людства;

2. Зовнішньополітичні (конфлікти між державами, які можуть виникати як на військовій, так і на іншій основі (наприклад, "митні війни", "фінансові війни", всілякі зовнішньополітичні та зовнішньоторгові акції). Причинами їх можуть бути як порушення тих чи інших державних інтересів, що базуються на загальнонаціональній основі, так і інтересів правлячих кіл цих держав;

3. Регіональні (прояв у гострій формі протиріч економічного, політичного, ідеологічного характеру між групами держав на регіональному рівні. Регіональні конфлікти (наприклад, так звані "локальні війни") — це одна із гострих проблем всього світового співтовариства. Небезпека регіональних конфліктів полягає в тому, що вони можуть привести до нестабільності міжнародну обстановку в цілому. Це трапляється тому, що втручаються "треті сторони", що надає конфлікту небажаного поширення. Це, в свою чергу, може призвести до непередбачених наслідків).

ТИПИ МІЖНАРОДНИХ ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ:

✓ **конфлікт інтересів** (переважає в економічно розвинених країнах, стабільних державах, де нормою політичного життя є боротьба групових інтересів навколо розподілу економічних благ);

✓ **ціннісні конфлікти** (боротьба навколо уявлень про те, що є правильним або важливим, до яких цілей треба прагнути. Такі конфлікти найбільш характерні для країн, що розвиваються, для держав із

нестабільним суспільним і політичним ладом, для перехідних суспільств, до яких тепер належать посткомуністичні країни);

✓ **конфлікти ідентифікації** (характерні для суспільств, у яких індивіди ототожнюють (ідентифікують) себе лише з окремою групою (етнічною, релігійною, мовною), а не із суспільством загалом. Конфлікти Ідентифікації виникають в умовах протилежності рас, етнічної протилежності, мовних або релігійних протилежностей).

✓ **природні конфлікти через стан навколишнього середовища**

Сьогодні інвайроментальна агресія стає основним джерелом політичних конфліктів. Поняття “інвайроментальна” агресія виникло на поч. 70-х років і означає руйнування, виснаження природного середовища на території однієї держави під впливом дії іншої держави.

Виділяють три групи екологічних конфліктів: територіальні, природно-ресурсні та екологічні.

Територіальні конфлікти за землю, ресурси мають дуже давню історію. Суперечки за ресурси особливо загострилися на початку 70-х років, коли у світі розпочалась велика економічна криза. Нещадно експлуатуються багатьма державами надра африканського континенту. Ще зовсім недавно за рахунок ресурсів Африки США задовольняли свої потреби в кобальті на 72%, сурмі –на 43%, марганці –на 51%.

Конфлікти за землю, територію виникають з різних причин. Але найчастіше це географічне положення території у військово-стратегічному або економічному відношенні. Наприклад, конфлікт і зіткнення між Аргентиною й Англією через Мальвінські острови розпочалась у зв'язку з їх вигідними військово-стратегічним положенням, а також через ресурси (риболовна зона).

Територіальні конфлікти уже довгий час тривають між Ізраїлем та Ліваном, Єгиптом та Ізраїлем і вирішуються часто з позиції сили. Численні конфлікти відбуваються і в Перській затоці: між Кувейтом і Саудівською Аравією, між Іраном і Кувейтом не лише за землю, але й за нафту. Територіальні претензії існують у взаємовідносинах між Росією й Китаєм, Росією й Японією.

Територіальні конфлікти можуть бути й на релігійній підставі. Це так звані територіально-етнічні конфлікти. Вони дуже сильно проявились у 60-ті роки в Африці, а саме: між Алжиром і Марокко, Сомалі, Ефіопією і Кенією.

Міжнародні конфлікти виникають також через *природні ресурси*: енергетичні і продовольчі, сировинні. Часто мають місце “рибні” конфлікти. Добре відома так звана “тріскова війна”. Такі сутички відбуваються між Іспанією та Англією; між Болгарією та Норвегією; між Іспанією та Португалією; між Росією та Японією.

Десятки років ведуться суперечки через водні ресурси між США і Канадою. Сьогодні відбувається інтенсивний розподіл природних ресурсів світового океану. Чи не найбільше конфліктів виникає внаслідок проникнення через кордон держав *забрудненої атмосфери*. Такі конфлікти найчастіше відбуваються в Європі та Північній Америці. Винуватцями забруднення атмосфери багатьох країн в Європі є Англія та Німеччина. Кислотні дощі –теж одна з причин конфліктних ситуацій між державами в Європі. У Швеції ознаки сильного підкис-

лення виявлені в 25 тис. озер, внаслідок чого була отруєна риба. За оцінками спеціалістів Швеції, 90% забруднюючих речовин, які випадають з атмосфери, надходять із закордону.

Англія, одна із головних забруднюючих країн, щороку викидає в повітря 3,5 млн. т. оксиду сірки, приблизно 1 млн. т. якого “експортується” в Ісландію, Швецію, Данію, Фінляндію, Норвегію. У північній Америці головним винуватцем забруднення повітря є США. Мабуть, найбільше повітряних забруднень надходить до Канади і Мексики.

Величезною катастрофою з екологічними наслідками була аварія на Чорнобильській АЕС. Радіоактивні хмари за короткий час розповсюдились на тисячі км. від місця аварії. У північній Швеції після катастрофи спостерігалось багаторазове (у 10-15 раз) підвищення радіоактивності м'яса деяких тварин.

Конфлікти через забруднення морських вод особливо часто виникають останнім часом. Найчастіше забруднюючою речовиною є нафта. Плями її швидко мігрують і відчутно порушують морські екосистеми. Екологічні конфлікти в морі виникають і в наслідок воєнних дій. Воєнні операції між Іраком і Іраном у Перській затоці в 1993 р. призвели до зруйнування нафтових свердловин. Утворилася велика нафтова пляма, яка досягла узбережжя ряду держав: Кувейту, Саудівської Аравії, Арабських еміратів. Забруднення призвело до загибелі риби, птахів, дельфінів, черепах.

Конфліктологія розглядає кожен конфлікт як систему, що включає суб'єктів конфлікту, відношення між суб'єктами конфлікту і об'єкт (предмет) конфлікту.

СУБ'ЄКТИ КОНФЛІКТУ. До них відносяться коаліції держав, окремі держави, а також партії, організації і рухи, що борються за запобігання, завершення і дозвіл різних видів конфліктів, пов'язаних з відправленням владних функцій.

Першим атрибутом суб'єкта конфлікту є його положення. Під цим розуміються позиції суб'єкта конфлікту в загальній системі відносин. Позиції суб'єкта конфлікту (наприклад, держави) визначаються в значній мірі його силою. Проте вона не є остаточною. Велика роль в конфліктах (пряма або непряма) підтримка суб'єктів конфлікту з боку інших суб'єктів міжнародних відносин, а також умов реалізації потенціалу суб'єктів конфлікту.

Другим атрибутом, основною характеристикою суб'єктів конфлікту, є власне, сила. Під нею розуміється здатність одного суб'єкта конфлікту змусити або переконати іншого суб'єкта конфлікту зробити те, що в іншій ситуації він робити не почав би. Іншими словами, сила суб'єкта конфлікту означає здібність до примушення.

ПОНЯТТЯ СИЛИ ДЕРЖАВИ в політології не зводиться тільки до його військової сили. Першим комплексну характеристику сили дав Г.Моргентау. Він виділяв в цьому понятті дев'ять чинників: географічне положення; природні ресурси; промислові можливості; військовий потенціал; населення; національ-

ний характер; національну мораль ступінь підтримки населення); якість дипломатії; якість уряду.

Цікава оцінка сили держави, розроблена Р.Клаймом. Він вивів наступну формулу сили держави: $V_m - (K_m + e_p - V_p) \times (S_c - N_v)$, де V_m - видима сила (потужність) держави, K_m - критична маса, що складається з кількості населення і території, E_p - економічний потенціал, V - військовий потенціал, S_c - стратегічна мета, N_v - національна воля. По цій формулі можна дати кількісну оцінку потужності країни (квантифікацію сили держави) через систему показників (змінних) кожного з елементів сили.

КОНФЛІКТНІ ВІДНОСИНИ. За своїм характером відношення між політичними суб'єктами діляться на союзних, партнерства, протиборства і ворожнечі. Вони представляють систему економічних, соціальних, політичних, науково-технічних, культурних, моральних, соціально-психологічних, військово-стратегічних і інших зв'язків і взаємодій між державами, націями і національностями, політичними, суспільними, релігійними і іншими організаціями усередині держав, груп держав, міжнародними організаціями міжурядового і суспільного характеру. Для конфлікту властиві відносини *протиборства і ворожнечі*.

Множинність зв'язків і взаємодій суб'єктів конфлікту з метою аналізу доцільно згрупувати в наступні сфери (сектори) відносин: політичний, військовий, економічний, соціальний і екологічний. Кожна з груп відносин відображає найбільш істотні сторони взаємодії між суб'єктами конфлікту.

Конфлікт, як найбільш гостра форма прояву конфліктності відносин, навіть в ході світових воєн не охоплює всю сукупність відносин різного рівня. Він виникає на окремих ділянках цих відносин, де визначаються вузли суперечностей. У цих вузлах можна виявити безпосередніх і непрямих учасників конфлікту. Сукупність відносин у вузлах суперечностей між їх суб'єктами складають конфліктну ситуацію. Вона характеризується відкритим зіткненням, що усвідомлюється учасниками як конфлікт. Сам же конфлікт відбувається при спробі сторін оволодіти об'єктом конфлікту.

ОБ'ЄКТ КОНФЛІКТУ. Це найменш вивчений з теоретичної точки зору елемент конфлікту як системи. Під об'єктом (предметом) конфлікту *розуміється інтерес*, визначений суб'єктами конфлікту, виражений в їх обґрунтованому або помилковому праві на щось. Процес розвитку системи конфлікту визначається взаємодією його об'єкту (предмету), як прояви реальних суперечностей, з його елементами (суб'єктами, конфліктними відносинами). Система конфлікту ніколи не предстає "готовим", "закінченим" об'єктом для аналізу. Вона є процесом, сукупністю протиборств і угод.

ФАЗИ КОНФЛІКТУ. Аналіз конфлікту вимагає вивчення основних, необхідних і довгострокових відносин і взаємодій, що визначають даний конфлікт, його функціонування і розвиток як системи.

Фази (етапи, ступені) розвитку конфлікту мають реальний і детермінований характер, тобто кожен з них характеризується певним набором дій і протидій суб'єктів конфлікту.

Перехід від однієї фази конфлікту до іншої зазвичай називається порогом. Він означає ескалацію конфліктних відносин з однієї якості в інше. Цьому переходу передують накопичення деяких зазвичай властивих для наступної фази конфлікту політичних, економічних, військових елементів, що обумовлюють стрибок відносин від одного рівня конфліктності до іншого. Як правило, переходу з однієї фази конфлікту в іншій, подоланню порогу передують такий ступінь розвитку конфлікту як криза. В той же час слід враховувати, що *криза не є обов'язковою стадією*, ступенем конфлікту.

Перша фаза (етап) конфлікту формується на основі певних об'єктивних і суб'єктивних суперечностей державних, військово-стратегічних, економічних, соціальних і екологічних інтересів суб'єктів конфлікту і впливаючих з них відносин, виражених в щодо гострій (конфліктною) формі.

Друга фаза полягає в суб'єктивному визначенні безпосередніми сторонами, що беруть участь в конфлікті, своїх інтересів, цілей, стратегії і способів боротьби для вирішення об'єктивних і суб'єктивних протиріч з урахуванням свого потенціалу і можливостей застосування мирних і немирних засобів, використання союзників і зобов'язань, оцінки ситуації усередині і поза соціальною системою суб'єктів.

Третя фаза характеризується переходом до насильницьких засобів в дозволі політичних, міждержавних, економічних, соціальних і навіть екологічних суперечностей.

Четверта фаза полягає в наростанні боротьби до найбільш гострого рівня аж до кризи, яка може охопити відношення безпосередніх учасників і залучених соціальних систем.

П'ята фаза означає перехід до насильницьких дій, зокрема із застосуванням військової сили.

УМОВИ РОЗВ'ЯЗАННЯ ПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ

Рис. 12.3 Умови розв'язання політичного конфлікту

ПІДХОДИ ДЛЯ ВРЕГУЛЮВАННЯ КОНФЛІКТІВ — для локалізації конфліктів дуже важливо знати і вміти вибрати способи і стиль поведінки в цій ситуації. Тут є кілька підходів, які можна умовно поділити: *на морально-правовий, примусово-переговорний, силовий, ідеалістичний*.

✓ **Морально-правовий** (нормативний підхід) робить можливим врегулювання конфлікту з допомогою вибору правових і моральних норм. Результативність залежить від того, чи є між сторонами згода стосовно цих норм.

✓ **Силовий підхід** використовується, коли за нерівності партнерів сильніша сторона намагається придушити слабшу і нав'язати їй свою волю. Перемога з використанням силової моделі має однак перехідний характер, коли за певних умов переможець може стати переможеним. Тому в сучасному світі політичною стає тенденція до ненасильницьких форм вирішення конфліктів.

✓ **Реалістичний підхід** називають ще методом торгу або примусово-переговорним. Прихильники даного підходу розуміють, що миру не може бути ніколи, тільки перемир'я, що довготривалої стабільності він не приносить, бо відбувається не вирішення, а тимчасове врегулювання проблем. Однак цей підхід залишається досить актуальним.

✓ **Ідеалістичний підхід** має місце, коли всі зацікавлені сторони, незалежно від стану і статусу, встановлюють взаємовідносини, прийняті для всіх, що відповідають індивідуальним поглядам кожного. За основу береться визнання того, що на даний момент усі сторони зазнають небажаних витрат, але зрештою виграють.

✓ **Компроміс** (лат. *compromissum* - угода, згода) - згода, порозуміння з політичними противниками, досягнуті шляхом взаємних поступок.

✓ **Консенсус** – (лат. *Consensus* - згода, однотайність) це згода між суб'єктами політики з певних питань на основі базових цінностей і норм, спільних для всіх соціальних та політичних груп суспільства; прийняття рішень без голосування за виявленням всезагальної згоди.

✓ **Інтегративний спосіб** передбачає, що кожна із сторін, забуваючи про свої попередні цілі й цінності, знаходить нові взаємоприйнятні. У процесі реалізації цього способу важливо зрозуміти: оскільки вибір цілей і засобів їх досягнення теоретично безмежний, то обов'язково знайдеться вибір саме некофліктного характеру.

МЕТОДИ ВРЕГУЛЮВАННЯ КОНФЛІКТІВ — У політичній практиці існують різні шляхи врегулювання соціально-політичних конфліктів, тобто зниження їх гостроти, припинення відкритих ворожих дій сторін. Але набір методів, що для цього використовуються, досить невеликий. Їх можна звести до наступного:

1. Заперечення, замовчування існуючих конфліктів;
2. Застосування репресивних заходів до однієї або до всіх конфліктуючих сторін;
3. Здійснення реформ, покликаних частково усунути передумови, що привели до відкритого зіткнення;
4. Спроби докорінного розв'язання конфліктів шляхом усунення їх попередніх причин.

Питання для самостійного опрацювання

1. В чому полягає сутність поняття “конфлікт”?
2. З'ясуйте внесок найбільш відомих постатей у теорію конфлікту.
3. Охарактеризуйте основні стадії розвитку політичного конфлікту.
4. На вашу думку, функції політичного конфлікту відіграють негативну чи позитивну роль у суспільстві?
5. Коротко охарактеризуйте типи політичних конфліктів.
6. В чому полягає сутність політичної кризи? Обґрунтуйте своє бачення.
7. Які типи політичних криз Вам відомі? Охарактеризуйте їх сутність.
8. Розкрийте своє бачення причин соціально-політичних катастроф.
9. Які шляхи виходу з кризового стану здаються Вам найбільш прийнятними

10. Які основні види та типи міжнародних конфліктів Вам відомі? Які, на Ваш погляд, є особливо небезпечними?
11. Які підходи і методи розв'язання міжнародних конфліктів Ви б могли запропонувати?

Бібліографія

1. Соціально-політичні конфлікти і кризи, причини їх виникнення та шляхи розв'язання : методичні рекомендації з курсу політології для студентів денної і заочної форми навчання / Укл. Г.Я. Буртяк, В.І. Юр'єв.— Вінниця, 2005.— 29 с.
2. Бебик З.М. Політологія: Теорія, методологія, практика. - К., 1997.
3. Дружинин В. В. Канторов М. Л. Введение в теорию конфликта. - М., 1989.
4. Зигерт З., Ланг П. Руководит без конфликтов,- М., 1990.
5. Мадісон В.В., Шахов В.А. Політологія міжнародних відносин.- К., 1997.
6. Міщенко М.Д. Соціальна напруженість в суспільстві: проблеми виявлення та аналізу.-К., 1995.
7. Небоженко В.С. Соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві.-К., 1994.
8. Політологія /За ред. О.В.Бабкіної. В.П.Горбатенка.-К., 1998.
9. Скотт Д.Г. Конфликты и пути их преодоления.- К., 1991.

ЛЕКЦІЯ 13.

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ ТА ЇХ ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВИМІР (2)

Глобальні проблеми відображають суттєві негаразди, що охоплюють економічну, енергетичну, демографічну, соціальну, екологічну та інші сфери людського існування. Вони зачіпають людське життя не лише в певних регіонах світу, а мають планетарний характер. Отже, глобальні проблеми є всезагальними — як за їх об'єктом — земна куля, так і за суб'єктом їх вивчення і розв'язання — світова спільнота, держави світу. Основою їх появи є, в першу чергу, людська діяльність, яка нерозривно пов'язана із суспільною свідомістю. Глобальні проблеми спричинені діяльністю людини техногенної цивілізації.

1. Глобальні проблеми сучасності та їх політологічний вимір, шляхи їх розв'язання

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ — (походить від латинського *globus (terrae)* - куля земна) — це сукупність життєво важливих проблем людства, від розв'язання яких залежить подальше існування людства, можливість соціо-економічного і культурного прогресу.

ПРИЧИНИ ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ — кожна з цих проблем породже-

на *комплексом специфічних причин*, що зумовлені особливістю розвитку продуктивних сил, географічного середовища, рівня прогресу техніки, природно-кліматичними умовами, а також суспільною формою, політичними, юридичними, ідеологічними та іншими сферами відносин. Глобальні проблеми мають подвійний, соціоприродний характер, вони водночас і природні, і соціальні.

Перший комплекс причин виникнення глобальних проблем пов'язаний із суперечливістю взаємодії суспільства і природи. Загальновідомо, що людство протягом своєї історії розвивалося „ушир”, освоюючи нові простори, землі, росло населення, кількість освоєних земель, населених пунктів і країн. Концепція його розвитку будувалася на можливості „безперервної експансії”, якій не буде кінця. Однак до кінця минулого століття стало ясно, що основні показники світового розвитку починають підбиратися до бар'єра, подолання якого може стати катастрофічним для світової цивілізації.

Важливою причиною зростання глобальних проблем, на думку багатьох вчених, став інтенсивний розвиток науково-технічного прогресу, наслідки якого проявилися буквально у всіх сферах життя. Неймовірно зросли наукові, технічні і технологічні можливості людини, які дозволили їй розщепити атомне ядро, створити ядерну, хімічну і бактеріологічну зброю, що призвело до порушення у світі геополітичної рівноваги та стабільності.

Другий комплекс причин породжений особливостями і протиріччями сучасного політичного й економічного розвитку світового співтовариства. Він пов'язаний, насамперед, з найтіснішим економічними відносинами усіх держав сучасного світу, які розкриваються через сутність такого поняття, як „глобалізація”. *Під цим поняттям варто розуміти стрімке збільшення потоків товарів, інвестицій, кредитів, інформації, обмінів людьми й ідеями а також розширення географії їхнього поширення.*

Глобалізація торкається всіх областей громадського життя, включаючи економіку, політику, міжнародні відносини, соціальну сферу, культуру, екологію, безпеку й ін., вносить значні корективи в подальші перспективи розвитку усього світового співтовариства. Елементи національних економік (національні виробники, споживачі, фінансові й інші інститути) прямо інтегруються в загальний світовий економічний простір. Глобалізація приводить до того, що національні економіки стають частиною єдиної світової економічної системи, тобто глобалізованої економіки.

Це означає, по-перше, вихід діяльності національних економічних суб'єктів за рамки національно-державних об'єднань. По-друге, на глобальний рівень підіймаються економічні проблеми конкретних країн — розвиток економічної ситуації і процесів в окремих країнах впливає на інші держави. По-третє, стає актуальною загальносвітова координація національної економічної політики різних держав як умови стабільності світової економічної системи.

Глобалізація також охоплює такі сфери, як культура, безпека, екологія, інформаційний простір. В усіх цих сферах спостерігається процес посилення

взаємозалежності і взаємовпливу. Жодна область у сучасному світі не може залишатися осторонь від глобалізації, і це є імперативом ХХІ століття.

КЛАСИФІКАЦІЯ ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ — у політологічній науці немає єдиної думки щодо *класифікації* глобальних проблем сучасності, а тому назвемо найбільш поширені, а саме:

1. Глобальні проблеми, пов'язані із сферою міжнародних відносин (військово-політичні, подолання економічної, культурно-освітньої та медичної відсталості слаборозвинених країн та інші);

2. Глобальні проблеми типу „людина-суспільство” (демографічна, продовольча, ліквідація найнебезпечніших захворювань, боротьба із злочинністю, наркоманією, тероризмом та іншими соціальними явищами);

3. Глобальні проблеми типу „суспільство-природа” (екологічні, енергетичні, сировинні, кліматичні тощо.).

ОСНОВНІ ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ:

а) Проблеми екології

Однією із найнебезпечніших глобальних проблем, які більшість вчених ставлять на перше місце, є екологічна проблема. Нестримне зростання виробництва, наслідки науково-технічного прогресу і нерозумного природокористування ставлять світ перед реальною загрозою глобальної екологічної катастрофи. Назвемо лише деякі дані, які характеризують трагізм екологічного стану планетарних систем.

Різке погіршення повітряного басейну планети. За даними ООН в атмосферу щорічно викидається 15 млрд. тонн двооксиду вуглецю, 150 млн. тонн двооксиду сірки, 100 тис. тонн токсичних хімікатів, 10 тис. тонн ртуті. Циркуляція в повітрі цих та інших речовин призводить до його мутагенного забруднення. Так, якщо у 1936-1960 рр. у світі було зареєстровано 4% народжених з цієї причини неповноцінних дітей, то у 1990 р. - близько 13%. Нині ця цифра стала набагато більшою.

Дедалі гострішою стає *проблема „водного голоду”*. Запаси води на землі значні, але понад 96% її - це солоні води океану. З усіх запасів прісної води 70% сконцентровані в льодовиках Антарктиди, Гренландії та на гірських вершинах, ще 30% становлять підземні води. На річки й озера припадає лише 0,02% всієї гідросфери. Якщо загальне споживання води у минулому столітті зросло в 7 разів, то на промислові потреби - в 21 раз.

Велику загрозу становлять *кислотні дощі*, які утворюються внаслідок взаємодії атмосферної вологи з продуктами неповного згорання палива на ТЕЦ, промислових підприємствах, в автомобільних двигунах. Сірчана й азотна кислоти у вигляді дрібних краплин переносяться на величезні відстані і випадають кислотними дощами. Наслідки цього надзвичайно тяжкі: гинуть ліси, комахи, тварини, руйнуються будівлі, виводяться із сівозміни ґрунти.

Серйозну небезпеку становлять *зміни енергетичного балансу планети*. Концентрація вуглекислого газу в атмосфері за останні півстоліття зросла на 20%, внаслідок чого він повністю оперезав земну кулю. Виникла реальна загроза зміни клімату із підвищенням температури, що може призвести до танення полярних льодовиків і затоплення значних прибережних масивів.

б) Проблема війни і миру

Однією з ключових проблем людства є відвернення термоядерної війни та забезпечення ненасильницького миру. Адже вчені підраховали, що більш як за чотири тисячоліття відомої нам історії лише близько 300 років були мирними, а великі або малі війни забрали життя 3,5 млрд. чоловік. У сучасному світі, коли пройшли часи антагоністичного протиріччя двох систем, часи гонки озброєнь, здавалося б, напруженість повинна спадати, повинні згаснути багато конфліктів, що турбували світ у минулому.

Разом з тим, кількість дрібних конфліктів на планеті не зменшується, а навпаки, на карті постійно жевріють незгасаючі вогнища насильства. Після Другої світової війни гармати на Землі не стріляли лише 22 години, відбулось 218 конфліктів із загальною кількістю жертв понад 30 млн. чоловік. Сьогодні мають місце 42 збройних конфлікти, і в стадії врегулювання – 21. Характер збройних конфліктів показує, що агресії, з точки зору міжнародного права, поменшало, тоді як кількість постійних конфліктів весь час зростає. Чимало збройних конфліктів пов'язано з розпадом держав, і тому партизансько-терористичні формування сьогодні беруть участь у 97% конфліктів у світі.

в) Демографічна проблема

Сьогодні людство стоїть перед необхідністю контролю за ростом населення, тому що чисельність людей, що їх здатна забезпечити наша планета, все-таки обмежена, тим більше, що можлива нестача ресурсів у майбутньому вкупі з величезною чисельністю людей, що населяють планету, може привести до трагічних і необоротних наслідків.

Починаючи з епохи Великих географічних відкриттів темпи зростання народонаселення помітно збільшилися і наблизилися до 1 млрд. у 1830 році. Ще через 100 років (у 1930 році) воно становило 2 млрд., у 1960 році - 3 млрд., а у 2000 - 6 млрд. осіб. Середнє зростання чисельності наблизилося до лінійного із середнім значенням абсолютного приросту близько 85 млн. чоловік за рік. На 2000 рік загальний коефіцієнт народжуваності у світі становив до 24,6%, загальний коефіцієнт смертності - 9,8%, коефіцієнт природного приросту - 14,8%.

Це означає, що в середньому щохвилини на Землі з'являються 270 дітей, умирають 110 чоловік різного віку, населення світу збільшується загалом на 160 чоловік. Щодоби кількість землян зростає на 230 тисяч, що і становить 85 млн. осіб на рік. Прогноз на 2025 рік - більше 8 млрд. чол. За прогнозами учених Земля може прогодувати до 20 млрд. чол.

Країни-лідери за чисельністю населення (млн. чол.):

Китай - 1300, Індія - 934, США - 262, Індонезія - 198, Бразилія - 162, Росія - 147, Пакистан - 140, Японія - 125, Бангладеш - 120, Нігерія - 114.

Про тенденції демографічного стану України свідчать дані Держкомстату: на початку 2003 року населення України становило 47,956 мільйона, скоротившись за місяць на 47 тисяч. Чисельність міського населення вдвічі перевищує чисельність сільського (відповідно 32,3 млн. і 15,65 млн.). Сучасний рівень народжуваності найнижчий за весь період післявоєнної історії України.

Як очікується, у 2060 р. нас знову стане 52 млн., а за наступні 15 років кількість жителів України збільшиться ще на 6 млн. осіб. При найгіршому варіанті розвитку подій приплив мігрантів також відбуватиметься, однак значних обсягів він досягне на 10—15 років пізніше. Демографічна криза ще більше загостриться — чисельність населення зменшуватиметься до середини 2030-х рр., після чого стабілізується на рівні 40-41 млн. чол.

з) Проблема вичерпності ресурсів (мінеральних, енергетичних і інших)

Науково-технічний прогрес, що дав поштовх розвитку сучасної промисловості, зажадав різкого збільшення видобутку усіляких видів мінеральної сировини. Один з лідерів Римського клубу, німецький учений Е. Пестель вважає, що через виснаження запасів непоновлюваних ресурсів близько 2100 р. наступить *колапс*. Сучасний обсяг промислового капіталу досягне такого рівня, коли буде потрібний величезний приплив ресурсів. Такий приплив ресурсів швидко виснажить запаси доступної сировини. З ростом цін на сировину і виснаженням родовищ будуть потрібні великі капіталовкладення для їхнього видобутку, а отже буде усе менше і менше вкладатися в майбутній ріст. І коли капіталовкладення перестануть компенсувати виснаження ресурсів, відбудеться руйнування індустрії, а разом з нею всієї сфери послуг, що залежить від промисловості.

д) Соціально-економічні проблеми зростаючого розриву між високорозвиненими країнами і країнами третього світу

Одними із найсерйозніших проблем сучасності є проблеми соціально-економічного розвитку. Сьогодні стає ясно, що він, як такий, обмежений природними межами, однак ці межі не бажають враховувати в системі сучасного товарного виробництва. Крім цього усе більш і більш значним стає розрив у соціально-економічному розвитку і добробуті між розвинутими країнами Заходу і країнами так званого "третього світу", до яких відносять найбільш бідні країни Азії, Африки і деяких інших регіонів.

е) Проблема світового тероризму

Окремої уваги заслуговує розгляд проблеми світового тероризму. Останнім часом ніхто в сучасному світі не може бути впевнений у повній своїй безпеці: хвиля терору прокотилася по всьому світі, не залишивши нікого незачепленим, адже з нею прийшло усвідомлення високого ступеня інтегрованості і незахищеності нашого суспільства. Однак дії, спрямовані проти тероризму, зав-

жди страждають однією хворобою — вони спрямовані на боротьбу з наслідками, корені ж тероризму, його соціальна основа поки ще залишаються поза увагою.

ж) Гуманітарні проблеми: голод, охорона здоров'я, освіта, злочинність

У сучасному світі, коли проголошуються гуманістичні цінності й основна роль прав людини, особливо гостро постають гуманітарні проблеми. Сьогодні 1 млрд. землян живе в крайній бідності і голоді, 4,8 млрд. позбавлені доступу до сучасної медицини і гігієни, чверть населення землі не мають гідного житла. Населення країн, що розвиваються, витрачає на продукти харчування в середньому 90% своїх доходів, і цього їм не вистачає для того, щоб забезпечити собі нормальне харчування. В той же час середня американська родина витрачає на продовольство близько 20% своїх доходів. Сьогодні на Землі усе ще продовжує існувати великий *пояс голоду і недоїдання*, що пролягає з обох боків екватору. Цей пояс починається в Південній Америці, охоплює велику частину Африки, а потім продовжується в Азії.

Епіцентр цього пояса знаходиться в Тропічній Африці, найбіднішому регіоні світу. На початку 70-х років в Африці нараховувалося 90 млн. голодуючих, на початку 80-х років — 110 млн., у середині 80-х років — 140 млн., а в середині 90-х років — 210 млн. У цьому регіоні є країни, де частка голодуючих і людей, що недоїдають, від усього населення перевищує 40% (Чад, Сомалі, Уганда, Мозамбік) або складає від 30 до 40% (Ефіопія, Малі, ДР Конго, Замбія) від загальної кількості населення.

ШЛЯХИ РОЗВ'ЯЗАННЯ ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ — у контексті способів вирішення глобальних проблем, крім вже названих раніше, існують різні підходи, серед яких, на наш погляд, заслуговують на особливу увагу так звані *технократичний і філософсько-політичний комплексний підхід*.

Сутність *технократичного підходу* полягає в тому, що можливість вирішення сучасних проблем бачиться надалі в розвитку й удосконалюванні різних технічних засобів, економічних систем і об'єктів і т.д. Учені, що говорять про такий підхід, стверджують, що саме науково-технічний прогрес і пов'язані з ним енергозберігаючі технології, що використовують вторинну сировину, працюють за замкнутим або близьким до нього циклом виробництва, дадуть можливість людині розвиватися успішно і надалі, не боячись опинитися перед обличчям глобальної кризи.

Деякі вчені, що сповідують технократичний підхід, вважають, що глобальні проблеми є лише ознакою свого роду "кризи росту", після чого людство чекає довгостроковий період стабільного розвитку. Позитивною рисою даного підходу є те, що він уже сьогодні може запропонувати різні способи реорганізації виробництва, впровадження технічних новинок, які б сприяли зниженню негативного впливу людини на навколишнє середовище.

Філософсько-політичний комплексний підхід до вирішення глобальних

проблем передбачає застосування для цього низки комплексних заходів, які могли б принести необхідні зміни в області свідомості людей. Основна риса цього підходу в тому, що він акцентує увагу на корінних причинах виникнення існуючих протиріч, передумовою появи яких стала дегуманізація суспільства.

Тільки повернення людини до життя, заснованого на справжньому гуманізмі, на моральних і духовних цінностях, відповідно до яких людина несе відповідальність за своє буття, може стати ключем до рішення проблем, перед якими стоїть сьогодні людство. Такий підхід, дійсно, містить у собі дуже багато раціонального, тому що лише докорінні зміни в області культури і свідомості людей, а потім і в структурі суспільства, можуть допомогти людству продовжити стабільний розвиток.

Для цього існують певні *соціально-політичні передумови*. Вони пов'язані насамперед з установленням нового міжнародного порядку, який являє собою сукупність домінуючих у міжнародних відносинах політичних принципів, правових норм і умов економічного обміну.

Величезну роль у появі наукових праць, пов'язаних з дослідженням глобальних проблем і прогнозуванням майбутнього людства, зіграла діяльність **Римського клубу** — міжнародної неурядової організації, створеної італійським менеджером Ауреліо Печчеї, що запросив у квітні 1968 р. біля 30 європейських учених - соціологів, економістів, природників і т.д.

Члени Римського клубу поставили перед собою дві основні задачі: по-перше, виявити основні утруднення і проблеми, що постали перед людством, і, по-друге, сприяти виправленню сформованої ситуації, впливаючи на суспільну свідомість. Результатом цих вишукувань стали доповіді Римському клубу, в яких провідні вчені намагалися знайти підходи до рішення вищезазначених проблем.

Першою роботою під егідою Римського клубу стала побудова математичної моделі загальносвітового розвитку, що враховувала основні параметри розвитку такі, як населення, капіталовкладення, використання непоновлюваних ресурсів, забруднення навколишнього середовища і виробництво продовольства. Автором цієї моделі, що одержала назва "Мир-1", був Джей Форрестор - професор прикладної математики і кібернетики Массачусетського технологічного університету.

Дослідження даної моделі показало, що людство рухається до неминучої і досить швидкої катастрофи, однак з урахуванням того, що модель була досить грубою та не враховувала величезного числа вторинних факторів, що впливають на розвиток людства, вирішено було продовжити дослідження в області глобального моделювання. Так з'явилася модель "Мир-3", створена фахівцем в області системної динаміки Деннісом Медоузом, за економіко-математичною Форрестора. Результатом стала поява нашумілої доповіді за назвою "Межі росту", представленої 12 березня 1972 р. у Вашингтоні, у Смітсонівському інституті.

В ній стверджувалося, що через 75 років сировинні ресурси планети будуть вичерпані, що разом з нестачею продовольства призведе до глобальної кризи небачених масштабів і поставить під сумнів подальше існування людст-

ва.

Серед доповідей Римському клубу, представлених надалі: "Людство на поворотному пункті", 1974 р. (М. Месаровича і Є. Пестеля) - автори даної роботи стверджують, що тенденції розвитку сучасного суспільства несумісні з біологічною сутністю людини, метою якого повинна стати перебудова загальноприйнятої системи цінностей, а разом з нею і всієї сучасної системи відносин у суспільстві. Вони відзначають необхідність формування "нової людини", яка би піклувалася про виживання всієї цивілізації і направляла на це усі свої зусилля.

В цілому є ще чимало інших проблем, невирішеність яких суттєво ускладнює створення моделі життєздатного суспільства. Насамперед це:

- різномірність країн і народів стосовно політичного ладу, рівня економічного й культурного розвитку;
- сильна опозиція вимогам глибоких еколого-економічних перетворень в найрозвинутіших країнах;
- інтеграція слаборозвинених країн у світову економіку і збереження їх суверенітету;
- створення та передача (поширення) екологічно придатних технологій;
- підготовка, підписання та виконання міжнародних договорів та угод зі збереження природного середовища;
- проведення доцільної політики в окремих державах і проблема наднаціональної влади;
- стабілізація чисельності населення;
- формування етики стійкого розвитку;
- мінливість громадської думки щодо економіко-екологічних пріоритетів;
- труднощі з фінансуванням екологічних програм;
- небажання взяти на себе відповідальність за розробку ефективної екологічної стратегії (моделі) тощо.

2. Тероризм – нова глобальна проблема сучасності її сутність та вирішення

ТЕРОРИЗМ — як явище людського життя відомий давно. Ще в I ст. нашої ери в Іудеї діяла секта сикаріїв (сика - кинджал або короткий меч), що знищувала представників єврейської знаті, які співробітничали з римлянами. Представники християнської церкви припускали ідею вбивства правителя, який, на їхню думку, ворожий народові. В середні віки представники мусульманської секти оссошафінів убивали префектів і халіфів. У ці часи політичний терор практикували деякі таємні товариства в Індії та Китаї.

У 1848 р. німецький радикал Карл Гейнцен доводив, що застосування вбивства не заборонено в політичній боротьбі і що фізична ліквідація сотень і тисяч людей може бути виправдана, виходячи з «вищих інтересів» людства.

Гейнцена можна вважати основоположником теорії сучасного тероризму. В його роботах можна знайти чимало ідей, співзвучних ідеологічним переконанням сьгоднішніх терористів. Він вважав, що силі й дисципліні реакційних військ слід протиставити таку зброю, з допомогою якої невелика група людей може створити максимальний хаос. І тут Гейнцен покладав надії на отруйний газ, ракети, а також вимагав пошуку нових засобів знищення. Це і є так звана «філософія бомби», яка з'явилася в ХІХ ст., хоча її корені сягають у грецьку історію, коли виправдовувалося тираноббивство.

Концепція «філософія бомби» набула подальшого розвитку в „теорії руйнування” Бакуніна. У своїх роботах він відстоював думку про визнання лише однієї дії - руйнування і як засіб боротьби пропонував отруту, ніж та мотузку. Революціонери, вважав Бакунін, мають бути глухими до стогону приречених і не йти на жодні компроміси.

Доктрина пропаганди „дії” була висунута анархістами в 70-і роки ХІХ ст. Сутність її в тому, що не слова, а лише терористичні дії можуть спонукати маси до тиску на уряд. Цю саму думку пізніше можна знайти у відомого російського революціонера Кропоткіна, коли він визначає анархізм як постійне збудження з допомогою слова усного, письмового, ножа і динаміту. До кінця ХІХ ст. особлива роль у пропаганді тероризму в Європі і США належить Іоганну Мосту, котрий проповідував „варварські засоби боротьби з варварською системою”.

Тероризм стає постійним чинником суспільного життя з другої половини ХІХ ст. Його представники — російські народники, радикальні націоналісти в Ірландії, Македонії, Сербії, анархісти у Франції 90-х років, а також аналогічні рухи в Італії, Іспанії, США.

До першої світової війни тероризм вважався зряддям лівих. Але, по суті, до нього вдавалися індивідуалісти без політичних платформ, а також націоналісти різних орієнтацій. Після закінчення війни тероризм взяли на озброєння праві, націонал-сепаратисти і фашистські рухи в Німеччині, Франції, Угорщині, Румунії.

Нічого не змінилося в природі тероризму й в ХХ столітті. Більше того, тероризм тепер набув спектра найрізноманітніших явищ, починаючи від політичних убивств і закінчуючи масовою загибеллю людей у полум'ї громадянської війни. Відбулося перенесення тероризму на державний рівень, чого людство раніше не знало. Терористична держава «чинила тиск» на своїх громадян беззаконням у межах країни, примушувала їх постійно відчувати своє безсилля і слабкість. Вона не змінювала своєї поведінки ні за своїми межами, ні в світовому співтоваристві. Так, фашистська Німеччина на очах у всіх розчавила Польщу та інші країни Європи.

У ХХІ ст. театр бойових дій тероризму складається з двох частин: традиційного простору і кіберпростору, в якому точиться жорстка боротьба за психічний вплив. Сьгодні часто вживається такий термін - "Антитерористична війна". У неї включилося майже все світове співтовариство. Вона включає в себе і традиційні елементи війни, й елементи війни внутрішньої, таємної. Це видно з таких подій, які відбулися недавно, - на Балканах, раніше - "Буря в пустелі".

Восени 2001 р. розпочалася міжнародна антитерористична акція. Все це показує, що традиційні технології ведення воєн уже залишаються для історії. З'явилися абсолютно нові елементи, які зараз уже примусили всіх військових теоретиків суттєво переглядати взагалі теорію сучасної війни. Варто звернути увагу й на ту обставину, що ми маємо справу з новим суб'єктом на світовій арені — "всесвітнім терористичним інтернаціоналом".

Зараз дуже поширена думка, що тероризм продукується бідністю. Це не зовсім так. Нинішні міжнародні терористичні структури (про них було відомо спецслужбам багатьох країн — і Росії, і США, й інших) мають свої центри, досить могутні фінансові а також виробничі структури, центри підготовки. Останні, до речі, були в різних європейських країнах і до цього, на жаль, чомусь ставилися терпимо. І бен Ладен, і інші, (бо таких "бен ладенів" тисячі), і "Аль-Каїда" (це дуже маленька структурка "міжнародного терористичного інтернаціоналу") — це не бідняки. Терористи фізичні, які ці акції проводять, вони — бідняки. А організатори, управлінці — це мільйонери й мільярдери, високоосвічені люди. Вони мають у себе висококласних експертів. І не тільки "чорних" експертів, а й з "білого" піару також.

Уже багато говорилося про те, що трагедія 11 вересня у США показала: експерти в терористів були першокласні. Удари були зроблені не просто по важливих об'єктах США, а по американських символах. І найголовніше те, що практично вони примусили майже всі мас-медіа світу в прямому ефірі, по суті, сприяти залякуванню світової спільноти й окремих держав. Тобто виконувати завдання, яке й було поставлене лідерами терористичних організацій та їхніми експертами й консультантами. А які нові мішені, коли і в який спосіб вони обертуть, де це станеться і яким чином усе буде зроблено - ніхто не може спрогнозувати.

Сучасні терористи діють у сфері нестандартних уявлень про досягнення політичних цілей. Ніхто не міг уявити собі навіть у кошмарному сні, що може відбутися в такий спосіб, такий жахливий терористичний акт за такою технологією, який стався у США. Американські фахівці передбачали, що може бути біологічна атака. Але навіть близько не було припущень, що це може бути через пошту й не тільки проти США. Таким чином, негативні наслідки від таких акцій - це сотні мільярдів доларів уже на сьогодні.

Нині стало звичним використання терористами останніх досягнень військової науки і техніки: реактивної авіації, супутникового зв'язку, ракет з тепловою головкою наведення тощо. Ядерний тероризм — не єдиний винахід сьогодні. Вчені передбачають появу у найближчі роки екологічного тероризму. Різні рухи „зелених” перебувають на тій межі відчаю, коли можливий їх перехід до терору. Адже у них немає інших ефективних і визнаних державною системою засобів впливу на уряди і парламенти. Немає іншої можливості звернути на себе увагу і прислухатися до своїх вимог. Важко сказати, яких форм набуде «зелений терор», які методи візьме на озброєння, але прихід його в нашу дійсність цілком імовірний. Якщо ядерні злочинці лише мріють про бомбу і загрожують уявною зброєю, а „зелений терор” існує лише в прогнозах експертів, то повітряні терористи давно перейшли до діла. Їхні методи з кожним роком ста-

ють усе більш досконалішими, добре продуманими, відпрацьованими.

В сучасній історії найгучнішими актами терору є вбивство Джона Кеннеді, Джавахарлала Неру, Індіри та Раджива Ганді, замах на Шарля де Голля. Ціла низка вбивств відбулася і на терені України (Дерев'янка, Гонгадзе, Гетьман, Щербань).

Отже, можна зробити висновок, що тероризм - це передовсім метод цілесамгнення, принциповою основою якого є застосування або погроза застосування насильства.

Слід окремо розрізняти міжнародний та державний (зовнішній і внутрішній) тероризм.

Міжнародний тероризм. Міжнародним кримінальним злочином терористичний акт кваліфікується у таких випадках:

- терористичний акт, спрямований проти осіб, які користуються міжнародним захистом;
- підготовка до злочину здійснюється в одній країні, а скоюється в іншій;
- терористи, скоївши терористичний акт в одній країні, переходять в іншій, і постає питання про їх видачу.

Міжнародне співробітництво у боротьбі з міжнародним тероризмом виникло в 30-х роках нинішнього століття. 1934 р. - Мадридська конференція з уніфікації кримінального законодавства, 1937 р. - підписання конвенції «Про попередження і покарання тероризму»; конвенція «Про створення міжнародного кримінального суду», Додатковий протокол 1977 р. до Женевських конвенцій про захист жертв війни.

При ООН було створено спеціальний комітет з міжнародного тероризму, який координує діяльність держав щодо вивчення та усунення причин тероризму і боротьбу з ним. За ініціативою комітету Генеральна Асамблея ООН неодноразово засуджувала акти міжнародного терору, вказувала на неприпустимість його занадто широкого тлумачення, а в 1984 р. ухвалила спеціальну резолюцію «Про неприпустимість політики державного тероризму і будь-яких дій держави, спрямованих на підрив суспільно-політичного ладу в інших суверенних державах». У ній рішуче відкидаються всі концепції, що виправдовують міжнародний тероризм. Генеральною Асамблеєю ООН (грудень 1993 р.) схвалена конвенція «Про попередження і покарання злочинів проти осіб, які користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів».

Міжнародним правом вироблено низку інших міжнародних документів універсального і регіонального характеру. Це конвенція «Про злочини та деякі інші акти, що здійснюються на борту повітряних суден» від 14 вересня 1963 р.; конвенція «Про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден» від 16 грудня 1970 р.; конвенція «Про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства» від 10 березня 1988 р.; конвенція «Про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації» від 23 вересня 1971 р.; конвенція «Про захоплення заручників» від 17 грудня 1979 р.; конвенція «Про фізичний захист ядерного матеріалу» від 3 березня 1980 р.

Були прийняті і багаточисельні регіональні акти: Вашингтонська конвенція від 2 лютого 1971 р. «Про попередження і покарання актів тероризму, що набирають форми міжнародно значущих злочинів проти особистості і пов'язаного з цим вимагання», Європейська конвенція «Про боротьбу з тероризмом» 1976 р., Дублінська угода 1979 р. щодо застосування Європейської конвенції «Про боротьбу з тероризмом» та ін. У межах Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) діє комітет міністрів закордонних справ з тероризму.

Незважаючи на чисельність міжнародно-правових актів та органів, що координують боротьбу з міжнародним тероризмом, у міжнародному праві досі немає єдиної універсальної угоди, що визначає поняття міжнародного тероризму, його юридичну природу і відповідальність. Відсутній вичерпний перелік актів міжнародного тероризму.

Зауважимо, що чинне законодавство в Україні не відповідає сьогоднішнім реаліям боротьби з тероризмом. Зокрема, відсутня фіксація деяких проявів тероризму. Наприклад, загроза застосування насильства, в тому числі заподіяння тяжких тілесних ушкоджень стороннім особам. Існує невідповідність санкцій деяких норм Кримінального кодексу, якими встановлена відповідальність за конкретні злочинні діяння, пов'язані з тероризмом, ступеневі їх суспільної небезпеки. Необхідність доповнень до чинного законодавства зумовлена вступом України до Ради Європи і приєднання до низки міжнародних конвенцій з питань боротьби зі злочинністю, в тому числі з тероризмом.

За своїми основними характеристиками тероризм у країнах, які утворилися на території колишнього Радянського Союзу, подібний до загальновідомого тероризму в усіх його проявах. Про це свідчить вибух на центральному ринку Владикавказа. Вибуховий пристрій терористи розмістили в овочевих рядах, де завжди багатолюдно. Його потужність, за оцінкою спеціалістів, була еквівалентна 7 кг тротилу. Постраждало понад 200 чоловік, 62 з них загинуло.

На жаль, у нашому суспільстві відбуваються такі негативні явища та процеси, які створюють реальну загрозу вибуху тероризму в нашій державі: глибока соціально-економічна криза, протистояння політичних сил, наростання проявів сепаратизму, зубожіння та люмпенізація значної частини населення при дуже невеликому прошарку «середнього класу», зрощення кримінальних, бізнесових і державних структур, корумпованість державного апарату, організована злочинність, незаконний обіг зброї, девальвація моральних та духовних цінностей.

Терор може бути також **державним**, зокрема, зовнішнім і внутрішнім. Так, поняття „*державний внутрішній терор*” визначає жорстке ставлення державної влади всередині самої країни у ставленні до політичних противників, до опозиції всередині країни і за її межами (встановлення у 60-х роках фашистської диктатури чорних полковників у Греції, терор військової хунти Піночета у Чілі тощо).

Зовнішній державний терор передбачає агресивну колоніальну політику, загарбання чужих територій (монголо-татарське ярмо на Русі, поневолення Індії Великобританією, загарбання територій в Азії, Африці, Латинській Америці).

Реальну загрозу міжнародній стабільності та безпеці становить сьогодні проблема незаконної торгівлі усіма видами озброєнь та військової техніки, боеприпасами, вибуховими речовинами, технологіями оборонного та подвійного застосування, окремими видами сировини, матеріалами, що використовуються при розробці або виробництві озброєння, військової та спеціальної техніки, експорт та імпорт яких підлягає контролю згідно з міжнародними угодами. Міжнародний досвід свідчить, що зниження активності терористичної діяльності можливе лише за умови протидії з боку держави скоординованими зусиллями спеціально сформованих сил.

Українські вчені, які досліджують дану проблему (Ємельянов В., Глушков В., Кондратьєв Я., Ліпкан В. та інші), зазначають, що сьогодні є нагальна потреба створення і прийняття міжнародним співтовариством Єдиної конвенції з питань боротьби з тероризмом, в якій, з урахуванням міжнародного досвіду захисту прав людини, було б визначено поняття тероризму та терористичного акту, передбачено чіткий порядок взаємодії держав та умови обов'язкової видачі терористів зацікавленій країні, правовий статус держав, які здійснюють терористичну політику.

Питання для самостійного опрацювання

1. Що являють собою глобальні проблеми і які причини їх виникнення?
2. Дайте характеристику основним глобальним проблемам сучасності.
3. Які шляхи виходу з глобальних проблем Ви вважаєте найбільш дієвими?
4. Чому тероризм став глобальною проблемою? Обґрунтуйте відповідь.
5. Які види тероризму Ви знаєте?
6. Які методи, на Ваш погляд, можуть бути найбільш дієвими щодо розв'язання проблеми тероризму?

Бібліографія

1. Корнієнко В.О., Буртяк Г.Я. Основні політико-ідеологічні доктрини та глобальні проблеми сучасності: навчальний посібник. — Вінниця, 2003. — 91 с.
2. Василенко И.А. Политический консенсус в гуманитарном диалоге культур // Вопросы философии - 1996. - № 8.
3. Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє До ефективних суспільств Доповідь Римському клубові. - К., 1990. Політологія: історія та методологія /кер. авт. колективу Ф.М. Кирилюк.- К., 2000.
4. Краснов Б.И. Политическое прогнозирование. -М.,1990.
5. Мир XXI века и христианская традиция// Вопросы философии. -1993. - № 8.
6. Моделирование процессов мирового развития и сотрудничества / Под ред. Гвишина-ими Д. - М.. 1991.
7. Нерсисянц В.С. Продолжение истории: от социализма к цивилизму // Вопросы философии. - 1993. - № 4.
8. Несбит Д., Абурден П. Мегатенденции. год 2000 Десять новых направлений 90-х годов. -М., 1990.
9. Платонов С. После коммунизма. —М.. 1991.

10. Політологія: наука про політику/ за ред. Кремня В.Г., Горлача М.І.- К., 2001. 6.
11. Політологія: Підручник.- Видання 2-ге. перероблене, доповнене / за ред. О.В. Бабкіної. В.П. Горбатенка.- К.: Академія, 2001.
12. Роскошный А. Опорные конспекты по политологии. - Донецк,1992.
13. Сингер Б, Демократическое решение проблемы этнического многообразия // Вопросы философии. - 1994. -№ 6.
14. Фукуяма Ф. Конец истории // Вопросы философии. -1990. - № 3.